

Nuriddinov E.Z., Zokirov Sh.Sh., Ismatullayev F.O.

JAHON TARIXI

eng yangi davr

DARSLIK



**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**NIZOMIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

**NURIDDINOV ERKIN ZUHRIDDINOVICH
ZOKIROV SHAVKAT SHUKUROVICH
ISMATULLAYEV FARHOD ODILJONOVICH**

JAHON TARIXI

ENG YANGI DAVR

DARSLIK

**TOSHKENT
"INNOVATSIYA-ZIYO"
2019**

UDK: 930.1/2
BBK: 63.3(0)
N-94

Nuriddinov, Erkin.

Jahon tarixi. Eng yangi davr/ darslik/ Shaykat Zokirov, Farhod Ismatullayev
– Toshkent: “INNOVATSIYA-ZIYO”, 2019, 372 b.

UDK: 930.1/2
BBK: 63.3(0)
N-94

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI TOMONIDAN NASHRGA TAVSIYA ETILGAN

Darslik “Jahon tarixi. Eng yangi davr” deb nomlanib, unda Birinchi jahon urushi tugagan 1918-yildan XXI asr boshigacha bo'lgan tarixiy jarayonning asosiy tendensiyalari yoritib berilgan. Darslikdan Yevropa va Amerika, Osiyo va Afrikadagi yetakchi mamlakatlarning eng yangi tarixiga oid materiallar o'rin olgan.

Darslikda jahon tarixining eng yangi davriga tegishli bo'lgan muhim voqealar, xususan, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotdagi asosiy o'zgarishlar, inqilobiy jarayonlar, urushlar, milliy-ozodlik harakatlari, “sovuq urush” siyosatining oqibatlari va xalqaro munosabatlar kabi masalalar qamrab olingan.

Ushbu darslik oliy o'quv yurtlarining “Tarix o'qitish metodikasi” yo'nalishi talabalari va professor-o'qituvchilari uchun mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir: Farmonov R.F. t.f.d., professor

Taqrizchilar:

Babaxodjayeva L.M. - t.f.d., professor
Xolikov E. - t.f.d., professor

ISBN 978-9943-5866-0-4

Toshkent - “INNOVATSIYA-ZIYO”- 2019

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi o'z mustaqilligiga erishgach, mamlakatning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-ma'rifiy hayotida tub o'zgarishlar ro'y berishiga keng imkoniyatlar ochildi. Respublika rahbariyati boshchiligidagi mamlakat taraqqiyotining barcha sohalarida chuqur islohotlar amalga oshirildi va bu jarayon davom etmoqda. Jumladan, zamon talabiga va jahon standartlariga javob beradigan yetuk kadrlar tayyorlash bo'yicha ta'lim sohasida ham islohotlar olib borilmoqda. Shu asnoda, mustaqillik sharoitida mamlakatimizda buyuk ma'naviyatimizni tiklash va yanada yuksaltirish, milliy ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirish, zamon talablari bilan uyg'unlashtirish maqsadida yetuk kadrlar tayyorlash ishini jahon andozalari darajasiga chiqarish masalalariga alohida ahamiyat berilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev o'zining Oliy Majlisga Murojaatnomasida "...intellektual va madaniy salohiyatning qanday noyob boylik ekani, nodir talant egalarini tarbiyalab kamolga yetkazish hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini unitishga haqqimiz yo'q", - deya ta'kidlagan edi.

Mustaqillikning dastlabki kunlaridan boshlab barkamol avlod shakllantirish maqsadida ta'lim sohasida tub islohotlarning o'tkazilishi davlat oldida turgan muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Shu munosabat bilan mamlakatimizda bir qator qonun va qarorlar qabul qilindi. Ularning asosini dastlabki bosqichda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"² bo'lsa, ikkinchi bosqichda 2017-yil 7-fevralda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti S.H.M.Mirziyoyev tomonidan imzolangan "2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha "Harakatlar Strategiyasi"da belgilab berilgan vazifalar hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2017-yil 20-apreldagi va "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" 2018-yil 5-iyundagi Qarorlari tashkil etadi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi - Xalq o'zi 2017. 23 dekabr.

² O'zbekiston Respublikasi Kadrlar tayyorlash milliy dasturiga Ta'lim to'g'risidagi Qonun - O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Axborotnomasi - T. 1997. № 11-12.

Ushbu dasturiy hujjatlarda ko'zlangan maqsadga erishish yo'lida ta'lim tizimida yangi avlod darsliklarini yaratish vazifasi ilgari surildi. Shunga ko'ra bugungi kunda tarix fanini o'qitishda tarixiylik, xolisona va zamonaviy metodologik yondashuvlarga asoslanish talab etilmoqda. Bu, o'z navbatida, yangi avlod darsliklari va o'quv qo'llanmalarining yaratilishini taqozo etadi.

Ma'lumki, mamlakatimizning barcha o'rta va o'rta maxsus ta'lim muassasalarida tarix fani ikki yo'nalishga – "O'zbekiston tarixi" va "Jahon tarixi" fanlariga bo'lingan holda o'qitiladi. Bunday holatni tarix fakulteti mavjud bo'lgan oliy o'quv yurtlarida, jumladan, Nizomiy nomidagi TDPUning "Tarix" fakultetida ham kuzatish mumkin.

Shunga ko'ra Nizomiy nomidagi TDPU, "Tarix" fakulteti, "Tarix va uni oqitish metodikasi" kafedrasidan yangi talablar asosida "Jahon tarixi" fanidan darsliklar yaratilmoqda. Aytish joizki, oxirgi qabul qilingan davlat ta'lim standartiga binoan "Jahon tarixi" fani tarkibida – "Qadimgi davr", "O'rta asrlar davri", "Yangi davr" va "Eng yangi davr" bo'limlari o'qitilmoqda. Biroq, "Jahon tarixi" fanining har bir bo'limi juda katta davrni va tarixiy voqealarni o'z ichiga oladi. Binobarin, taqdim etilayotgan darslik "Jahon tarixi" fanining "Eng yangi davr" qismiga bag'ishlangan.

"Jahon tarixi" fanidan tavsiya etilayotgan darslik jahon andozalariga mos ravishda yangicha metodologik va sivilizatsion yondashuv asosida tayyorlandi.

"Jahon tarixi" fanining "Eng yangi davr" qismi xronologik jihatdan 1918-yildan to XXI asr boshigacha bo'lgan davrni o'z ichiga qamrab oladi. Xususan, Rossiyada 1917-yil sodir bo'lgan to'ntarish natijasida sovetlar shaklidagi yangicha sotsialistik davlatning yuzaga kelishi; Birinchi jahon urushi natijasida dunyodagi rivojlangan industrial davlatlar o'rtasida kuchlar nisbatining yangidan taqsimoti yuz berganligi; fashistik oqim paydo bo'lishi oqibatida ikkinchi jahon urushining kelib chiqishi; fashizm tor-mor etilgandan so'ng uning o'rnini "sovuq urush" siyosati egallagani; dunyoni siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy tuzilma nuqtayi nazaridan bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan G'arb va Sharqqa bo'linishi hamda uning oqibatlari; mustamlakachilik tizimining yemirilishi; sotsializm dunyosining parchalanishi; globallashuv sharoitida yangicha xalqaro munosabatlar tizimining shakllanishi va shu kabilar.

Darslik "Tarix" fakulteti mavjud respublika oliy o'quv yurti talabalariga mo'ljallangan. Unda har bir mavzuni mustahkamlashga oid savollar berilgan. Darslikning oxirida esa mavzularga tegishli glossariy va adabiyotlar ro'yxati keltirilgan. Darslikning bu tarzda yaratilishi

o'rganiladigan mavzularni talabalar tomonidan puxta o'zlashtirilishiga xizmat qiladi.

“Jahon tarixi. (Eng yangi davr)” darsligi Nizomiy nomidagi TDPU “Tarix” fakulteti, “Tarix va uni o'qitish metodikasi” kafedrasining quyidagi professor-o'qituvchilari tomonidan yaratildi: E.Z.Nuriddinov - t.f.d., professor (kirish, birinchi qism: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 14, 15- boblar, ikkinchi qism: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 15-boblar); Sh.Sh.Zokirov - katta o'qituvchi (birinchi qism: 8, 9,10,11,12,13 boblar, ikkinchi qism: 8, 9, 10, 11, 12, boblar); F.O.Ismatullayev – t.f.n., dotsent (13, 14- boblar va ingliz tilidagi adabiyotlardan olingan ma'lumotlarni barcha boblarga singdirdi).

Ta'kidlash joizki, mualliflar guruhi “Jahon tarixi. (Eng yangi davr)” deb nomlangan mazkur darslikni mukammal tarzda yaratilgan darslik deb da'vo qilmaydi. Darslikni yaratishda, albatta, “Jahon tarixi” fanidan, jumladan “Eng yangi davr” bo'yicha avvallari o'zbek va rus tilida yaratilgan darslik va o'quv qo'llanma, shuningdek, yangi ilmiy maqolalar va tarixiy ma'lumotlarga tayanildi. Ushbu darslik yuzasidan qanday taklif-mulohazalar bo'lsa, mualliflar guruhi tomonidan to'g'ri qabul qilinib, qayta nashrlarda, albatta, inobatga olinadi.

BIRINCHI QISM

1918 – 1945- yillar

ANGLIYA

Birinchi jahon urushidan keyingi iqtisodiy va siyosiy inqirozylarida Angliya

Birinchi jahon urushi yillarida Angliyada ishlab chiqarish va kapitalning konsentratsiyasi o'sdi. Kichik va o'rta korxonalarining majburiy kooperativlashtirilishi hamda banklarning birlashuvi ro'y berdi. Ayni shu jarayonda yirik London banklari - "Lloyd", "Barklay", "Midlend", "Vestminster" va ingliz bankidan iborat "katta beshlik" vujudga keldi. Ularning tasarrufida Angliya pul resurslarining 85 foizi jamlangan edi. Sanoatda oltita yirik monopoliya paydo bo'ldi. Bular "Royyal Dutch shell" (neft), "Ingliz-Eron neft kompaniyasi" (neft), "Yunilever" (keng iste'mol mahsulotlari), "Imperial kemikl industriz" (kimyo sanoati), "Danlop rabbers" (kauchuk, rezina) va "Vickers" (qurol-yarog') lar edi. Mazkur olti yirik monopoliya amalda ishlab chiqarishning barcha sohalarida hukmron edi. Beshta eng yirik bank bilan birgalikda ular Angliya ichki va tashqi siyosatining yo'nalishlarini ham belgilardilar. Biroq, Birinchi jahon urushida Germaniya va uning ittifoqchilari ustidan qozonilgan g'alaba ko'p zararlar evaziga bo'ldi. Angliya jahonda moliya ustunligidan mahrum bo'ldi. Urush harajatlari 11 milliard funt sterlingni tashkil etdi. Davlat qarzi 1913-yilda 645 million funt sterling bo'lsa, 1919-yilda qariyb 7 milliard 800 million funt sterlingga yetdi. Urushdan oldin ko'pgina mamlakatlarga, hatto AQSHga ham qarz berib kelgan Angliyaning o'zi AQSHdan (1919-yilda 850 million funt sterlingdan ortiq) qarzдор bo'lib qoldi. Urushda Angliya tomonidan 747,7 ming kishi halok bo'ldi, 1 million 693 ming kishi yarador bo'ldi. U savdo flotining 70% idan ajraldi. Jahon bozorida Angliyaning pozitsiyasi sezilarli darajada bo'shashib qoldi. AQSH harbiy floti tez rivojlanib ketganligidan Angliya harbiy-dengiz flotining jahon flotidagi salmog'i kamaydi.

Urushdan so'ng Angliyaning iqtisodiyoti ancha zaiflashib, keyinchalik uzoq vaqtgacha deyarli turg'unlik holatida bo'ldi. Sanoat mahsulotining hajmi 1913-yildagiga nisbatan 1920-yilda 61%, 1921-yilda 62%, 1924-yilda 88%, 1929-yilda 99,1% ni tashkil qildi.

1919-yil yanvarida L.Jorj boshchiligidagi konservatorlar va liberallardan iborat ikkinchi koalitsion hukumat tuzildi. Mazkur hukumat

mamlakatni 1922-yil kuzigacha boshqardi. Konservatorlar hukumat tepasida epchil liberal L.Jorjning bo'lishini afzal ko'rdilar, asosiy vazirlar esa o'z qo'llarida bo'ldi. Konservatorlar partiyasining vakillari Kerzon tashqi ishlar vaziri qilib, Cherchill harbiy vazir qilib tayinlandi.

Lloyd Jorj hukumati (1919-1922-yillar) Angliyaning xalqaro mavqeyini saqlab qolishga intildi. U Rossiyaning ichki ishlariga qo'pol ravishda aralashdi. Angliyaning maqsadi Rossiyani bo'lib yuborish. 1916-yilda Fransiya bilan bitimda qayd etilgan va 1918-yil 13-noyabrda tasdiqlangan hududlar ustidan o'z hukmronligini o'rnatish edi.

Hindistonda ingliz imperializminiga qarshi inqilobiy harakat yuksaldi. Amritsar shahrida qonli voqea (1919-yil 13-aprel), Panjob viloyatida qo'zg'olon (1919-yil aprel-may) va Hindistonning boshqa joylarida kuchli ommaviy chiqishlar yuz berdi. Angliya hukumati o'z mustamlakachilik rejimini saqlab qolish maqsadida yon berishlarga, konstitutsion islohotlar o'tkazishga majbur bo'ldi.

1919-yilda Afg'oniston xalqi o'z mamlakatiga bostirib kirgan ingliz bosqinchilariga qarshi qurolli kurashga otlandi va uchinchi Angliya-Afg'oniston urushida o'z mustaqilligi uchun mardonavor kurashib g'alaba qildi. Angliya Afg'onistonning mustaqilligini tan olishga majbur bo'ldi.

1919 va 1921-yillarda Misrda Angliya mustamlakachilariga qarshi katta namoyishlar, ish tashlashlar, politsiya bilan to'qnashuvlar va qurolli qo'zg'olonlar bo'ldi. 1922-yil fevralida Angliya yon berishga majbur bo'lib, Misr ustidan bo'lgan o'z protektoratini bekor qilishini bildirdi. Misr rasman mustaqil davlat deb e'lon qilindi. Lekin Angliya qo'shinlari ilgorigidek Misrda qoldirildi.

Angliya strategik jihatdan muhim O'rta Yer dengizi hududida tayanch nuqtasiga ega bo'lishni istar edi. Kipr Angliya tasarrufida bo'lib, Gretsiyani ham o'z ta'sir doirasiga olish, O'rta Yer dengizi mintaqasi taqdirida Angliyaning rolini oshirib yuborar edi.

Angliyaning rejalarini Turkiya buzib yubordi. 1920-yilda Izmirning greklar tomonidan bosib olinishi bilan boshlangan grek-turk urushi 1922-yilgacha davom etdi. Angliya Egey dengizining har ikki tomonida Buyuk Gretsiya davlatini yaratish niyatida bo'lgan greklarning da'vosini qo'llab-quvvatladi. Ingliz siyosatining mohiyatini yaxshi tushungan Fransiya va Italiya esa Gresianing kuchayishiga qarshi chiqdilar. Angliya birinchi jahon urushidan keyin birinchi marta yakkalanib qoldi.

Lloyd Jorj hukumatining ichki va tashqi siyosati xususan Irlandiyadagi voqealar mamlakatda norozilikni kuchaytirdi. Tashqi siyosatning muvaffaqiyatsizliklari va mustamlaka masalalarida boshqa

davlatlarga yon berish 1922-yil oktabrida konservatorlarni L.Jorj boshchiligidagi liberallar bilan aloqani uzishga majbur etdi hamda 1922-yil oktabrida Bonar Lou boshchiligidagi va 1923-yil mayida Stenli Bolduin boshchiligidagi konservatorlar hukumatlarining tuzilishiga olib keldi.

Angliya 1919-1920-yillarda vujudga kelgan imperialistik Versal tizimining asosiy tashkilotlaridan biri bo'ldi. Angliya Parij sulh konferensiyasining tor doiradagi kengashlarida (masalan To'rtlar kengashida) faol qatnashdi.

Angliya 1919-yilgi Parij konferensiyasida tashkil topgan Millatlar Ittifoqining boshliqlaridan biri bo'lib qoldi.

Kapitalizmning qisman stabillashuvi yillarida Angliya

1924-yildan boshlab ko'pgina kapitalistik mamlakatlarda, shu jumladan Angliya xalq xo'jaligida qisman stabillashuv davri boshlandi. Lekin Angliyadagi stabillashuv juda bo'sh va qisqa stabillashuv edi. Uning iqtisodiyoti asosan turg'unlik holati bilan xarakterlandi. U AQSH va hatto Fransiyadan ham ancha orqada qolib ketgan edi. Turg'unlik holati ko'proq metallurgiya, ko'mir, to'qimachilik va kemasozlik sanoatlarida ro'y berdi. Hatto 1929-yilga kelganda ham Angliyaning sanoat mahsuloti 1913-yildagi darajasining 99.1% ini tashkil etdi. Ishsizlar 1 mln. kishidan ortiq edi. Tashqi savdoda ham Angliyaning hissasi kamaya bordi. Jahon bozori uchun kurashda AQSH va Yaponiyadan tashqari, tiklanib kelayotgan Germaniya ham Angliyaga raqobatchi bo'lib qolmoqda edi.

Angliya hukmron doiralari xo'jalikdagi turg'unlik holatidan chiqish va iqtisodiyotda barqaror stabillashuvga erishishga barcha choralar bilan urindilar. Bolduin Buyuk Britaniya sanoatini surunkali xastalik - ishsizlik va korxonalarning to'la quvvat bilan ishlamasligidan xolos etmoqchi bo'ldi. Shu maqsadda erkin tijoratni bekor qildi va milliy iqtisodiyotni himoya qilish maqsadida bir qator boj soliqlari joriy etdi. Ammo bu choralar foyda bermadi va ingliz iqtisodiyotidagi turg'unlik 1929-yilgacha davom etdi. Buning ustiga Angliya 1923-yil oxiriga kelib yana iqtisodiy jihatdan boshi berk ko'chaga kirib qoldi. Birorta ham partiya undan chiqish yo'lini topa olmadi. Konservatorlarning boj siyosati ham ko'pchilik siyosiy arboblarning tomonidan rad etildi.

Britaniya qiroli Georg Beshinchi 1923-yil 23-dekabrda Leyborist partiyasi rahbari Ramsey Makdonaldga Angliya tarixida birinchi marta leyboristlar hukumatini tuzishni topshirdi. 1924-yil yanvarida leyboristlar rahbari Ramsey Makdonald boshchiligidagi yangi, birinchi leyboristlar

hukumati "ishchilar hukumati" tuzildi. Bu hukumat "ishchilar hukumati" deb atalgan bo'lsa-da, haqiqatda hukmron burjuaziya manfaatini ko'zlab siyosat yuritdi.

Leyboristlar hukumati ochiqdan ochiq korxona egalarini yoqlab chiqdi, mustamlakachilik tarafdori bo'lib ish ko'rdi. "Ishchilar hukumati"ning siyosati amalda konservatorlar hukumatining siyosatidan farq qilmadi. Ishchilarning noroziligi kuchaya bordi. O'ziga-o'zi isnod keltirgan "ishchilar hukumati" 1924-yil noyabr boshidayoq iste'fo berishga majbur bo'ldi. 1924-yil 29-oktabrda yangi parlament saylovlarini o'tkazdi. Konservatorlar parlamentda 413 ta, leyboristlar 151 ta va liberallar 40 ta deputatlik mandatiga ega bo'ldilar. 1924-yil noyabr boshida Bolduin boshchiligidagi konservatorlar hukumati tuzildi va mamlakatni 1929-yilgacha boshqardi.

Stenli Bolduin 1924-yilda hukumatga qaytib keldi va 1929-yilgacha Bosh vazir bo'lib turdi. Iqtisodiyotdagi turg'unlik hamon bosh muammo bo'lib qolmoqda edi. Qachonlardir jahon bozorida Britaniya hukmronligining asosi bo'lgan hamda Britaniya sanoatining yuksak foyda olishini ta'minlagan tijorat erkinligini tiklashni talab etar edi. Ammo buning uchun, eng avvalo, ingliz valyutasining (funt sterling) oltin asosini yaratish lozim edi. Ammo hukumat boshqa mamlakatlarning pul birliklariga nisbatan funtning qiymatini yuksak darajada belgilaganligi tufayli ingliz mahsulotlarining narxлари keskin oshib ketdi, natijada ingliz mahsulotlari raqobatga bardosh berolmaydigan bo'lib qoldi. Bu esa turg'unlikni yanada kuchaytirdi va ishsizlikni keskinlashtirdi.

Ingliz sanoatchilari ko'pgina salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin bo'lgan eng so'nggi choraga qo'l urdilar - ishchilarning usiz ham past darajada bo'lgan ish haqini qisqartirishga qaror qildilar. Bunga javoban Tred-yunionlar Bosh kengashi (ingliz kasaba uyushmalarining rahbar organi) barcha ishchilarni yalpi ish tashlashga chaqirdi. 1926-yil 4-mayda Angliyada ishchilarning yalpi ish tashlashi boshlandi. Sanoatning ish tashlagan sohalarida faoliyat tamomila to'xtadi.

Bolduin hukumati tomonidan 1925-yilda moliya islohoti o'tkazilib qadrsizlanib ketgan pul (funt sterling)ning oltin standarti (banknotni oltinga tenglashtirish va oltinga almashtira olish) tiklandi.

Konservatorlar hukumati 1925-yil oktabrida Lokarno bitimlarini tuzishda, Germaniya agressiyasini Sharqqa qaratish uchun zamin hozirlashda faol qatnashdi. Angliya "Daues rejasi"ga ko'ra, Germaniya harbiy sanoatining tiklanishiga katta yordam qilib turdi va yangi "Yung rejasi"ni qabul qilishda qatnashdi.

Jahon bozori, xom ashyo manbalari va chetga kapital chiqarish obyektlari uchun kurashdi, ayniqsa Angliya-Amerika ziddiyati keskinlashdi. Iqtisodiy va siyosiy jihatdan ancha rivojlangan Buyuk Britaniya dominionlari - Kanada, Avstraliya va boshqalar, o'zlariga Angliya bilan teng iqtisodiy huquqlar berilishini talab qildilar. Angliya burjuaziyasi yon berishga majbur bo'ldi. 1926-yili imperiya konferensiyasida dominionlar Britaniya imperiyasi tarkibida qolgani holda ichki va tashqi siyosatda mustaqillikka erishdilar va Angliya bilan yuridik jihatdan tenglashdilar.

1926-yilda 162 million ish kuni ish tashlash uchun yo'qotilgan. Shunday bo'lsa-da, qiyin vaziyatga qaramay, Britaniya parlamentarizm va kapitalizm an'analariga sodiqligini saqlab qoldi.³

1931-yilda parlament akti (Vestminster statuti) bilan kuchga kiritildi va Britaniya mustamlaka imperiyasi "Britaniya millatlar hamkorligi" degan nom oldi.

Jahon iqtisodiy inqirozi yillarida Angliya

Inqiroz Angliya iqtisodiyotini yanada orqaga surib yubordi. 1930-yildagi sanoat mahsuloti 1929-yildagi ko'rsatkichning 92,4% ga, 1931-yilda esa 83,8% ga, 1932-yilda esa 82% ga tushib qoldi.

Ko'mir, mashinasozlik, kemasozlik va boshqa ba'zi sanoat tarmoqlarining mahsuloti 40% ga kamayib, 1897-yildagi darajaga tushib qoldi. Angliyaning jahon savdosidagi roli ham pasaydi. Tashqi savdoning hajmi ikki hissa kamaydi. Angliyani an'anaviy bozorlardan siqib chiqarish jarayoni avj oldi.

Angliya iqtisodiyotining eng zaif joyi ishsizlik bo'ldi. 1929-1932-yillardagi inqiroz ishsizlikning Angliya tarixida bo'lmagan darajada o'sishiga olib keldi. Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, 1930-yilda barcha ishchilarning 17% uzoq vaqt davomida ishsiz edilar, 1931-yilda ishsizlik darajasi 23% ga, 1932-yilda esa 25% ga o'sdi. Iqtisodiy inqirozning boshlanishi leyboristlar partiyasining yana hukumat tepasiga kelish vaqtiga to'g'ri keldi. 1929-yil mayidagi parlament saylovlarida konservatorlar hukumatining ichki va tashqi siyosatidan norozi bo'lgan ishchilar leyboristlarga ko'p ovoz berdilar. 1929-yil iyunida R.Makdonald (1866-1937 yy) boshchiligidagi leyboristlarning ikkinchi hukumati tuzildi.

1930-yilga kelib, hatto Britaniya erkin savdoni yuritishga ruxsat bergan va ayrim davlatlar iqtisodiy jihatdan o'zini o'zi ta'minlashga harakat qilganlar⁴.

³ Worlds Together, Worlds Apart. W. W. Norton & COMPANY, New York, London, 2011, p. 722

R.Makdonald boshchiligidagi ikkinchi leyboristlar hukumati qiyin ahvolda qoldi. Leyboristlar hukumati moliyaviy inqirozdan qutulish uchun 1931-yildan ijtimoiy ehtiyojlarga oid harajatlarni yanada qisqartirish va egri soliqlarni oshirishni mo'ljalladi. Bu esa leyboristlar partiyasining o'zida ham norozilik tug'dirdi, natijada partiya inqirozi, ixtilof va ajralish ro'y berdi. Leyboristlarning ikkinchi hukumati 1931-yil avgustida iste'fo berdi. Angliya hukmron doiralari yirik siyosiy nayranglarni amalga oshirishga ahd qildilar. 1931-yil avgustida R.Makdonald hukumati iste'foga chiqdi, biroq ertasi kuniyoq qirol Georg V (1865-1936, 1910-1936-yillarda hukmronlik qilgan) unga hamkorlik asosida konservatorlar ishtirokida yangi hukumat tashkil qilish vazifasini topshirdi. Hukumatdagi ko'pchilik o'rin konservatorlarga tegishli edi, biroq Bosh vazir kursisida Makdonald qoldirildi. Bu yangi siyosiy hiyla-nayrang bo'lib, unda leyboristlar rahbarlik, konservatorlar esa hukmronlik qilardilar.

Yangi hukumat mehnatkashlarning ijtimoiy imtiyozlariga qarshi yoppasiga hujum boshladi. Ishsizlik bo'yicha nafaqa 10% ga pasaytirildi. O'ng leyboristlar, konservatorlar va liberallar bilan birlashib, Makdonald boshchiligidagi reaksiyon "milliy hukumat" 1935-yil yozigacha hokimiyat tepasida turdi.

Angliya "Milliy hukumati" tashqi siyosatida, AQSH va Fransiya hukumatlari bilan birgalikda Yaponiyaning Manchjuriyani bosib olishiga, Germaniyada hokimiyatning gitlerchilar qo'liga o'tishiga, urush o'choqlari va tugunlarining paydo bo'lishiga, urush olovining kuchayib borishiga yo'l berib qo'ydi va fashist agressorlarni rag'batlantirdi. 1933-yilda Angliya, Fransiya, Germaniya va Italiya o'rtasida "To'rtlar ahdnomasi" tuzildi va fashist agressorlar bilan til biriktirildi.

Angliya mustamlakachilari o'z mustamlakalarini, ayniqsa, Hindistonni tobora ko'proq talashga zo'r e'tibor berib keldilar. Ular Hindistonga chiqariladigan ingliz sanoat tovarlarining narxini pasaytirmaslikka, Hindiston qishloq xo'jalik mahsulotlarini arzon bahoda olib turishga intildilar.

Angliya hukmron doiralari dominionlardagi aholiga nisbatan bir qancha yon berishlarga borishga majbur bo'ldi. 1931-yilda Angliya parlamenti uning biror-bir qonuni dominionlarga ularning rasmiy roziligisiz tatbiq etilmasligini ko'zda tutuvchi hujjatni qabul qildi. Dominionlar qabul qilgan qarorlar endi Angliya parlamenti tomonidan tasdiqlanmasdi. Angliya parlamentining bu hujjati Vestminster nizomi nomini oldi. U Angliya parlamentining mustamlaka va dominionlarda

⁶ Worlds Together, Worlds Apart, W. W. Norton & COMPANY, New York, London, 2011, p. 22

qabul qilingan istalgan qonunni bekor qilish huquqiga barham berdi. Vestminster nizomi dominionlarning mustaqilligini jilovlovchi so'nggi huquqiy cheklovlarni yo'q qildi (Kanada, Yangi Zelandiya, Avstraliya). Shu bilan birga, Britaniya hukumati mustamlaka va dominionlarning Angliyaga qaramligini mustahkamlashga urindi. Ular Angliyaning sanoat ustaxonasi bo'lib qolishlari lozim edi.

Ikkinchi jahon urushi arafasida Angliya

“Milliy hukumat”ning bosh vaziri Makdonald 1935-yil iyunida iste'fo berdi va konservatorlar lideri Bolduin bosh vazir etib tayinlandi. 1935-yil noyabrda navbatdagi parlament saylovida Bolduin boshliq konservatorlar xalq xo'jaligini tiklash va rivojlantirish, kollektiv xavfsizlik siyosatini yuritish kabi va'dalar berish yo'li bilan g'alaba qildilar. Konservatorlar keng jamoatchilik oldida o'z pozitsiyalarini mustahkamlash uchun 1937-yilga qadar milliy leyboristlar va milliy liberallar bilan bir blokda bo'ldilar va Bolduin boshchiligida ikkinchi konservativ “Milliy hukumat” tuzdilar. 1937-1940-yillarda Nevil Chamberlen ushbu konservativ hukumat tepasida turdilar.

Bolduin va Chamberlen boshliq konservativ tashqi siyosatda hukumatlar leyboristlar partiyasining qo'llab-quvvatlanishi bilan Angliya-Germaniya, Angliya-Yaponiya ziddiyatlarini SSSR hisobiga bartaraf qilishga intildi. Boltiq dengizida Germaniyaning pozitsiyasini kuchaytirish maqsadida 1935-yil 18-iyunda Angliya Germaniya bilan dengiz bitimi tuzdi.

Angliya AQSH va Fransiya bilan birgalikda “aralashmaslik” siyosati niqobi ostida ish ko'rib, fashist davlatlarining agressiyasini rag'batlantirdi va 1935-1936-yillarda Italiyaning Habashistonga qarshi, 1936-1939-yillarda Germaniya va Italiyaning Ispaniyaga qarshi intervensiya qilishlari va 1937-yilda Yaponiyaning Uzoq Sharqda Xitoyga qarshi urush ochish uchun keng imkoniyat yaratib berdi. Angliya, AQSH va Fransiya G'arbda (mavjud holatni) saqlab qolish, fashizm agressiyasini Sharqqa-SSSRga qarshi qaratish uchun zo'r berib urindilar. 1937-yil noyabrda Angliya hukumati lord Ralifaksni Germaniyaga yuborib, SSSRga qarshi Angliya, Germaniya Italiya va Fransiyadan iborat ittifoq tuzishni Gitlerga taklif qildi. Shu bilan birga Gitlerga Dansigni, Avstriya va Chexoslovakiyani bosib olishga Angliyaning rozi ekanligini bildirdi. Angliyaning roziligi bilan Germaniya 1938-yil 12-martda Avstriyani bosib oldi.

Uch-yil davomida N.Chemberlen Gitlerni ko'p sonli yon berishlar yo'li bilan "tinchlantirish" siyosatining tashabbuskori va ijrochisi bo'ldi. N.Chemberlenning siyosiy maqsadi to'rt davlat - Angliya, Germaniya, Italiya va Fransiya o'rtasida bitim tuzishdan iborat edi. Uning fikricha, bunday bitim Yevropaning qolgan qismiga hukmini o'tkazuvchi ittifoqning tuzilishiga olib kelardi. Shu sababli N.Chemberlen hukumatining tashqi siyosati Germaniya bilan murosasiz yo'llarini izlashdan iborat bo'ldi. Angliya hukumati, Chexoslovakiya hukumati bilan nemis fashistlari o'rtasida vositachilik rolini o'ynadi. Buning natijasida 1938-yil 29-30-sentabrda Germaniyaning Myunxen shahrida AQSHning qo'llab-quvvatlashi bilan to'rt davlat - Germaniya, Angliya, Italiya va Fransiya hukumatlari rahbarlarining kengashi bo'lib, sharmandali bitim tuzildi.

Keskinlashib borayotgan xalqaro ahvol Angliya, Fransiya va AQSH hukmron doiralari umid qilganidek rivojlanmadi. 1939-yil 1-sentabrda fashistlar Germaniyasi Polshaga hujum qildi. Shundan keyin Angliya va Fransiya hukumatlari xalq ommasi oldida uzil-kesil sharmanda bo'lishdan qo'rqdilar. Natijada, Germaniya dunyoni qaytadan ta'sir doiralarga bo'lish to'g'risida Angliya bilan kelishmay, Yevropa va jahonda o'z hukmronligini o'rnatish yo'liga butunlay o'tib ketganligi uchun 1939-yil 3-sentabrda Angliya va Fransiya Germaniyaga urush e'lon qildilar.

MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Birinchi jahon urushining Angliya iqtisodiyotiga ta'siri qanday bo'ldi?
2. Angliyada 1-leyboristlar hukumati qachon tuzildi?
3. Angliyada 1931-yilgi hukumat inqirozining kelib chiqish sababini aytib bering.
4. Bolduin va Chemberlen konservativ hukumatlari tashqi siyosatda qanday yo'l tutdi?
5. Vestminster nizomini izohlab bering.
6. Angliya Myunxen bitimida ishtirok etishidan nimani ko'zlagan edi?
7. Angliya Polshaga amaliy yordam ko'rsatmaganlik sabablarini izohlang.

FRANSIYA

Birinchi jahon urushidan keyingi iqtisodiy va siyosiy inqiroz yillarida Fransiya

Urush 10 ta sanoat departamentini va ko'pgina qishloq rayonlarini butunlay vayron qildi. Urushda 1 million 400 ming kishi halok bo'ldi. Urush harajatlari natijasida ko'rilgan zararning umumiy hajmi 200 milliard frankka yetdi. Urush sudxo'r imperializm mamlakati bo'lgan Fransiyaning moliyaviy quvvatiga katta zarba berdi.

Fransiya AQSH dan 4 milliard dollar va Angliyadan 650 million funt sterling qarzdor bo'lib qoldi. Fransiya shunday katta zarar evaziga o'z ittifoqchilari bilan birgalikda Germaniya va uning ittifoqchilari ustidan g'alaba qozondi.

Fransiya Germaniyadan Elzas va Lotaringiyani qaytarib oldi. Marokash ustidan protektoratini mustahkamladi. Turkiya mustamlakalari bo'lgan Suriya va Livanni idora qilish mandatini oldi. Germaniyaning Afrikadagi mustamlakalari Togo va Kamerunni Angliya bilan bo'lishib oldi. Fransiya Yevropada o'z gegemonligini o'rnatishga zo'r berib urindi.

Elzas va Lotaringiyaning qo'shib olinishi natijasida fransuz metallurgiya sanoatining quvvati 1,5 marta oshdi. Temir rudasi qazib olish bo'yicha Fransiya Yevropada birinchi o'ringa chiqdi.

Germaniyadan olingan 8 milliard marka tovon puli sanoatni texnologiya jihatidan to'la qayta qurish imkonini berdi. Ayniqsa, og'ir sanoat, harbiy sanoat taraqqiy etdi. Ishlab chiqarish va kapital konsentratsiyasi kuchaydi.

Bank va davlat apparati bilan bog'liq bo'lgan gigant monopolistik birlashmalar ("200 oila") kuchayib ketdi. Fransuz bankining roli g'oyat oshdi.

Ammo jahon miqyosida Fransiya sanoat mahsuloti ishlab chiqarish jihatidan boshqa bir qator yirik kapitalistik mamlakatlardan orqada edi. Barcha kapitalistik mamlakatlarning birgalikda olingan umumiy sanoat mahsulotida Fransiyaning hissasi 1913-yilda 7,2% bo'lsa, 1937-yilda 5,1% ni tashkil qildi, xolos.

1917-yil noyabridan beri mamlakatni Klemanso boshliq radikallar hukumati boshqarib keldi. Radikallar partiyasi mayda va o'rta burjuaziyaga tayanuvchi partiya bo'lib, uning yetakchisi Klemanso monopoliyalarning odami edi. U mamlakatda yarim harbiy-diktatorlik

rejimini o'ratdi. Keyinchalik, sharoitga qarab Fransiyada turli burjua partiyalaridan iborat "milliy blok" va "so'l blok"lar tuzildi.

"Milliy blok" 1919-yilda revolyutsion harakat yuksalib borayotgan sharoitda tashkil topdi. 1920-yil yanvaridan 1924-yil may oyigacha mamlakatni "Milliy blok" hukumati (Mileran, Leg, Brian, Puankara hukumatlari) boshqardi. Ko'p o'tinay Mileran prezidentlik lavozimini egalladi.

Antanta bilan Germaniya va uning sobiq ittifoqchilari bo'lgan Avstriya, Bolgariya, Vengriya va Turkiya o'rtasidagi sulh shartnomalarining hammasi 1919-1920-yillarda Fransiyada, Parij yonidagi joylar va saroylarda (Versal, Sen-Jermen, Neyi, Trianon, Sevrda) imzolangan edi. Ushbu shartnomalarda rasmiylashtirilgan xalqaro munosabatlar tizimi Versal tizimi nomini oldi.

Germaniya bilan Versal sulh shartnomasini tuzishda Fransiya Yevropada gegemonlik pozitsiyasini egallashni va Germaniyani ancha zaiflashtirishni mo'ljallagan edi. Ammo Angliya va AQSH bunga yo'l qo'ymadi.

1921-yilda Fransiya Polsha bilan, 1921-1922-yillarda Chexoslovakiya, Yugoslaviya va Ruminiya bilan ittifoqchilik bitimlarini va Fransiya ta'siri ostida keyingi uch davlatdan iborat bo'lgan ittifoq tuzdi. Bu bitimlar va uch davlat ittifoqidan iborat bo'lgan Kichik Antantaning tuzilishi, avvalo, Sovet Rossiyasiga, so'ngra Germaniyaga qarshi qaratilgan va Fransiyaning Yevropada gegemonlik maqsadlariga qaratilgan edi.

Fransiyaliklar uzoq vaqtgacha o'zlari bosib olgan mustamlakalarida assimilyatsiya jarayonini fransuz madaniyati bilan birga olib borganlar. G'arbiy Afrika, Senegal va to'rt qirg'oq shaharlaridagi fransuz koloniyalari an'anaviy Fransuz Milliy Assambleyasi (aralash Afrika va Yevropadan chiqqan)ga bir vakilni saylaganlar⁵.

Kapitalizmning qisman barqarorlashuvi yillarida Fransiya

1924-yildan boshlab boshqa kapitalistik mamlakatlardagi singari Fransiyada ham barqarorlashuv davri boshlandi. Urushda zarar ko'rgan mamlakat xalq xo'jaligini tiklash, mashina uskunalarini yangilash va ayrim strategik ahamiyatga ega bo'lgan qurilishlar boshlandi.

1924-1925-yillarda Fransiya sanoat mahsuloti urushdan oldingi darajadan o'zib keta boshladi. 1925-yilda ko'mir qazib chiqarish urushdan

⁵ Words Together, Worlds Apart, W.W. Norton & Company, New York - London, 2011, p. 734.

ilgarigi darajaga nisbatan 107% ga. po'lat eritish bo'yicha 102% ga yetdi. Ishlab chiqarish va kapitalning konsentratsiyalashuvi kuchaydi.

1924-yil may oyida navbatdagi parlament saylovi arafasida radikal va radikal-sotsialistlar partiyasi boshqa mayda va o'rta burjua partiyalaridan (respublikachi sotsialistlar, mo'tadil antiklerikallardan), sotsialistik partiyadan iborat, "So'l blok" tuzdi.

Saylovda bu blok g'alaba qozondi, "milliy blok" esa mag'lubiyatga uchradi. Mamlakatda "so'l blok"ning Eduard Errio boshliq hukumati tuzildi. "So'l blok" mamlakatni 1924-yil iyun oyidan 1925-yil aprel oyigacha boshqardi.

1924-yil oktabrida o'ng partiyalarning qarshiligiga qaramay Fransiya bilan Sovet Ittifoqi o'rtasida diplomatik munosabatlar o'rnatildi.

1925-yil aprel oyida Puankare boshchiligida yirik burjuaziyaning "Milliy birlik" hukumati tuzildi. Hukumatda radikallar ishtirok etdi. "Milliy birlik" hukumati mamlakatni uch yil idora qildi.

Puankare inflyatsiyaga qarshi kurash, frankni barqarorlashtirish va iqtisodiy o'sishni ta'minlashni o'z ichiki siyosatining muhim vazifasi deb e'lon qildi.

Tashqi siyosatda Raymon Puankare hukumati mustamlakachilik tadbirlarini kuchaytirdi. 1926-1927-yillar Marokash va Suriyadagi milliy ozodlik harakati yovuzlarcha bostirildi. Shovinistik va fashistik tashkilotlar faollashdi va polkovnik De Lya Rok boshchiligida 1927-yilda "jangovar krestlar" nomli yangi harbiy-fashistik tashkilot tuzildi. (Peten va De Goll fashistik tashkilotning yashirin a'zolari bo'lganlar).

Jahon iqtisodiy inqirozi yillarida Fransiya

Fransiyada 1929-yilda boshlangan jahon iqtisodiy inqirozi kechroq, 1930-yildan boshlandi. Chunki bu mamlakatda jahon urushida harob bo'lgan xo'jalikni tiklash strategik qurilish sanoat mashina uskunalarini yangilash davom etmoqda edi.

Inqiroz Fransiyada bir necha yillarga cho'zilib ketdi ishlab chiqarishning ba'zi tarmoqlari esa ikkinchi jahon urushigacha inqirozdan qutula olmadi, mahsulot ishlab chiqarish hajmi qisqardi, sanoat mahsulotining uchdan biri, qishloq xo'jalik mahsuloti va tashqi savdoning beshdan ikkisi, milliy daromadning uchdan biri qisqarib ketdi.

Vayrongarchilik ko'proq uning o'spirin yigitlarining 10 foizini yo'qotgan va juda katta hududi vayron bo'lgan Fransiyada 1932-1933-yillarda olti hukumat koalitsiyalari hokimiyatga keldi.⁶

Ishchilarning ish haqi 40% ga kamaytirildi. Ishchilar ish haqining umumiy fondi 23 mlrd. frankka kamayib ketdi. Shtraflar olish avjiga chiqib ketdi. Ishlab chiqarish tobora ixchamlashtirilib, mehnat jarayoni jadallashtirildi va ish kuni 10-12 soatga uzaytirildi.

Xotin-qizlar va bolalar haddan tashqari ekspluatatsiya qilindi. Narx-navo ko'tarildi. Egri soliqlar oshdi. Ishsizlar ko'payib ularning soni 1,5 mln. kishidan oshdi, ishchilarning 50% butunlay va qisman ishsiz qoldi.

Inqiroz mamlakatdagi siyosiy beqarorlikni kuchaytirdi va hukumatdagi guruhlar o'rtasidagi kurashning avj olishiga olib keldi. Faqat 1937-yildagina Fransiya sanoati va tashqi savdosi inqirozdan oldingi darajaga qaytdi, biroq 1938-yilda yangi tanazzul boshlandi va u deyarli ikkinchi jahon urushi boshlangunga qadar davom etdi.

1926-yildan boshlab Fransiya burjuaziyasining an'anaviy yirik partiyalari Fransiyada hokimiyat tepasiga keldi. Ammo, 1929-yil noyabr oyidan 1932-yil may oyigacha mamlakatda 8 Fransiya burjua partiyalaridan tashkil bo'lgan hukumat almashdi.

1932-yil may oyidagi saylovlar Fransiya inqirozning ikki yili davomida so'lga qarab burilganini ko'rsatdi. Saylovlar sotsialistlar va radikal-sotsialistlar blokiga g'alaba keltirdi. Yangi hukumatni yana Eduard Errio boshqardi.

1932-yil dekabr oyidan 1934-yil yanvar oyiga qadar Fransiyada so'llarning 5 hukumati almashdi va ularning har biri uch oydan oz hukmronlik qildi. Ularning eng so'nggisi Eduard Dalade (1884-1970 yillar) hukumati bo'ldi.

1932-1933-yil iyul oylarida "Fransuz birdamligi", "fransistlar" degan yangi fashistik partiya va ittifoq tuzildi. Ilgari tuzilgan "Jangovar krestlar", "fransuz harakati" kabi fashist tashkilotlari aktivlashdi.

Ikkinchi jahon urushi arafasida Fransiya

Fashistik tashkilotlarning boshliqlari (De Lya Rok) va boshqalar Gitler va Mussolini bilan aloqada bo'ldilar. Buning ustiga, Fransiya hukmron doiralari xalqaro vaziyat keskinlashib borayotganiga va Germaniyadan reparatsiya olish to'xtaganligiga qaramay, German fashizmini qo'llab-quvvatladilar.

⁶ Worlds Together, Worlds Apart W.W. Norton & COMPANY New York, London, 2011, p. 722

Gitlarning hokimiyatga kelganidan ruhlangan Fransiya yirik moliya va sanoat sarmoyasining o'ng doiralari Fransiya ham fashistlar diktaturasini o'rnatishga urindilar.

1934-yil 6-fevralda hukumat inqirozi siyosiy inqirozga o'sib o'tganidan so'ng, Parijda fashistlar isyoni boshlandi. 1934-yil 7-fevral kuni E Dalade o'ziga ishonch bildirganiga qaramay iste'fo berdi. Bosh vazir qilib fashizmning ochiq tarafdori bo'lgan Gaston Dumerq (1863-1937 yillar) tayinlandi.

Fransiya mehnatkashlari fashistlar to'ntarishi mualliflari rejasini barbod qildilar. 1934-yil 9-fevralda Parij va boshqa shaharlarda antifashist kuchlarining katta namoyishlari bo'lib, politsiya bilan to'qnashuvlar yuz berdi, bir necha kishi halok bo'ldi. 12-fevralda butun Fransiya umumiy ish tashlash boshlandi. Unda 4,5 mln. kishi qatnashdi. Shu kuni Fransiya fashistlarga tarafdor reaksiyon kuchlar tomonidan tayyorlangan davlat to'ntarishi barbod bo'lgani oydinlashdi. Fashizm Fransiya g'alabaga erisholmadi.

O'nglarning davlat to'ntarishi tahdidiga qarshi Fransiya Kommunistik partiyasini o'z ichiga olgan so'l mo'tadil va radikal bir koalitsiyaga, ya'ni Xalq Fronti hukumatiga (1936-1939) birlashganlar⁷.

1936-yil yanvar oyida Xalq Frontining dasturi e'lon qilindi. Uni ishlab chiqishda mamlakat demokratik kuchlarining vakillari ishtirok etdilar. Dastur fashistlarga qarshi demokratik xususiyatga ega edi.

1936-yil bahorida Fransiya deputatlar palatasiga saylovlar bo'lib o'tdi. Xalq fronti partiyalari birgalikda, umumiy dastur asosida ishtirok etdilar. Saylovlarda Xalq fronti umumiy hisobda 57% ovoz to'plab, g'olib chiqdi. Xalq fronti hukumati o'z qonunlarini amalga tatbiq etishda juda katta qiyinchiliklarga to'qnash keldi. Reaksiyon kuchlar Xalq fronti hukumatiga qarshi ochiq hujum boshladilar, uning faoliyatini xalqqa qarshi yo'naltirishga urindilar.

Xalq fronti obro'sizlandi. Uning saflarida parchalanish yuz berdi. Eduard Dalade boshchiligidagi guruh Xalq fronti partiyalari bilan orani uzish va o'ng reaksiyon partiyalarga tayangan holda bir partiyali hukumatni tuzishni talab qildi.

Eduard Errio boshchiligidagi ikkinchi guruh esa Xalq fronti dasturiga sodiq qoldi. Radikal-sotsialistlarning 1938-yil oktabr oyida Marselda bo'lib o'tgan syezdida Xalq frontidan ajralish to'g'risida qaror qabul qilindi. Fransiyaning Xalq fronti parchalandi.

⁷ Worlds Together, Worlds Apart. W.W. Norton & COMPANY, New York, London, 2011, p. 722.

Xalq frontining parchalanishi reaksiyon kuchlarga yo'l ochdi. 1938-yil 10-apreldan 1940-yil 18-maygacha hokimiyatni boshqargan E.Dalade hukumati davridayoq Fransiya mehnatkashlari uchun Xalq fronti hukumati joriy qilgan imtiyozlarga barham berila boshlandi. E.Dalade hukumati "milliy xiyonat" hukumatiga aylandi. Ostona esa dushman birinchi imkoniyat tug'ilgandayoq Fransiyaning bosib olish niyatini hech kimdan yashirmagan fashistlar Germaniyasi turardi.

Xiyonat, xo'rlanish va mag'lubiyatlar yo'li Fransiya tashqi siyosatini bu davrda Fransiya yirik sarmoyasi bilan yaqin aloqada bo'lgan reaksiyon va fashistlarga tarafdor qarashlarini hech kimdan yashirmagan davlat va siyosat arboblari belgiladilar. Bular 1931-yil yanvar oyidan 1932-yil fevral oyigacha, 1935-yil iyun oyidan 1936-yil yanvar oyigacha Fransiya Bosh vaziri bo'lgan P.Laval, 1934-yil oktabr oyidan 1936-yil yanvar oyigacha tashqi ishlar vaziri lavozimida ishlagan P.Tarde, E.Dalade, J.Bone, A.Sarro va boshqalar edilar. Fransiyaning Yevropada g'egemonligi qaror topishiga ishonchi yo'qolgan bu davlat va siyosat arboblari Germaniya va Italiya fashistlari bilan til birlashtirish yo'liga tushdilar, shu taxlit ular bilan to'qnashishdan qutulib qolishga umid qildilar. Ular mudofaga asoslangan urush g'oyasini ilgari surdilar.

MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Birinchi jahon urushi Fransiya iqtisodiyotiga qanday ta'sir qildi?
2. "Milliy blok" hukumatining o'z oldiga qo'ygan dasturi nimalardan iborat edi?
3. "So'l blok" hukumati qachon hokimiyat tepasiga keldi?
4. Fransiya 1934-yilgi fevral voqealarining sababini ayting.
5. Fransiya antifashistik Xalq fronti hukumati qachon hokimiyat tepasiga keldi?
6. Ikkinchi jahon urushi arafasida Fransiya hukumati tashqi siyosatining mohiyatini ayting.
7. Fransiyaning Myunxen bitimida ishtirokidan maqsadi nima edi?
8. Fransiya ittifoqchi sifatida nega Polshaga amaliy yordam ko'rsatmadi?

Birinchi jahon urushidan keyingi iqtisodiy va siyosiy inqiroz yillarida Germaniya

Birinchi jahon urushi arafasida Germaniya eng kuchli imperialistik mamlakatlardan biri edi. Sanoat taraqqiyoti sohasida Germaniya, Angliya va Fransiya o'zib ketgan mamlakat edi. Birinchi jahon urushi yillarida ishlab chiqarish hamda kapitalning konsentratsiyalashuvi va markazlashuvi, monopoliyalarning o'sishi tezlashdi. Faqatgina Krupp konsernining daromadi 15 marta oshdi. Ammo shu bilan birga birinchi jahon urushi mamlakatga katta zarar, xalq ommasiga og'ir kulfatlar keltirdi. Iqtisodiy va siyosiy zulm kuchaydi. Sanoat korxonalarida harbiy katorga rejimi o'rnatildi. Ish soatlari uzaytirilib ish haqi pasaytirildi. Qishloq xo'jaligi chuqur inqirozga uchradi. Ekin maydonlarining yarimidan ortig'i qisqardi. Ko'p sanoat markazlari vayron bo'ldi. Moliyaviy ahvoli yomonlashib davlat qarzi ko'paydi. Ochlik va epidemiyalar natijasida 900 mingdan ortiq kishi o'ldi. Urushda 1 million 800 mingdan ortiq kishi halok bo'ldi, 1 million 500 ming kishi mayib majruh bo'lib qoldi.

Frontlardagi harbiy holat siyosiy inqirozni chuqurlashtirib yubordi. Germaniya imperializmini qutqarib qolishga intilgan AQSH prezidenti Vilsonning maslahati bilan 1918-yil 3 oktabrda sotsial partiya o'ng qanotining vakillari bilan (Sheydeman va Bauer) ishtirokida shahzoda Maks Badenskiy boshchiligidagi yangi, koalitsion hukumat tuzildi. Lekin hukumat o'zgarishi ichki siyosiy ahvolni yengillashtira olmadi.

1918-yil 3-noyabrda Kilda harbiy flot matroslarining qo'zg'oloni bo'lib, Germaniyada inqilob boshlanib ketdi. Monarxiya hokimiyati ag'darilib tashlandi. Imperator Vilgelm II Gollandiyaga qochdi. 1918-yil 10-noyabrda Berlin Sovetining birinchi plenumi yangi hukumatni "Xalq vakillari Soveti"ni tuzdi. Ebert va Sheydemanlar hukumat boshliqlari bo'lib oldilar va hukumatni "Sof sotsialistik hukumat" deb atadilar.

1918-yil 12-noyabrda Germaniya bilan Antanta o'rtasida Germaniyaning batamom taslim bo'lishi to'g'risida yarash bitimi imzolandi. 1918-yilning 16-21-dekabrida Sovetlarning birinchi umumiy Germaniya syezdi bo'lib o'tdi. Syezd butun hokimiyatni Ebert hukumati qo'lida qoldirish va Ta'sis majlisiga saylovlar o'tkazish to'g'risida qaror qabul qildi.

1919-yil 19-yanvarda Milliy ta'sis majlisiga saylovlar o'tkazildi. Ko'pchilik o'rinni burjua partiyalari "Xristian demokratik partiya", "Katolik" "Markaz" partiya, savdo-sanoat burjuaziya partiyasi bo'lgan "Demokratik partiya" sanoat va moliya magnatlari partiyasi bo'lgan "Xalq partiyasi" va boshqa partiyalar egalladi. 1919-yil 6-fevralda kichik Veymar shahrida Ta'sis Majlisi ochildi shu kuni o'ng sotsial-demokratlar qo'lida bo'lgan ishchi va soldat deputatlari markaziy Soveti o'z huquq va majburiyatlarini Ta'sis Majlisiga topshirdi. Germaniya ishchi demokratlari sovetlari batamom tugatildi. Sheydeman boshchiligidagi sotsial demokratlardan, demokratik va katolik partiyalari vakillaridan iborat yangi hukumat tuzildi. Ebert prezident qilib saylandi.

1919-yil 31-iyulda Milliy majlis tomonidan qabul qilingan konstitutsiyaga (Veymar konstitutsiyasi) muvofiq Burjua parlamenti formasidagi burjua respublikasi qaror topdi. Burjua-yunkerlar ittifoqida rahbarlik burjuaziya qo'lida bo'ldi.

Konstitutsiyaga muvofiq, federativ tuzum saqlanganligi holda, markaziy hokimiyat kuchaytirildi. Markaziy hokimiyat - reyxstag (qonun chiqaruvchi organ - quyi palata), reyxstrag (O'lkalar vakillari Soveti-yuqori palata) va prezidentdan iborat bo'lib. Prezidentga katta huquqlar berildi va Konstitutsiyaning 48-moddasiga binoan, u 7-yilga saylanardi. Veymar konstitutsiyasi davlatdagi rahbarlik roli burjuaziya o'tganligidan dalolat edi.

So'ngra yangi hukumat vakillari Parijda Versal tinchlik shartnomasini imzoladilar. 1919-yil 28-iyunda Versalda Germaniya bilan Antanta o'rtasida tuzilgan sulh shartnomasi mamlakatning iqtisodiy ahvolini yanada yomonlashtirib yubordi. Versal sulhining ijodchilari, avvalo, AQSH, so'ngra Angliya va Fransiya davlatlari edi. Sulh shartnomasiga ko'ra, Germaniya urushda Antanta mamlakatlarga yetkazilgan barcha zararlarni qoplaydigan bo'ldi. Umuman to'lanadigan reparatsiya summasi keyinroq (1921-yil mayida) oltin bilan 132 mlrd. oltin marka qilib belgilandi.

1919-yilda sobiq Kayzer armiyasining jinoyatchi ofitser va soldatlari-dan, eng reaksiya va shovinistik elementlardan iborat fashistik partiya tuzildi. Bu partiya o'zini "Milliy sotsialistik ishchi partiyasi" deb atadi. Fashistik partiyaning 25 banddan iborat bo'lgan dasturi ishlab chiqildi. Natsistlar dasturi barcha nemislarni bir davlatda - Buyuk Germaniyada birlashtirishni talab etardi. Bu esa nemislar yashaydigan hududlarni - Chexoslovakiya, Avstriya, Polshaning bir qismi, Belgiya, Gollandiya, Boltiqbo'yini Germaniyaga qo'shib olishni bildirardi.

Adolf Gitler 1920-yildan boshlab fashistlar partiyasining yetakchisi bo'lib qoldi. U sobiq Kayzer armiyasining yefreytori va urushdan so'ng Myunxen shahar politsiyasining maxfiy agenti edi. Fashistlar shturm otryadlarini tuzdilar. "Irqi ozodlik" shiori ostida reaksiyon-shovinistik propaganda avj olib ketdi. Natijada mamlakatda siyosiy vaziyat keskinlashib, hukumat inqirozi yuz berdi. Yirik burjuaziya va harbiy-monarxist doiralar reparatsiya to'lamaslikni talab qilib chiqdilar.

Gitler davlatga xiyonat qilgani uchun besh yilga ozodlikdan mahrum etilgan, ammo bir-yildan kamroq muddatda ozod qilingan. Qamoqda bo'lgan paytida u keyinchalik natsistlar orasida juda mashhur bo'lgan Meyn Kampf (Mening kurashim, 1925) nomli avtobiografik va aqidaparast darajada aksilsemitlik aks etgan asarini yozgan⁸.

Kapitalizmning qisman barqarorlashuvi yillarida Germaniya

1923-yil oxirida o'tkazilgan pul islohoti inflyatsiyani bir muncha bartaraf qildi. 8 soatlik ish kuni, nogironlar va keksalarga beriladigan nafaqalar bekor qilindi. 1924-yil boshida harbiy holat yo'qotilib, yana parlament metodlariga o'tildi.

AQSHning taklifi bilan amerikalik bankir, general Daues boshchiligidagi ekspertlar komissiyasi tashkil etildi. Komissiya Germaniyaning tovon to'lovlarini tartibga solish rejasini ishlab chiqdi. Uning takliflari 1924-yil 16-iyulda Londonda bo'lib o'tgan mamlakatlar konferensiyasida (Daues rejas) qabul qilindi.

"Daues rejas"ga muvofiq, AQSH Germaniyaning moliya ishlarini o'z nazoratiga oldi hamda Germaniyaning og'ir sanoati va harbiy sanoatini tiklash uchun mo'ljallangan uzoq muddatli zayom va kreditlarning 70% ini berdi. 1924-1929-yillarda chet eldan Germaniyaga berilgan uzoq muddatli qarz 10-15 milliard markani va qisqa muddatli qarz 6 milliard markani tashkil qildi. Bu esa Germaniyaning shu yillardagi reparatsiya to'lovlaridan ikki hissa ko'p edi. Bundan tashqari 1925-yildan 1930-yilgacha AQSH Germaniya iqtisodiyotiga 10 milliard dollar sarmoya kiritdi. O'z navbatida bu Germaniya iqtisodiyotining tez sur'atlar bilan yuksalishi uchun zamin yaratdi.

1928-yilda Germaniyada 1913-yilga nisbatan 5 barobar ko'p elektr energiyasi, 7 barobar ko'p avtomobil, 32 barobar ko'p alyuminiy ishlab chiqarildi. Shu yili Germaniya kimyo mahsulotlari ishlab chiqarish bo'yicha dunyoda birinchi va po'lat ishlab chiqarish bo'yicha ikkinchi

⁸ Worlds Together, Worlds Apart. W.W. Norton & COMPANY New York, London. 2011. p. 726

o'rinni egalladi. 1929-yilda Germaniya 16 mln. tonna po'lat ishlab chiqardi (Angliya - 10 mln., Fransiya-10 mln.), mashinalar eksporti bo'yicha dunyoda ikkinchi o'rinni egalladi.

1927-1928-yillarda sanoat va tashqi savdo urushdan oldingi darajadan o'tib, Angliya va Fransiyaning orqada qoldirdi. Nemis-Amerika, Nemis-Ingliz monopoliyalarining aloqalari kengaydi. Germaniyada xususan Amerika kapitalining, ayniqsa, Morgan, Rokfeller, Mellon moliya guruhlarining mavqeyi tobora mustahkamlandi.

Germaniya Lokarno bitimlariga binoan, 1926-yil 10-sentabrda Millatlar Ittifoqiga kirdi. Ayni paytda Germaniya Versal tartibini yo'qotish va ittifoqchilar nazorati ostidan xolos bo'lishga intilmoqda edi.

Germaniya Amerika-Angliya moliya kapitalining yordami va AQSH vakili Yungning faol ishtiroki bilan 1929-yil fevral-avgustida reparatsiya rejasi o'rniga yangi "Yung rejasi"ni qabul qilindi va u 1930-yil yanvardan kuchga kirdi. Bu rejaga muvofiq, reparatsiya to'lovlari 20% kamaytirildi.

Stabillashuv yillarida nemis burjuaziyasining siyosiy mavqeyi ham birmuncha mustahkamlandi. Burjuaziya bilan yunkerlar bloki tuzildi. 1923-yil oxiridan 1928-yil iyunigacha mamlakatni "Kichik koalitsiya"-o'ng burjua respublikasi partiyalari (katolik "Markaz", "Xalq partiyasi") koalitsiyasi boshqardi. Vilgelm Marks va Lyuter shu davrda tuzilgan hukumatlar tepasida turdilar. 1925-yil Ebert vafotidan keyin Kayzer armiyasining feldmarshali, birinchi jahon urushi jinoyatchilaridan biri bo'lgan ashaddiy monarxist Gindenburg prezident qilib saylandi.

Gindenburgning topshirig'iga muvofiq, 1928-yil iyun oyida reyxstagdagi Sotsial-demokratik fraksiyasining yetakchisi German Myuller sotsial-demokratlardan va o'ng burjua partiyalari vakillaridan iborat "Katta koalitsiya" hukumatini tuzdi va 1930-yil martigacha mamlakatni boshqardi.

Jahon iqtisodiy inqirozi yillarida Germaniya. Fashizmning hokimiyat tepasiga kelishi

Boshqa kapitalistik mamlakatlar qatorida Germaniyada ham iqtisodiy inqiroz boshlandi. Iqtisodiy inqiroz va reparatsiya to'lovlari mehnatkashlarning ahvolini juda ham yomonlashtirib yubordi. Ishsizlar soni 1932-yilda 7 million kishiga yetdi. Burjuaziya esa Germaniyani fashistlashtira boshladi. Nemis monopoliyalari gitlerchilarni moliyaviy jihatdan tobora ko'proq qo'llab-quvvatladilar.

1930-yil 1-aprelda prezident Gindenburg Myuller o'rniga reyxskansler qilib katolik "Markaz" partiyasining yetakchisi Geynrix Bryuningni tayinladi. Yangi hukumat favqulodda dekretlar chiqardi. Mehnatkashlarning moddiy turmush darajasini yanada pasaytirib yubordi. Amerika monopolistlari fashistlar partiyasini qo'llab-quvvatladilar. 1929-1931-yillarda ular Gitlarga 25 million dollar berdilar. Mamlakatda fashistlar va millitaristlar faollashdi, terror siyosati kuchaydi.

1932-yilda prezidentlikka Gitler nomzodi ko'rsatildi. Ammo sayloda 83 yoshdagi Gindenburg g'olib chiqdi. Shunga qaramay Gitler va fashistlarning mamlakat ichidagi mavqeyi yanada oshdi. 1932-yil 30-mayda Bryuning vazifasidan chetlashtirildi va uning o'rniga Frans fon Papen (1879-1969) tayinlandi.

Fon Papen gitlerchilar bilan aloqada edi. Gindenburgning qayta saylanishi va Fon Papen (1932-yil dekabrda esa general Shleyxer) hukumatining tuzilishi fashistlar uchun tag'in ham qulay sharoit yaratdi. Mamlakat yanada fashistlashib bordi.

Gitlerning o'z homiylari bilan birinchi uchrashuvi 1932-yil 27-yanvarda bo'lib o'tdi. "Po'lat tresti"ning direktori Tissen uni Germaniya sanoatchilariga tanishtirdi. Gitlerning 4 soatga cho'zilgan nutqi shunday iboralardan tuzilgan edi: "Demokratiya - axmoqlar ishi", "Biz Germaniyada marksizmning ildizini quritishga qaror qildik", "Oq irq Yer kurrasida yashovchi boshqa barcha xalqlarni o'ziga bo'ysundirishi lozim". Stinnesning "Buning uchun nima kerak?"- degan savoliga, Gitler qisqa qilib: "8 mln. kishilik armiya",- deb javob berdi.

1933-yil 4-yanvarda Gitler Germaniyaning yirik va yetakchi sanoatchi va sarmoyadorlari ishtirokida majlis o'tkazdi. unda Gitler kansler bo'lishi kerak, degan qarorga kelindi. 1933-yil 30-yanvarda prezident Gindenburg fashistlar partiyasining boshlig'i Gitlerni reyxskansler qilib tayinladi. Fon Papen vitsekansler lavozimini egalladi. Shunday qilib, Germaniyada oshkora fashistik diktatura-moliya kapitalining eng reaksion, eng shovinistik va eng imperialistik elementlarining terroristik diktaturasi o'rnatildi. Shu bilan birga, 1933-yil iyul oyida Germaniyada shturmchilar nazorati ostida umumxalq plebissiti o'tkazilib, unda 36 mln. aholi Gitler siyosatini qo'llab-quvvatlashlarini bildirdi. Bu Gitlerni ruhlantirdi va o'z siyosatining amalga oshishiga to'liq ishonch bag'ishladi

Ikkinchi jahon urushi arafasida Germaniya

1933-yil mart oyi boshlarida Germaniyada yana saylovlar bo'lib o'tdi. Natsistlar unda 44% ovoz oldilar. Gitler o'zining natsistlar hukumatini tuzdi va 23-martda reyxstag Gitlerga o'z dekretlari bilan mamlakatni boshqarish huquqini beruvchi qonun qabul qildi. Gitler cheklanmagan huquqlarga ega bo'ldi.

Sotsialistik va Kommunistik partiyalar noqonuniy deb e'lon qilindi. 1933-yil iyulga kelib, natsistlar faqat yuridik partiya edi va Gitler Germaniyaning diktatori edi⁹.

1933-yil oktabrida Germaniya Millatlar ittifoqidan chiqqan. AQSH, Angliya va Fransiya hukmron doiralari Germaniya imperializmini rag'batlantirib, uning qayta qurollanishiga yordam berdilar. 1933-yil iyulida Angliya va Fransiya hukumatlarining tashabbusi bilan Rimda Angliya, Fransiya, Germaniya va Italiya hukumatlari o'rtasida "birdamlik va hamkorlik ahdnomasi" ("To'rtlar ahdnomasi") imzolandi. 1934-yil yanvarida Germaniya bilan Polsha o'rtasida o'zaro hujum qilmaslik to'g'risida shartnoma tuzildi.

1934-yil avgust oyida Gindenburg vafotidan so'ng prezidentlik lavozimi tugatildi. Gitler prezidentlik huquqini va vakolatini ham o'z qo'liga kiritib olib total (umumiy, yalpi) diktatura o'rnatdi va umrbod "fyurer" (dohiy) va "reyskansler" unvoniga ega bo'ldi.

Hokimiyatni egallagach, Gitler natsistlar partiyasidan boshqa barcha siyosiy partiya va tashkilotlarni ta'qiqlovchi farmon chiqardi. Germaniya iqtisodiyotida mamlakat sanoatining asosini tashkil qiluvchi 30 ta eng yirik sanoat konsernlari - "IG Farbenindustri" (kimyo mahsulotlari, dori-darmon, porox, sintetik benzin va kauchuk ishlab chiqarish), "Feraynigte Shtalverke" (po'lat ishlab chiqarish), "Krupp", "Flik", "Mannesman", "Simens", AEG va boshqalar yetakchi o'rin egallab turardi. Gitler ularning boyishi uchun eng qulay sharoitlarni yaratib berdi. "Krupp"ning daromadi 1934-1940-yillarda 4 baravar, "IG Farbenindustri"ning daromadi 17 baravar, "Flik"niki 65 baravar oshdi.

Gitler o'z davlatini Uchinchi Reyx (birinchi bo'lib Muqaddas Rim imperiyasi, yoki Reyx, va 1871-yilda Bismark tomonidan yaratilgan Germaniya imperiyasi ikkinchi Reyx) deb atadi. U Muqaddas Rim imperiyasi kabi uning imperiyasi 1000 yil davom etadi, deb da'vo qilgan¹⁰.

⁹ Worlds Together, Worlds Apart W. W. Norton & COMPANY New York, London, 2011, p. 77.

¹⁰ Worlds Together, Worlds Apart W. W. Norton & COMPANY New York, London, 2011, p. 77.

1936-yilda esa militaristik "4 yillik reja" qabul qilindi. 1937-yilgacha qayta qurollanish uchun 46 milliard marka sarflandi. To'rt-yil ichida barcha mamlakatlarning armiyasidan bir necha baravar ustun bo'lgan eng zamonaviy armiya tashkil qilinishi lozim edi.

1938-yilda Germaniya sanoat mahsulotining yalpi xajmi jihatidan Angliya va Fransiya bilan yana o'zib ketdi va kapitalistik dunyoda AQSHdan keyin ikkinchi o'rinni egalladi.

Gitler Germaniyasi 1936-1939-yillarda Ispaniya respublikasiga qarshi fashistik Italiya bilan birgalikda intervensiya uyushtirdi. 1936-yil oktyabrida Germaniya bilan Italiya o'rtasida ittifoq shartnomasi tuzildi. 1936-yil noyabrida Germaniya bilan Yaponiya "Antikomintern pakti"ni tuzdilar. 1937-yil noyabrida "Kommunizmga qarshi kurash" shiori ostida tuzilgan bu harbiy siyosiy blokka Italiya ham qo'shildi va "Berlin-Rim-Tokio uchburchagi" vujudga keldi. Gitlerga, ayniqsa, ikki mamlakat-Avstriya va Chexoslovakiya zarur edi. Ikkala mamlakat ham rivojlangan og'ir sanoatga ega bo'lib, Markaziy Yevropada muhim mavqeni egallardi.

Chexoslovakiya Ruminiya, Vengriya, Polsha, Avstriya va SSSR bilan umumiy chegaralarga ega edi. Avstriya esa Germaniya uchun Yugoslaviyaga bostirib kirish imkonini berardi. 1938-yil 13-14-mart kunlari Gitlerchilar Avstriyani bosib oldilar.

1938-yil 29-sentabr oyida Myunxenda AQSHning maslahatiga ko'ra Germaniya, Italiya, Angliya va Fransiya hukumat boshliqlarining konferensiyasi bo'lib o'tdi, sharmandali va jinoiy bitim imzolandi. Myunxen bitimiga muvofiq, 1938-yil kuzida Gitler qo'shinlari Chexoslovakiyaning Sudet viloyatini, 1939-yil mart oyida Chexoslovakiyaning butun viloyatini bosib oldi.

Germaniya haddan tashqari tezkor usulda harbiylashtirildi. 1933-yildan 1939-yilgacha qurollanishga juda katta pul 90 milliard reyx marka sarflandi.

1938-yilga kelib Germaniya xo'jaligi va armiyasining "katta urush"ga tayyorligi asosan tugallandi. Revanshist German armiyasi qayta tiklandi soldat va ofitserlar soni 1,5 million kishidan oshdi. Diviziyalar soni 1939-yilda 51 taga yetdi. Harbiy havo floti tez rivojlandi. 1939-yilda chegara istehkomlari qurilishi tamomlandi. 1938-yil sentabrida Angliya, 1938-yil dekabrda Fransiya, Germaniya bilan hujum qilmaslik to'g'risida bitimlar tuzdilar. 1939-yilning yozida esa Germaniya SSSRga murojaat qilib hujum qilmaslik to'g'risida shartnoma tuzishni taklif qildi. Shunga ko'ra, 1939-yil 23-avgustda Germaniya bilan SSSR o'rtasida hujum qilmaslik ahdnomasi imzolandi.

MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Birinchi jahon urushining Germaniya uchun natijalari qanday bo'ldi?
2. Versal sulh shartnomasining Germaniya iqtisodiyotiga ta'sirini ayting.
2. Rur inqirozi qachon yuz berdi?
3. Daues rejasining mohiyatini tushuntirib bering?
4. Yung rejasini nega qabul qilindi?
5. Germaniyada fashizm hokimiyat tepasiga qanday keldi?
6. German fashizmi tomonidan Versal sulh shartnomasi shartlarining buzilishini nimalarda ko'ramiz?
8. Birinchi jahon urushi tufayli Germaniya qaysi hudud va mustamlakalaridan ajraldi?
9. Anshlyus qachon amalga oshirildi?
10. Bosqinchilik «Ost» rejasining mohiyati nimada?

Birinchi jahon urushidan keyingi iqtisodiy va siyosiy inqiroz yillarida Italiya

Birinchi jahon urushi xalq xo'jaligiga katta zarar keltirdi. Urush harakatlari natijasida Italiyaning Shimoli-Sharqiy viloyati vayron bo'ldi. Qishloq xo'jaligi juda katta ziyon ko'rdi. Savdo flotining 60% ishdan chiqdi. 635 ming kishi halok bo'ldi, 2 mln. kishi yarador bo'ldi va asir tushdi. Mamlakatning moliyaviy ahvoli yomonlashib ketdi. Italiyaning ko'proq Angliya va AQSHga qaramligi kuchaydi va ulardan katta qarzdor bo'lib qoldi. Urush yillarida iqtisodiyotda tengsizlik kuchayib ketdi. Militaristik siyosatning avj oldirilishi va chet eldan olingan zayomlar natijasida mashinasozlik, metallurgiya, ximiya sanoati kabi ayrim sanoat tarmoqlari rivojlanib, mamlakat agrar mamlakatdan industrial-agrar mamlakatga aylandi. Ishlab chiqarish va kapital konsentratsiyasi kuchaydi. "Onsaldo", "Fiat", "Breda" kabi konsernlar o'sdi.

Italiya iqtisodiyoti katta harbiy harajatlarni ko'tara olmadi. Ichki davlat qarzlari to'rt yil ichida uch barobar ko'paydi. Bundan tashqari, Italiya o'z ittifoqchilaridan ham anchagina qarzdor bo'lib qoldi. Natijada soliqlar keskin oshib ketdi, pul qadrsizlandi. Pulning qiymati 1920-yilning oxiriga kelib 1914-yilga nisbatan besh barobar pasaydi. Italiya burjuaziyasining Orlando boshchiligidagi, 1919-yil iyunida Nitti boshchiligidagi tuzilgan so'l liberal hukumati zo'rlik va senzura yo'li bilan, shuningdek, ayrim yon berish va nayranglar yo'li bilan inqilobiy harakatni bostirishga urindi.

Italiya davlati 1919-yilgi Parij sulh konferensiyasidan norozi bo'ldi, chunki hududlar masalasida Antanta 1915-yilgi London shartnomasida bergan va'dalarini bajarmagan edi.

1919-yil may oyida Italiya Turkiyaning janubiy-g'arbiy qismini va birinchi galda Smirnanı bosib olish maqsadida Turkiyaning g'arbiy qirg'oqlariga qo'shin tushirdi. Bu esa Italiyaning xalqaro pozitsiyasiga yanada salbiy ta'sir etdi. Smirna masalasida Italiya va Gretsiya o'rtasida nizo paydo bo'ldi. Italiya muvaffaqiyatsizlikka uchradi. 1919-yil sentabrida Antanta bilan Avstriya o'rtasida imzolangan Sen-Jermen shartnomasiga muvofiq, Italiya faqat Trentino va Janubiy Tirolni oldi, Albaniyani boshqarish mandatiga ega bo'ldi. Albaniyaning Vlora portidan Sarantada portigacha bo'lgan dengiz qirg'oq tumanlarini italyanlar

okkupatsiya qilib turdilar. Lekin va'da qilingan bir qancha janubiy slavyan yerlari, masalan Dalmatsiya, Turkiya Smirnasi (Izmir) Italiyaga berilmadi.

Italiya davlati agressiv siyosatni davom ettirdi. Ular Adriatik dengiz bo'yalarida hukmron bo'lib olish va alban xalqining okkupantlariga qarshi kurashini bostirish uchun Albaniyaga qarshi harbiy avantyurani rejalashtirdi. Albanlarga qarshi Tripolitaniyaga qo'shin yuborishga tayyorlandilar.

Italiya burjuaziyasining eng ilg'or va zarbdor kuchi siyosiy demogog, avantyurist, sobiq sotsialist, renegat Benito Mussolini boshchiligida 1919-yil boshida tuzila boshlagan fashist ittifoqlari va ularning qurolli fashist otryadlari edi.

Benito Mussolini jamoatchilik oldiga chiqqanida, ayniqsa, ko'kragini kerib yurishni yaxshi ko'rardi. Duche birinchilardan bo'lib radio orqali muloqot qilgan lider edi, bundan tashqari u Sovet Rossiyasida keng tarqalgan usullardan ommaviy ko'zoynakli fashist versiyalariga undadi¹¹.

Terroristik totalitar tuzum ramziga aylangan "fashizm" atamasi Italiyada tug'ilgan va u italyanchadan "bog'lam", "dasta" degan ma'noni anglatadi. Bu atama 1919-yilda, frontdan qaytgan sobiq askarlar o'z manfaatlari himoyasi uchun "Fashi di combattimento" ("Quroldoshlar uyushmasi") deb nomlangan tashkilot tuzgan paytda tug'ilgan. Mussolinining "milliy sotsializm" dasturiga ko'ra, davlatning mohiyati o'zgarishi, u mehnat va sarmoya o'rtasidagi hamkorlik shakliga, "korporatsiya"ga aylanisli lozim edi.

Fashistlar keng demagogik "dastur" bilan ish boshladilar va fashistik partiya bo'lib uyushdilar. Ular monarxiya va senatni yo'qotishni hamda Ta'sis majlisini chaqirishni, yirik kapitalga soliq solishni, harbiy sanoatni natsionalizatsiya qilishni, agrar islohot o'tkazishni, mehnatkashlarga yaxshi turmushni va'da qildilar.

Fashistik tarafdorlar Alp tog'lari va Dalmatsiya sohilida "Italiya" yerlarining anneksiya o'rnatilishga muloqot qilishni talab qildi va ayollarning saylov huquqi uchun kurashga chaqirdi. Sakkiz soatlik ish kuni, ishchilar uchun zavod nazorat ulushi, bir so'z bilan aytganda, maxsus ommaviy dasturni amalga oshirishga chaqirdi¹².

1919-1921-yillardagi ichki kurash burjuaziyani mamlakatda "tartib" o'rnatish uchun kuchli hokimiyat qidirishga majbur qildi. Fashistlar bu maqsadga eng mos keladigan kuch edilar. 1920-yilning kuzidan boshlab

¹¹ Worlds Together, Worlds Apart W. W. Norton & COMPANY New York, London, 2011. p. 726.

¹² Worlds Together, Worlds Apart W. W. Norton & COMPANY New York, London, 2011. p. 726.

fashist tashkilotlari tez ko'paya bordi. Fashistlar "Ulug' Italiya" shiori ostida keng bosqinchilik g'oyalari, ashaddiy shovinizmni targ'ib qildilar.

1920-yil avgustida Antanta bilan Turkiya o'rtasida tuzilgan Sevr sulh shartnomasiga binoan, Italiya Egey dengizidagi Dodekanes orollariga ega bo'ldi. Italiyaga Millatlar Ittifoqi sovetidan doimiy o'rin berildi. 1921-1922-yillardagi Vashington konferensiyasida katta harbiy kemalar bo'yicha Italiyaning harbiy dengiz floti Fransiya floti bilan tenglashtirildi.

Fashistlar yirik monopoliyalarning qo'llab-quvvatlanishidan, burjua hukumatlarining keng yo'l berib qo'yishi va sotsialist islohotchilarning murosasidan foydalandilar. Fashistlar shiddat bilan hokimiyat sari intildilar. 1921-yil may oyidagi saylovlarda ular parlamentda 35 o'ringa ega bo'ldilar. 1922-yil kuziga kelib, ko'pgina munitsipalitetlar ustidan nazorat o'rnatdilar. Mamlakatning Emiliya, Toskana va Lombardiya kabi eng nufuzli viloyatlari ham fashistlar nazorati ostiga o'tdi.

1922-yil oktabrida ular o'z vakillariga bir necha vazirlik lavozimini berish talabi bilan hukumatga murojaat qildilar. Rimga yurish qilish uchun tayyorlanish maqsadida fashist guruhlarining yalpi safarbarligi e'lon qilindi. Qirol fashist isyoniga qarshi armiyani qo'llash huquqini beradigan farmonni imzolashdan bosh tortdi. Buning o'rniga 29-oktabr kuni u Milanga telegramma yo'llab Mussoliniga bosh vazir bo'lishni taklif qildi.

1922-yil 27-28-oktabr kunlari fashist otryadlari "Rimga yurish" qildilar. Hukumat qo'shinlari va politsiya ularga hech qanday qarshilik ko'rsatmadi. Yirik sanoat egalari konfederatsiyasi qirol Viktor Emmanuel III ga murojaat qilib, Mussolini boshchiligida yangi hukumat tuzilishini talab etdi. Buning natijasida, Mussolini 1922-yil 30-oktabrda fashistik partiyaning 4 ta, liberal katolik va monarxistlarning 10 ta vakilidan koalitsion hukumat tuzdi. Fashistlar hukumatda asosiy lavozimlarni egallab oldilar.

Shunday qilib, Italiya hukmron doiralarning qo'llab-quvvatlanishi bilan mamlakatda moliya kapitali va yer aristokratiyasining eng reaksion, eng shovinistik, eng imperialistik elementlarining diktaturasi - Mussolini boshchiligidagi fashistik diktatura o'rnatildi. 1922-yil 23-noyabrda esa qirol va parlament Mussoliniga cheklanmagan hokimiyat berdi.

1924-yil oxirida Mussolinining tazyiqi ostida parlament saylov qonunini o'zgartirdi. Yangi qonunga ko'ra, saylovlarda eng ko'p ovoz olgan partiya (kamida 25 fozi ovoz) deputatlar palatasida o'rinlarning uchdan ikki qismini olar edi. 1924-yilgi saylovlarda fashistlar katta g'alabaga erishdilar va deputatlar palatasini to'la o'z nazoratlari ostiga oldilar.

1924-yilgi qoʻrqitish va firibgarlik muhitida boʻlib oʻtgan saylovda fashistlar 65% ovoz olib gʻalaba qozondi. Mussolini liberal va sotsialistik muxolifatni taʼqib qilish uchun tarkibni va politsiyani safarbar etuvchi boshqa muammolar bilan shugʻullanadi¹³.

Fashistik totalitar rejim oʻrnatilishi yillarida Italiya

1923-1924-yillarda Italiya sanoat ishlab chiqarishi bir muncha jonlandi. Harbiy sanoat tarmoqlariga koʻproq ahamiyat berildi. Italiya fashizmi chet el imperialistlariga avvalo AQSH monopolistlariga tayandi. Bankir Morgan xonadoni 1924-yili Mussolini hukumatiga 100 million dollar miqdorida zayom berdi. Amerika imperialistlari Italiya aksiyali jamiyatlariga qariyb 200 million dollar mablagʻ qoʻydi. Baʼzi munitsipalitetlar Amerika monopoliyalaridan 20-30 million dollarlab mablagʻ oldilar.

Mamlakatda mehnatkashlar va xalq ommasi tomonidan norozilik kuchayib bordi va Mussoliniga qarshi suiqasdlar uyushtirildi. Ana shu bahona bilan 1926-yil noyabrda bir qancha terroristik favqulodda qonunlar qabul qilindi. Fashistik partiyadan tashqari hamma siyosiy partiyalar tarqatib yuborildi. Mussoliniga cheklanmagan diktatorlik huquqlari berildi. “Davlatni qoʻriqlash toʻgʻrisida”gi qonun oʻlim jazosini tikladi. “Maxsus tribunal” tuzildi. Siyosiy jinoyat uchun oʻlim jazosi joriy qilindi. Fashist oxrankasi (“Ovra”) tuzildi. Fashistlar totalitar rejimni niqoblash maqsadida sinflarni “yarashtirish” nazariyasini korporativ, yaʼni goʻyo gʻayri sinfiy davlat tuzishni targʻib qildilar. 1927-yil aprelida “Mehnat hartiyasi” chiqarildi. “Mehnat hartiyasi”da kapitalistik ishlab chiqarish usuli maqtaldi: “korporativ davlat” va kapitalistlar hamda fashistik partiya va sindikatlar vakillaridan iborat “korporatsiya” tuzish haqida gapirildi.

Italiya diktatori oʻzining mamlakatdagi hokimiyatini mustahkamlash yoʻlida yana bir muhim qadam qoʻydi. 1928-yil fevral oyida Mussolini Vatikan bilan bitim (Lyuteran ahdnomasini) tuzdi. Vatikan bilan qirolik oʻrtasidagi eski nizolar bartaraf qilindi. Vatikan toʻla suveren davlat huquqiga ega boʻldi. Aktiv reaksiya kuch - Vatikan xalqni chalgʻitish yoʻli bilan fashizmga katta yordam koʻrsatdi. Shunday qilib Italiyada totalitar (cheklanmagan) fashistik diktatura rejimi tuzildi.

1925-1929-yillar davomida Angliya va Amerika bankirlari Italiyaga 7 mlrd. lira kredit berdilar. 1928-yil yana bir qancha qonunlar qabul

¹³ Worlds Together, Worlds Apart W. W. Norton & COMPANY New York London, 2011 p. 726

qilinib, amalda parlamentchilik rejimi tugatildi. Parlament batamom o'z ahamiyatini yo'qotdi. Yirik burjuaziya va yirik yer egalari manfaatini ko'zlab "Ulug' Rim imperiyasi" tuzish rejasi ishlab chiqildi. Bu rejaga muvofiq Bolqon, Tunis, Misr, Angliya Misr Sudanni, Baleor orollari va Korsikani bosib olish mo'ljallandi. O'rtaYer dengizini Italiyaning ichki dengiziga aylantirish ko'zda tutildi.

Italiya fashistlari Yaqin Sharqda ham hukmron bo'lib olishni xayol qildilar. Shunga ko'ra 1923-yilda Italiya Bolqonda ustun bo'lishga intilib, Gretsiyaga qarshi agressiv harakat boshladi va Korfu orolini bosib oldi. Biroq, Angliya jiddiy e'tiroz bildirgach, Italiya o'z qo'shinlarini Korfudan olib chiqib ketdi. 1923-yil sentabrda Italiya 1920-yilgi Rapollo shartnomasini buzib, Fyumenni bosib oldi. 1924-yil yanvarida Italiya bilan Yugoslaviya o'rtasida Rimda imzolangan shartnomaga muvofiq "Fyumen shahri va Fyumen porti Italiyaniki" deb tanildi. Italiya fashistlari 1920-yilda qo'lga kiritilgan Egey dengizidagi Dodekanes orollarini butunlay o'zlariniki qilib oldilar. Yugoslaviyaning qarshiligiga qaramay, Italiya Albaniyani o'ziga tobe qildi. Italiya 1926-yili Albaniya bilan do'stlik to'g'risida, 1927-yili esa "ittifoqlik" to'g'risida shartnoma tuzdi va Albaniya ustidan o'z protektoratini o'rnatdi. Italiya 1926-yili Ispaniya bilan, 1927-yili Ruminiya va Vengriya bilan, 1928-yili Gretsiya va Turkiya bilan "Do'stlik" to'g'risida shartnomalar tuzdi. U Yevropa sharqiy janubida, hatto uning markaziy tumanlarida hukmron bo'lishga zo'r berib urindi. Bu masalalarda Italiya bilan Fransiya o'rtasidagi ziddiyatlar keskinlashdi.

Jahon iqtisodiy inqirozi yillarida Italiya

1929-yilda Italiya iqtisodiy inqirozga duchor bo'ldi. Inqiroz yillarida sanoat mahsuloti 33%, tashqi savdo 3 marta qisqardi. Mehnatkashlarning turmush darajasi yanada pasayib ketdi. Ish haqi keskin sur'atda kamaydi. Ishsizlar soni 200 ming kishidan 1 mln. kishiga yetdi. Soliqlar ko'paydi. Davlat birinchi navbatda kasodga uchragan uchta eng yirik bankni qutqarish choralarini ko'rdi. 1933-yil boshida Italiyada davlat moliya idorasi - Sanoatni qayta qurish instituti tuzilib, u kasodga uchragan banklarning qimmatbaho qog'ozlarini davlat hisobiga sotib oldi. Bu harakat natijasida Sanoatni qayta qurish instituti banklar ustidan, ular orqali esa metallurgiya va mashinasozlik korxonalarining aksariyat qismi, kemasozlik va deyarli butun harbiy sanoat ustidan nazorat o'rnatdi.

Burjuaziya pozitsiyasini butunlay moliya kapitaliga bo'ysundirish maqsadida 1933-1934-yillarda mamlakatda "Korporativ tizim" tuzildi. Xalq xo'jaligining hamma sohalarini qamrab oladigan 22 ta korporatsiya tuzildi. Korporatsiyalar tarkibiga fashistik kasaba ittifoqlari (sindikatlar)dan ham vakillar kiritildi. Fashistik matbuot, korporativ tuzum sharoitida go'yo mehnat bilan kapital o'rtasida nizolar sinfiy hamkorlik asosida hal qilinmoqda deb, ishchilar ishlab chiqarishni va davlatni boshqarishda ishtirok etmoqdalar deb jar soldi. Korporatsiyalar Mussolini boshchiligidagi maxsus korporatsiyalar vazirligiga bo'ysundirildi. Korporatsiya tizimi parlamentchilik qoldiqlarini tugatishda rahbarlik rolini o'ynadi.

Italiya fashizmi o'ttizinchi yillarda mamlakat hayotining barcha tomonlarini o'ziga bo'ysundirib, totalitar diktaturani o'rnatdi. Demokratiyaning barcha, hatto rasmiy belgilari, shu jumladan, parlament ham tugatildi. Parlamentning saylanuvchi palatasi o'rniga fashistik kombatimento va korporatsiyalar palatasi tuzilib, unga tayinlanuvchi "deputatlar" kirdilar. Fashistlar partiyasi esa davlat tizimiga to'liq qo'shildi. Partiya nizomiga ko'ra u duche Mussolini buyruqlariga bo'ysunib, davlat xizmatini bajaruvchi "fuqarolar militsiyasi" (lotincha "milicia- qo'shin")ga aylandi.

Ommaviy axborot vositalari fashizmga xizmatga o'tib, fashist senzurchilari tomonidan qattiq nazorat qilindilar. Dorilfununlarda professorlar duchega (Duche - italyancha duce-dohiy, Italiyadagi fashistlar diktatori B.Mussolinining unvoni) sodiqlikka qasamyod qildilar. Ommaviy tashkilotlar tizimi, fashistik matbuot va maktab orqali, sershovqin targ'ibot kompaniyalari yordamida fashist g'oyalari ommaga singdirildi.

Biroq fashizm italiyaliklarning ongini zaharlay yoki unga chuqur singa olmadi. Fashizm Italiya millati ongiga, uning diniy va demokratik an'analariga tamomila zid edi. Demokratik kuchlarning vakillari yashirin sharoitda fashistlarga qarshi kurashni davom ettirdilar. Fashistlarning tashkilotlariga joylashib, ularga qarshi faol qo'poruvchilik ishlarini olib bordilar, yoshlar orasida fashizmga qarshi kayfiyatlarning uyg'onishiga sabab bo'ldilar. Fashizmga qarshi kurashda katolik cherkovining qator vakillari ham munosib hissa qo'shdilar. Korporatsiya tizimi parlamentchilik qoldiqlarini tugatish va militarizmni kuchaytirishga imkon berdi. Turli fashistik tashkilotlar ko'paytirildi va ularning a'zolari soni 12 mln. kishiga yetdi.

Ikkinchi jahon urushi arafasida Italiya

Mamlakat iqtisodiyoti imperialistik agressiyaga tayyorlandi. Qurolli kuchlar ko'paytirildi. Italiya va Fransiya o'rtasida ziddiyat kuchaydi. Italiya bilan Germaniya o'rtasida Avstriya masalasida nizo paydo bo'ldi. Italiya Avstriyani o'z ta'siriga olish uchun harakat qilar edi. Italiya fashistlari Avstriya hukumati va xeymverni qo'llab-quvvatlar edi. 1934-yil iyul oyida Gitler Avstriyani bosib olishga urungan vaqtda Mussolini bunga e'tiroz bildirdi. Italiya fashizmi Yaponiya va Germaniya fashist agressorlari tomonidan Versal-Vashington tizimi (Italiya bu tizimdan norozi edi) poymol qilina boshlagan sharoitdan foydalanib, "Ulug' Rim imperiyasini" tuzishga kirishdi. "Buyuk Italiya" davlati butun O'rta Yer dengizi bo'ylarida o'z ichiga olishi va u "Buyuk Italiya"ning ichki dengiziga aylanishi lozim edi. Bu davlat bir paytlar Rim imperiyasi tarkibiga kirgan barcha hududlarni birlashtirishni ko'zda tutardi. Mussolini italiyaliklarni O'rta Yer dengizini "o'z dengizimiz"ga aylantirishga chaqirdi. 1934-yilda jadal sur'atlarda harbiy-dengiz floti va harbiy aviatsiyani qurishga kirishildi.

1935-yil 3-oktabrda Afrikada yangi mustamlakalarga ega bo'lish, shuningdek, Yevropadan Hindistonga boradigan dengiz yo'llarida Angliyani zaiflashtirish maqsadida Italiya fashistlari urush e'lon qilmasdan, Habashistonga qarshi urush boshladilar. Habashiston qoloq, feodal mamlakat edi. Habash xalqi bosqinchilarga qarshi qahramonona kurashdi. Lekin kuchlar barobar emas edi. Agressorlar eng yangi texnika bilan qurollangan 600 ming kishilik armiyani Habashistonga yubordilar va vaxshiylarcha qirg'inchilik urushini olib bordilar, hatto zaharli gazlardan foydalandilar. 1936-yil may oyida Habashiston Italiya tomonidan bosib olindi. Italiya-Habashiston urushi vaqtida Italiya Germaniya bilan yaqinlashdi. 1936-yil iyul oyida Italiya va Germaniya fashistlari respublikachilar Ispaniyasiga qarshi isyon, keyinroq intervensiya uyushtirdilar. Italiya qo'shinlari bir necha marta (ayniqsa, 1937-yil mart oyida Gvadalajara yonida) jiddiy talafotga uchradi. Shu sharoitda Germaniya Italiyani halokatdan qutqarib qoldi. Italiya Germaniyaning Yevropa markazidagi yetakchilik rolini tan oldi. 1936-yil oktabr oyida Italiya bilan Germaniya o'rtasida ittifoqlik shartnomasi (Berlin-Rim o'qi) tuzildi. 1937-yil 6-noyabrida Italiya, Germaniya bilan Yaponiya o'rtasida tuzilgan "Antikommentern ahdnomasi"ga qo'shildi va "Berlin - Rim - Tokio uch burchagi" vujudga keldi. Bu esa "kommunizmga qarshi kurash"

niqobi ostida barcha demokratik harakatlarni bo'g'ish va yangi agressiyani amalga oshirish maqsadida tuzilgan fashist davlatlari ittifoqi edi.

Mussolini uni atrofida butun Yevropa birlashishi lozim bo'lgan "doira" sifatida ta'rifladi. ("Berlin–Rim–Tokio doirasi" degan nom shundan kelib chiqdi). Ushbu bitimga ko'ra Germaniya Efiopiyaning bosib olinishini tan oldi, xalqaro aloqalarda umumiy bo'lgan yo'nalish belgilandi, harbiy aviatsiyani rivojlantirishning yagona siyosati ishlab chiqildi. Bolqon va Dunaybo'yi davlatlaridagi ta'sir doiralari chegaralandi.

1937-yil 11-dekabrda Italiya Millatlar ittifoqidan chiqdi. 1938-yil mart oyida Mussolini hukumati Avstriyaning German fashistlari tomonidan bosib olinishiga rozilik berdi. 1938-yil sentabr oyida fashistik Italiya sharmandali Myunxen bitimini tayyorlashda ishtirok etdi. Bu bitim esa Gitler Germaniyasining Yevropadagi agressiyasiga keng yo'l ochib berdi. 1939-yil aprelida Italiya Albaniyani bosib oldi. O'sha yili 22-mayda Mussolini hukumati Germaniya bilan harbiy siyosiy ittifoq to'g'risidagi "Po'lat bitim"ni imzoladi.

MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Italiya birinchi jahon urushini qanday natijalar bilan yakunladi?
2. Italiyada fashizmning hokimiyat tepasiga kelishi qanday yuz berdi?
3. Korporativ sistema nima?
4. Ikkinchi jahon urushi arafasidagi fashistik Italiyaning tajovuzkorlik tashqi siyosatini nimalarda ko'ramiz?
5. Italiya birinchi jahon urushi tugagandan keyin Antanta davlatlaridan nega norozi bo'ldi?
6. Italiya fashizmining Germaniyadagi fashizmdan farqi nimada?
7. Mussolini qachon va qanday qilib o'ldirildi?

SOVET SOTSIALISTIK RESPUBLIKALAR ITTIFOQI (SSSR)

1918-yil to'ntarishdan so'ng Rossiya

1917-yil oktabrda bolsheviklar o'zlarini chaqiruvchi so'l qanot sotsialistik hokimiyatni qo'lga kiritgan. Vladimir Lenin va LevTrotskiy boshchiligidagi bolsheviklar Kengashlarini tashkil etgan radikal askarlar e'tiborni dengizchilar va zavod ishchilari orasida qo'llab-quvvatlanishga qaratdi¹⁴.

Rossiyada 1917-yil oktabr to'ntarishidan so'ng ishchi va dehqonlar, ya'ni proletarlar davlatini qurish jarayoni boshlanib ketdi. 1918-yil yanvar oyida Sovetlarning III syezdi Rossiyani Sovet Respublikasi deb e'lon qildi.

Ishchi va dehqonlar davlatining iqtisodiy siyosati ishlab chiqarishda xususiy mulkchilikni tugatib uning o'mida jamoa mulkchiligini barpo etishga asoslangan edi.

Ijtimoiy sohada esa bolsheviklarning asosiy harakatlari tabaqalanishning tugatilishiga, bepul ta'lim va davolanshni joriy etishga, sakkiz soatlik ish kunini, bolalar mehnatini ekspluatatsiyasini ta'qiqlashga qaratilgan edi. 1917-yil noyabr oyida qabul qilingan Rossiya xalqlarining huquq deklaratsiyasiga muvofiq barcha xalqlarning tengligi va mustaqilligi bayon qilingan edi.

Tashqi siyosatda esa davom etayotgan birinchi jahon urushini tezroq yakunlash yo'li tutilgan edi. Bunga binoan 1918-yil mart oyida Rossiya bilan Germaniya o'rtasida Brest shartnomasi imzolandi.

Ammo Rossiyani birinchi jahon urishidan chiqishi mamlakat uchun tinchlik holatini tug'dirmadi. Hokimiyat tepasiga bolsheviklarning kelishi mamlakat ichida turli siyosiy sinflar o'rtasidagi to'qnashuvlarning vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Ishchi va dehqonlar manfaatini yoqlab chiquvchi bolsheviklarga qarshi eng avvalo xususiy mulk egalari manfaatini yoqlovchi dvoryan va burjuaziya vakillari qarshi chiqdilar. 1918-yil boshlangan fuqarolar urushi chet el intervensiyasi bilan birga qo'shilib ketdi. Rossiyadagi bolsheviklar boshchiligidagi yangi hokimiyatga qarshi kurash olib borayotgan kuchlar tomonida asosiy kapitalistik mamlakatlarning harbiylari urush harakatlarini olib bordilar. Bundaylar qatoriga Angliya, Fransiya, Italiya, Yaponiya, Polsha va boshqa mamlakatlar kirdi. Ammo shunga qaramay Qizil armiya nafaqat ichki kontrevolyutsion kuchlarni Kolchak, Dinikin, Yudenich va Vrangel armiyasini, balki tashqi interventlar armiyasini ham tor-mor etdi. Urush

¹⁴ Worlds Together Worlds Apart W. W. Norton & COMPANY New York, London, 2011, p. 723.

davomida bolsheviklar nafaqat ishchi va dehqonlarning keng ommasini, balki chor Rossiyasining bir qism general va ofitserlarini ham o'z tomoniga og'dira oldilar. 1920-yillarning oxiriga kelib Rossiyada fuqarolar urushi yakuniga yetdi.

Fuqarolar urushi mamlakatga katta talafotlar keltirdi. Mamlakat xalq xo'jaligi butunlay vayron bo'lgan edi. Sanoat ishlab chiqarishi yetti martaga, qishloq xo'jaligi esa ikki martaga qisqarib ketdi. 1921-yil mamlakat ocharchilikka duch keldi. Mamlakatda iqtisodiy va ijtimoiy inqiroz yuz berdi va Sovet hokimiyatidan noroziliklar kuchayib bordi.

1921-yil mart oyida RKP(b)ning X syezdi harbiy kommunizm siyosati o'rniga yangi iqtisodiy siyosat yo'lini qabul qildi. Bu esa o'z navbatida ko'p ukkladli iqtisodiyotni, iqtisodiy sohada xususiy kapitalni joriy etilishini, tashqi savdo monopoliyasini esa davlat qo'lida mujassamlanishini taqozo etdi. Bunday siyosat natijasida 1925-yilga kelib sanoat va qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish holati urushdan oldingi darajadan oshib ketdi va shu bilan birga mamlakat ichida ijtimoiy holat ancha yaxshilandi.

Yuzdan ortiq millat va xalqlar yashayotgan mamlakatda doimiy ravishda eng keskin muammo sifatida milliy masala turar edi.

Sovet hukumati 1918-yil dekabr oyida – Finlyandiya, 1918-yil avgust oyida – Polshani davlat mustaqilligini tan oldi. Sobiq Rossiya imperiyasining hududida RSFSRdan tashqari – Ukraina, Belorusiya hamda Ozarbayjon, Armaniston va Gruziyalardan iborat Kavkaz orti federatsiyasi mavjud edi.

1922-yil 30-dekabrda Sovetlarning I syezdi Sovet Sotsialistik Respublikalar Ittifoqi (SSSR) tashkil topganligi haqidagi Bitim va Deklaratsiyani tasdiqladi. 1924-yilda esa SSSRning birinchi Konstitutsiyasi qabul qilindi.

O'sha davrda Sovet hukumati oldida turgan eng muhim vazifalardan biri bu jahon mamlakatlari tomonidan tan olinishi edi. Shunga binoan 1920-1921-yillarda RSFSR Estoniya, Latviya, Litva, Finlyandiya va Polsha tomonidan tan olidi. 1922-yil 16-aprelda Genuya konferensiyasi vaqtida Sovet Rossiyasi va Germaniya o'rtasida Rapallo shartnomasi imzolandi. Shundan so'ng 20-yillar o'rtasida Avstriya, Daniya, Italiya, Norvegiya, Angliya va boshqa mamlakatlar RSFSRni tan olishdi. RSFSR bilan Turkiya, Eron va Afg'oniston o'rtasidagi do'stona munosabatlarning o'rnatilishi ushbu va boshqa mamlakatlarda antiimperialistik harakatlarning ko'tarilishiga ko'mak berdi.

Mamlakatda sotsializmning ijtimoiy-iqtisodiy asosini qurish jarayoni

Fuqarolar urushi yakunlangandan so'ng mamlakat og'ir iqtisodiy vaziyatda edi. Shuning uchun ham 1920-1922-yillarda Rossiya oldida turgan eng muhim vazifalardan biri bu sanoat salohiyatini yaratish edi. Bu masalani hal etilishi nafaqat mamlakatning iqtisodiy mustaqilligi va qishloq xojaligini qayta qurilishi, balki mamlakatning mudofa tizimini shakllantirish bilan ham bog'liq edi.

1921-yildan 1923-yilgacha Rossiyada taxminan 7 mln.dan 10 mln. gacha odamlarni ochlik va kasallikdan o'lishiga sabab bo'lgan dahshatli qahatchilik sodir bo'lgan¹⁵.

1925-yil bolsheviklar partiyasining XIV s'yezdi mo'ljallangan xalq xo'jaligini rivojlantirish bo'yicha birinchi besh yillik (1928/1929 – 1932/1933-yillar) rejasini ishlab chiqish haqidagi qarorni qabul qildi. Rejadagi ko'rsatkichlar bajarilishi majburiy xarakterga ega edi. Bolsheviklarning navbatdagi 1930-yil bo'lib o'tgan syezdida industrilashtirishning jadallashtirish haqidagi qaror qabul qilindi. Unga binoan sanoat mahsulotlarining o'sishi har yili 30 % tashkil qilishi kerak edi. Ammo uni bajarish uchun real imkoniyatlar yo'q edi. Natijada birinchi besh yillikning ko'p ko'rsatkichlari bajarilmay qoldi. Ammo shu yillarda 1500 sanoat korxonalari qurildi, yangi sanoat tarmoqlari vujudga keldi, yangi shaharlar va qishloqlar paydo bo'ldi.

Ikkinchi besh yillik (1933-1937-y) rejalarini bajarish jarayonida mamlakatning industrial salohiyati bir muncha ko'tarildi. Ikkinchi besh yillik ichida 4,5 ming yirik zavodlar qurildi. 1928-1937-yillarda po'lat ishlab chiqarish uch martaga, elektr energiyasi – 2,5 martaga, ko'mir ishlab chiqarish – 3,6 martaga, neft – 2,5 martaga o'sdi. Aynan ushbu besh yilliklar ichida SSSR industriyasida - Dneprogress, Turksib, Magnitogorsk metallurgiya kombinati, Azovstal, Rosselmash, Stalingrad va Chelyabinsk traktor zavodi, Gorkiy avtomobil zavodi, Kuzneskdagi ko'mir havzasi, Belomor-Boltiq kanali vujudga keldi.

30-yillarning oxiriga kelib SSSR o'ziga xos yo'l bilan sanoatning birmuncha ko'rsatkichlari bo'yicha g'arb mamlakatlari bilan tenglashib oldi.

Yirik industrial davlatni yaratish masalasi mamlakatning qishloq xo'jaligida katta o'zgarishlarni talab etar edi. Bu masalani hal etishda bolsheviklar faqat bir yo'lni ko'rdilar. Bu ham bo'lsa qishloq xo'jaligi

¹⁵ Worlds Together, Worlds Apart W. W. Norton & COMPANY New York, London, 2011 p. 723.

mahsulotlarini ishlab chiqirishda kooperatsiyalash, ya'ni kollektivlashtirish yo'li edi. Bu yo'lining mohiyati dehqonlar xo'jaligini jamoa mulki bilan birlashtirib kolxozlarning tashkil etish edi.

Kollektivlashtirishga qaratilgan siyosat 1927-yil VKP(b)ning XIV syezdida e'lon qilindi, 1929-yil esa amalda boshlab yuborildi. Rasman kolxozlarga kirish o'z xohishiga ko'ra bo'ldi, amalda esa mahalliy partiya va sovet organlarining tazyiqi ostida majburiy ravishda kollektivlashtirish siyosati olib borildi. Ma'muriy-buyruqbozlik siyosati ostida olib borilgan kollektivlashtirish siyosati yakka holdagi qishloq xo'jaliklarining vayron bo'lishiga olib keldi. Rasmiy holda mamlakatdagi barcha dehqonlar quloq va kambag'allarga bo'lindi. Mamlakatning ayrim hududlarida dehqonlar kollektivlashtirish siyosatiga qarshi ham chiqdilar. Quloqlarning bunday harakatini hukumat sovetlarga qarshi chiqish deb baholadi va partiya tomonidan quloqlarni siyosiy sinf sifatida yo'q qilish haqidagi qaror qabul qildi. Natijada quloqlarni uch guruhga bo'ldilar. Birinchi guruhga kiruvchilar - quloqlikdan chiqarilishi, xibsga olinishi va lagerlarga jo'natilishi, ayrim hollarda esa o'lim jazosiga hukm qilinishi kerak edi. Ikkinchi guruhga kiruvchilar - quloqlikdan chiqarilgandan so'ng uzoq rayonlarga, uchunchi guruhdagilar esa kolxoz yerlaridan tashqariga surgun qilingandilar. Mamlakatda jami bo'lib 12-15 % xo'jaliklar quloqlikdan chiqarildi.

Ma'muriy-buyruqbozlik siyosati natijasida 1937-yilga kelib mamlakat bo'yicha 93% dehqonlar kolxozlarga kirdi. Shunday qilib kollektivlashtirish siyosati qishloq xo'jaligiga juda katta talafotlar keltirdi. Dehqonlar repressiya qilindi, ocharchilik avj oldi, yerga bo'lgan an'anaviy yondashuv yo'q qilindi.

Ma'muriy-buyruqbozlik tizimining shakllanishi

1936-yil noyabr oyida SSSR Sovetining VIII syezdida mamlakatning yangi Konstitutsiyasi qabul qilindi. Uni Stalin Konstitutsiyasi ham deb nomlashdi. Konstitutsiyaga binoan Sovet fuqarolariga keng huquq va erkinliklar berildi. Kommunistik mafkuraning rasmiy tasdig'iga binoan Sovet Ittifoqi dunyodagi eng demokratik mamlakat hisoblandi. Ammo amalda esa fuqarolarning huquq va erkinliklari qo'pol ravishda buzilar edi. 30-yillar o'rtasida va ayniqsa 1937-1938-yillarda avj olgan qatag'onlik siyosati buning yaqqol misoli bo'la oladi. Turli ayblovlar va tuhmatlar orqali yuz minglab odamlar otishga hukm qilindi yoki qamoqlarga yuborildi.

1936-yildan 1938-yilgacha sud jarayonlarida sinov tariqasida taxminan 750000 odam "xalq dushmani" deb topildi va xibsga olindi. Bir necha mln kishi surgun qilindi. Ular birgalikda Gulag sifatida tanilgan majburiy mehnat lageriga, yuborildi. Bunday tozalashlarda sodiq Sovet elita partiyalararo rasmiylari, davlat amaldorlari, ziyolilari, armiya zobitlari va terrorni amalga oshirgan politsiya a'zolarini ham ko'rish mumkin¹⁶.

Terror natijasida ko'plab partiya va davlat rahbarlari, ko'zga ko'ringan harbiy qo'mondonlar, madaniyat arboblari qatl etildi. Stalin va uning yon atrofidaogilar tomonidan o'z xalqiga nisbatan tashkil etilgan repressiya va terror siyosati, mamlakatning boshqaruviga jiddiy zarar keltirdi, urushga tayyorgarlik holatini susaytirdi. Bularning hammasi SSSR 2-jahon urushining dastlabki yillarida jiddiy mag'lubiyatlarga uchrashiga sabab bo'ldi.

Sotsializm kurilishi jarayonida SSSRda ma'muriy-buyruqbozlik tizimining shakllanishi boshlandi. Uning asosiy maqsadi davlat tomonidan nafaqat unga tegishli bo'lgan funksiyalarni, balki fuqarolik jamiyatiga tegishli bo'lgan funksiyalarni ham o'z qo'liga olishdan iborat edi.

Bolsheviklar tomonidan olib borilgan propagandaga binoan, xalq ommasining ko'pchiligi partiya va shaxsan Stalinning rahbarlik roliga ishonch bilan yondashardilar. Natijada mamlakatda shaxsga sig'inish holati shakllandi.

Tashqi siyosat

Germaniyada hokimiyat tepasiga fashizmning kelishi. Yevropada siyosiy kuchlar o'rtasidagi joylashuvda tub o'zgarishlar ro'y berishiga sabab bo'ldi. Bunday sharoitda kollektiv xavfsizlikni ta'minlash hamda Germaniya va Yaponiyaning agressiv rejalariga qarshi demokratik davlatlarning blokini tashkil etish. Sovet Ittifoqi tashqi siyosatining eng muhim vazifalaridan birib bo'lib qoldi. Sovet Ittifoqi AQSH (1933-yil) va Fransiya bilan (1935-yil) diplomatik munosabatlar o'rnatdi. 1934-yil Millatlar Ligasiga qo'shildi. Shu bilan birga g'arb davlatlari Chor va Muvaqqat hukumatining bir qism qarzlariidan SSSRni ozod etdilar. Bu albatta Sovet Ittifoqi diplomatiyasining katta yutuqi edi. Tezkor holda antifashistik frontni shakllantirish zaruratini Ispaniyada ro'y bergan voqealar tasdiqladi. Ya'ni Ispaniyada general Franko isyonini bostirishda xalqaro kuchlarning dastlabki harakati amalga oshirildi. Ammo, ayrim

¹⁶ Worlds Together, Worlds Apart W.W. Norton & COMPANY New York, London 2011 p. 725.

sabablarga ko'ra Yevropa mamlakatlari SSSRning Yevropada yagona antifashistik front tashkil etish tashabbuslarini qo'llab-quvvatlamadilar.

O'sha davrda tinchlikka asosiy xavf, o'zining agressiv harakatlarini faollashtirib borayotgan fashistik Germaniya tomonidan esar edi. 1938-yil bahor oylarida nemis askarlarining hujum qo'shinlari Chexoslovakiyaning chegarasi bo'ylab joylashtirildi. SSSR Chexoslovakiyaga yordam berishga tayyor edi, ammo Fransiya bilan imzolangan xalqaro shartnomaga ko'ra, uning roziligi va ishtirokisiz amalga oshira olmas edi.

Angliya va Fransiya sharnandalarcha Myunxen shartnomasini imzolab, Chexoslovakiyani Gitler Germaniyasi qo'lga topshirib qo'ydilar. Bundan tashqari Angliya va Fransiya navbatma navbat Germaniya bilan hujum qilmaslik haqidagi shartnomaga teng keluvchi kelishuvga imzo chekishdi. Chexoslovakiya Germaniya tomonidan okkupatsiyaga uchraganidan so'ng Angliya va Fransiya SSSR bilan kelishuvlar olib borishga majbur bo'ldilar. Bundan ular SSSRni Germaniyaga nisbatan qarshi qo'yishni ko'zda tutgan edilar. Ammo bunday harakatlar o'z samarasini bermadi va 1939-yil 21-avgustda bunday kelishuvlar o'z yakuniga yetdi. Aksincha 1939-yil 23-avgust kuni Sovet Ittifoqi va Germaniya o'rtasida sovet-german shartnomasi imzolandi va u tarixda Molotov-Ribentrop pakti nomi bilan ataldi.

SSSR uchun uning uzoq sharqdagi chegaralarida ham xavfli vaziyat yuzaga keldi. SSSR va Yaponiya o'rtasidagi og'ir munosabatlar nafaqat ular o'rtasidagi vaziyatni keskinlashtirdi, balki to'g'ridan to'g'ri harbiy to'qnashuvlarga ham olib keldi. Birinchi jiddiy to'qnashuv 1938-yil Xasan ko'li yonida sodir bo'ldi. Unda yaponlar jiddiy talafotga uchradi. 1939-yil may oyida yaponlar SSSRga ittifoqchi bo'lgan Mongoliya hududiga, ya'ni Xalxin-Gol daryosi rayoniga bostirib kirdi. Birlashgan Mongol va Sovet qo'shinlari shiddatli janglardan so'ng 1939-yil avgust oyida yaponlarni mag'lubiyatga uchratdi. Qizil Armiyaning bu yutuqlari Yaponiyaning talablarini ancha susaytirdi. Ammo shunga qaramasdan SSSR Uzoq Sharqda o'zining harbiy qo'shinlarini ushlab turishga majbur edi.

MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Mamlakatda totalitar tuzum o'rnatilishini tushuntirib bering.
2. "Harbiy kommunizm" siyosati qanday salbiy oqibatlarga olib keldi?
3. "Yangi iqtisodiy siyosat"ning "harbiy kommunizm" siyosatidan farqini ayting.
4. Mamlakatni boshqarishda Stalin yakka hukmronligi deganda nimani tushunasiz?

5. Mamlakatda amalga oshirilgan jamoalashtirishning salbiy oqibatlarini izohlang.

6. 30-yillarda SSSR tashqi siyosatining xususiyatlarini tushuntirib bering?

7. SSSR urushga qay darajada tayyor edi?

8. SSSR “o‘z chegaralarini mustahkamlash” niqobi ostida qanday bosqinchilik rejalarini amalga oshirdi?

9. Molotov-Ribbentrop paktining yashirin protokollarida nimalar ko‘zda tutilgan edi?

Birinchi jahon urushidan keyingi iqtisodiy va siyosiy inqiroz yillarida AQSH

AQSH 1917-yil aprelidan jahon urushida ishtirok etdi. AQSHdan urushda halok bo'lgan va yarador bo'lganlarning soni 300 ming kishidan sal oshdi. Ishlab chiqarish va kapitalning konsentratsiyalashuvi yanada kuchayib ketdi. Buning natijasida yirik monopolistik birlashmalar, juda katta trestlar vujudga keldi. Neft ishlab chiqarish, po'lat eritish singari yirik sanoat tarmoqlari, temir yo'llar Rokfeller, Morgan, Dyupon, Vanderbild, Mellon kabi yirik milliarderlar qo'lida to'plandi. Ularning olgan foydasi 1914-yili 3 mlrd. 940 mln. dollar bo'lsa, 1919-yilda 9 mlrd. 411 mln. dollarga yetdi.

Detroit yaqinidagi Ford zavodi 68000 ishchilarni dunyodagi eng katta zavodga ishga qabul qilgan. 1920-yilga kelib, ishlab chiqarishning yig'uvchi tarmog'ida T model 290Sga pasaydi. Ford avtomobil bozorini kengaytirdi, o'z ishchilariga bir kunga 5 dollardan pul to'lagan. Bu AQSHdagi o'rtacha oylik maoshdan taxminan ikki baravar ko'p edi¹⁷.

Chet mamlakatlarga mahsulot va kapital chiqarish tezlashib ketdi. 1920-yilda chet elga chiqarilgan mahsulot summasi 8 mlrd. dollarga, kapital chiqarish 6,4 mlrd.dollarga yetdi. Eksport importdan ancha oshib ketdi. AQSH boshqa davlatlardan qarz oluvchi mamlakatdan qarz beruvchi mamlakatga aylandi.

1914-1919-yillarda tashqi mamlakatlarning AQSHdan qarzi 3,5 mlrd.dollardan 6,5 mlrd. dollarga yetdi. Amerika kompaniyalari urush davrida jami 35 mlrd.dollardan ortiq sof daromad oldilar. Bundan tashqari, Yevropadagi 20 mamlakat AQSHdan 10 mlrd. dollar qarzdor bo'lib qoldi. Dunyoni moliya jihatidan ekspluatatsiya qilish markazi Fransiya, Germaniya va Angliyadan AQSHga ko'chdi. Olti yil ichida 1914-yildan 1920-yilgacha mamlakat milliy boyligi 2,5 baravar oshdi. 1920-yilda AQSHda butun dunyoda ishlab chiqarilgan yalpi mahsulotning 47%i yaratildi. Boshqa ayrim ko'rsatkichlar bo'yicha AQSHning yutuqlari yanada salmoqliroq edi. Mamlakatda dunyodagi jami avtomobillarning 80%i, neftning 67%i ishlab chiqarilardi. Amerika floti urush davomida 10 baravarga o'sdi. AQSH Angliya qatori dunyodagi yetakchi dengiz davlatiga aylandi.

¹⁷ Worlds Together Worlds Apart W. W. Norton & COMPANY New York, London, 2011. p. 718

Urushdan keyingi dastlabki yillardayoq AQSHda mamlakat tarixidagi eng shafqatsiz va keng miqyosli qatag'on avj oldirildi. 1918-yil mayida AQSH hukumati «Da'vatkorlik to'g'risidagi hujjat»ni e'lon qildi. Unga ko'ra mamlakatdagi mavjud tuzum to'g'risida bildirilgan barcha salbiy fikrlar jinoyat deb e'lon qilindi. Bunday ayb bilan qamoqqa olingan har qanday odamga 10 ming dollar jarima solish yoki 20 yil muddatga qamoq jazosi ko'zda tutildi. 1920-yil yanvarida AQSH politsiyasi 70 shaharda taraqqiyparvar tashkilotlarning a'zolariga qarshi tadbir uyushtirdilar. 10 mingdan ortiq kishi qamoqqa olindi. Xuddi shu yili kasaba uyushmalari harakati faollari sanalgan italiyalik muhojirlar – Sakko va Vansetti qamoqqa olindilar. Ular bankni o'g'irlash va politsiyani o'ldirishda ayblandilar. 1927-yilda ular elektr kursida qatl qilindilar. Faqat Ikkinchi jahon urushidan so'ng ularga soxta guvohlar asosida ayb qo'yilgani ma'lum bo'ldi.

AQSH Parij sulh konferensiyasida imperialistik Versal tizimini tuzishda katta rol o'ynadi. U Germaniyani zaiflashtirib yubormaslikka, hatto Chexoslovakiyaning bir qismini Germaniya foydasiga ajratib olishga, kuchli nemis armiyasini saqlab qolishga, binobarin, Germaniyaning Antanta davlatlariga, avvalo Sovet Rossiyasiga, shuningdek, Angliya va Fransiya qarshi kuchli bir davlat bo'lib qolishiga intildi.

AQSH urushdan keyingi xalqaro munosabatlarda yetakchi rol o'ynashga, Angliya, Fransiya va Yaponiyani Xitoy hamda boshqa mamlakatlardan siqib chiqarishga urundi. Versal sulh shartnomasi Angliya va Fransiya davlatlarining manfaatlariga muvofiq bo'lib chiqdi.

1921-yilda AQSH Germaniya va uning sobiq ittifoqchilari bilan separat sulh shartnomalarini tuzdi. Yevropa ishlaridan chetda turish, «izolyatsionizm» (ajralib va yakkalanib turish) niqobi ostida AQSH Yevropa ishlarida faollashib bordi.

AQSH Germaniya va bir qancha mamlakatlarning savdo-sanoat korxonalari va muassasalarini o'ziga qaratib oldi, Germaniya monopoliyasi bilan yaqin aloqada bo'ldi. Yevropada «dollar diplomatiyasi»ni ishga soldi. 1919-yil aprelidayoq AQSH federal xazina byurosi Germaniyaga zayom berishga qaror qildi.

AQSH 1923-yilda Lotin Amerikasi mamlakatlariga nisbatan "Monro Doktrinasini" yangidan yuzaga chiqarib uni amalga oshirishga harakat qildi. AQSH Tinch okeaniga, Uzoq Sharqqa, Xitoyga ham katta e'tibor berdi.

1921-yil noyabridan 1922-yil fevraliga qadar AQSH Vashingtonda xalqaro konferensiya chaqirdi. Konferensiyaning eng asosiy qarorlari quyidagi uchta shartnomada o'z ifodasini topdi:

1) To'rt davlatning (AQSH, Buyuk Britaniya, Fransiya va Yaponiyaning) «Tinch okeandagi bir-birlarining mustamlaka yerlarining daxlsizligi to'g'risidagi shartnomasi»;

2) To'qqiz davlatning (konferensiyada ishtirok etgan hamma davlatlarning) «Xitoyning xududiy va ma'muriy mustaqilligi prinsipini tanish to'g'risidagi shartnomasi»;

3) Besh davlatning (AQSH, Angliya, Fransiya, Yaponiya va Italiyaning) «Dengiz qurollarini cheklash to'g'risidagi shartnomasi».

Bu shartnomalar Vashington tizimini vujudga keltirib, Uzoq Sharq va Tinch okeanida AQSHning pozitsiyasini mustahkamladi. Natijada AQSH Angliya dengiz flotining AQSH dengiz floti bilan baravar bo'lishiga, Xitoyda Yaponiyaning hukmronligiga barham berib, Xitoydan «teng imkoniyatlar prinsipi» asosida bab-baravar foydalanishga erishdi.

Barqarorlashuv yillarida AQSH

1922-1929-yillarda AQSHda vaqtincha, qisman stabillashuv yillari bo'ldi. AQSHdagi stabillashuv Yevropa mamlakatlaridagi stabillashuvdan ilgariroq (1922-yil oxirida) boshlandi hamda Angliya, Fransiya, Germaniya, Italiya va Yaponiyadan oldinda bordi. 1923-1929-yillarda AQSHdagi sanoat mahsulotining umumiy hajmi 20% oshdi, yollanma ishchilar soni esa 7,6% kamaydi.

1926-1929-yillarda AQSH sanoat mahsuloti yuqoridagi 5 ta mamlakat mahsulotidan 9% ortiq bo'ldi. 1928-1929-yillarda AQSH iqtisodiyotining juda yuksalgan yillari bo'ldi.

Iqtisodiyotdagi jadal o'sish o'z qo'llarida katta iqtisodiy va siyosiy hokimiyatni jamlagan ulkan ishlab chiqarish va moliya birlashmalarining tashkil topishiga olib keldi. Avtomobilsozlikda uch yirik kompaniya - «Ford», «Jeneral Motors» va «Kraysler» butun avtomobil sanoatini o'ziga buysundirdi. Kimyo sanoatida «Dyupon» firmasi, po'lat qo'yish sanoatida «Po'lat tresti» hukmronlik qildi. Banklarning hukmronligi, ayniqsa, beqiyos bo'ldi Morgan va Rokfeller nazorati ostidagi olti yirik bank mamlakatdagi jami sarmoyaning yarmidan ortig'ini nazorat qildi. Amerikaning barcha yirik moliya va sanoat kompaniyalari birgalikda mamlakat ichki va tashqi siyosatini, Amerikadagi butun siyosiy tizimni

nazorat qildilar. Ular Amerika davlat siyosatining shakllanishiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatdilar.

20-yillarda mamlakat siyosiy hayotida yangi sharoitga moslashishga erishgan Respublikachilar partiyasi muhim rol o'ynadi. 1920-yildagi prezidentlikka saylovlarda Demokratlar partiyasi mag'lubiyatga uchradi va Oq uyni respublikachilar egalladilar. Ular Oq uy va Kongressda 1932-yilgacha hukmronlik qildilar. Bu davrda prezidentlik kursida U.Garding (1921-1923), K.Kulij (1923-1924 va 1925-1929) va G.Guver (1929-1932) o'tirdi. Bu davr Amerika iqtisodiyotining gullab-yashnash (prosperiti) davri bo'ldi.

1924-yilda Amerikalik bankir Charliz Daues tashabbusi bilan Germaniyadan olinadigan reparatsiya bahonasi bilan «Daues rejasi» degan maxsus reja tuzildi. Bundan maqsad Germaniya iqtisodiyotida AQSHning moliyaviy pozitsiyasini kuchaytirish, katta foyda olish, Germaniya og'ir sanoatini rivojlantirish edi.

Shimoliy Amerika zo'ravonlari «katta tayoq» siyosatiga amal qilib, butun Amerika qit'asida hukmron bo'lib olish uchun kurashdilar. Markaziy Amerika mamlakatlariga (masalan, Gaiti, Gonduras, Kuba va boshqalarga) qarshi qurolli intervensiya uyushtirildi. Panamadagi askarlar soni oshirildi. Panama AQSHning harbiy strategik platsdarmiga aylantirildi. Meksika neft boyligining 73% AQSH monopolistlari qo'lga o'tdi. 1928-yilga kelib Lotin Amerikasidagi 20 ta mamlakatdan 14 tasi AQSHga qaram bo'lib qoldi. AQSH 1929-yilda Filippindagi milliy-ozodlik harakatini qurol kuchi bilan yovuzlarcha bostirdi.

Amerika Qo'shma Shtatlari G'arbiy Yevropadagi moliya tizimlarida ham yetakchi marralarni qo'lga kiritib, bundan qit'a ustidan o'z siyosiy hukmronligini o'rnatish yo'lida foydalandi.

Jahon iqtisodiy inqirozi yillarida AQSH

1929-yil 24-oktabrda Amerika fond bozori inqirozga uchradi, nafaqat Amerika iqtisodiyotiga, balki inqiroz xalqaro moliyaviy va savdo tizimlariga ham yetib bordi. Bu tadbir dunyoga Buyuk depressiya nomi bilan kirdi¹⁸.

1929-yil oktabr oyida mamlakatda iqtisodiy inqiroz boshlandi. AQSH 1929-1933-yillardagi jahon iqtisodiy inqirozning asosiy o'chog'i bo'lib qoldi. 1929-1933-yillar iqtisodiy inqirozi AQSH sanoat mahsulotini 56% kamaytirib, 1905-1906-yillardagi ishlab chiqarish darajasiga tushirib

¹⁸ Worlds Together, Worlds Apart W.W. Norton & COMPANY New York, London, 2011, p. 719

qo'ydi. Po'lat quyish 76% qisqardi, ya'ni 1901-yilgi darajaga tushib qoldi. Sanoat ishlab chiqarishi deyarli yarmiga qisqardi, avtomobillar chiqarish 80%ga, eksport, import, chakana savdo aylanmasi ikki baravarga kamaydi. Ushbu inqiroz «Buyuk depressiya» deb nomlandi.

Qishloq xo'jaligidagi vaziyat ham keskin yomonlashdi. Qishloq xo'jalik mahsulotlarining harid narxlari tushib ketganligi fermer xo'jaliklarining ommaviy inqiroziga sabab bo'ldi. Inqiroz yillarida milliondan ortiq fermer xo'jaliklarining bor-budi sotib yuborildi. Ularning egalari esa ishsizlar safiga qo'shilishdi. Ishsizlik amerikaliklar uchun haqiqiy ofatga aylandi. 1933-yili mamlakatda 17 mln. ishsiz bo'lib, har uchinchi ishchi ish haqidan mahrum edi.

Buyuk depressiya ommaviy ish tashlash harakatiga turtki berdi, ishchilar va fermerlarning chiqishlari boshlandi. 1931-yil dekabrda va 1932-yili ishsizlarning Vashingtonga yurishlari tashkil etildi. Ular "ocharchilik yurishlari" deb nomlandi. G'alayonlar qishloq xo'jalik hududlariga ham tarqaldi.

Inqiroz va sinfiy kurash eng kuchaygan 1932-yili navbatdagi prezident saylovi o'tkazildi. Uning natijalariga ko'ra demokratlar partiyasining tajribali va tadbirli siyosatchisi Franklin Ruzvelt prezident etib saylandi.

F.Ruzvelt AQSHning o'ttiz ikkinchi prezidenti hamda Amerika tarixidagi eng mashhur prezidentlardan biri edi. U 1932-yildan 1945-yilgacha prezidentlikka to'rt marta saylangan yagona prezident ham edi. Ruzvelt prezident bo'lgach, Amerika iqtisodiyotida "yangi yo'nalish" sifatida shuhrat qozongan keng miqyosli islohotlarni boshladi. Bu yo'ning mohiyati ishlab chiqarish vositalariga xususiy mulkchilik to'liq saqlangan holda davlat boshqaruvini iqtisodiyotga va ijtimoiy munosabatlarga keng joriy etishdan iborat edi. Ruzvelt hamda uni quvvatlovchi siyosiy arboblar dadil qadam tashlay olishdi – mamlakat iqtisodiyotini boshqarishning davlat dastaklarini qo'llash ko'zda tutilar, mehnat huquqini jiddiy qayta ko'rish, ishsizlikka qarshi kurashga katta mablag'lar ajratish va ijtimoiy sug'urta asoslarini yaratish (pensiylar, kasallik bo'yicha nafaqalar, sog'liqni saqlash, xalq ta'limi tizimini takomillashtirish) rejalashtirilgandi. Shunday qilib, Ruzveltning "yangi yo'nalish"idagi asosiy vazifa davlatning iqtisodiy faoliyat jarayoniga faol aralashuvi yo'li orqali mamlakatni inqirozdan chiqarishdan iborat edi.

Ruzveltning "Yangi yo'nalishi" AQSHdagi ijtimoiy munosabatlarni liberallashtirish uchun ijtimoiy qonunchilik sohasida muhim siljishni amalga oshirdi. 1935-yili AQSH Kongressi "Vagner qonuni"ni qabul qildi, mazkur qonun bo'yicha ishchilar jamoaviy shartnomalar tuzish huquqiga

va ish tashlash huquqiga ega bo'lishdi. Bundan buyon ish tashlashda qatnashganligi uchun ta'qib qilish man qilindi. Xuddi shu yili AQSH tarixida birinchi marta ijtimoiy sug'urtalash haqidagi qonun qabul qilindi. Bu qonunda keksalarni ta'minlash va ishsizlik bo'yicha kompensatsiya to'lash, ko'zi ojizlarga, majruhlarga, yolg'iz onalarga va yetimlarga yordam berish ko'zda tutildi.

AQSH kongressi 1933-yilda 3,5 oy ichida 70 ta qonun qabul qildi. Bular orasida, ayniqsa, "Milliy sanoatni tiklash to'g'risida akt", "Qishloq xo'jaligini tartibga solish to'g'risida akt" (Fermirlarga yordam berish to'g'risida qonun) muhim qonunlar edi. Ruzvelt hukumati sanoat, savdo va transport kompaniyalarini, banklarni, sug'urta jamiyatlarini halokatdan qutqarishga urindi va shu maqsadda ssuda (qarz)lar berildi. Hukumat qishloq xo'jalik mahsuloti narxlarini oshirishni ham ko'zda tutdi.

Depressiya ketdi, ammo ishsizlik uzoq davom etdi –1937-yilda 7 mlnga, 1938-yilda esa 11 mlnga yetdi¹⁹.

Ikkinchi jahon urushi arafasida AQSH

Ruzvelt prezidentligi davrida ichki siyosatning liberallashtirilganligi tashqi siyosatda ham aks etdi. AQSHning tashqi siyosati yanada moslashuvchan va haqqoniyroq bo'lib qoldi. Yangi ma'muriyatning tashqi siyosatdagi birinchi yirik ishi 1933-yil noyabrida Sovet Ittifoqi bilan diplomatik munosabatlar o'rnatganligidir. Ikki mamlakat o'rtasida munosabatlar me'yorlashganligi ularning iqtisodiy aloqalarini faollashtirdi. 1935 va 1937-yillarda AQSH bilan SSSR o'rtasida ikki mamlakatning o'zaro foydali iqtisodiy munosabatlari rivojlanishiga imkon beruvchi savdo bitimlari tuzildi.

1933-yili AQSH hukumati Lotin Amerikasi mamlakatlariga nisbatan "yaxshi qo'shnichilik" siyosatini e'lon qildi. F.Ruzvelt Gaitidan Amerika qo'shinlarini chaqirib oldi. Kuba bilan shartnoma tuzilib, AQSHning intervensiya huquqi bekor qilindi. Lotin Amerikasi davlatlari bilan ular uchun qulay savdo bitimlari tuzildi. Siyosatning yangi usullari tufayli AQSH Janubiy Amerikadagi asosiy raqiblar – Angliya va Germaniyani tezda qisib qo'yishga erishdi.

30-yillar o'rtalarida AQSHdagi hukmron doiralarning diqqat markazini Yevropa va Uzoq Sharq siyosati muammolari egalladi. Bu masalalar bo'yicha o'tkir siyosiy kurash avj oldi. Izolyatsionistlarning mavqeyi Amerikaning keng xalq doiralariida hukmron bo'lgan urushga qarshi

¹⁹ Worlds Together, Worlds Apart, W. W. Norton, & COMPANY New York, London, 2011, p. 723.

kayfiyatlar, shuningdek, demokratik partiyaning o'zida "betaraflik urushga qarshi vositachi" shiorini ilgari suradigan kuchli senatorlar guruhi mavqeyi tufayli kuchaya bordi. Bu senatorlar guruhi ko'pgina holatlarda tashqi siyosat masalalari bo'yicha muhim qarorlar qabul qilinishiga faol ta'sir ko'rsatishga muvaffaq bo'ldi. 1935-yil avgustida ularning tazyiqi bilan betaraflik haqidagi qonun qabul qilindi. Bu qonun Yevropa qit'asidagi urushayotgan mamlakatlarga qurol-aslaha va harbiy materiallar yetkazilishini ta'qiqlardi. O'sha yillarda Xitoy va Uzoq Sharq rayonlarida AQSH bilan Yaponiya, Yevropa va Lotin Amerikasida AQSH bilan Angliya, AQSH bilan Germaniya o'rtasidagi ziddiyatlar kuchayib bormoqda edi. Tashqi savdo, kapital chiqarish va neft mahsuloti ishlab chiqarish sohasida AQSH Angliyadan o'zib ketdi, lekin jahon neft boyligining 75% Angliya nazoratida edi.

Ruzvelt 1937-yil 5-oktabr kuni Chikagoda so'zlagan nutqida agressorlar atrofida "karantin" o'rnatishga chaqirdi. U fashistik davlatlarning bosqinchilik harakatlarini ham keskin qoraladi. Shunday bo'lsa-da, AQSH davlat departamenti rahbarlari Myunxen bitimidan mamnun bo'lib, u "yangi xalqaro tartib" o'rnatadi, dedilar. Yirik monopolist Nudsen Gitlerni tabriklab telegramma yubordi. Reaksion diplomat Bullit o'zining bir maktubida Sharqda Germaniya bilan Rossiya tezroq harbiy to'qnashuvini istayotganligini bildirdi. Myunxen bitimidan keyin Germaniya agressiyasining kengayishi va Yaponiya agressiyasini Xitoyning janubiy tomonlariga qaratilishi AQSH hukmron doiralari ancha tashvishga solib qo'ydi.

1936-yil 26-iyul kuni AQSH Yaponiya bilan savdo shartnomasini bekor qildi. 1939-yil 4-noyabrda Ikkinchi jahon urushi boshlangandan so'ng betaraflik haqidagi qonun qayta ko'rib chiqildi va bu Angliya hamda Fransiya AQSHdan qurol-yarog' sotib olish imkonini berdi. AQSH demokratik davlatlar tomonidagi o'z holatini qat'iy belgiladi.

1941-yil 11-martda Kongress AQSH mudofasi uchun hayotiy muhim hisoblangan qurol va harbiy anjomlar qarzga (lend), yoki ijaraga (liz) berish uchun imkon yaratgan lend-liz haqidagi qonunni qabul qildi. AQSH lend-liz bo'yicha amalda Angliyaga, Sovet Ittifoqi va Xitoyga qurol bilan katta yordam berdi.

MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. AQSH birinchi jahon urushini qanday ko'ratkichlar bilan yakunladi?
2. Panj tinchlik konferensiyasida AQSH nega yakkalab qo'yildi?

3. Vashington konferensiyasi orqali AQSH nimalarga erishdi?
4. AQSHning Daues va Yung rejalarini Germaniyaga qabul qildirishdan ko'zlagan maqsadi nima edi?
5. 1929-1933-yillardagi jahon iqtisodiyoti inqirozi AQSHga qanday ta'sir ko'rsatdi?
6. 1929-1933-yillarda AQSHda yuz bergan iqtisodiy inqirozning zararini ta'riflang.
7. F.Ruzveltning "Yangi yo'li"ning mohiyatini tushuntirib bering.
8. Ikkinchi jahon urushi arafasidagi AQSH tashqi siyosatidan ko'zlangan maqsad nima edi?

LOTIN AMERIKASI MAMLAKATLARI

XX asr 20-yillarida mintaqadagi vaziyat

Birinchi jahon urushi Lotin Amerika mamlakatlarida kapitalistik rivojlanishning yanada jadallashtirib yubordi. Yevropadan tovarlarning va kapitalning kirib kelishi vaqtincha kamaydi. Jahon bozorida mintaq mamlakatlarining xomashyo va oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyoj va narx-navo oshib bordi. Misol uchun Kuba shakariga narx 11 martaga ko'tarildi. Bu o'z navbatida kapital jamg'arishga, mahaliy ishlab chiqarishning o'sishiga, iqtisodning rivojlanish tezlik darajasini barqarorlashuviga yordam berdi. Masalan, urush yillarida Braziliyada 6 ming yangi sanoat korxonalari vujudga keldi – o'tmishdagi 25 yilga qaraganda ko'proq edi.

Urush paytida Buenos-Ayres portiga kasaba uyushmasining a'zosi shahar uyini nazoratini oldi. San-Pauluning igna savdosi bilan shug'ullanuvchi ayollari Braziliyaning birinchi umumiy ish tashlashini ilhomlantirgan. Rossiyadagi voqealardan ilhomlangan Boliviya qalay konchilari sotsialistik inqilob e'lon qildi²⁰.

XX asrning 20-yillarida jahon bozorida Lotin Amerika mamlakatlari mahsulotlari uchun qulay vaziyat saqlanib turdi. Ammo iqtisodiy o'sish avvalgidek ko'proq ekstensiv faktorlarga asoslangan holda amalga oshirilardi. Shu bilan birga, hali ham qishloqda latifundiya hukmronligi, ishlab chiqarishni tashqi bozorga mo'ljallanganlik, chet el kapitaliga muhtojlik xarakterlari saqlanib qolgan edi.

Siyosiy jihatdan esa 20-yillari Lotin Amerika mamlakatlari asosan nomi jihatidan respublika edilar. Mintaqada savodsiz va chala savodli aholi, ayniqsa, iqtisodiy va madaniy markazlardan tashqari joylarda ko'pchilikni tashkil etardi. Ular saylovda ishtirok etmaganligi tufayli demokratiya vakillari uchun "fuqaroli jamiyatni" hamda ijtimoiy bazani tashkil etolmasdilar.

Mintaqaning nisbatan qoloq mamlakatlarida respublika niqobi ostida konservativ ma'nodagi avtoritar va diktatorlik rejimlari mavjud edi. U yerlarda bir necha yillar davomida "kaudilo" (dohiy) diktatorlar hukmronlik qilgan.

Boshqa mamlakatlarda rasmiy jihatdan konstitutsion vakillik idoralari mavjud edi. Ammo aslida siyosiy jarayon pomeshik-bujua oligarxiyasi yuqori vakillari qo'lida mujassamlashgan edi. Masalan, Braziliyada

²⁰ *Worlds Together, Worlds Apart* W. W. Norton & COMPANY New York, London, 2011. p. 71.

markazdagi real siyosiy hokimlik “kofe” oligarxiyasi – tor doiradagi imtiyozli elita qo‘lida mujassamlashgan edi. Saylovlarda bor yo‘g‘i bir qism fuqarolar qatnashardi (Braziliyada taxminan 30%).

Nisbatan rivojlangan kapitalistik respublikalarda – Argentina, Chili va Urugvayda – urushdan keyin konservativ oligarxiya rejimi o‘rniga hokimiyat tepasiga konstitutsion liberal-demokratik hukumat keldi. Bu mamlakatlarda ijtimoiy-siyosiy hayotga aholining ko‘pchilik qismi jalb etilgan edi va deyarli keng siyosiy erkinliklar mavjud edi. Bunday hukumatlar tomonidan (shuningdek 1910-1917- yillar Meksika inqilobidan so‘ng) islohotlar o‘tkazish harakatlari mintaqa tarixida yangi holat bo‘ldi.

XX asr boshlarida Lotin Amerikadagi liberal-reformizm, kuchaygan milliy burjuaziyaning va shuningdek aholini ko‘pchilik qismini – mayda burjuaziya, o‘rta tabaqa va ma‘lum darajada mehnatkashlarning manfaatlarini ifodalardi. Bunday holat, XX asr boshlaridagi G‘arbiy Yevropa va Shimoliy Amerika burjua reformizmi ta‘siri ostida rivojlangan edi. Lotin Amerika mamlakatlarida XX asr 20-yillarida boshlangan reformizm, asosan, sanoat kapitalining tasdiq topish davridagi Yevropa liberalizmiga yaqin edi.

Reformistik hokimiyatlar katta e‘tiborni ijtimoiy siyosatga qaratardi. Ularning bu yo‘nalishdagi faoliyati 1917-1921- yillar Argentina, Chili, Urugvay, Braziliya va bir qator boshqa mamlakatlardagi ishchilar harakatining ko‘tarilishi bilan rag‘batlantirilardi.

Liberal-reformistik siyosatning namunasi sifatida Argentinadagi (1916-1922, 1928-1930 yillarda) Ipolito Irigoen hukumatining faoliyatini keltirish mumkin. U ikki marta prezident saylovlarida g‘olib chiqqan. Uning hukumati milliy iqtisodiyotni rahbatlantirardi, davlat neft sanoatini yuzaga keltirdi. Qishloqda fermerlik tabaqasi kuchaytirildi, ijarachilar sharoiti yaxshilandi. Irigoen qat‘iy turib 8 soatli ish kuni haqidagi qonunni qabul qildirdi. Ish haqi oshirildi, ishchi va mehnatkashlarga nafaqa to‘lash joriy etildi, ayollar va o‘spirinlar mehnati cheklandi. Kasaba uyushma faoliyati erkinlikka ega bo‘ldi.

Hokimiyat ishchilar noroziligini susaytirishga va ular orasida davlatning vositachiligida sinfiy hamkorlik mumkinlik umidini yuzaga kelishiga erisha oldi. Alohida e‘tibor ta‘lim tizimiga qaratildi.

Irigoen Argentinaning milliy suverenitetini yoqlab chiqqan edi.

XX asr 30-yillardagi iqtisodiy inqiroz va siyosiy tuturiqsizlik

1929-1932-yillardai iqtisodiy inqiroz mintaqa mamlakatlarida shakllangan ijtimoiy-iqtisodiy tuzulmaming tashqi bozorga bog'likligini namoyish etdi. Inqiroz yillari Lotin Amerika mamlakatlarining mahsulotlariga bo'lgan ehtiyoj keskin tushib ketdi. Millionlab tonna kofe, don va plantatsiya mahsulotlari o'z ehtiyojini topmaganligidan yo'q qilindi. Ishlab chiqaruvchilar ommaviy ravishda xonavayron bo'ldilar. Ko'plar insonlar ishsiz qoldilar. Mehnatkashlarni va o'rta tabaqa aholining turmush tarzi yomonlashib bordi. Iqtisodiy inqiroz mintaqadagi hukmron rejimning moddiy va ijtimoiy bazasiga putur yetkazdi, ijtimoiy barqarorlikni izdan chiqishiga va jo'shqin siyosiy o'zgarishlarga olib keldi. Bunday sharoitda turli mamlakatlarda voqealar turlicha rivojlana bordi.

Buyuk Depressiya ishchi guruhlarini yanada muammolarga olib keldi. Boshqa har qanday mintaqadan ko'proq Depressiya Lotin Amerika savdo va moliyaviy tizimlarini kaltaklagan. Chunki ular asosiy eksport mahsulotlariga, shakardan tortib bug'doygacha qaram edilar ²¹.

Hokimiyat tepasida liberal-reformistlar hukumati mavjud bo'lgan mamlakatlarda, inqiroz ularga va ularning siyosatiga qattiq putur yetkazdi hamda bunday vaziyatdan o'ng oppozitsiya kuchlari foydalandi. Aynan shunday voqea Argentinada sodir bo'ldi. Bu yerda 1930-yili harbiy to'ntarish natijasida Irigoenning ikkinchi hukumati ag'darib tashlandi va hokimiyat tepasiga konservativ guruhlar keldi.

Braziliyada esa, aksincha, bu yerda inqiroz hukmronlik qilayotgan "kofe" oligarxlarining pozitsiyasini zaiflashtirib qo'ydi va bunday vaziyatdan ularga oppozitsiyada bo'lgan burjua-millatchilik doiralari foydalandi. 1930-yil sodir bo'lgan burjua inqilob oligarxiya rejimiga chek qo'ydi.

Kolumbiyada 1930-yil konservativ oligarxiya rejimi liberal-reformistik rejim bilan almashdi. Chili va Kubada 1930-yillar boshida ommaviy inqilobiy chiqishlar natijasida inqirozgacha o'rnatilgan diktatorlik rejimlari ag'darib tashlandi.

Chilida 1932-yil 12 kun davomida sotsialistlar qo'lga o'tdi va "sotsialistik respublika" e'lon qilindi. Ko'p o'tmay bu yerda konstitutsion boshqaruv tiklandi.

Shunday qilib. XX asr 30-yillar Lotin Amerikaning siyosiy haritasida biri biri bilan almashib turgan turli siyosiy rejimlar – shakli jihatidan

²¹ Worlds Together, Worlds Apart W. W. Norton & COMPANY New York, London, 2011, p. 731

diktatorlik va konstitutsion boshqaruv, ijtimoiy mazmun jihatidan konservativ, liberal-reformistik, millatchi va soʻl kuchlar mavjud edilar.

Davlat boshqaruvining xususiyatlari

Lotin Amerikasida davlatning iqtisoddagi rolini faollashuvi, asosan kapitalistik taraqqiyot yoʻldan ilgari ketgan mintaqadagi mamlakatlarga (Argentina, Meksika, Braziliya, Chili, Urugvay) taaluqli edi.

XX asr 30-yillarda Lotin Amerika respublikalarida importga yuqori poshlinani kiritishda va iqtisodiyotni rivojlantirishda davlat tomonidan turli shakldagi (mahalliy tadbirkorlarga kreditlar, subsidiya, moliyaviy va soliq imtiyozlar berish, davlat sektorini rivojlantirish) qoʻllab-quvvatlashda iqtisodiyotdagi davlatning boshqaruvi namoyon boʻldi.

Bunday tadbirlar vaqt jihatidan aynan shunday tadbirlar rivojlangan Gʻarbiy Yevropa va Shimoliy Amerika mamlakatlarda boʻlib oʻtgan davrga toʻgʻri keldi hamda ularning bevosita taʼsiri ostida sodir boʻldi. Ammo Lotin Amerikasida iqtisodiyotni davlat boshqaruvi mahalliy kapitalizm rivojini jadallashtirishga qaratilgan edi.

Lotin Amerikasida iqtisodiyotni davlat boshqaruvi turli variant va mashtabga ega edi. Argentinada Avgustin Xusto (1932–1938-yillar) hukumati davrida iqtisodiyotga davlatning aralashuvi xazina daromatini va agroeksport oligarxiyasini qoʻllab-quvvatlash maqsadiga qaratilgan edi.

Oʻzini “kambagʻallarning otasi” deb koʻpirtirgan Gutelio Vargas (1883-1954-yillar) tashkilot ishchilarini ruhlantirdi, milliy qahramonlar uchun yodgorliklar bunyod ettirdi, maktab va koʻprik yoʻllarini qurishga yordam berdi²².

Braziliyada Jetulio Vargas (1930-1945-yillar) boshchiligidagi millatchilik diktaturasi davrida davlat boshqaruvi milliy burjua doiralarning manfaatlari qoʻllab-quvvatlanishida namoyish boʻldi. Bu yerda davlatning siyosati asosan milliy kapitalni qoʻllab-quvvatlanishga va davlat sektorini tashkil etishga qaratilgan edi. Ushbu siyosat mehnatkashlarga ijtimoiy yon bosish yoʻli bilan olib borilgandi.

Chili va Meksikada davlatning iqtisodiyotga aralashuvi, keng milliy-vatanparvar, demokratik va soʻl kuchlarni, shu jumladan, oʻrta va mayda tadbirkorlarni, dehqonlar tabaqalari va shahar mehnatkashlarining manfaatlarini oʻzida aks ettirdi. Ushbu mamlakatlarda davlatning iqtisodiyotga aralashuvi oligarxiyaga va imperializmga qarshi qaratilgan

²² *Worlds Together, Worlds Apart* W. W. Norton & COMPANY New York, London, 2011 p. 732

jiddiy voqealar, shu jumladan, bir qator sanoat sohalarini milliy lashtirish va ijtimoiy islohotlar bilan amalga oshirildi.

Chilida Xalq fronti (1938-1941-yy) hukumati demokratik erkinliklarni va mehnatkashlar huquqlarini kengaytirdi hamda keskin o'ng tashkilotlarga nisbatan chora ko'rdi. 1939-yilli ishlab chiqarishni rivojlantirish Korporatsiyasining tashkil etilishi obro'li davlat iqtisodiy sektorini tashkil etilishiga olib keldi. Mayda va o'rta yer egalari ga yordam ko'rsatildi, bir qism bo'sh yotgan yerlar yersiz dehqonlarga berildi.

XX asr 30-yillarda Lotin Amerika mamlakatlardagi hukumtalarning iqtisodiy siyosatidagi o'zgarishlar, mahalliy ishlab chiqarishni va milliy kapitalni kuchayishiga olib keldi.

Ammo shu bilan birga, ikki jahon urushi oralig'ida Lotin Amerika mamlakatlari uchun AQSH bilan bo'lgan o'zaro munosabatlari jiddiy muammoga aylandi. Birinchi jahon urushi davrida Yevropa davlatlarining Lotin Amerikasiga bo'lgan e'tibori susayshidan foydalanib, Markaziy va Janubiy Amerikaga AQSH o'zining suqilib kirishini jadallashtirdi. 1913-1929-yillarda mintaqada Shimoliy Amerikaning kapitali 4,5 martaga ko'paydi.

Lotin Amerikada AQSHga qaratilgan kayfiyatning kuchayib ketushidan qo'rqib va bu mintaqada AQSHning ta'sirini saqlab qolish va kuchaytirish maqsadida prezident D.Ruzvelt boshchiligidagi hukumat boshqacha yo'l tutishni ma'qul ko'rdi. 1933-yil AQSH prezidenti F.Ruzvelt Lotin Amerika davlatlariga nisbatan intervensiyadan va ularning ishlariga turli shakldagi aralashuvdan voz kechishni hamda "muloyim qo'shnicilik", yoki "muloyim qo'shnicilik hamkorligi" siyosatiga o'tish to'g'risida e'lon qildi. Bu esa o'z navbatida Vashingtonni nisbatan egiluvchan shakldagi yo'lga o'tishini bildirardi va shu bilan birga xalqaro munosabatlarda jiddiy ijobiy o'zgarish bo'lib hisoblandi.

MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Birinchi jahon urushidan so'ng Lotin Amerika mamlakatlarida qanday tipdagi siyosiy rejimlar mavjud edi?

2. XX asr 20-yillarda Lotin Amerika mamlakatlarida liberal islohotlar siyosati deganda nimani tushunasiz?

3. 1929-1933-yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi Lotin Amerikasi mamlakatlariga qanday ta'sir ko'rsatdi?

4. Lotin Amerikasida iqtisodiyotdagi davlat boshqaruvi siyosatini qanday baholaysiz?

Birinchi jahon urushi yillarida Xitoy

Birinchi jahon urushi boshlangan zahoti mamlakat prezidenti Yuan Shikay Xitoyning betarafligini e'lon qildi. Xitoy hukumati urushayotgan davlatlarni harbiy harakatlarni uning hududiga o'tkazmaslikka chaqirdi. Lekin bu chaqiriqqa hech kim quloq solmadi. 1914-yilning 22-avgustida Yaponiya o'zining 30 ming kishilik ekspeditsion Korpusini Sindao bandargohiga yaqin bo'lgan joyga tushiradi. Shandun yarim oroli ikki oy davomida uning nazorati ostida bo'ldi. Yapon hukumatining rejalarida bu vaqtda maksimum vazifa sifatida Xitoyning barcha hududlari ustidan nazorat o'rnatish va uning hududidan Antanta mamlakatlarini ham siqib chiqarish g'oyasi paydo bo'lgan edi.

1915-yilning 18-yanvarida Yaponiya Yuan Shikayga "21 talab" nomini olgan ultimatumni taqdim etadi. U bajarilgan taqdirda Xitoyning Yaponiyaga butunlay qaram davlatga aylanib qolish xavfi tug'iladi. Bunday vaziyatda Yuan Shikay murakkab holatga tushib qoldi. Chunki Xitoy Yaponiyaga harbiy jihatdan qarshi turishga anchagina zaiflik qilardi. 1915-yilning 9-mayida Yuan Shikay ingliz va amerika vakolatli vakillarining maslahatiga ko'ra "21 talab"ning tuzatishlar kiritilgan variantini qabul qilishga rozi bo'ldi. Bu kun Xitoyda bir qator jamoat tashkilotlari tomonidan milliy sharmandalik kuni deb e'lon qilindi.

1916-yilning 6-iyunida Yuan Shikay to'satdan yurak xurujidan vafot etdi. Uning o'limidan so'ng markaziy hokimiyat yanada zaiflashdi va asta-sekin Xitoyning u yoki bu viloyatidagi general-militaristlar qo'lida to'plana bordi. Xitoy tarixining inqirozli davrlarida bo'lgani kabi mamlakatning siyosiy hayotida yana va ko'p vaqtlarga harbiylar birinchi o'ringa chiqib oldilar. Parlament goh tarqatib yuborilar, goh qaytadan chaqirilar, ammo uning roli ikkinchi darajali bo'lib qolgan edi. Xitoy inqilobi yetakchisining ahvoli ham shunday holatda bo'lib, bir uni prezident etib saylashsa, bir lavozimdan tushirishadi, amalda hamma narsa u yoki bu regionda real hokimiyatga ega bo'lgan militaristlarning irodasiga bog'liq bo'lib qolgan edi.

Xitoy - Birinchi jahon urushidan so'ng

Birinchi jahon urushi va undan keyin sodir bo'lgan voqealar Xitoy jamiyatining ichki ziddiyatlarini yana ham keskinlashtirdi. Yevropada

urush harakatlari davrida Antanta davlatlarining Xitoyga bo'lgan e'tiborlarini zaiflashganligidan foydalangan Xitoy milliy burjuaziyasining mavqeyi birmuncha mustahkamlandi. Shunga qaramay, chet el sarmoyasi eng muhim tarmoqlarda o'z pozitsiyalarini saqlab qoldi, faqatgina uning Yaponiya mavqeyini kuchaytirish tomon qayta taqsimlanishi sodir bo'ldi.

Chunonchi, bu vaqtda yapon sarmoyasi hissasiga ko'mir ishlab chiqarishning yarmiga yaqini, temir rudasi qazib chiqarishning to'rtidan uch qismi, po'lat quyishning o'ndan to'qqiz qismi, ip gazlama materiallar ishlab chiqarishning qariyb 60 foizi to'g'ri kelar edi. Temir yo'llar va banklarning ko'p qismi ham ajnabiylar mulki ekanligicha qolmoqda edi. Tashqi savdo, aloqa vositalari va bojxona soliqlari ham ular tomonidan nazorat qilinar edi.

Yerlarning sakson foizi qishloq aholisining qariyb o'ndan bir qismini tashkil etgan yirik zamindorlar qo'lida edi. Qishloqning to'qson foiz aholisi yerlarning chorak qismidan kamiga egalik qilar, binobarin ko'pchilik dehqonlar yerni asoratli shartlar bilan zamindorlardan ijaraga olib ishlashga majbur edilar.

Rossiyadagi Oktabr to'ntarishi va undan so'ng Xitoy bilan tuzilgan teng huquqli bo'lmagan shartnomalarni bekor qilinishi (xususan Sovet Rossiyasining 1901-yilgi "boksyor protokoli" ulushidan voz kechishi) Xitoy siyosiy doiralari bir qismida va ziyolilar orasida mamlakatni chet el hukmronligidan ozod qilish ishida Rossiya yangi hokimiyatining yordamiga umid tug'diradi.

1919-yil 4-mayda minglab xitoylik talabalar Pekinda namoyish o'tkazishdi. Namoyishlar boshqa shaharlarga tarqalishi bilan oq, talabalar safiga ishchilar va savdogarlar kelib qo'shilishdi²³.

Birinchi jahon urushining tugashi Xitoydagi inqilobiy jarayonlarning yangi bosqichini boshlab berdi. 1921-yili Xitoy Kommunistik partiyasi (XKP) tashkil topdi. 1922-1923-yillarda ishchi-dehqonlar harakatining o'sishi, kasaba uyushmachilik harakatining rasmiylashuvi sodir bo'ldi. 1923-yilning fevralidan Guanchjouda Sun Yatsen hukumati mustahkamlanib olgandan so'ng ozodlik harakati uchun qulay shart-sharoitlar vujudga keldi. Sun Yatsen Xitoy ozodligi va taraqqiyoti uchun kurashda faqat xalq ommasiga tayanishgina muvaffaqiyat keltirishi mumkin degan g'oyaga kela borib, asta-sekin XKP va sobiq SSSR bilan hamkorlik qilish pozitsiyasiga o'ta boradi, natijada u o'zining uch xalqchil tamoyiliga siyosatning uch asosini qo'shadi, bular XKP bilan ittifoq, sobiq SSSR bilan, ishchi va dehqonlar bilan ittifoqda bo'lish tamoyillari edi.

²³ *Worlds Together, Worlds Apart* W. W. Soror & COX PANY New York, London, 2011 p. 739

Gomindanning 1924-yil yanvarida bo'lgan Xitoy kommunistlari ham ishtirok etgan I kongressida Gomindan va XKPning yagona fronti tuzilganligi e'lon qilinadi. 1924-yil 31-mayda sobiq SSSR bilan diplomatik munosabatlar o'rnatish to'g'risida bitim tuziladi. Sun Yasen o'zining zamonaviy qurolli kuchlariga ega bo'lmay turib maqsadga erishib bo'lmashligini yaxshi tushunar edi. Natijada sovet harbiy maslahatchilari M.M.Borodin, P.A.Pavlov, V.K.Blyuxerlar yordamida inqilobiy qurolli kuchlarni yaratish ishi yo'lga qo'yildi. Garchi 1925-yilning 25-martida Sun Yatsenning vafoti inqilob uchun katta yo'qotish bo'lgan bo'lsa-da, asta-sekin Gomindan va XKP hokimiyatining bundan buyon kuchayishi uchun zamin yaratila bordi.

1925-yilning 1-iyulida Guanchjou hukumati o'zini Xitoyning Milliy hukumati deb e'lon qilib, mamlakatni birlashtirish uchun kurash boshladi. 1926-yilning iyulida Gomindan qo'shinlari o'zlarining mashhur Shimoliy yurishlariga kirishdilar. Natijada Gomindan va XKP tomonidan nazorat qilinadigan hududlarga Nankin, Uxan va boshqa bir qator katta shahar va provinsiyalar qo'shib olindi. Bu muvaffaqiyatlar bosh qo'mondon bo'lgan Chan Kayshining mavqeyini mustahkamlaydi. Chan Kayshi 1927-yili bahorda Shanxayda o'z milliy hukumatini e'lon qiladi, bu esa aslida Gomindan partiyasining ichida kommunistlar bilan oraning buzilishi va Gomindan va XKP yagona frontini yemirilishiga olib kelgan to'ntarish bo'lganligini bildirar edi.

Chan Kayshi mamlakat hukumati tepasida

1926-yilda chet elliklarga qarshi g'alayonlar yangidan boshlandi, Chan Kay Shi (18887-1975) Sun Yatsenning o'limidan keyin partiya nazoratini o'z qo'liga oldi²⁴.

Sun Yasen vafotidan so'ng (1925-yil 12-mart) uning o'rnini egallagan Chan Kayshi aslida XKP bilan hamkorlikdan bosh torta boshlagan edi. U o'z tuzumini xorijlik vakillar (avvalo AQSH) yordamida qaror toptirishga intildi. U 1927-yili Guanchjouda hokimiyatni egalladi va XKP tarafdorlariga qarshi ularni Guandun provinsiyasidan chiqarib yuborish maqsadida kurasha boshladi. Chan Kayshi hokimiyati barcha chet el vakolatxonalari tomonidan tan olindi va u Xitoyning qonuniy hukmdori bo'lib qoldi.

Chan Kayshi hukumatining ta'qibu-qatag'onlari sharoitida XKP o'zining asosiy kuchlarini Janubiy va Markaziy Xitoyga yig'a boshladi. Bu

²⁴ Worlds Together, Worlds Apart W.W. Norton & COMPANY New York, London, 2011 p. 739.

yerda xalq ozodlik armiyasining birinchi bo'linmalari tashkil qilindi, ishchi-dehqon hokimiyati o'rnatildi. 1925-1931-yillarda Uxan provinsiyasi markazida XKP yetakchilik qilgan birinchi inqilobiy Xitoy hukumati joylashgan edi.

Natijada mamlakatda uch hokimiyatchilik yuzaga keldi: XKP-Uxanda, Gomindan-Guandunda va o'zlarini ayrim provinsiyalarning hukmdori deb e'lon qilgan ko'p sonli militaristlar (Chjan Szolin, U.Peyfu va boshqalar). XKPning Xitoy milliy ozodligi uchun kurash yagona frontini qaror toptirish bo'yicha qilgan barcha sa'yi-harakatlari samara bermadi.

1927-yilda Xitoy milliy burjuaziyasi kompradorlar ortidan bordi, biroq bu yo'lda u o'z oldiga qo'ygan maqsadiga – ingliz-amerika namunasidagi burjua davlati shaklidagi o'z hokimiyatini o'rnatishga muvaffaq bo'lmadi. Hokimiyat yirik zamindorlar-feodallar va kompradorlar qo'lida bo'lib, ularning orasida Chan Kayshi va Gomindanning boshqa yetakchilari tobora muhimroq rol o'ynay boshladilar. Xitoyda hokimiyat Chan Kayshi to'dasi tomonidan egallab olingandan so'ng Gomindanning yuqori tabaqasi davlat yuqori organlari, Gomindanning partiya apparatida va armiyadagi hukmronligidan shaxsiy boylik orttirish, xalqni talash yo'lida foydalandi.

Bu yangi yirik sarmoyadorlar Xitoyda "byurokratik sarmoya" vakillari nomini oldilar. Ular chet el sarmoyadorlari, mustamlakachilar bilan yaqin aloqada bo'lib, ekspluatatsiyaning nafaqat kapitalistik, balki feodal usullaridan ham foydalanar edilar. Milliy, asosan o'rta, shahar sarmoyador-tadbirkorlari hamon kapitalistik ishlab chiqarishni erkin rivojlantirish imkoniyatiga ega emasdilar. Chet el kompaniyalari va byurokratik sarmoya ta'siri ostida va kuchli feodal sarqitlar saqlanib qolayotgan sharoitda ko'plab milliy sanoatchilar va tijoratchilar xonavayron bo'ldilar. Bunga endilikda Xitoyni Yaponiya tomonidan mustamlakaga aylantirish xavfi qo'shilgan edi. Natijada milliy shahar sarmoyadorlari va aholining u bilan aloqada bo'lgan qatlamlari Gomindan rahbariyatini tanqid qilib, Yaponiyaga qarshilik ko'rsatishni talab qila boshladilar.

Yapon agressiyasining boshlanishi

1929-1933-yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi Yaponiyaning Xitoyni bosib olishga, umuman olganda harbiy avantyuralar yo'li bilan inqirozdan chiqish. Uzoq Sharqda ko'plab hududlarni va Osiyo mamlakatlarini o'z mustamlakalariga aylantirishga bo'lgan intilishlarini kuchaytirdi. Bu rejani

amalga oshirishdagi birinchi qadam Shimoli-Sharqiy Xitoyni (Manchjuriyani) yapon bosqinchilari tomonidan bosib olish bo'ldi.

1931-yil 18-sentabrda Yapon qo'shinlari butun Shimoli-Sharqiy Xitoyni okkupatsiya qilishni boshladilar. Gomindan qo'shinlari Chan Kayshining buyrug'iga binoan qarshilik ko'rsatmay chekindilar. Bosqinchilarga qarshi kurashning asosiy og'irligi xalq ommasi zimmasiga tushdi, ko'p o'tmay partizanlik harakati boshlanib ketdi.

AQSH, Angliya va Fransiya hukmron doiralari o'z mustamlakachilik manfaatlarini ko'zlab yapon agressiyasiga qarshilik ko'rsatmadilar. Ular Yaponiya Shimoli-Sharqiy Xitoyni bosib olgandan so'ng sobiq SSSRga urush boshlaydi deb o'ylar, bundan tashqari yapon bosqinchilari qo'li bilan Xitoydagi inqilobiy harakatni bostirish va shu yo'l bilan Xitoyda mustamlakachilik siyosatini olib borish uchun qulay sharoit ta'minlanishini mo'ljallagan edilar. Yaponlar 3 oy ichida mamlakatning Shimoli-Sharqiy provinsiyalarini bosib olib, bu yerda 1 mln.kv.km.dan ziyod maydonga ega bo'lgan qo'g'irchoq davlat tuzdilar. Yapon bosqinchilari bu qo'g'irchoq davlat hukmdorligiga Sinxay inqilobi davrida ag'darib tashlangan manjurlar sulolasi so'nggi imperatori Pu I ni qo'ydilar. Yapon militaristlari uni sobiq SSSRga (1938-yili Xasan ko'li yonida) va MXRga (1939-yili Xalxin-Gol daryosi yonida) qarshi dushmanlik harakatlari plasdarmiga aylantirishdi.

AQSH, Angliya va Fransiyaning qo'yib berish siyosati yapon hukmron doiralari Xitoydagi agressiyani kengaytirish yo'lini rag'batlantirdi. 1932-yilning yanvarida yapon qo'shinlari mamlakatning eng yirik iqtisodiy va madaniy markazi Shanxayni egallab olishga urunib ko'rdilar. Chan Kayshi taslimchilik yo'lini tutib, Shanxayda joylashgan 19-armiyaga yaponlarga qarshilik ko'rsatmaslik to'g'risida buyruq beradi. Lekin bu armiyaning askar va zobitlari Shanxay aholisining vatanparvarlik kayfiyatidagi qatlamlari ta'siri ostida bu buyruqqa bo'ysunmay, ko'ngillilar otryadlari bilan birga shahar mudofaasini tashkil qildilar. Janglar 2 oy davom etdi va yapon agressorlari Shanxayni bosib ololmadilar.

Shanxayda zarbaga uchragan yapon bosqinchilari Xitoyning shimolida yangidan hujumni avj oldirdilar. Chan Kayshi hukumatining taslimchilik siyosati Nankin hukumati bilan Yaponiya o'rtasida 1933- va 1935-yillarda tuzilgan ikki bitimda yaqqol namoyon bo'lgan edi. Zero, ularga ko'ra Shimoliy Xitoy provinsiyalari amalda Yaponiya ta'sir doirasiga aylanib qoldi.

Yaponiyaning Xitoyga qarshi urushi Xitoy xalqining ozodlik kurashida yangi bosqichni boshlab berdi. Bu urush yaponlarga qarshi vatanparvarlik chiqishlarining yangi to'loqini qo'zg'atdi. Bunda tashqi agressiyaga qarshi kurash asosiy markazga qo'yildi. Ajnabiylar hukmronligiga qarshi ozodlik kurashi bilan xorijiy kompaniyalarning ijtimoiy istibdodiga va xorijiy agressiyaga qarshi kurash yagona oqimga birlashdi. Gomindan rahbariyatining yapon agressiyasiga qarshi kurashdan bosh tortayotganini ko'rgan XKP o'z qizil armiyasini janubdan shimolga o'tkazishdek dadil qaror qabul qildi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad – yaponlar hujumini jadal rivojlanishiga yo'l qo'ymaslik edi.

1934-1935-yillarda XKPning qurolli kuchlari shimolga yurishni amalga oshirdi. Ularning soni 300 ming kishiga yetardi, lekin bu qurolli kuchlar doimiy ravishda o'zlarini ta'qib qilayotgan gomindanchilarning hujumlarini qaytarishga majbur bo'ldi. Gomindanchilar bilan bo'lgan janglar davomida Shensi provinsiyasi tomon 3 ming km.lik mashaqqatli yo'l bosib o'tildi, natijada XKPning 300 minglik qo'shinidan 30 mingi omon qoldi. XKP Shensi provinsiyasida o'rnatilib olgach, Xitoy xalqining yapon agressorlariga qarshi kurashiga rahbarlik qildi. XKP uzoq vaqtdan beri davom etib kelayotgan fuqarolar urushini to'xtatish va yapon agressiyasiga qarshi kurashda kuchlarni birlashtirishga chaqirib, Gomindan rahbariyatiga murojaat qildi. Biroq Chan Kayshi bu chaqiriqlarga doimiy tarzda rad etish bilan javob berdi va buning ustiga 1936-yil dekabrda Shensi poytaxti – Sian shahrida qizil armiyaga qarshi yangi hujum boshlashga harakat qildi.

Bunday sotqinlikdan Siandagi Gomindan qo'shinlari junbushga kelib isyon ko'tardilar va Chan Kayshini qamoqqa oldilar. Ular Gomindan hukumatini qayta tashkil etilishini, fuqarolar urushini batamom to'xtatilishini, Sun Yatsen vasiyatlari bajarilishini va Vatanni qutqarish konferensiyasi chaqirilishini talab qilishdi. Faqatgina Sianga yetib kelgan XKP vakili, Mao Szedunning o'rinbosari Chjou Enlayning aralashuvi Chan Kayshini sotqinligi uchun jazodan saqlab qoldi. Chjou Enlay bilan muzokaralar natijasida Chan Kayshi fuqarolar urushini to'xtatish va yapon bosqinchiligiga qarshilikni tashkil etish talabini qabul qildi.

Yapon bosqinchiligiga qarshi 1937-1945-yillardagi milliy ozodlik urushi

Xitoy xalqining yapon bosqinchilarga qarshi olib borgan milliy ozodlik urushi uzoq va og'ir bo'ldi. Bu urush ulkan miqyosda 8-yil, ya'ni 1937-yil iyulidan 1945-yil sentabriga qadar davom etdi. Yapon qo'shinlari

qisqa vaqt ichida Xitoyda ulkan hududlarni, shu jumladan, yirik shaharlarni bosib olishga muvaffaq bo'ldilarki, natijada gomindanchi hukumat o'z qarorgohini ikki marta o'zgartirishiga to'g'ri keldi (1937-yili Nankindan Uxanga, 1938-yili esa Uxandan Chunsinga ko'chirilgan).

1939-yilning 7-iyulida yapon bosqinchilari butun Xitoyni o'z mustamlakalariga aylantirish uchun urush e'lon qilmagan holda katta urush boshladilar. Xitoy xalqi o'z Vatanini qutqarish uchun kurashga otlandi. 8-iyulda XKP xalq ommasini milliy ozodlik urushiga ko'tarilishga chaqirdi. Bu chaqiriq butun Xitoyda ko'tarinki ruhda qo'llab-quvvatlandi. Gomindan hukumati yapon agressiyasiga qarshilik ko'rsatish haqida bayonot berishga majbur bo'ldi.

Xitoy xalqining yapon bosqinchilariga qarshi milliy ozodlik urushi boshlangan vaqtda mamlakat uchun xalqaro ahvol murakkab va ziddiyatli xarakterda edi. AQSH va Angliya Xitoyga hamdardliklarini bildirsalar-da, amalda Yaponiyaga stanoklar, neft, po'lat, lom va boshqa strategik materiallar yetkazib berib yordam ko'rsatayotgan edilar.

Uzoq Sharqda yapon agressiyasini kuchayib borayotganidan xavfsiragan sobiq SSSR 1937-yilning avgustida Xitoy bilan hujum qilmaslik haqida shartnoma tuzdi. Unga harbiy materiallar sotib olish uchun 1938-1939-yillarda AQSH kreditlariga nisbatan ikki marta ko'p kreditlar berdi.

Urush boshlarida (1937-yilning iyul-avgusti) yapon agressorlari o'zlarining harbiy ustunliklaridan foydalanib, Pekin va Tyanszinni egallab, Shimoliy Xitoyda hujumni davom ettirib, Shanxay – Nankin rayonidan hujum operatsiyalarini boshladilar.

Bunday sharoitda Xitoy xalqining muvaffaqiyatli kurashining muhim sharti yaponlarga qarshi yagona frontni vujudga kelishi va mustahkamlanishi edi. Barcha vatanparvarlik kuchlarini jipslashtirish maqsadida XKP o'z hukumatini qaytadan qurish, qizil armiyani qayta tashkil etish, gomindanchilar hokimiyatini ag'darish uchun kurashni to'xtatish, yirik yer egalari yerlarini musodara qilishni bas qilishga rozi bo'ldi. Bunda XKP rahbarligi xalq qo'shinlarida va Shensi-Gansu-Ninsya rayonida saqlab qolinib, kompartiya millatni jipslashtirish manfaatlari yo'lida gomindanni tanqid qilish, butun Xitoyda siyosiy rejimni demokratlashtirish uchun kurash huquqini o'zida qoldirdi.

Xitoy xalqi keng ommasining qo'llab-quvvatlashiga tayanib, XKP yaponlarga qarshi yagona milliy vatanparvarlik frontini tuzilishiga erishdi. Gomindan nomidan qo'lga qurol olib agressiyaga zarba berish zaruriyati haqida Chan Kayshi ham bayonot berdi, 1937-yilning sentabrida Xitoy

matbuotida XKP Markaziy qo'mitasi va Gomindan hukumatining ikkala partiya hamkorligi haqidagi bayonoti e'lon qilindi.

Yaponlarga qarshi yagona front 1924-1927-yillardagi yagona frontdan farq qilar edi. Avvalo gomindan endilikda xalq ommasi manfaatlarini emas, mulkdor yirik zamindorlar, bankirlar, fabrikant va savdogarlarning manfaatlarini ifodalardi. Shuningdek, 1937-yili yagona frontning tashkiliy shakllari yaratilmagan, qolaversa uning bevosita maqsadi barcha imperiya mustamlakachi davlatlarga va Xitoy militaristlariga qarshi kurash emas, Yaponiyaga qarshi ozodlik urush olib borish edi. Biroq bu ikki raqobatlashuvchi kuchlar urushni yagona front bo'lishiga qaramay, tarqoq holda o'z xolicha olib borishni afzal bildilar.

XKP o'z nazorati ostida bo'lgan rayonlardagi hokimiyatini (Xitoyning shimoli-g'arbiy provinsiylarida) mustahkamlab bordi. Bu hududlarda 1940-yilga kelib turli ma'lumotlarga qaraganda 50-100 mln. kishi istiqomat qilardi. Odam soni 50 ming kishiga yetgan ikki armiya – sakkizinchi va to'rtinchi armiyalar yapon bosqinchiligiga qarshi turgan Xitoy qurolli kuchlarining salmoqli qismini tashkil etardi. Bu vaqtga kelib, XKPda rahbarlikni amalda kommunistik Xitoyning bo'lajak ko'p yillik hukmdori Mao Szedun egallab olgan edi. Lekin e'tirof etish kerakki XKP rahbarligidagi ozod qilingan rayonlarda bir qator demokratik tadbirlar amalga oshirildi. Garchi XKP yirik zamindorlar yerini musodara qilmasada, dehqonlarning ahvoli yaxshilandi, jumladan pomeschchiklarga to'lanadigan ijara haqi 25 foizga kamaytirildi, qarz uchun to'lanadigan foizlar esa 10 foizdan oshmasligi lozim edi. Ilgari gomindanchilar tomonidan yig'ib olinadigan ko'plab soliqlar bekor qilinib, yagona progressiv–daromad solig'i joriy qilindi. Ishchilarning mehnat sharoitlari yaxshilanib, ish haqi ko'paytirildi.

Ozod qilingan rayonlar xalqi va qo'shinlarining yapon bosqinchilariga qarshi kurashda o'z boshidan kechirgan qiyinchiliklari gomindan hukumatining sotqinlik yo'li bilan og'irlashdi. Gomindan rahbariyati 1939, 1940, 1943-yillarda XKPga qarshi kompaniyalar uyushtirdi.

Gomindanchilar nazoratida bo'lgan hududlardagi siyosiy reaksiyaning kuchayishi, xo'jalik vayrongarchiligi, harbiy mag'lubiyatlar xalq ommasi noroziligini qo'zg'atdi, Milliy burjuaziya va unga yaqin ijtimoiy qatlamlar manfaatlarini ifodalovchi siyosiy partiyalar va guruhlarini jonlantirdi. Ikkinchi jahon urushi oxirlarida gomindanchilar armiyasi 4 mln. 600 ming kishini tashkil qilsa-da, jangovarlik qobiliyatini yo'qotgan, bir qadar jangovarlik layoqatiga ega bo'lgan, amerikaliklar tomonidan o'qitilgan va

qurollantirilgan diviziyalar frontda emas, front ortida bo'lib, yaponlar bilan emas XKP qurolli kuchlari bilan kurashga tayyorlanmoqda edi.

1945-yil avgustida sobiq SSSR Yaponiya bilan urushga kirib, Kvantun armiyasini tor-mor etib, Manjuriyani okkupatsiya qildi. Qo'lga kiritilgan harbiy o'ljalari Shimoliy Xitoydagi XKP bazalarini mustahkamlanishiga yordam berdi. Ikkinchi jahon urushi tugadi, biroq Xitoy zaminida tinchlik qaror topmadi, oradan ko'p vaqt o'tmay Xitoy xalqi yana bir dahshatli sinov fuqarolar urushiga duchor bo'ldi.

MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Birinchi jahon urushi oxirida Xitoyning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ahvoli qanday edi?

2. Xitoyda XX asr 20-yillaridagi inqilobiy jarayonlarning natijalari haqida fikr yuriting.

3. Chan Kayshi diktaturasining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

4. XX asr 30-40-yillarida XKP va Gomindan o'rtasidagi munosabatlar Xitoyning bundan keyingi tarixiga qanday ta'sir ko'rsatgan edi?

5. Xitoy xalqining yapon bosqinchiligiga qarshi kurashini xalqaro tarixiy ahamiyati nimalardan iborat?

HINDISTON

Hindistonga Birinchi jahon urushining ta'siri va urushdan so'ng Hindiston

Birinchi jahon urushi-yillarida Angliya Hindistonning odam va moddiy resurslaridan keng foydalandi. Armiyaga 1 milliondan ortiq odam chaqirildi. Yarim millionga yaqin hindlar urushni olib borilishi bilan bog'liq Hindistondan tashqarida turli ishlarni bajarishga jalb qilindi. Angliya hukumati harbiy zayom chiqarib, hind aholi orasida majburiy ravishda uni tarqatdi.

Angliya Hindistondan don, turli materiallar, relslar, patronlar, sovuq qurollar olardi. Harbiy harajatlar va Hindistondan ko'plab tovarlarni olib ketilishi munosabati bilan ko'p tovarlar, ayniqsa oziq-ovqat mahsulotlarini narxi tez oshib bordi, qog'oz pullarni qadri esa tezlik bilan tushib boradi.

Urush-yillari hind sanoatining ayniqsa, ip gazlama sanoatini birmuncha rivojlanishi uchun qulay sharoit vujudga keldi. Angliyaning to'qimachilik sanoati armiya ta'minoti ehtiyojlari munosabati bilan hind bozoriga e'tibori susaydi. Ayni paytda Angliya hukumati hind bozorini AQSH va Yaponiya tomonidan egallanishidan xavfsirab, Hindistonga keltiriladigan tovarlarga boj to'lovini oshirdi. Natijada Angliya va boshqa mamlakatlardan keltiriladigan gazlamalar urush davrida 2 martadan ortiq kamaydi. Bu yillarda Hindistonda to'qimachilik sanoati 40%ga o'sdi.

Fabrika ishlab chiqarishining o'sishi ishchi kadrlarini ko'payishiga olib keldi. Urush oxiriga kelib ishchilarning turmush darajasi urushdan oldingiga nisbatan pasaydi. Ish haqini ko'payishi oziq-ovqat, birinchi zaruriy mahsulotlarni narxi, kvartira haqini oshishidan orqada qoldi.

1918-yilda Hindistonda xosilsizlik bo'lib, mamlakatda ocharchilik boshlandi. Shu-yili mamlakatda epidemiya bo'lib, undan 12 milliondan ortiq kishi nobud bo'ldi.

Urush-yillarida hind burjuaziyasi Hindistonni urushdan keyin o'z-o'zini boshqarishi haqidagi 1917-yildagi ingliz hukumati va'dalariga ishonib, Angliya hukumatining urush tadbirlarida yordam berdi. Hindistonning asosiy burjua partiyasi Milliy kongress liderlari hukumatga, armiyaga askarlarni jalb etish va urush zayomlarini tarqatishda yordam berdilar. 1918-yilda Hindistonning qonun chiqaruvchi majlisi Angliya tomonidan Hindistonni "harbiy jihatdan himoya qilganligi uchun" oxirgi harbiy zayomni qaytarimaslik va urush davrida olib ketilgan tovarlarni haqini to'lamasligiga rozi bo'ldi.

Mustamlakachilikka qarshi harakatni ko'tarilishi urushdan keyin Hindistonda mustamlakachilarga qarshi ish tashlash harakatlari bilan boshlandi. Ish tashlashlarga ish haqining kamaytirilishi va urush oxirida harbiy ishlab chiqarishni qisqartirilishi munosabati bilan ishchilarni ishdan bo'shatilishi bahona bo'ldi. Bu davrdagi hind ishchilarining yirik chiqishlaridan biri Bombay to'qimachilarining 1918-yil oxiri 1919-yil boshidagi 125 ming kishilik ish tashlashlari edi. 1918-1919-yillarda Axmadobod, Madoras, Kalkutta shaharlarida katta ish tashlash harakatlari bo'ldi. Bu jarayonda kasaba uyushmalari tuzila bordi. Hind halqining ozodlik harakatini bo'g'ib tashlashga intilib, ingliz mustamlakachilari 1919-yil martida roulette deb atalgan qonunni qabul qildilar, bu qonun mustamlakachi ma'murlar va politsiyaga favqulodda vakolatlar berardi. Istalgan har bir hind mustamlakachilikka qarshi kayfiyatda shubha qilinib, qamoqqa olinishi va sudga berilishi mumkin edi.

Milliy ozodlik harakatining yuksalishi ingliz mustamlakachilarini o'zlarining mustamlaka hukmronliklarini saqlab qolish maqsadida manevr ishlatishga majbur etdi. 1919-yilda mamlakatni boshqarish islohoti o'tkazildi, bu islohot "Hindiston konstitutsiyasi" degan munofiqona nom olgan edi. Angliya parlamentining Hindistonni boshqarish to'g'risidagi yangi qonuniga ko'ra saylab qo'yiladigan Davlat kengashi va qonun chiqarish majlisi a'zolari soni birmuncha ko'paytirildi. Viloyatlarda viloyat qonun chiqaruvchi majlis oldida javobgar bo'lgan vazirliklar tuzilishi ko'zda tutilgan edi, lekin asosiy deportamentlar – moliya, politsiya kabilar gubernator tasarrufida qoldirildi. Bor yog'i aholining bir foizi markaziy qonun chiqaruvchi organlar saylovida. uch foiz aholi viloyat organlari saylovlarida ishtirok etishi mumkin edi.

Milliy kongress bu islohotga qarshi chiqdi. Roulette qonunini qabul qilinishi Hindistonning keng xalq ommasi keskin noroziligini uyg'otdi. Bu islohot xalq ommasini chalg'itishdan boshqa narsa emas edi. Milliy Kongress lideri Gandi chaqirig'i bilan 1919-yil aprelda Panjobda, Birlashgan qo'shma provinsiyalarda, Bihar, Kalkutta, Madorasda hartallar ya'ni ishni to'xtatish, savdo, o'qishni to'xtatish tadbirlari, ommaviy miting va namoyishlar o'tkazildi. Harakatda ishchilar, xizmatchilar, talabalar, mayda do'konchilar, hunarmandlar, Hindistonning barcha dinlari vakillari–induslar, musulmonlar, sikhlar, xristianlar qatnashdilar.

Anritsar hodisalar 1919-yil 10-aprelda Panjob viloyatining Anritsar shahrida boshlandi. O'sha kuni Anritsar ma'murlari milliy harakatning atoqli namoyondalari doktor Kitchlu va doktor Satyapalani hukumatga qarshi tashviqotda ayblab shahardan surgun qildilar. Bu xabar shaharga

tarqaldi va norozilik boshlanib ketdi. 13 aprelda Jalianvala-Bag maydonida 20 ming kishi mitingga yig'ildi. Ingliz qo'shinlari qurolsiz olomonga qarshi o't ochdilar. Natijada mingga yaqin kishi halok bo'ldi, 2 mingga yaqin kishi yarador qilindi. O'lganlar va yarador bo'lganlar orasida ko'pgina ayollar va bolalar bor edi. Amritsarda komendantlik soati joriy qilindi. Shaharliklar otishlardan qo'rqib jabrlanganlarga yordam berish uchun o'z uylaridan chiqa olmay qoldilar. Ertasiga shahardagi ko'p chorraxalarda maxsus postlar o'rnatildi, ular ko'ringan odamni hohlagancha tahqirlardilar.

Panjob poytaxti Laxor shahrida 11-apreldayoq Angliya qarshi namoyishlar boshlanib, ular davomida armiya xizmatini o'tagan asosan sikxlardan iborat otryadlar tuzila bordi. Bu otryadlar jangchilari asosan tayoqlar bilan qurollangan edilar. Ular induslar, musulmon va sikxlarni ingliz ma'murlariga qarshi kurash uchun birlashishga chaqirdilar. Laxordagi g'alayonlar 18-aprelgacha davom etdi. 14-aprelda Panjobning boshqa shaharlarida ham namoyishlar boshlandi. Inglizlarga qarshi g'alayonlarda shahar ishchilari, temir yo'lichilar, shahar atrofidagi dehqonlar faol qatnashdilar. Panjobdagi harakatlar 1919-yil avgustgacha davom etdi.

Gandi Angliyada huquqshunoslikka o'qidi va Janubiy Afrikada hind immigrantlari sifatida 1915-yil Hindistonga qaytgunigacha ishladi. Britaniya hukmronligiga qarshi ko'tarilgan muhim voqeaga Panjobda Britaniya siyosatidan noroziligi Hindistonning tinch aholisining 1919-yilda ommaviy qirg'iniga sabab bo'lgan edi. Bu hodisada bir britaniyalik general namoyishga chiqqanlarga qarata o'q otishni askarlarga buyurdi. Natijada, 379 kishi o'lgan va 1200 kishi yarador bo'lgan²⁵.

Milliy-ozodlik harakatiga Hindiston Milliy Kongress partiyasi rahbarlik qilardi. Partiyaning bu vaqtdagi lideri va rahbari Maxandas Karamchand Gandi edi. Gandi o'zining siyosiy faoliyatini Janubiy Afrikada boshlab, u yerda u hindlarning fuqarolik huquqlarini tan olinishini talab qilib chiqqan edi.

1915-yilda Gandi Hindistonga qaytadi. Kongressning hamma liderlari kabi u ham ingliz ma'murlarini askarlarni urushga jalb qilish, harbiy zayomlarni tarqatishda qo'llab-quvvatladi. Gandi u vaqtda Angliya hukumatiga qayishish bilan hindlar tezroq o'z-o'zini boshqarish huquqiga erishadilar deb hisoblar edi. Kongressning avvalgi rahbarlaridan farqli ravishda Gandi keng xalq ommasiga tayanishsiz hind burjuaziyasi va burjua ziyolilari Angliya ma'murlaridan salmoqli yon berishni qo'lga

²⁵ Worlds Together, Worlds Apart W.W. Norton & COMPANY New York London 2011 p. 736

kirita olmaydi deydi. Lekin boshqa tomondan Gandi ommaning kurashida zo'rlik ishlatishga qarshi chiqadi. U zo'rlik ishlatmaslik usullarini tinch namoyishlar, hukumat muassasalarida ishini, o'quv yurtlarida o'qishni to'xtatish, ingliz tovarlarini boyqot qilish, soliqlarni to'lashdan bosh tortishni targ'ib qildi. Kurashning bu shakllarini u satiyaraxa (haqiqat tayanchi) deb ataydi.

Gandi sinfiy kurashga salbiy munosabatda bo'lib, odamlarni ijtimoiy totuvlikka da'vat qilar edi. Gandining siyosiy taktikasi inglizlardan mustaqillikni yoki o'z-o'zini boshqarish huquqini qo'lga kiritishni ko'zlagan milliy burjuaziya manfaatlariga mos tushardi.

1918-yildan Milliy kongress tor burjua tashkilotidan ommaviy partiyaga aylandi. 1918-1919-yillarda yuzaga kelgan obyektiv shart-sharoitlar ommani mustamlakachilarga qarshi kurashga chorlagan edi.

Urushdan keyin rivojlangan mamlakatlarni qamrab olgan iqtisodiy inqiroz Hindistonga og'ir ta'sir qildi. Bunday sharoitda mamlakatda ijtimoiy ahvol keskinlashdi. Fabrika egalari ish haqini kamaytirdilar, ishchilar esa bunga namoyishlar bilan javob qaytardilar.

1920-yil yanvarida Bombay to'qimachilarining 200 ming kishilik ish tashlashi bo'ldi. Ishchilar ish haqini oshirishga baxtsiz hodisalar uchun kompensatsiya to'lanishiga, ish kunini birmuncha qisqartirishga erishdilar.

Jamshedpurga metallurgiya zavodi ishchilarining qisman g'alaba bilan tugagan namoyishi bo'ldi. Shuningdek Bengaliya temir yo'lchilari, Ahmadobod ishchilari ham ish tashladilar. 1920-yil 30-oktyabrda Bombeyda birinchi kasaba uyushma syezdi bo'ldi. Unda umumhind kasaba uyushmalari kongressi tuzildi. 1920-1921-yillarda turli rayonlarda Hindistondagi inqilobiy ko'tarilishning tarkibiy qismi bo'lgan dehqonlar g'alayonlari ham bo'lib turdi. Dehqonlar harakati ayniqsa Panjob, Madoras viloyatini Malabar okrugi, Qo'shma Provinsiyaning sharqiy okruglarida avj oldi. Malabar okrugi aholisining bir qismi qadimdan islom diniga e'tiqod qilardi. Ularning ko'pchiligi asosan batrakchilik bilan shug'ullanib past kastaga mansub edilar. Oziq-ovqat mahsulotlari narxini oshishi natijasida ular ahvolini og'irlashib ketishi Angliyaga qarshi xalifachilik tashviqotini yoyilishi uchun qulay sharoit yaratdi.

1921-yil avgustida ingliz politsiyasi Tirunangaddagi masjidga hujum qiladi. U yerda 5 ming nafar ibodat qiluvchilar yig'ilgan edi. Bu hujumni ibodat qiluvchilar muqaddas joyni oyoq-osti qilish, tahqirlash deb qabul qiladilar va politsiya bilan to'qnashuv boshlanib ketadi, politsiyachilar dehqonlarga qarata o'q otadilar. Bunga javoban musulmonlar "Xalifachilik respublikasi"ni tuzish shiori ostida qo'zg'olon ko'taradilar.

Qo'zg'olonchilar faqat pichoq va xanjarlar bilan qurollangan edilar. Ularga qarshi zamonaviy qurollangan ingliz qo'shinlari tashlanadi. Qo'zg'olonchilarning qattiq qarshilik ko'rsatishlariga qaramay, 1921-yil oxirida qo'zg'olon bostirildi. 30 mingdan ortiq qo'zg'olonchi asirga olinib, ularning boshliqlari otib tashlandi. 100 nafar hibsga olingan mahbus muhrlangan vagonda jo'natiladi, ulardan 70 tasi yo'lda vafot etadi. Bu o'ch olishlar butun Hindistonda norozilik uyg'otdi. Bu davrdagi dehqonlar harakati umuman olganda stixiyali tor doirali, tarqoq, tashkil etilmagan xarakter kasb etdi, ko'pincha ularda ma'lum diniy jamoa dehqonlari ishtirok etardi. Lekin shaharlarda ishchilar harakatining avj olishi, qishloqda dehqonlar harakatining boshlanishi mustamlaka hokimiyati uchun xavfli holatni vujudga keltirdi.

1922-yil 4-fevralda "fuqarolik itoatsizligi kompaniyasi"ni to'xtatishga bahona bo'lgan Chauri-Chaura voqealari bo'ldi. Qo'shma provinsiya kichik shaharchasida politsiya namoyishchi kongresschilarga hujum qiladi. O'shanda olamon politsiya uchastkasi binosini o'rab oladi va yondirib yuboradi, bir qancha politsiyachilar qattiq kaltaklanadilar.

Shu munosabat bilan Bardoli shahrida kongress ishchi komitetini sxoshilinch majlisi chaqirildi. Komitet "fuqarolik itoatsizligi kompaniyasi"ni to'xtatish to'g'risida qaror qabul qildi. Kompaniyaning barcha ishtirokchilariga hukumatga har qanday qarshilik ko'rsatishni to'xtatish, soliqlarni to'lash, hokimiyat barcha buyruqlarini bajarishni tavsiya etuvchi chaqiriq e'lon qilindi. Bu qaror turmada bo'lgan ko'zga ko'ringan kongress arboblari noroziligini uyg'otdi.

Ingliz mustamlakachi ma'murlari harakat qatnashchilari orasida birlik yo'qligidan foydalanib, o'zlariga xos rahmsizlik bilan bu harakatni bostirdilar. Umumhindiston milliy ozodlik harakati vaqtincha pasaya boshladi.

1923-1927-yillarda Hindistonda iqtisodiyot birmuncha rivojlandi. Fabrikalar soni 1,5 baravar ko'paydi. Hind sarmoyadorlariga foyda olish imkoniyati uchun qattiq kurash olib borishga to'g'ri keldi. Ayniqsa to'qimachilik sohasida qattiq raqobatchilik kurashi ketardi. Urush-yillarida chetdan gazlamalar keltirish kamayishi bilan mahalliy gazlamalarga ehtiyoj oshgan bo'lsa, 1922-yildan keyin chetdan gazlama keltirish yana ko'paydi. Angliya hukumati Hindiston bilan savdo qiluvchi ingliz sarmoyadorlariga yanada qulay sharoit yaratish maqsadida rupiya kursini oshirdi. Hind sarmoyadorlarining chetdan keltiriladigan tovarlarga boj solig'ini ko'paytirish to'g'risidagi talablari rad etildi. Shunday qilib,

Angliya monopoliyalari urush davrida birmuncha bo'shashgan mavqeilarini yana mustahkamlab oldilar.

1923-yilda Hindistonda mustamlakachilikka qarshi harakat susayib, ingliz ma'murlari harakatining ko'pchilik ishtirokchilarini qamoqqa oldilar. Milliy Kongress tashkilotlari tor-mor etildi. Milliy kongress partiyasining a'zolari soni ko'tarilish davridagi 10 mln. kishidan 1923-yilda bir necha 100 ming kishiga tushib ketdi. Mustamlakachi ma'murlar o'zlarining yovuzlarcha siyosatlarini ya'ni musulmonlarni induslarga gij-gijlash siyosatlarini yana amalga oshiradilar. Ularning ig'vogarliklari bilan 1923-yilda musulmonlar bilan induslar o'rtasida to'qnashuvlar boshlandi. Musulmonlar ligasi induslarni islomga kiritish kompaniyasini avj oldirdi. Ayni vaqtda reaksion indus tashkiloti Hindu Maxasabxa Hindistonning butun aholisini hinduizmga kiritishni targ'ib qildi. Diniy adovatni kuchayishi umumhindiston Milliy ozodlik harakati pasayishining yorqin belgisi edi. 1923-1927-yillarda oldingi davrga nisbatan ish tashlashlar, stachkalar soni kamaydi, lekin ularni o'tkazishda ancha tashkiliy uyushqoqlik tendensiyasi kuzatiladi. Bu-yillarda Milliy ozodlik harakatlari birmuncha pasaysa-da, kasaba uyushmalari tobora ko'payib bordi. 1925-1927-yillarda Bengaliya, Bombayda, Panjobda ishchi-dehqon partiyalari tuzildi.

1928-yilda Gujeratda dehqonlarning mustamlaka ma'murlarining yer solig'ini 20-25 foizga oshirishlariga qarshi kurashi boshlandi. Milliy Kongress harakatga rahbarlik qilib, dehqonlarni soliq to'lamaslikka amaldorlarni oziq-ovqat bilan ta'minlamaslikka chaqirdi. Bunda Koongress dehqonlarga kuch ishlatish usullarida voz kechishni uqtirdi. Hukumat harakat qatnashchilarini qamab, ularning yer, mol-mulkklarini musodara qildi, lekin hukumat soliq stavkalarini kamaytirishga majbur bo'ldi, qamoqqa olinganlarni ozod qilish, musodara etilgan yer, mol-mulkklarni qaytarib berishga va'da berdi. Biroq, hukumat o'z va'dalarini bajarishga sxoshilmas edi, dehqonlarning ko'pi ko'p vaqtlar qamoqda yotishga majbur bo'ldilar, yerlar esa ularga qaytarib berildi.

Jahon iqtisodiy inqirozining (1929-1933) Hindistonga ta'siri

1929-yil boshqa mamlakatlar qatori Hindistonni ham iqtisodiy inqiroz qamrab oldi. Inqiroz nafaqat sanoatga, balki qishloq xo'jaligiga ham zarar yetkazdi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari narxlari keskin tushib ketdi. Angliya inqirozning butun og'irligini o'z mustamlakalariga solishga

intilib, o'z sanoat mollarini narxini oshirdi. Ko'pchilik dehqonlar xonavayron bo'lib, qishloq xo'jalik ishchilariga aylana bordilar.

Ishchilarning ahvoli ham keskin yomonlashdi. Shaharlarga xonavayron bo'lgan dehqonlarning oqib kelishi katta ishsizlikni keltirib chiqardi. Jahon iqtisodiy inqirozining chuqurlashib borishi munosabati bilan Hindistonda mustamlakachilikka qarshi harakat yangidan yuksala boshladi. Bu esa Hindiston Milliy kongressini Angliya ma'murlari oldiga bir qancha talablarni qo'yishga da'vat qildi. 1930-yil yanvar oxirida gazetada 11 moddadan iborat Maxatma Gandi dasturi e'lon qilindi, bu moddalardan asosiylari quyidagilar edi:

1. Yer solig'ini 50 foizga kamaytirish.
2. Hukumat tuz monopoliyasini va tuz solig'ini yo'q-yilish.
3. Chet el to'qimachilik tovarlariga qo'yiladigan homiylik tariflarini bekor qilish.
4. Ingliz amaldorlarining maoshini kamaytirish.
5. Siyosiy mahbuslarni ozod qilish.
6. Maxfiy politsiyani yo'q qilish va hakoza.

Angliya hukumati bu talablarni bajarishdan bosh tortdi. Shundan keyin Gandi boshchiligidagi Milliy kongress "fuqarolik itoatsizligi kompaniyasi"ni boshlashga qaror qildi. 1930-yil 12-martda Gandi bir guruh izdoshlari bilan Arabiston dengizi sohiliga yo'l oldi va bu yerda ingliz tuz kompaniyasiga bo'ysunmaslik belgisi sifatida tuz pishira boshladi. Gandi sheriklari bilan birga qamoqqa olindi, Kongressning boshqa rahbarlari, shu jumladan Javaharlal Neru ham hibsga olindi. Umuman 60 mingdan ziyod kishi qamaldi. Milliy kongress qonundan tashqari deb e'lon qilindi.

Kembrijda ta'lim olgan Javaharlal Neru (1889-1964), masalan, "faqat ilm-fan va texnologiyaga tayanibgina Hindiston zamonaviy davlat sifatida rivojlanishi mumkin", deb ishongan²⁶.

Javob sifatida butun Hindistonda fuqarolar bo'ysunmasligi harakati boshlandi, shimoli-g'arbiy chegara provinsiyada qo'zg'olonlar, Abdul G'afforxon boshchiligidagi pushti qabilalari bilan qurolli to'qnashuvlar yuz berdi. Ingliz hukumati ularga qarshi aviatsiyani qo'llashga majbur bo'ldi. 1930-yil yozida Peshovar, Chittagong, Bombey, Kalkutta, Madras shaharlaridagi g'alayonlar munosabati bilan harbiy holat e'lon qilindi.

Fuqarolar bo'ysunmasligi bilan bir paytda dehqonlarning g'alayonlari ham boshlandi. Hamma joyda dehqonlar bo'linmalari tuzildi. Ularga

²⁶ Worlds Together, Worlds Apart W.W. Norton & COA PANY New York, London, 2011 p. 738

qarshi politsiya qismlari tashlandi va dehqonlar yo'lboshchilarining ko'pchiligi hibsga olindi.

1927-yilda Butun Hindiston Ayollar konferensiyasini shakllantirishda faollar ayollar ishchilar bilan bog'liq quyidagi masalalarni ko'tarishdi: sog'liqni saqlash, ish bilan ta'minlash, ta'lim va savodxonlik, ayollar uchun qonun chiqarishda o'rin talab qilishdi²⁷.

1930-1931-yillarda Hindistonda avj olgan ommaviy Milliy ozodlik harakatini shafqatsiz repressiyalar tufayli boshtirishga muvaffaq bo'lindi. Shu bilan birga mustamlakachi hukmdorlar milliy harakatni bo'lib yuborish maqsadida nayranglar ishlata boshlashdi. 1931-yili Londonda "doira stoli" konferensiyasi ochildi va bunda Angliya vakillari kastalar va diniy guruhlar (hindparastlar va musulmonlar) o'rtasiga nifoq solishga urinishdi. "Doira stoli" ishining to'liq befoyda ekanligiga ishonch xosil qilgan Gandi Hindistonga qaytdi va 1931-yil dekabrda ikkinchi fuqarolar bo'ysunmasligi kompaniyasini boshladi. Gandi va Kongress sessiyasining barcha qatnashchilari yana qamoqqa olindilar.

1931-1933-yillardagi dehqonlar harakatida yangi belgilar ko'zga tashlanadi. Harakat ilgari dehqonlar kurashi sust bo'lgan, masalan, Madoras, Andhra, Bihar viloyatlarini qamrab oldi. Dehqonlar harakati shuningdek Jammu, Kashmir va Alvar knyazliklarida ham bo'ldi.

Garchi ilk dehqon uyushmalari Milliy kongress ta'sirida bo'lsa ham, ularda so'llarning ta'siri oshib bordi. Shimoli-g'arbiy chegara viloyatida soliq to'lamaslik kompaniyasi o'tkazildi. Qo'shma provinsiyalar dehqonlari ijara shartlarini yengillashtirish, soliqlarni kamaytirish uchsun kurashdilar. U yerda ham dehqon uyushmalari tuzila bordi. Milliy kongress dehqonlarning o'z ahvollarini yaxshilash uchun kurashlarini qo'llab-quvvatladi. lekin ba'zi dehqon uyushmalarining zamindorlarga qarshi yerni dehqonlarga berish uchun harakatlariga qarshi chiqdi.

Ikkinchi jahon urushi arafasida Hindiston

Umumiy sanoat qoloqligiga qaramay, Hindiston mustamlakalar ichida birmuncha rivojlangan mustamlaka edi. Urush arafasi-yillarida to'qimachilik fabrikalari soni ko'paydi, metallurgiya, metalga ishlov berish zavodlarining mahsulotlari ko'paydi. Hindistonda yirik korxonalar bilan birga mayda korxonalar ham katta o'rin tutardiki, ularda pul-tovar munosabatlarining rivojlanishi hunarmandlarni ommaviy xonavayron bo'lishiga olib ketardi.

²⁷ Worlds Together, Worlds Apart W. W. Norton, & COMPANY New York London 2011 p. 738.

Mustamlaka hokimiyatining to'sqinlik tadbirlariga qaramay, hind burjuaziyasi chet el sarmoyasi mavqeini birmuncha bo'shashtirishga erishdi. Ikkinchi jahon urushi arafasida ip gazlama sanoatida hind ip gazlama sanoati mahsulotlari mamlakat bozorining 65 foizini egalladi. Hind sarmoyasi sanoatning boshqa sohalariga ham kirib bordi. Lekin ingliz kompaniyalari hind iqtisodiyotida ustunlik mavqelarini saqlab qoldilar.

Milliy kapitalizmni rivojlanishi bilan bar qatorda hind ishchilarining nisbiy qashshoqlashuvi kuchayib bordi, xususan 1933-1939-yillarda ularning ish haqlari 20-30 foizga kamaydi. Ayni vaqtda yirik shaharlarda yashash qiymati o'sib bordi.

1935-yili ingliz mustamlakachilari Hindistonni boshqarish to'g'risida qonun chiqardilar. Bu qonun hind xalqi tomonidan "qullik konstitutsiyasi" deb ataldi, u quyidagi maqsadlarni: hind mulkdorlariga yon berish bilan ingliz mustamlakachilarining ijtimoiy tayanchini kengaytirish, eski tayanchlar – yirik zamindorlar va knyazlarning mavqeini mustahkamlash, musulmonlar bilan induslar orasidagi ajralishni chuqurlashtirish, mustamlakachilik tartiblari asoslarini mustahkamlash.

"Qullik konstitutsiyasi"ga qarshi ishchilar, dehqonlar, mayda burjua tashkilotlari qat'iy qarshilik ko'rsatdilar. Milliy kongress ham unga qarshi ekanligini bildirdi. Yirik zamindorlar va knyazlar bilan bog'langan partiyalar "qullik konstitutsiyasi"ni qo'llab-quvvatladilar. Milliy Kongress boshchilik qilgan "qullik konstitutsiyasi"ga qarshi kurash, fuqarolik huquqlarini himoya qilish harakati milliy ozodlik lagerining asosiy kuchlarini birlashtirdi. Hindistonda mustamlakachilikka qarshi yagona fronti tashkil topishi uchun obyektiv shart-sharoit vujudga keldi.

Bu vaqtda Milliy Kongressda anchagina kuchli so'l qanot shakllandi, uning faoliyatida J. Neru katta rol o'ynardi. So'llar Milliy Kongressning ommaviy tarkibini kengaytirishga, uni yagona frontning tayanchiga aylantirishga intildilar.

1938-yili Hindistonda ingliz-hind hukmatining harbiy tayyorgarligiga qarshi norozilik kompaniyasi o'tdi. Yangi iqtisodiy inqiroz ta'sirida ish tashlash harakatlari o'sib bordi. 1937-1938-yillarda Bengaliya va Bombeyda yirik ish tashlashlar bo'lib o'tdi. Stachka kurashining avj olishi kasaba uyushmalarini sezilarli darajada ko'payishiga olib keldi.

Ikkinchi jahon urushi arafasida dehqonlar harakati kuchayib ketdi. Dehqonlar yurishlari qatnashchilari prvinisiya ma'murlari oldiga yirik zamindorlar yer egaligini hech qanday to'lovlarsiz tugatish, soliqlarni kamaytirish, qarzlarni bekor qilish kabi talablarni qo'ydilar. Bir qadar

yirik dehqonlar yurishlari Andhra, Madras, Qo'shma provinsiyalarda bo'lgan edi.

Bengal va boshqa provinsiyalarda soliqlarni to'lamaslik kompaniyasi bo'lib o'tdi. Bir qancha muzofotlarda ijarachi dehqonlarning namoyishlari o'tkazildi. Xususan, 1938-yili Panjobda yirik, 40 ming kishilik ijarachilarning chiqishlari bo'lib o'tdi.

Mahalliy va umumhindiston konferensiyalarida iqtisodiy talablar bilan bir qatorda mustamlakachilikka qarshi qaratilgan, Hindistonga mustaqillik berish, qullik konstitutsiyasini bekor qilish, mustamlakachilikka qarshi yagona frontni yaratish, siyosiy mahbuslarni ozod qilish kabi talablar ilgari surila bordi.

Shunday qilib urush arafasidagi ko'tarilish mustamlakachilikka qarshi kuchlarni sezilarli darajada jipslashtirdi va Hindistonda milliy ozodlik harakatini bundan keyingi rivojlanishi uchun paydevor yaratdi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida Hindiston

1939-yil sentyabrda Hindiston Angliya vitse-qirol tomonidan urush olib borayotgan tomon deb, uning roziligisiz e'lon qilindi. Ikkinchi jahon urushi Hindistonning millionlab oddiy kishilariga ulkan, mislsiz mashaqqatlar keltirdi va mustamlakachilarga nisbatan xalqning nafratini kuchaytirdi. Ayni vaqtda u milliy kapitalizm rivojini jadallashtirdi va milliy burjuaziya bilan mustamlakachilar hukmronligi o'rtasidagi ziddiyatlarni kuchaytirdi. Urushga qadar Hindistonga chetdan oziq-ovqat, xususan guruch keltirilardi. Urush-yillari Hindixitoy, Birma, Tailandda yaponlar hukmronligi munosabati bilan Hindistonga bu mamlakatlardan guruch keltirish to'xtab qoldi. Ayni vaqtda Janubi-Sharqiy Osiyodan guruch yetkazib berishni qisqarishi bilan tashqi bozorda hind guruchiga talab oshib ketdi. Urushning dastlabki-yillari guruch xosili yaxshi bo'lmadi. Bundan tashqari Hindiston Shimoliy Afrikada urush harakatlari olib borayotgan Angliya va hind qo'shinlarini oziq-ovqat bilan ta'minlashga majbur edi. Natijada mamlakat ichki bozorida oziq-ovqatni keskin yetishmovchiligi sezildi. Guruch va bug'doyning baxosi 3-5 marta oshib ketdi. Hindistonda Madras, Bengal, Bihar, Orissu, Assam, Bombay viloyatlarini qamrab olgan ocharchilik boshlandi. Ayniqsa 1943-yil Bengalda qattiq ocharchilik va epidemiyadan bir necha million kishi nobud bo'ladi. Yirik zamindorlar, chayqovchilar, ingliz ma'murlari don bilan chayqovchilik qilishdan katta foyda ko'rdilar. Ocharchilik va

kasalliklarga qarshi kurashda mustamlakachilar hech qanday samarali choralarni ko'rmadilar.

Jahon xo'jalik aloqalarini buzilishi hind dehqonlarini ahvoliga og'ir ta'sir qildi. Paxta eksporti kamayib, uning narhi tushib ketdi. Ko'plab dehqon xo'jaliklari xonavayron bo'ldi.

Ko'p rayonlarda ijara haqi oshdi. Mamlakatda har xil harbiy soliqlar ko'payib bordi. Natijada sudxo'rlik zulmi kuchayib, deyarli 70 foiz dehqonlar qarzdor bo'lib qoldi. Bu esa dehqonlarni qashshoqlashtirib, yersizlanishiga, ikkinchi tomondan yerni zamindorlar va sudxo'rlar qo'lida to'planishiga olib keldi. Bularning bari ikkinchi jahon urushi davrida dehqonlarning feodal tartiblar va mustamlakachilikka qarshi kurashini kuchaytirdi. Sanoat tovarlariga talabni oshishiga qaramay, ingliz imperiya kuchlari Hindiston milliy sanoatini rivojlanishiga to'sqinlik qilishdek eski siyosatini davom ettirdi. uning mustaqil rivojlanishi uchun baza bo'ladigan sohalarni (birinchi navbatda mashinasozlikni) paydo bo'lishi va kengayib borishiga yo'l qo'ymaslikka intildi.

Yirik hind burjuaziyasi urush davrida o'z sarmoyasini birmuncha ko'paytirdi. Hind sarmoyadorlari ba'zi ingliz korxonalarini aksiyalarini sotib olishga erishdilar. Urush-yillarida hind sarmoyasini markazlashuvi sezilarli darajada o'sdi. Eng yirik hind monopoliyalari o'z banklarini yarata bordilar. O'z navbatida ilgari savdo, sudxo'rlik operatsiyalari bilan shug'ullangan yirik hind banklari hind sanoat korxonalari aksiyalariga ega bo'la bordilar.

Bu davrda ingliz-hind aralash kompaniyalari birmuncha ko'paydi. Bu kompaniyalar ingliz kapitalini hind sarmoyasi ustidan nazorat qilishining niqoblangan shakli edi. Ayni vaqtda bunday kompaniyalarning tuzilishi ingliz monopoliyalarining tanho hukmronlik davri o'tib borayotganidan darak berardi. Aralash kompaniyalar hind va ingliz sarmoyasi o'rtasidagi raqobat kurashi maydoniga aylandi. Chet el imperiya kuchlari hukmronligi sharoitida hind sarmoyasi mavqegini kuchayishi milliy burjuaziya va ingliz mustamlakachiligi o'rtasidagi ziddiyatlarni yanada keskinlashishiga olib keldi.

Ikkinchi jahon urushining borishida ingliz mustamlakachilari Hindistonning odam va moddiy resurslardan keng foydalandilar. Armiya va flotda xizmat qilgan hindlar soni 2 mln. kishidan oshdi. Umumiy soni 500 ming kishilik ingliz va amerika qo'shinlarini mamlakatda saqlab turish Hindistonga yuklandi.

Urush davrida sanoatni birmuncha o'sishi ishchilar sonini 6 mln. kishigacha ko'payishiga olib keldi. Tadbirkorlar o'z foydalarini

ko'paytirishga intilib, ish soatini 12 soatgacha uzaytirdilar. Maxsus qonun bilan namoyishlar ta'qiqlandi. Sanoatda bolalar va ayollar mehnatidan foydalanish kengaydi. Sanoatning ayrim sohalarida ishlab chiqarishning qisqarishi ishsizlarni ko'payishiga olib keldi. Hind ishchilarining ahvoli urush davrida ish haqini ozgina oshishidan turmush qiymatining ancha oshib ketishi bilan ham yomonlashdi. Bularning barchasi hind ishchilarini o'z iqtisodiy kurashlarini kuchaytirishga va mustamlakachilikka qarshi harakatda faol ishtirok etishga majbur qildi.

MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Hindistonga Birinchi jahon urushi qanday ta'sir ko'rsatgani haqida mushohada qiling.
2. Hind xalqining milliy-ozodlik kurashida Maxatma Gandining o'rni haqida fikr yuriting.
3. 1929-1933-yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi Hindistonda qanday oqibatlarga ega bo'ldi?
4. Ikkinchi jahon urushi arafasida mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy vaziyatga baho bering.
5. Hindiston uchun Ikkinchi jahon urushi qanday oqibatlarga ega bo'ldi?

Birinchi jahon urushidan keyingi dastlabki yillarda Yaponiyaning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli

Birinchi jahon urushi yapon iqtisodiyotini rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Yaponiya hukmron doiralari uchun esa azaliy bosqinchilik rejalarini amalga oshirish davri bo'ldi.

Urush yillari yapon yirik sanoatchilari va moliya magnatlari uchun "Oltin davr" bo'lib, Yaponiya amalda deyarli harbiy harakatlar olib bormay, urush munosabati bilan chekinishga majbur bo'lgan Yevropa imperiya davlatlarini siqib chiqarib, Uzoq Sharq bozorlarini qo'lga kiritib oldi. Bu esa sanoatni o'sishiga olib keldi va yapon kompaniyalariga, ayniqsa, Mitsui, Mitsubishi, Sumitomo, Yasuda konsermlariga ulkan foyda keltirdi.

Urush paytida, Yaponiya yalpi milliy mahsuloti (YaMM) 40 foizga o'sgan, mamlakat dunyodagi uchinchi eng yirik dengiz kuchlarini qurgan²⁸.

Biroq Yaponiyaning feodal sarqitlari bilan qiynalgan qishloq xo'jaligi chuqur inqirozni boshdan kechirmoqda edi. Ishchi va dehqonlarni shafqatsiz ekspluatatsiya qilinishi, ommaning qashshoqlanishini o'sib borishi Yaponiyada umumdemokratik harakatni avj olishiga olib keldi.

Sholi narxlarini oshirilishi va Toyama prefekturasida guruch sotuvini qisqartirilishi "sholi isyonlari"ni ko'tarilishiga turtki bo'ldi. 12-avgustda Kobe va Nagoyada chiqishlar boshlanib, ular Tokio va butun Yaponiyaga tarqala boshladi. G'alayonlar qatnashchilari guruch omborlariga, hukumat muassasalariga hujum uyushtiradilar. Hamma joylardagi hukumat qo'shinlari bilan qonli to'qnashuvlar natijasida ko'plab kishilar o'ldirildi va yarador qilindi, minglab kishilar qamoqqa olindi. Butun Yaponiya bo'yicha xalq chiqishlarini bostirish uchun qo'shinlar, politsiya, jandarmeriya qismlari tashlanadi. Xalq harakati Kyusyu orolidagi barcha shaxta va konlarga tarqaladi. Konchilar qo'shinnlarga qarshi himoya vositasi sifatida dinamitlardan foydalandilar. Fabrika va zavod ishchilari ham harakatga keldi, ish tashlashlar soni tez o'sa bordi.

"Sholi isyonlari" qatnashchilarining umumiy soni 10 mln.dan oshdi. Faqat sudga berilganlarning soni 8 ming kishini tashkil etdi. Ko'pgina ishtirokchilar o'lim jazosiga va umrbod qamoq jazosiga hukm qilindilar. "Sholi isyonlari" haqida har qanday nashrlar ta'qiqlandi

²⁸ Worlds Together, Worlds Apart W. W. Norton & COMPANY New York, London, 2011 p. 728

Ommaviy chiqishlar, namoyishlar va qurolli to'qnashuvlar ikki oydan oshiq davom etdi. Ularni asosiy harakatga keltiruvchi kuchi ishchilar, dehqonlar va shahar kambag'allari bo'ldi. 1918-yilgi "Sholi isyonlari" yapon imperiya kuchlariga zarba berib, 1919-yilda Koreyada yapon hukmron doiralari mustamlakachilik zulmiga qarshi ommaviy xalq qo'zg'olonlari boshlanishini jadallashtirdi.

Urushdan keyingi 1920-1921-yillardagi iqtisodiy inqiroz ayniqsa Yapomyaga og'ir ta'sir ko'rsatdi. Inqiroz-yillarida ijtimoiy ziddiyatlar keskinlashdi, sotsialistik va umumdemokratik harakatni sezilarli o'sishi kuzatildi.

Ish tashlashlarga qarshi qatag'onlar ishchilarni kasaba uyushmalariga birlashishga undadi. Yagona kasaba uyushmalari markazini tuzish uchun harakat 1920-yil boshida "Rodo kumiay domeykay" – "Birlashgan kasaba uyushmalari ligasini" tuzish bilan yakunlandi. Unga "Yuaykay", "Sinyukay", "Rodo domeykay" kabi yirik tashkilotlar va qator mustaqil uyushmalar kirdilar.

1921-yil noyabr - 1922-yil fevralda Vashingtonda dengiz qurol-yarog'larini cheklash va Tinch okeani, Uzoq Sharq masalalari bo'yicha konferensiya bo'ldi. Konferensiya qabul qilgan to'qqizta yirik davlatning Xitoy haqidagi shartnomasi va boshqa hujjatlar birinchi jahon urushidan keyin Amerika imperiya kuchlarini kuchayganligini aks ettirdi. AQSH 1902-yilda tuzilgan Angliya-Yaponiya ittifoqi shartnomasini bekor qilinishiga erishdi. Uning o'rniga AQSH, Angliya, Yaponiya, Fransiya davlatlarining Tinch okeanidagi orol mulklarining daxlsizligini o'zaro kafolatlari haqida bitim tuzildi. Bu bitim Yapon-Amerika to'qnashuvini ortga surdi.

Konferensiyada harbiy dengiz flotini cheklash haqida beshta davlat o'rtasida shartnoma tuzildi, bunga ko'ra yirik harbiy kemalar qurilishi 10-yil davomida to'xtatilishi kerak edi.

Beshta davlat shartnomasi Yaponiyaning harbiy dengiz qudratiga jiddiy zarar yetkaza olmadi. Konferensiya Shandun provinsiyasidagi ijaraga olingan hududni Xitoyga qaytarib berish to'g'risida qaror qabul qildi. Lekin Shandun provinsiyasiga nisbatan siyosiy ta'sir va iqtisodiy imtiyozlarni saqlab qolinishi Xitoyning bu rayonida Yaponiyaning ancha mustahkam mavqeyini ta'minladi. Imperiya davlatlar konferensiyaga sobiq RSFSR va Uzoq Sharq respublikasi hukumatini taklif qilishdan bosh tortdilar. Vashington konferensiyasining qarorlari Uzoq Sharq va Tinch okeani hududida urushdan keyingi mustahkam tinchlik rejimini yarata olmadi.

1923-yil 1-sentabrda Yaponiyada juda kuchli zilzila sodir bo'ldi. Zilziladan eng ko'p Tokio-Yokogama rayoni zarar ko'rdi. Yer qimirlashi o'ng minglab kishilar hayotiga zomin bo'ldi va ulkan – 5,5 mlrd. ien miqdorida moddiy talafot yetkazdi. Yer qimirlashi munosabati bilan yuzaga kelgan umumiy sarosimalik vaziyatidan foydalanib, hukumat kommunistlarga nisbatan bo'lmag'ur aybnomani, go'yo yer qimirlashidan keyin vujudga kelgan yong'inlar va tartibsizliklarda ular aybdor degan tuturiqsiz fikrni ilgari surdi. Kommunistlar, sotsialistlar, demokratik kayfiyatdagi ishchilarni ommaviy qamoqqa olishlar boshlandi. koreyslar ig'vo bilan qirg'inlar qilindi.

1923-yilda bir halokatli zilzila va yong'indan so'ng, Tokio yangi, zamonaviy Yaponiya ramzi, po'lat va temir beton bilan qayta qurilgan²⁹.

Zilziladan keyin dastlabki kunlarda Yamomoto hukumati yirik sarmoyadorlarga yordam ko'rsatdi, ko'rilgan zarar uchun kompensatsiya to'ladi. Qurilish, metallurgiya, kemasozlik va sanoat, savdoni boshqa sohalari uchun bu yordam tiklanish va bundan keyingi rivojlanish uchun poydevor bo'ldi.

Yaponiya jahon iqtisodiy inqirozi (1929-1933- yillarida)

Jahon iqtisodiy inqirozi Yaponiya iqtisodiyotiga ayniqsa katta zarba bo'ldi. Bu Yaponiyani boshqa imperiya davlatlariga nisbatan umumiy iqtisodiy zaifligi, 1923-yilgi zilzilaning og'ir oqibatlari, 1926-1927-yilgi moliya inqirozi, shuningdek, sanoat inqirozi bilan agrar krizis qo'shib ketishi bilan yanada chuqurlashdi. Boshqa kapitalistik mamlakatlarga nisbatan Yaponiyada katta rol o'ynovchi qishloq xo'jaligi iqtisodiy inqirozni o'z boshidan kechirdi. Ayniqsa, ipakchilikning ahvoli og'ir edi, u bilan dehqon xo'jaliklarini qariyb yarmi shug'ullanardi. 1930-yilgacha chetga (ko'proq AQSHga) chiqariladigan ipak xom-ashyosi yapon eksportining 30 foizini tashkil qilardi. Inqiroz natijasida AQSHga yapon ipagini olib ketish keskin kamaydi, buning oqibatida esa uning baxosi halokatli darajada tushib ketishi sodir bo'ldi. Ipakchilik bilan shug'ullanuvchi dehqon xo'jaliklari keskin kamayib ketdi.

Ipak, guruch va boshqa mahsulotlarning narxini tushib ketishi qishloq xo'jalik mahsulotlarining 40 foiz kamayishiga olib keldi. Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish ham, ayniqsa, ko'mir, metallurgiya, ip gazlama sanoati va kemasozlikda sezilarli kamaydi. Ommaviy ishdan bo'shatishlar va ishl haqini pasaytirishlar boshlandi. Ishsizlar soni ortib

²⁹ Worlds Together, Worlds Apart W.W. Norton & COMPANY New York, London. 2011. p. 728

borib 3 mln. kishiga yetdi. Ishlab chiqarish konsentratsiyasi va kapital markazlashuvi jarayonining faollashuvi mayda va o'rta burjuaziyaning ommaviy xonavayron bo'lishiga olib keldi.

Mustamlakalarni ekspluatatsiya qilish kuchaytirildi, bu esa 1930-yilda Tayvanda yirik qo'zg'olonni keltirib chiqardi va Koreyada milliy ozodlik harakatini avj oldirdi.

Yaponiyada iqtisodiy inqiroz va ijtimoiy ziddiyatlarning keskinlashishi hukmron doiralar siyosati va taktikasida jiddiy o'zgarishlar keltirib chiqardi. Bu siyosatning asosiy tendensiyasi tuzumning fashistlashuvi va urushni avj oldirishdan iborat bo'ldi. Bu yillarda fashistik targ'ibot- tashviqot kuchaytirildi, hokimiyatni egallab olishga intiluvchi ko'plab fashist tashkilotlari tuzildi.

Imperator Xiroxito 1926-yilda hokimiyat tepasiga kelgandan so'ng, Yaponiya liberal demokratik yo'ldan yanada sekinlashib bordi. 1925-yilda Yaponiya valiahdining portreti u taxtga o'tirishidan bir yil oldin chizilgan edi. Hirohito Yaponiyaning Osiyodagi urushiga raislik qildi, 1931-yilda Manjuriyani musodara qilishni boshlagan va 1945-yilda Yaponiyaning taslim bo'lishi bilan tugagan. Ammo u yana to'rt-yil davomida imperator bo'lib qoldi. U 1989-yilda vafot etgan, Uning urush davridagi javobgarligi hali ham ko'pchilik uchun qiyin mavzu bo'lib kelmoqda³⁰.

Agressiya va fashizmni bosh yo'naltiruvchi kuchi tajovuzkor harbiylardan o'zining jinoyatkorona maqsadlarini amalga oshirishda foydalanuvchi moliya oligarxiyasi edi. Harbiylar o'z ta'sirini mustahkamlash uchun moliya oligarxiyasining asosiy guruhlar (Misui, Misubisi, Sumitomo, Yasuda) bilan raqobat qiluvchi yangi konsernlarga tayanardi. Yangi konsernlar o'z sarmoyalarini asosan harbiy sohalarga (rangli metallurgiya, samolyotsozlik va boshqa) kiritgan bo'lib, shu sababli militaristik doiralar bilan yaqin aloqada edilar.

Asosan "Yangi" konsernlar tomonidan qo'llab-quvvatlangan harbiylar asosiy 4 ta konsernga qarshi demagogik "Antikapitalistik kompaniya"ni boshlab yubordilar, bu konsernlarning arboblarga va ularni parlament hamda hukumatdagi vakillariga qarshi terroristik aktlar sodir etdilar.

1929-yildan 1931-yilning dekabrighacha hokimiyatda turgan minseyto burjua-zamindorlar vakillaridan tashkil topgan hukumat o'zidan oldingi Seyyukay partiyasi hukumati kabi asosan reaksion siyosat olib bordi, ammo Minseyto hukumati bu reaksion siyosatni parlamentda muhokama bosqichida qolib ketgan, chala-chulpa islohotlar haqida qonun loyihalari

³⁰ Worlds Together Worlds Apart W. W. Norton & COMPANY New York, London, 2011, p. 730

bilan niqoblashga urindi. Ayni vaqtda Minseyto partiyasi hukumati urushni boshlab yuborishga tayyorlanib qatag'onlarni kuchaytirdi.

Fashistik tendensiyalarning o'sishi. Yaponiyaning 30-yillar ikkinchi yarmidagi ichki va tashqi siyosati

Inqiroz sharoitida qishloqdagi ocharchiliklar ommaviy chiqishlarni keltirib chiqardi. Hukumat tomonidan arzon guruch sotilishi uchun YAKP boshchiligidagi kurash yirik yer egalari qo'lidagi guruchni zo'rlik bilan tortib olish uchun kurashga aylandi. Hukmron doiralari ommaviy chiqishlarni bostirishga intilib, yildan yilga politsiya qatag'onlarini kuchaytirdi. Aniq kamaytirib berilgan rasmiy ma'lumotlarga ko'ra 1929-yildan 1937-yilgacha siyosiy ayblovlar bo'yicha 60 mingdan ortiq kishi qamoqqa olindi. Sudsiz, tergovsiz politsiya tomonidan demokratik harakat liderlari va YAKPning ko'zga ko'ringan yetakchilari o'ldirildi.

Mamlakatda milliy totuvlikni izdan chiqishi munosabati bilan hukmron doiralarda ham ziddiyatlar kuchayib bordi. 1932-yil 15-mayda armiya va flot zobitlari fashistik fitnani tashkil etdilar: bosh vazir og'ir yaralandi, bir qator banklarga, ichki ishlar vazirligiga hujum uyushtirildi. Fitna bostirildi, lekin fashist elementlarining qat'iy talabi bilan partiya ustidan turuvchi kabinet tuzildi. Ya'ni shu vaqtdan boshlab 1945-yilgacha, Yaponiya taslim bo'lguniga qadar parlamentda ko'pchilikka ega bo'lgan partiya tomonidan tuzilgan hukumatlar endi bo'lmadi. Bu mamlakat siyosiy tuzumini fashistlashtirish yo'lidagi yangi qadam edi.

1932-yil maydan 1936-yil fevralgacha hokimiyat tepasida turgan Sayto va Okada hukumatlari admirallar tomonidan boshqarilgan, ular u yoki bu parlament partiyasiga mansub emasdi. Garchi bu hukumatlarga Seyyukay va Minseyto vakillari kirgan bo'lsalar-da, lekin ular hal qiluvchi ta'sirga ega emasdilar.

Yaponlar 1933-yili Xitoyning shimoliy rayonlarini, Xabey va Chaharni bosib ola boshladilar. 1937-yili yapon agressorlari Xitoyni tamoman bosib olish maqsadida katta urush harakatlarini boshlab yubordilar. Xitoy xalqi yapon bosqinchilariga qattiq qarshilik ko'rsatdi. Urush cho'zilib ketib, Yaponiya erksevar Xitoy xalqini asoratga sola olmasligi ayon bo'lib qoldi.

Yaponiya hukmron doiralari bu yillarda Germaniya va Italiya fashizmi bilan yaqinlashdilar. 1936-yili Yaponiya bilan Germaniya o'rtasida antikomintern pakti imzolandi. Yaponiya 1938-1939-yillarda Xasan ko'li va Xalxin-gol rayonlarida sobiq SSSR va MXR hududiga bostirib kirdilar.

Sobiq sovet armiyasi MXR harbiy qismlari bilan birga yapon agressorlariga qattiq zarba berdi. Xasan ko'li va Xalxin - goldagi mag'lubiyat Yaponiyani 1941-yil aprelida SSSR bilan betaraflik haqidagi ahdomani imzolashga majbur etdi.

Bu davrda Yaponiyaning Tinch okean havzasidagi manfaatlari AQSHning bu mintaqadagi manfaatlariga zid kelib qolgan edi. AQSH hukmron doiralari qariyb chorak asr davomida yapon agressiyasini sobiq SSSRga qaratishdan iborat yo'lni o'tkazib keldi. Yapon bosqinchilarini rag'batlantirgan bu siyosat oqibatda AQSHni Yaponiya bilan to'qnashishga olib keldi.

Yaponiyaning to'xtovsiz urushlar olib borishi harbiy harajatlarni haddan tashqari ko'paytirib yubordi. Bu hol soliqlarni oshishiga, pulning qadrsizlanishiga, xalq ommasi ahvolini keskin yomonlashishiga olib keldi, ko'plab rayonlar ochlik girdobida qoldi.

1936-yil fevral saylovlari xalq ommasi orasida fashizm va urushga qarshi kayfiyat kuchayganligini ko'rsatdi. Bu hol moliya oligarxiyasi va harbiy fashist doiralari namoyondalarini tahlikaga soldi va ular yangi avantyuralar tayyorlashga kirishdilar.

Yaponiya ikkinchi jahon urushi yillarida

1939-yili ikkinchi jahon urushi tufayli yuzaga kelgan xalqaro vaziyatni yapon hukmron doiralari yangi bosqinchilik yurishlari olib borish uchun qulay imkoniyat yaratildi deb hisobladilar. 1940-yili barcha parlament partiyalari tarqatib yuborildi, ular o'rniga german fashistik – natsistlar partiyasiga o'xshash yagona “Toj-taxtga ko'maklashuvchi assotsiatsiya” nomli byurokratik tashkilot tuzildi. 1941-yili yapon harbiy namoyandalari mamlakatda rahbarlikni tamomila o'z qo'llariga oldilar va hokimiyat tepasiga general Todzioni harbiy fashistik hukumatini qo'ydilar. Bu hukumat Tinch okeanida urush harakatlarini boshladi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida Yaponiya sobiq fransuz hindi-xitoyini bosib oldi. AQSHga qarashli Gavayi va Filippin orollariga, Angliya qaramligidagi Malayya va Singapur hududlariga hujum qildi. Yaponiya keyinroq Tailandni, Birma va Indoneziyani bosib oldi. AQSH 1942-yildan boshlab Yaponiyaga qarshi hujumga o'tdi va ayrim orol, arxipelaglarni undan tortib ola boshladi.

Gitlerchilar Germaniyasi sobiq SSSRga bostirib kirgandan keyin Yaponiya Manjuriyadagi o'z armiyasini million kishiga yetkazdi, harbiy havo, harbiy dengiz kuchlarini SSSRga qarshi urushga tayyor holga

keltirdi. Bunday vaziyatda SSSR o'z qurolli kuchlarini katta bir qismli...
Uzoq Sharqda ushlab turishga majbur bo'ldi.

1941-1945-yillar davomida Yaponiya hukumati va arboblari mamlakatning Germaniyaga sodiqligi haqida ko'plab bayonotlar berdilar.

1945-yil 5-aprelda SSSR hukumati Yaponiyaga betaraflik haqidagi 1941-yilda tuzilgan sovet-yapon ahdlashuvi bekor etilgani haqida bayonot berdi. Sovet ittifoqi antigitlerchilar koalitsiyasi rahbarlarining Yalta konferensiyasida kelishib olingan muddatda Yaponiyaga qarshi urushga kirdi. SSSR hukumatini 1945-yil 8-avgustdagi bayonotiga Mo'g'uliston Xalq Respublikasi ham qo'shildi va Yaponiyaga qarshi urush e'lon qildi. Sovet Armiyasi Yaponiyaning Kvantun armiyasini tor-mor etdi va yapon militarizmining taslim bo'lishida muhim rol o'ynadi.

MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Yaponiyaga Birinci jahon urudhi qanday ta'sir ko'rsatdi?

2. Urushdan keyingi dastlabki yillarda mamlakatda yuzaga kelgan "sholi isyonlari" va umumdemokratik harakatlarni o'sish sabablari haqida chuqur mushohada qilib ko'ring.

3. 1923yil 1 sentyabrda ro'y bergan kuchli zilzila Yaponiyada qanday iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlarga ega bo'ldi?

4. 1929-1933- yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi Yaponiyaga qanday ta'sir ko'rsatganligi haqida fikr yuriting.

5. Yaponiyada siyosiy tizimni fashistlashuvi nimalarda namoyon bo'ladi?

6. Ikkinchi jahon urushida Yaponiyaning mag'lub bo'lish omillari haqida fikr yuriting.

Usmoniylar imperiyasi Birinchi jahon urushi oxirlarida. Sevr shartnomasi

Birinchi jahon urushida Usmoniylar imperiyasi Antanta mamlakatlariga qarshi Kayzer Germaniyasi tarafida turib urush olib bordi. Yosh turklar hukumati siyosiy yo'nalishning bu to'liq o'zgarishidan davlatni bundan buyon ham puturdan ketishini oldini olish va ayni vaqtda G'arbiy Yevropa davlatlarining taslimchilik rejimidan qutulishni ko'zlagan edi. Biroq to'rt yillik urush harakatlari Usmoniylar imperiyasini halokatga, turk xalqini esa milliy falokat chegarasiga olib kelib qo'ydi.

1918-yil 30-oktabrda sultonlik hukumati Antanta davlatlari oldida taslim bo'lishga majbur bo'ldi. Yosh turklarning yetakchilari chet ellarga qochib ketdilar, ularning partiyasi o'z-o'zidan tarqalib ketdi. Mudros yarash bitimiga ko'ra sulton hokimiyati ostida Turkiyaning hozirgi hududlariga qoldirilgan edi. Shuningdek, imzolangan hujjat mamlakatni bo'lib tashlash imkoniyatini yaratardi. Tez orada bu xavfli reja amalga oshirila boshladi. Urush vaqtida bosib olingan hududlardan tashqari inglizlar amalda Mosul va Aleksandretni okkupatsiya qildilar, italyanlar Antaliyani va qo'shni okruglarni egalladilar. yunonlarga Izmirni egallashga ijozat berildi. Yuzaga kelgan sharoitlarda milliy davlat asoslarini qaror toptirish, Turkiyani bo'lib tashlash bo'yicha Antanta mamlakatlarining rejalariga muqobil bo'lgan to'g'ri yo'l edi.

Anatoliyada avj olib ketgan turk xalqining ozodlik kurashiga 1918-1923-yillarda general Mustafo Kamol (Otaturk 1880-1938) boshchilik qildi. Ilgari u yosh turklar harakatida faol qatnashgan, keyinroq esa xalq orasida omadli harbiy qo'mondon va turk millati suvereniteti uchun tolmas kurashchi sifatida tanildi va obro'-e'tibor qozondi. Yunon qo'shinlarini 1919-yil mayida Izmirga tushirilgani haqidagi xabar uni qat'iy harakat qilishga undadi. Mustafo Kamol Otaturk Anatoliyaga jo'naydi va tez orada ajnabiy interventlar va sotqin sultonlik hokimiyatiga qarshi urushning rahbari bo'ladi.

Barcha urushdan oldingi mustamlakaga qarshi harakatlarning hech biri muvaffaqiyatli zamonaviy turk xalq davlatini yaratishga yordam bergan Mustafo Kamol Otaturk (1881-1938) faoliyatidan ortiq bo'lmadi, bunda Yevropa modeli ko'proq namoyon bo'ldi. 1914-yilga qadar, Usmonli imperiyasining o'zi mustamlakachi kuch edi¹¹.

¹¹ Worlds Together, Worlds Apart W. W. Norton & COMPANY New York, London, 2011, p. 740.

Mustafo Kamol Otaturk tarafdorlari o'zlarini kamolchilar deb atadilar. Anqarada 1920-yil 22-aprelda o'zini mamlakatdagi yagona hokimiyat deb e'lon qilgan yangi parlament – Turkiya Buyuk milliy majlisining chaqirilishi kamolchilar rejalarining amalga oshirilishida muhim bosqich bo'lib qoldi. TBMM 85-sonli asosiy tashkilotlar to'g'risida deb atalgan qonunni qabul qildiki, u Turkiyaning (to 1924-yilga qadar) amalda muvaqqat konstitutsiyasi bo'lib qoladi. Unda oliy hokimiyat har qanday cheklovlersiz xalqqa tegishli ekanligi e'lon qilingan edi. Butun qonun chiqarish va ijro etuvchi hokimiyat Turkiya Buyuk milliy majlisiga, parlament nomidan esa uning hukumatiga berilgan.

Kamolchilarning qonun chiqarish faoliyati turk xalqining ozodlik kurashining ko'tarilishi asnosida o'tdi. 1920-yil martida ittifoqchilar Istanbulni okkupatsiya qilib parlamentni tarqatib yuborib, undan keyin esa Turkiya Buyuk milliy majlisiga qarshi mamlakatda o'z hokimiyatini tiklash uchun Mexmed VI tomonidan yig'ilgan xalifa armiyasini yubordilar. Biroq bu armiya tez orada uning tashkilotchilari umidlarini ro'yobga chiqara olmasligi ayon bo'lib qoladi. Shunda kamolchilarga qarshi yunon armiyasining muntazam qismlari tashlandiki, ular tomonidan Sharqiy Frakiya va G'arbiy Anatoliyani anchagina qismi egallanadi. Turklarning qurolli qarshilik ko'rsatishi tugadi degan hayolga borgan Antanta yetakchilari 1920-yil avgustida sultonga Turkiyani parchalab tashlashni rasman mustahkamlashga chaqiruvchi Sevr tinchlik shartnomasini tiqishtiradilar. Uning shartlariga ko'ra, Turkiya amalda Angliya, Fransiya, Italiya va Yunoniston tomonidan bo'lib olinishi ko'zda tutildi. Mamlakatning shimoli-sharqi Armanistonga o'tishi, janubi-sharqda kurd davlatini tuzish (Angliya protektorati ostida) mo'ljallandi. Turkiyaning shu tariqa mustaqil davlat sifatida amalda yo'q bo'lib ketish xavfi yuzaga keldi.

Kamolchilar inqilobining g'alabasi. Lozanna shartnomasi

Sevr shartnomasining asoratli shartlari Turk jamiyatida norozilik to'liqini keltirib chiqardi va Turkiya Buyuk milliy majlisi hukumatini Antantaga umumiy qarshi turish asosida Sovet Rossiyasi rahbariyati bilan yaqinlashishini jadallashtirdi. Bunga javoban, Antanta 1921-yil bahorida yunon qo'shinlarini yangi hujumini uyushtiradi. Yozda yunon qo'shinlari deyarli Anqaraga yetib borib, TBMM hukumatiga bevosita xavf sola boshladi. 1921-yil sentabridagina yunon qo'shinlarining hujum harakatlarini bartaraf etishga va mustahkam mudofaa liniyasi yaratishga

erishildi. Biroq urush taqdiri faqat bir-yil o'tgandan keyingina hal etildi. 1922-yil sentabrda boshlangan qarshi hujumlar natijasida turk armiyasi dushmanni tor-mor keltirishga va Anatoliya hududini tark etishga majbur etishga muvaffaq bo'ldi.

Turk xalqi ulkan qurbonlari evaziga qo'lga kiritilgan urushdagi g'alaba Mustafa Kamol Otaturk va uning mamlakatni mustaqil jadal rivojlantirish tarafdori bo'lgan maslakdoshlari mavqeini mustahkamladi. 1922-yil 1-noyabrda Buyuk milliy majlis sultonlikni bekor qilinishi haqida qonun qabul qildi. 1923-yil aprelida ilgari huquqlarni himoya qilish jamiyatlari o'rniga yangi siyosiy tashkilot Xalq partiyasi tuzildi.

U keyinroq Xalq respublikachilar partiyasi (XRP) etib qayta nomlandi. Turkiya 1923-yil 29-oktabrda respublika deb e'lon qilindi. Kamolchilar hokimiyatining mustahkamlanishi xalifalikni tugatish haqidagi masalani hal qilish (1924-yil 3 mart) imkonini berdi. Bu chora-tadbirlar bilan eski siyosiy tizimni tugatish va kamolchilar inqilobi samarasi - milliy davlatni yaratish jarayoni yakuniga yetdi.

Lozanna konferensiyasi davomida (1922-yil noyabr – 1923-yil iyul) Mustafa Kamol Otaturkning eng yaqin safdoshi Ismat Inenyu boshchiligidagi turk delegatsiyasi eng muhim natijaga – Milliy parlament tomonidan belgilab berilgan hududiy chegaralarda Turkiyani mustaqil davlat sifatida xalqaro miqyosda tan olinishiga erishdi.

Kamolchilarning islohotchilik siyosati

Turkiya mustaqillik uchun kurash oxiriga kelgan paytda iqtisodiy jihatdan sust rivojlangan mamlakatlar qatoriga kirardi, uning iqtisodi agrar, yarim mustamlaka xarakterga ega edi. Kamolchilar mamlakatni iqtisodiy mustaqilligini ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirdiki, bular taslimchilik rejimini bekor qilinishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratdi. Hukumat chet elliklarga qarashli bo'lgan deyarli barcha sanoat korxonalar va temir yo'llarni sotib oldi, xorijiy "Reji" tamaki kompaniyasini milliy lashtirdi, markaziy bank tashkil qildi.

Iqtisodiy siyosat davlat mablag'larini sanoatga, temir yo'l transportiga, keyinchalik esa xo'jalikning boshqa sohalariga sarflashni ko'zda tutardi. Shu bilan birga iqtisodiy siyosatda xususiy tashabbus rag'batlantirildi.

Etatizm – davlat kapitalizmi shakli bo'lib, u xorijiy sarmoya faoliyat sohasini cheklashga imkon berdi, turk milliy burjuaziyasi pozitsiyalarini mustahkamlanishiga yordam berdi. Biroq hukumatning proteksionistik

siyosatiga qaramay, xususiyl sarmoya sanoatga yirik investitsiyalar kiritish yo'lidani bormadi.

1920-yillar oxiri 1930-yillar boshlarida avj olib ketgan jahon iqtisodiy inqirozi Turkiya iqtisodiyotiga og'ir ta'sir ko'rsatdi. Bunday sharoitlarda hukumat tashabbusni o'z qo'liga olishga qaror qildi. Agar 1920-yillarda u bank kreditini tashkil qilish va chet el sarmoyasiga qarashli korxonalar va temir yo'llarni sotib olishga asosiy e'tibor bergan bo'lsa, 1930-yillar boshidan esa, byudjet tomonidan moliyalash hisobiga sanoat va infrastrukturaviy qurilish yo'liga o'tdi. Aynan shu vaqtda etatizmning kamolchilar konsepsiyasi (turkcha "devletchilik") yoki mamlakat iqtisodiy hayotini davlat yo'li bilan tartibga solish tizimi uzil-kesil ko'rinishga ega bo'ldi. Etatizm siyosati natijasida yuzaga kelgan iqtisodiy o'sish turk milliy burjuaziyasi va u bilan aloqador qatlamlar ahvolini mustahkamladi.

Feodal-klerikal elementlar va komprador burjuaziya ta'sirini bostirish maqsadida kamolchilar jamiyat hayotini tubdan isloh qilishga kirishdilar. 1923-yil oktabrida mamlakat poytaxti Istanbuldan Anqaraga ko'chirilgan edi.

Bin qator qayta o'zgartirishlar davlat ishlarini dindani ajratishga qaratildi. 1924-yil martda yuqorida ta'kidlanganidek, xalifalik tugatildi va mamlakatni VI asr davomida boshqargan Usmoniylar sulolasi barcha a'zolari mamlakatdan badarg'a qilindilar. Din va vaqf ishlari bo'yicha vazirliklar tugatildi, ruhoniylat o'ziga qarashli mulklardan mahrum etildi. Mamlakatdagi barcha madrasalar yopildi, o'quv muassasalari ustidan nazorat maorif vazirligi ixtiyoriga berildi. Sudlov ishlari ruhoniylat tasarrufidan olib qo'yildi. Bevosita markazga bo'ysunuvchi viloyatlar (guberniyalar)ga yangi ma'muriy bo'linish joriy qilindi.

1923-1924-yillardagi islohotlar 1924-yil 20-aprelda qabul qilingan birinchi respublika konstitutsiyasida o'z ifodasini topdi. Bu konstitutsiya milliy burjuaziya va u bilan bog'langan zamindorlarning hukmronligini qonuniy rasmiylashtirgan edi. Shunga qaramay feodal-teokratik monarxiya – sultonlik va xalifalikni tugatilishi progressiv hodisa edi. Biroq konstitutsiya kamchiliklardan ham holi emasdi. Asosiy qonunda fuqarolar uchun e'lon qilingan ko'pgina huquq va erkinliklar faqatgina deklarativ xarakterda ediki, zero aholining ko'pchilik qismi bu huquq va erkinliklardan foydalanishlari uchun real sharoitlar ta'minlanmagan edi. Bundan tashqari konstitutsiyada barcha fuqarolarni turklardir deb atalishi milliy kamchilik aholini kamsitilishiga olib kelar, ularni assimilyatsiyaga mahkum qilib qo'yardi.

1925-yildan boshlab mamlakatda Xalq Respublikachilar partiyasi (XRP)ning bir partiyali rejimi o'rnatildi. Partiya rahbarligini davlat boshqaruvi bilan tezda qo'shilib ketishi hukmron doiralarga avtoritar boshqaruv tizimining so'zsiz harakat qiluvchi mexanizmini ta'minladi.

1925-1928-yillarda Yevropa namunasidagi yangi jinoiy va fuqaro kodekslari qabul qilindi. Fuqarolik kodeksiga binoan ko'p xotinlilik ta'qiqlandi, ayollar nikoh va ajrim masalalarida erkaklar bilan teng huquqqa ega bo'ldilar. Yevropa kalendari, yevropa kiyimlari, odatlari, arab imlosi asosidagi yozuv o'rniga lotin yozuvi joriy etildi.

Mustafo Kamol Otaturk rahbarligida o'tkazilgan islohotlar ("turklar otasi" ma'nosini beruvchi bu familiyani u familiya joriy qilish haqidagi qonun chiqqandan so'ng, 1934-yili qabul qilgan), etatizm siyosati bilan birga mamlakat iqtisodiy va ijtimoiy hayotini jonlantirdi. Etatizm siyosatini amalga oshirilishi, burjua islohotlari asnosida turk burjua millatchiligi oqimlaridan biri kamolizm (yoki otaturkizm) mafkurasi uzil-kesil rasmiylashdi. Bu doktrina XRPning 1927- va 1931-yillarda qabul qilgan dasturlarida o'z aksini topdi. Respublikachilik, millatchilik, etatizm, laitsizm (islomni davlat ishlari va xalq maorifidan ajratish), turk xalqi birligi (Turkiyada sinflar va sinfiy kurash borligini inkor etish), inqilobiylik (kamolchilik g'oyalari va islohotlariga sodiqlik) kamolizmning asosiy tamoyillari sifatida e'lon qilindi.

Turkiya Ikkinchi jahon urushi arafasi va yillarida

1930-yillarning o'rtalariga kelib kamolchilik qayta o'zgartirishlari o'z natijalarini bera boshladi. Davlatning siyosiy va iqtisodiy ahvoli mustahkamlandi, qo'shni mamlakatlarda Turkiyaning obro'-e'tibori o'sdi. Yuzaga kelgan bunday vaziyat turk diplomatiyasiga bir qator tashqi siyosiy aksiyalarni amalga oshirish imkonini berdi, ular Anqara hukumatining jahon maydonidagi nufuzini oshirishi kerak edi. Qora dengiz bo'g'ozlari rejimini qayta ko'rib chiqishga bag'ishlangan, Shveysariyaning Montre shahrida bo'lgan xalqaro konferensiya ular ichida ko'proq muvaffaqiyatli bo'lgan edi deb hisoblash joiz. Uning ishtirokchilari tomonidan ishlab chiqilgan konvensiya turk hukumatining bo'g'ozlar xavfsizligi choralari haqidagi asosiy takliflarini hisobga oldi va Anqaraga bo'g'ozlar zonasini remilitarlash huquqini berdi.

Mustafo Kamol Otaturk hayotining oxirgi yillari va uning vafoti (1938-yil)dan so'ng bir partiyali tizimning mustahkamligi zaiflasha boshlaydi. Biroq uning vorislari Ikkinchi jahon urushi arafasida xalqaro

vaziyatning keskinlashayotganligini hisobga olib bu tizimni saqlab turishni afzal bildilar. Mamlakat mudofaa qobiliyatini ta'minlash zaruriyati etatizm tamoyillarini eng yuqori ko'lamlarda qo'llash va norozilikni har qanday ko'rinishlarini bostirish uchun avtoritar boshqaruvning eng qattiq shakllaridan foydalanishga imkon berdi.

Ikkinchi jahon urushi harbiy harakatlari boshlanishi bilan oq, Turkiya o'zining betarafligini e'lon qildi. Butun urush-yillari davomida Anqara o'zining chegaralari daxlsizligini saqlab qolishga intilib, goh fashistik davlatlar bilan, goh Gitlerga qarshi koalitsiya davlatlari bilan murosas yo'lini tutdi. Faqatgina yaqin vaqt ichida gitlerchilar Germaniyasini tor etilishi muqarrarligiga ishonchi konil bo'lgandan so'nggina, turk hukumati 1945-yilning fevrali oxirida Germaniya va Yaponiyaga urush e'lon qilishga qaror qildi. Biroq Turkiya qurolli kuchlari urush harakatlarida ishtirok etmadilar. Turkiya BMT ta'sischi lari orasidan joy olsa ham, uning halqaro maydondagi obro'-e'tibori sezilarli darajada pasaydi, ayniqsa uning Sovet Ittifoqi bilan munosabatlari yomonlashdi. Mamlakat hukmron doiralari ga o'z tashqi va ichki siyosatlarini tubdan o'zgartirishlariga to'g'ri keldi.

MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Birinchi jahon urushidan keyin Turkiyada milliy-ozodlik urushi qanday natijalarga ega bo'ldi?

2. Mustafa Kamol Otaturk hukumatining islohotlari mohiyati va ularning ahamiyati haqida fikr yuriting.

3. 1929-1933-yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi Turkiyaga qanday ta'sir ko'rsatdi?

4. XX asrning 30-yillarida Turkiyaning tashqi siyosati mazmun-mohiyatini izohlab bering.

5. Ikkinchi jahon urushining Turkiyaga ta'siri haqida chuqur fikr yuriting.

Birinchi jahon urushi oxiri va undan keyingi dastlabki yillarda Eron

O'zining betarafligini e'lon qilgan Eron Birinchi jahon urushida ishtirok etmadi, biroq uning hududi ikkala koalitsiya kuchlari o'rtasida harbiy operatsiyalar va siyosiy kurash maydoniga aylandi.

Rossiyaning urushdan chiqishi va Germaniya, Usmoniylar imperiyasi tor-mor etilgandan so'ng Eron hududi deyarli to'liq ingliz qo'shinlari tomonidan okkupatsiya qilinadigan bo'ldi. Urushning boshida Angliya Eronni turk qo'shinlariga qarshi platsdarm sifatida foydalangan bo'lsa, 1918-yil boshida esa, deyarli butun Eron ingliz qo'shinlari tomonidan Sovet Rossiyasiga qarshi harbiy intervensiya boshlash, shuningdek, mustamlakachilikka qarshi ko'tarilgan ozodlik harakatini bostirish maqsadida okkupatsiya qilib olindi.

Urush oxirlariga kelganda mamlakat xonavayron bo'lgan. uning iqtisodi izdan chiqqan edi. Majlis tarqatib yuborilgan, tez-tez hukumat almashuvi sodir bo'lib turardi. Eron konstitutsiyasiga xilof ravishda, majlis roziligisiz 1918-yil avgustida tuzilgan inglizparast hukumat boshlig'i Vosug'-ud-Davla 1919-yil 9-avgustda Eron taraqqiyotiga ko'maklashish uchun britan yordami haqida bitim imzolaydi. Bu bitim ingliz maslahatchilari va yo'riqchilariga Eron armiyasi, moliyasi, yo'l qurilishi, tashqi savdo va mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayotining boshqa sohalarini nazorat qilish vakolatini berdi.

Eronni inglizlar tomonidan okkupatsiya qilinishi va asoratli Ingliz-Eron bitimini imzolanishi umumiy norozilikni keltirib chiqardi. 1920-yil 7-aprel Tabrizda reaksion shoh hokimiyati va inglizlar ta'siriga qarshi ozarbayjon demokratlari partiyasi yetakchisi Shayx Muhammad Hiyoboniy boshchiligidagi qo'zg'olon ko'tarildi.

1920-yili milliy-ozodlik harakati Eronning boshqa shimoliy viloyati bo'lgan G'ilonda ham avj olib ketadi. Ko'p o'tmay G'ilon Respublikasi e'lon qilinadi va Eron kompartiyasiga asos solinadi va uning a'zolari G'ilonning Muvaqqat inqilobiy hukumati tarkibiga kiradilar.

Bu inqilobiy voqealar asnosida Angliya Eronga nisbatan o'z pozitsiyasini o'zgartirib, uni bo'lib tashlash va uning janubiy qismini britan mustamlakasiga aylantirish yo'lini tutadi. Qo'yilgan bu maqsadga erishish uchun u separatistik harakatlarni va Markaziy hukumatga qarshi har qanday xatti-harakatlarni, shu jumladan Eron shimolidagi inqilobiy chiqishlarni rag'batlantirdi. Biroq 1922-yil boshlariga kelib Eronning

markaziy hukumati Xuroson, Gurgan, Tabriz va boshqa hududlaridagi inqilobiy chiqishlarni tor-mor keltiradi. 1920-1922-yillardagi milliy-ozodlik harakatlarining mag'lubiyatga uchrashini asosiy sababi mustamlakachilikka qarshi harakat lagerida birlikning yo'qligi, jamiyatning quyi qatlamlarini kurashga yetarli darajada jalb etilmaganligi, harakatning tarqoqligi va mahalliy xarakterga ega bo'lganligi, shuningdek, inglizlar tomonidan Eron reaksiyasiga yordam ko'rsatilishi edi.

1921-yil 21-fevral davlat to'ntarishi

Eronda milliy-ozodlik harakatlarini bostirilganligiga qaramay, Xojalar monarxiyasi mamlakatda separatizmga mustaqil ravishda barham bera olmay, Eronning Angliyadan mustaqilligini himoya qila olmay qolib o'zini mutlaqo obro'sizlantiradi. Bunday sharoitda 1921-yil 21-fevralda (Eron kalendari bo'yicha 1299-yil xutning 3-kuni) Tehronda davlat to'ntarishi sodir bo'ldi. Fitna inglizlar bilan aloqada bo'lgan Said-Ziyoviddin Tabatabai tomonidan uyushtirildi va Rizoxon qo'mondonligi ostidagi kazak brigada kuchlari tomonidan amalga oshirildi. Mamlakat poytaxti amalda jangsiz egallandi, hukumat hokimiyatdan mahrum etildi, to'ntarish tashkilotchilari o'zlariga ma'qul kelmagan shaxslarni qamoqqa olishlarni amalga oshirdi. Ziyoviddin Tabatabai va harbiy vazir Rizoxon boshchiligidagi hukumat shakllantirildi. "Qora mahkama" deb atalgan bu hukumat bundan keyin milliy ozodlik harakatini oldini olish maqsadida aristokratlarga-qarshi kurash va ishchi-dehqonlarning ahvolini yaxshilash haqidagi deklaratsiyani e'lon qiladi. Deklaratsiyada mustaqil tashqi siyosat yuritish, 1919-yilgi ingliz-eron bitimini bekor qilinishi e'lon qilingan edi. Ziyoviddin hukumati va 1921-yil mayda uning o'rniga kelgan Qovam as-Saltana hukumati inglizlarga qarshi yo'nalishidagi bir qator chora-tadbirlarni o'tkazdi. Inglizlar tomonidan shakllantirilgan Janubiy Eron o'qchilari korpusi tugatildi, mamlakatdan ingliz harbiy yo'riqchilari va moliya maslahatchilari. 1921-yilning bahorida esa, ingliz okkupatsiyachi qo'shinlari chaqirib yuborildi. Shunday qilib, Angliya urush davrida va urush tugashi bilan Eronda qo'lga kiritgan o'zining barcha pozitsiyalarini yo'qotdi.

1921-yilning 26-fevralida Moskvada Sovet-Eron shartnomasi imzolandi. U Sovet Rossiyasining chor Rossiyasining ilgari siyosatidan voz kechganligini tasdiqladi va Eron bilan tuzilgan shartnomalar, konvensiya va bitimlar batamom o'z kuchini yo'qotganligini e'lon qildi. Sovet hukumati Eronning hududiy yaxlitligi va dahlsizligiga tahdid

qiluvchi har qanday tadbirlarda ishtirok etishdan bosh tortishini ma'lum qildi. Sovet hukumati Eron xalqi tassarrufiga ko'plab mablag'lar, mulklarni qoldirish bilan birga, nihoyat asoratli zaym bo'yicha Eronning Rossiyaga qarzdorligini bekor qildi. Shartnomaning 6-moddasi agar Eron hududi Rossiyaga qarshi harbiy harakatlar bazasiga aylantirilsa, Eron hukumati bu xavfni o'zi bartaraf eta olmagan taqdirda, Eron hududiga sovet qo'shinlarini kiritilishini ko'zda tutardi. Shuningdek, shartnomada mazkur xavf-xatar bartaraf etilgan zahotiyoq, Eron hududidan o'z qo'shinlarini olib chiqib ketish majburiyatini Rossiya hukumati o'z zimmasiga oladi, deb ko'rsatilgan edi.

1921-yilgi Sovet-Eron shartnomasi taslimchilik rejimi hukmronligidan so'ng Eron tomonidan tuzilgan birinchi teng huquqli shartnoma bo'lib, u mamlakatning mustaqil iqtisodiy va siyosiy taraqqiyoti uchun qulay shart-sharoitlarni yaratdi. Bu shartnomani imzolanishi Eron xalqi keng doiralari tomonidan qizg'in qo'llab-quvvatlandi.

Pahlaviylar sulolasining hokimiyatga kelishi. Rizoshohning islohotlari

Ziyoviddin Tabatabainig "Qora mahkama" deb atalgan hukumatida harbiy vazir bo'lgan Rizoxon 1923-yili bosh vazir bo'ladi, 1925-yil dekabrda esa Eronning merosiy shohi deb e'lon qilinadi. Majlis Xojarlar sulolasini taxtdan tushirilganligi haqida qaror qabul qiladi, yangi sulola esa Pahlaviylar sharifini oldi.

O'z boshqaruvining boshlarida Rizoshoh o'zini Xojarlar sulolasiga qarama-qarshi qo'yish uchun parlamentga va burjua erkinliklariga o'z hurmatini ta'kidlagan edi, biroq vaqt o'tishi bilan majlisning ahamiyati pasayib, aksincha shohning roli osha boradi.

Eski ma'muriyatning pozitsiyalari nafaqat harbiy kuch bilan, balki ma'muriy yo'llar bilan ham izdan chiqarildi: xonlar soliqlar yig'ish va boshqa vositachilik davlat funksiyalarini bajarish huquqlaridan mahrum etildi; ba'zi xonlar yangi yashash joylariga o'tkazildi, ularga u yerda ilgarigidek katta yerlar berilsa-da, ammo u yerda ular mahalliy aholi bilan an'anaviy aloqaga ega emasdilar.

Separatchi xonlar yerlarini musodara qilinishi va uning armiya yuqori qatlamiga taqsimlab berilishi hisobiga yirik yer egalarining yangi qatlami shakllana boshladi. Burjua-pomeshchiklar mulklarini mustahkamlash va himoya qilish maqsadida majlis bir qancha qonun va qarorlar qabul qildi. Chunonchi, Jinoyat kodeksi (1927-yil), Fuqarolik kodeksi (1929-yil), "Yer

mulklarni ro'yhatga olish to'g'risida" (1928-yil). "Yerlarni kuch bilan egallab olinishiga qarshi va davlat yerlarini ijaraga berish haqidagi" qonunlar (1930-yil), dehqonlar harakatiga qarshi qaratilgan agrar banditizmga qarshi qonun (1931-yil) va boshqa qonunlar qabul qilindi. 1939-yildagi "Yirik zamindorlar va dehqonlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish to'g'risida"gi qonun bilan amalda dehqonlar tomonidan pomeschchiklar yer-suvlarini ijaraga olishiga asoslangan qishloqdagi feodal munosabatlar mustahkamlab qo'yildi.

Qishloqda yarim feodal munosabatlar saqlab qolinib, dehqonlar uchun yangi mehnat majburiyatlari (yo'l qurilishi va boshqa ishlarda qatnashish) joriy qilindi. Yerga ishlab berish yog'och so'qa kabi eng oddiy mehnat qurollari bilan amalga oshirilardi. Dehqonlar ilgariidek haddan tashqari qashshoqlik, ochlikda kun kechirardilar. Dehqonlarning 1926-yilda G'ilondagi, 1928-yilda Bulujistonda, 1929-1930-yillarda Xuroson va Eron janubidagi g'alayonlari shafqatsiz ravishda bostiriladi.

Qishloqda feodal munosabatlar saqlanganiga qaramay, shaharlarda kapitalistik sanoat vujudga keldi. Milliy sanoat va savdoni rivojlantirish maqsadida Rizoshoh bir qator chora-tadbirlarni amalga oshirdi, xususan, avtonom bojxona ta'rifi joriy qilindi, tashqi savdo, choy, shakar monopoliyasi o'rnatildi. Bu barcha proteksionistik tadbirlar milliy ishlab chiqarish va sanoatni o'sishiga olib keldi. 1938-yilga kelib, mamlakatda fabrika-zavod sanoat korxonalari soni 280ga yetadi (1928-yilda esa, ular soni bor yo'g'i 3ta edi). Ayni vaqtda bu chora-tadbirlar 1929-1933-yillardagi jahon iqtisodiy inqirozini mamlakatga ta'sirini birmuncha yumshatish imkonini berdi. Shu bilan birga inqiroz Eronning iqtisodiy jihatdan qoloqligini ham ko'rsatadi. Bu holat Eron hokimiyatini 1931-yilda boshlangan davlat kapitalizm siyosatini o'tkazishga undagan edi.

XX asrning 20-30-yillarida Eronda madaniyat sohasida ham ma'lum darajada islohotlar o'tkaziladi. Dunyoviy maktablar, kam bo'lsa-da, xotin-qizlar maktablari tashkil qilindi. 1934-yil Tehron universiteti, pedagogika instituti va qishloq xo'jalik institutiga asos solindi. 1935-yili majburiy ravishda ayollarning chodir tashlashi to'g'risida dekret chiqdi. Hukumat islom ruhoniylarini mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayotiga ta'sirini chekladi. 1935-yili til va adabiyot akademiyasiga asos solindi. Oy kalendari o'rniga quyosh kalendari joriy qilindi.

Tashqi siyosat sohasida Rizoshoh hukumati o'zining faoliyati birinchi bosqichida sobiq SSSR bilan yaxshi qo'shniçilik munosabatlarini qo'llab-quvvatladi. Zotan, inqiroz vaqtida aynan SSSR bilan barer savdosi Eron iqtisodiyoti uchun juda katta foyda beradi. 1932-yilda siyosiy motivlar

bilan boshlangan sovet-eron savdosining boykot qilinishi Shimoliy Eron aholisida kuchli norozilik uyg'otadi, natijada 1933-yil iyunida shohning boykotni to'xtatilishi haqida ko'rsatma berishiga to'g'ri kelgan edi.

1930-yillar o'rtalariga kelib Eron hukumat doiralarida Germaniya tomon asta-sekin burilish munosabati bilan Rizoshohning SSSRga nisbatan siyosati dushmanlik xarakteriga ega bo'lib bordi. Eron 1938-yil SSSR bilan yangi savdo shartnomasi tuzishdan bosh tortdiki, bu esa shu vaqtgacha Eronning tashqi savdo oborotining 40 foizini tashkil qilib kelayotgan sovet-eron savdosini deyarli butunlay to'xtalishiga olib keldi.

Eron Ikkinchi jahon urushi yillarida

Erondagi yaqqol namoyon bo'layotgan fashistparast kayfiyatlar fashistlar Germaniyasining SSSRga hujumi sharoitida gitlarga qarshi koalitsiya mamlakatlarini kuchli xavotirga soldi. Uinston Cherrhill taklifiga muvofiq, Angliya va Sovet Ittifoqi Eronni birgalikda harbiy okkupatsiya qilishni amalga oshirdilar. 1941-yil sentabrda Janubiy Eronga ingliz qo'shinlari, Shimoliy Eronga esa, sovet qo'shinlari kiritildi. Rizoshoh o'z o'g'li Muhammad Rizo Pahlaviy foydasiga taxtdan voz kechishga majbur bo'ldi. Eronda fashistlar agenturasi tugatildi.

1942-yilning 28-yanvarida Tehronda SSSR, Buyuk Britaniya, Eron o'rtasida ittifoq to'g'risida shartnoma imzolandi, bu shartnoma Eronni Germaniya va boshqa davlatlar tomonidan agressiya qilinishini himoya qilish yo'lida ittifoqchilar tomonidan uning hududiy yaxlitligi, suvereniteti, mustaqilligini hurmat qilishni ko'zda tutardi. SSSR va Angliya shu maqsadda Eronda urush tugagandan so'ng olti oy o'tguniga qadar o'z qurolli kuchlarini saqlab turish huquqini oldilar. Eron ham o'z navbatida ittifoqchilarga qo'ldan kelgan barcha yordamni ko'rsatish majburiyatini oladi.

Bo'lib o'tgan bu barcha voqealar Eron ijtimoiy-siyosiy hayotiga katta ta'sir ko'rsatdi. Shohning harbiy diktatura rejimi tugatildi. Demokratik harakatlar faollashdi, sobiq siyosiy maxbuslar qamoqdan chiqarildi, jamiyatda shoh hokimiyatini cheklash va majlis rolini oshirish tendensiyasi kuzatildi.

1941-yil oktabrida Eron Xalq partiyasi (EXP)ga asos solindi. U tez orada mamlakatdagi eng ommaviy partiyaga aylandi. 1944-yilning avgustiga kelib uning a'zolari soni 25 mingga yetgan edi. EXP Eronning milliy suverenitetini mustahkamlash, aholi turmush sharoitlarini yaxshilash, ichki reaksiyaga qarshi kurash yo'lini tutdi.

Ayni vaqtda liberal-natsionalistik partiyalar ham vujudga keldi. Ular sirasiga avvalo “Eron” partiyasini kiritish mumkin edi. Shuningdek, islom tashkilotlari, xususan islom dushmanlari bilan va chet el ta’siriga qarshi kurashni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan klerikal-millatchilik, terrorchilik tashkiloti Fedayane islom tashkil topdi. Sal keyinroq mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayotida islomning ta’sirini kuchaytirishni o‘z vazifasi sifatida qo‘ygan “Islom uchun kurashchilar” partiyasi vujudga keldi.

Shunday qilib, Ikkinchi jahon urushi oxirlariga kelganda Eronda mamlakat hayoti keyingi davrini belgilab bergan barcha siyosiy oqimlar mavjud edilar.

MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Birinchi jahon urushidan so‘ng Erondagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ahvolga tavsif bering.

2. Eronda Pahlaviylar sulolasining hokimiyatga kelish sabablari va shart –sharoitlari haqida fikr yuriting.

3. Rizoshoh hukmronligi yillarida Eronda qanday ozgarishlar sodir bo‘ldi?

4. XX asr 30-yillarida Eronning tashqi siyosatiga daho bering.

5. Rizoshoh siyosatining mag‘lubiyatga uchrash sabablari to‘g‘risida fikr yuriting.

6. Shoh Muhammad Rizoning urush davrida tutgan pozitsiyasi qanday ahamiyatga ega bo‘ldi?

Afg'onistonning mustaqillik uchun urushi

Birinchi jahon urushi oxiriga kelib Afg'onistonda milliy ozodlik harakati avj oldi. Afg'onistonda inglizparast amir Xabibullaxon hukumatiga nisbatan xalqning nafrati va g'azabi o'sib bordi, uning mamlakat mustaqilligini poymol etgan siyosatini qoralovchi kuchlar paydo bo'ldi. Xabibullaxon siyosatiga qarshi muxolifatga yosh afg'onlar harakati tarafdorlari boshchilik qilardi. Bu harakat safida ilg'or ruhdagi ofitserlar, hukumat amaldorlari, milliy safdogarlar va birmuncha liberal kayfiyatdagi zamindorlar birlashgan bo'lib, ular mamlakat mustaqilligiga erishish, konstitutsiya joriy etish, ayrim fuqarolik huquqlarini e'lon qilish, markaziy hokimiyatni kuchaytirish talablarini ilgari surdilar. Amirning o'g'li Omonullaxon shu harakatni qo'llab-quvvatlardi. Harakat asosan mulkdor doiralar manfaatlarini ko'zlasa-da, lekin ilg'or ijtimoiy-siyosiy talablari tufayli xalq ommasini ishonchi va qo'llab-quvvatlashiga sazovor bo'lgan edi.

1918-yil o'rtalarida amir Xabibullaxonga suiqasd uyushtirganligi mamlakatdagi progressiv arboblarni qattiq ta'qib qilish uchun bahona bo'ldi. Buning ustiga amir harbiylar maoshini kamaytirdi, turli xil soliqlarni oshirdi.

1919-yil 21-fevralda amir takror uyushtirilgan suiqasd natijasida Jalolobodda o'ldirildi. Mamlakatda ikki hokimiyat paydo bo'ldi. Inglizlar tarafdorlari bo'lgan saroy ahllari Xabibullaxonning ukasi Nasrullaxonni Jalolobodda amir qilib ko'tardilar. Qobulda esa harbiy gornizon va aholi yordamida Omonullaxon amir deb e'lon qilindi. Omonullaxon hukumati darhol 28-fevralda Afg'onistonni mustaqil davlat bo'lishi to'g'risida manifest chiqardi.

1919-yil 27-fevralda qo'shni sobiq RSFSR hukumati mustaqil afg'on davlatini taniganligini e'lon qildi. Angliya 1919-yil mayida o'zining 340 ming kishilik qo'shinlarini Afg'oniston chegarasiga to'pladi. Afg'oniston bunga qarshi 60 ming kishilik armiyani qarshi qo'ya olardi. Shunday qilib, uchinchi ingliz-afg'on urushi boshlanib ketdi. Saflari xalq lashkarlari bilan to'ldirilgan afg'on armiyasi ingliz bosqinchilariga qarshi qattiq kurash olib bordi. O'rta Osiyoda RSFSR armiyasining ingliz interventlariga qarshi muvaffaqiyatli harakatlari Afg'onistonni inglizlarga qarshi urushida qulay sharoitlar yaratdi. Angliya mustamlakachilariga qarshi qo'zg'olon ko'targan pushtun qabilalari hind-afg'on chegaralarida afg'on

qo'shinlariga faol harbiy yordam ko'rsatdilar. Ingliz bosqinchilarining ahvoli Hindistonda milliy ozodlik harakatini ko'tarilishi bilan murakkablashdi. Urush davomida inglizlar tomonidan zo'rlab safarbar etilgan ko'p hind askarlari bosqinchilikda qatnashishdan bosh tortib, qurollari bilan afg'onlar tomoniga o'tib ketdilar. Shu paytda Afg'oniston xalqaro vaziyatning o'zi uchun qulay bo'lganidan foydalanib, butun kuchni Hindiston chegarasidagi inglizlarga qarshi qaratdi. Ingliz qo'mondonligi odam soni, harbiy texnikaviy ustunligiga qaramay yarash bitimini tuzishga majbur bo'ldi. 1919-yil avgustida Revalpindida dastlabki tinchlik shartnomasi imzolandi. Shartnomaga ko'ra, Afg'oniston mustaqilligi tan olindi. 1921-yil noyabrda Angliya uzil-kesil ingliz-afg'on tinchlik shartnomasini tuzishga va Afg'oniston bilan diplomatik munosabatlar o'rnatishga majbur bo'ldi. Afg'oniston boshqa bir qancha mamlakatlar bilan diplomatik munosabatlar o'rnatdi.

Yosh afg'onlar hukumatining islohotlari

Uchinchi ingliz-afg'on urushi tugagandan keyin Omonullaxon markaziy hokimiyatni kuchaytirish, feodal tarqoqlikka barham berish, qulchilikni tugatish, dunyoviy maktablar ochish, armiyani mustahkamlashga va boshqa islohotlar o'tkazishga kirishdi.

Markaziy va mahalliy davlat apparati mustahkamlandi. Mamlakatda konstitutsiyaviy boshqaruvning kurtaklari paydo bo'ldi. 1923-yili birinchi konstitutsiya qabul qilindi, unda mulk va turar joy daxlsizligi, qonun oldida fuqarolar tengligi va boshqa inson huquqlari e'lon qilindi. Hukumat qabila boshliqlari hokimiyatini chekladi, ularni davlat soliqlarini yig'ish huquqidan mahrum etdi. Shuningdek ruhoniylarni sud ishlarini yuritish va maorif sohasidagi vakolatlari cheklandi. Dunyoviy o'quv muassasalarining soni oshdi.

1921-yilda qabul qilingan "Sanoatni rag'batlantirish haqida"gi qonun milliy tadbirkorlarga katta imtiyozlar berishni ko'zda tutardi. Hukumat savdo aksionerlik jamiyatlari (shirkat)ni tuzishda yordam berdi. 1923-yili "Yerga cheklanmagan mulkdorlik huquqi, uning oldi-sottisi haqida" qonun chiqdi. Bu qonun yerga xususiy mulkchilikni mustahkamladi va zamindorlarni yer solig'i to'lashdan tashqari davlat oldida har qanday majburiyatlardan ozod qildi. Natural soliqlarni pul solig'i bilan almashtirilishi haqida e'lon qilindi.

Islohotlar Afg'onistonda kapitalizm rivojlanishiga yo'l ochdi. Soliqlarning o'sishi, qishloqlarda savdo sudxo'rlik sarmoyasi faoliyatini

o'sishi dehqonlarni tabaqalanishini, dehqonlar yerlarini zamindorlar, savdogarlar, sudxo'rlar, amaldorlar qo'liga o'tishini tezlashtirdi. Bu esa aholining katta qatlamlari noroziliklarini keltirib chiqardi. Yangicha tartib qoidalarini joriy qilinishidan manfaatlari siqib qo'yilgan xonlar, ruhoniylar ingliz mustamlakachilarini qo'llab-quvvatlashidan foydalanib, bu noroziliklardan yosh afg'onlar hukumatiga qarshi kurashda foydalanmoqchi bo'ldilar.

1927-1928-yillarda amir Omonullaxon Hindiston, Misr, Turkiya, Eron va Yevropa mamlakatlariga, shuningdek, sobiq SSSRga safar qiladi va o'zining islohotchilik faoliyatini kengaytirishga intiladi. Biroq 1928-yil kuzida ko'tarilgan ingliz agenturasini bevosita ishtirokida tashkil qilingan qo'zg'olon yosh afg'onlar hukumatini qulashiga olib keldi. Taxt uchun boshlangan o'zaro ichki kurashlar natijasida 1929-yil yanvarida hokimiyatga Bachayi Saqo keldi. Qo'zg'olon boshlangan vaqtda mamlakat shimolida yashovchi tojiklar Bachayi Saqo (suv tashuvchini o'g'li) boshchiligida Qobulga yurish boshlagan edilar. Qo'zg'olonchilar Bachayi Saqoni Xabibullaxon nomi bilan amir qilib ko'tardilar.

1929-yil kuzida Afg'onistonda amirlik o'zgaradi. Omonullaxon islohotlariga qarshi chiqqan general Nodirxon (Omonullaxon hukumatida sobiq harbiy vazir) Fransiyadan qaytib kelib, qo'shin to'playdi. Afg'on qabilalari boshliqlari, oliy martabali ruhoniylar, savdogarlar Nodirxonni qo'llab-quvvatladilar. Ular past tabaqadan chiqqan Bachayi Saqodan ko'ra amirlik taxtida Nodirxon o'tirishini istar edilar. Ko'p o'tmay Nodirxon otryadlari Qobulni egalladilar. Bachayi Saqo qatl etildi. 1929-yil oktyabrida Nodirxon Afg'onistonning amiri deb e'lon qilindi.

XX asr 30-yillarida Afg'onistondagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar

Yangi hukumatning ichki siyosati zamindorlar-burjua davlatini mustahkamlashga qaratildi. Zamindorlar va savdogarlar manfaatlariga mos keluvchi markaziy hokimiyatni mustahkamlash yo'lini tutib Nodirshoh hukumati ayni vaqtda qabila boshliqlari va ruhoniylarni ba'zi imtiyozlarini qayta tikladi. Musulmon ruhoniylari maorif va sud tizimida ilgarigi o'rinlarini egalladilar, lekin ularning faoliyati davlat tomonidan nazorat qilinadigan bo'ldi. Shu bilan birga boshqaruvda savdo burjuaziyasini yuqori qatlam qatnashadigan bo'ldi.

Yangi hukumatning siyosati 1931-yil e'lon qilingan konstitutsiyada o'z aksini topdi. Konstitutsiya ruhoniylarning maorif va huquq sohasidagi

mavqeini mustahkamladi. Qabila zodagonlarining markaziy va mahalliy hokimiyat organlari faoliyatidagi to'g'ridan-to'g'ri ishtirokini ta'minladi.

Ayni vaqtda u qonunchilik sohasida maslahat huquqiga ega bo'lgan, doimiy saylab quyiladigan organ Xalq kengashini ta'sis etdi.

1931-yil konstitutsiyasi afg'on davlatini mutloq monarxiyadan konstitutsion monarxiyaga rivojlanish yo'lidagi yangi qadam edi. U mamlakatda yuzaga kelgan zamindorlar va milliy yirik savdo kapitali vakillaridan iborat hukmron doiralar bloki manfaatlariga mos tushardi. Nodirshoh hukumati sobiq SSSR bilan yaxshi qo'shnichilik munosabatlarini saqlash yo'lini tutdi.

1933-yili Nodirshoh vafotidan so'ng, uning o'rniga 1973-yilgacha Afg'oniston shohi bo'lib turgan Muhammad Zohirshoh taxtga chiqdi. Zohirshohning hokimiyatga kelishi bilan ichki va tashqi siyosatda aytarli o'zgarish bo'lmadi.

Afg'onistonda 30-yillarda milliy savdo sarmoyasini qattiq markazlashtirish ro'y berdi. Yirik aksionerlik shirkatlari mamlakat iqtisodiyotida muhim mavqelarni egalladilar. Dastlabki davrda ular faoliyati asosan ichki bozorda import sanoat mollarini sotish, qishloq xo'jalik xomashyosini eksport qilishdan iborat bo'ldi. Tashqi savdo operatsiyalarini boshqarishdagi monopoliya huquqlarini davlatdan olib shirkatlar mamlakat tashqi savdosidan ingliz-hind savdo sudxo'rlik sarmoyasi vakillarini siqib chiqardilar.

Afg'onistonda urush arafasi-yillarida davlat sarmoyalari ishtirokida yengil sanoatning bir qancha korxonalari qurildi. Ular mamlakatning o'z sanoat ishlab chiqarishini barpo etilishini boshlanishiga asos soldi. Urush arafasi-yillarida mustamlakachi mamlakatlar Afg'onistonni siyosiy va iqtisodiy bo'ysundirishga intilishda davom etdilar. Ayniqsa bunda gitlerchilar Germaniyasi va Italiya faollikni namoyon qildi. Nemis va italyan mutaxassis, maslahatchilari Afg'oniston armiyasi va davlat apparatiga suqilib kirdilar. Fashist agenturasi ayniqsa sovet-afg'on munosabatlarini izdan chiqarishga qattiq harakat qildi.

Afg'oniston ikkinchi jahon urushi yillarida

Yevropada urush boshlangandan keyin 1939-yil sentabrda Afg'oniston hukumati betaraflik siyosatini o'tkazish yo'lini e'lon qildi. Shunga qaramay, nemis va italyan agenturasi Afg'onistonda uning hududidan antisovet qo'poruvchilik shuningdek, afg'on-hind chegarasidan harbiy ig'vogarliklar tashkil qilishda foydalanishga harakat qilib ko'rdilar.

Bunday xatti-harakatlar gitlerchilar Germaniyasining sobiq SSSRga hujumidan keyin keskin kuchaydi.

1941-yilning oktabrida Afg'oniston hukumati Angliya va SSSR hukumatlarining murojaatlari munosabati bilan mamlakatdan Germaniya va Italiya elchixonalari a'zolari bo'lmagan nemis va italyan fuqarolarini chiqarib yubordi. 1941-yil noyabrida Qobulda yig'ilgan Katta jirg'a (aholi vakillari yig'ilishi) Afg'onistonni betaraflikka rioya qilishda qat'iyligini bildirdi. Butun urush-yillarida Afg'oniston betaraflik siyosatiga amal qilib keldi.

Afg'oniston urushda bevosita ishtirok etmaganligiga qaramay, jahon xo'jalik aloqalarini izdan chiqishi tafayli birmuncha iqtisodiy qiyinchiliklarni boshdan kechirdi. Keng iste'mol sanoat tovarlari importini keskin qisqarishi ularni ko'plab yetishmovchiligiga va narxlarni o'sishiga olib keldi. Moliyaviy ahvol ham yomonlashdi. Chunki davlat byudjeti daromadlarini anchagina qismini tashkil qilgan bojxona tushumlari keskin qisqarib ketdi. Qog'oz pullarini ko'plab chiqarilishi inflyatsiyani keltirib chiqardi. Mamlakatdagi mavjud ijtimoiy shart-sharoitlar afg'on dehqonlariga 1943-1944-yillarda qurg'oqchilik, shuningdek, 1944-1945-yil qishidagi misli ko'rilmagan sovuqlar oqibatlarini yengib o'tishni qiyinlashtirdi.

Urush davrida mustamlakachilar Afg'onistonning iqtisodiy qiyinchiliklaridan mamlakatda o'z mavqelarini mustahkamlash uchun foydalanishga urindilar. Angliya sarmoyadorlari afg'on savdogarlari uchun Britaniya Hindistoni bilan savdo-sotiq olib borish shart-sharoitlarini yomonlashtirdilar.

MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Birinchi jahon urushidan so'ng afg'on xalqining mustaqillik uchun olib borgan urushi va uning oqibatlari haqida fikr yuriting.

2. Yosh afg'onlar hukumatining islohotlari mazmun-mohiyati mimadan iborat?

3. XX asrning 30-yillarida Afg'onistondagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarga baho bering.

4. Ikkinchi jahon urushi Afg'onistongsa qanday ta'sir ko'rsatdi?

XX asr 20-yillarida xalqaro munosabatlar

Ikki jahon urushi oralig'idagi xalqaro munosabatlar ikki davrga bo'linadi. Biri o'z ichiga 20-yillarni, ikkinchisi esa 30-yillarni o'z ichiga oladi.

1914-yildan 1918-yilgacha Germaniya armiyasida 13 million nemis xizmat qilgan. Rossiya armiyasida esa 15 mlndan ortiq odam qo'lga qurol oldi. Britaniyada 5,25 million askar safarbar etilgan, ularning deyarli yarmi urushdan oldingi aholining 15 yoshdan 49 yoshgacha bo'lgan erkaklaridir. Fransiya dan taxminan 8 mln. odam qatnashdi, ularning deyarli 80% aholining harbiygacha bo'lgan yoshida edi³².

Xalqaro munosabatlarning 20-yillari asosan Versal-Vashington shartnomalari asosida davlatlararo munosadatlarda tinch usulda rivojlanib nisbatan stabil holat hukm surdi. Shuningdek, 20-yillarni "patsifistlar erasi" deb nomlashdi. Chunki aynan shu davrda Yevropa va AQSH davlatlarining siyosatchilari mavjud bo'lgan muammolarni tinch yo'l bilan hal etishni uddasidan chiqarib oldilar.

30-yillarda esa dunyodagi vaziyat keskin o'zgara boshladi. Versal-Vashington tizimi o'z kuchini yo'qotdi. G'arb va Sharqda urush o'choqlari yuzaga keldi. Dunyo esa asta sekin yangi urush holatiga siljib bordi.

Versal-Vashington tizimi birinchi jahon urushida g'alaba qozongan mamlakatlar o'rtasidagi ziddiyatlarning yuzaga kelishi hamda g'alaba qilgan va mag'lubiyatga uchragan davlatlar o'rtasidagi keskinlashuvlar natijasida zaiflashib bordi. XX asr boshida Yevropa mamlakatlaridan qarzdor va bo'ysinuvchi AQSH 20-yillarga kelib kuchli va qudratli davlatga aylandi.

20-yillar oxiriga kelib Angliya, Fransiya, Germaniya, Italiya va Yaponiyani birga hisoblaganda, ularga nisbatan AQSH sanoat mahsulotlarini ko'proq ishlab chiqara boshladi. AQSH kredit beruvchi mamlakatga, Yevropa mamlakatlari esa uning qarzdorlariga aylanib qoldi. Chet elga kapital chiqarish hajmi bo'yicha (16,5 mlrd. doll.) AQSH Angliyaga yetib oldi va u bilan Lotin Amerikasidagi raqobatdosh davlatga aylandi. Angliya, AQSH va Yaponiya o'rtasidagi o'zaro imperialistik raqobat maydoni Xitoy bo'lib qoldi. Yetakchi imperialistik mamlakatlarning manfaatlari quruqlik va dengizda to'qnash keldi.

³² Worlds Together, Worlds Apart, W. W. Norton & COMPANY New York, London, 2011, p. 710.

Xalqaro maydonda kapitalistik mamlakatlarning pozitsiyasi va olib borgan siyosati asosan harbiy kuchga asoslangan holda belgilanardi. Ammo ayrim hollarda Yevropada hukm surgan patsifistik kayfiyat bilan hamda urushga qarshi harakatlar bilan hisoblashishga va kelishishga to'g'ri kelar edi.

Urushdan keyin Britaniya, Fransiya, Yaponiya va AQSH uchun izolyatsiya saqlangan kommunistik "Qizil" Rossiya ustuvor vazifaga aylandi³³.

G'arbiy Yevropada Fransiya eng katta kuruqlikdagi armiyaga ega edi. Harbiy kuchga tayangan holda Fransiya Yevropada yetakchilik qilishni mo'ljallagan edi. 1923-yil fransuzlar belgiyaliklar bilan birga Germaniyaning Rur oblastiga bostirib kirdilar. Bundan maqsad, Versal shartnomasiga ko'ra Fransiya ko'mir yetkazib berish bo'yicha reparatsiya shartlarini buzilganligi uchun Germaniya hukumatini adabini berib qo'yish edi. Ammo Fransiya hukmron doiralari Yevropada yetakchilik qilish rejasi uning xalqaro munosabatlardagi real iqtisodiy va siyosiy mavqeyiga mutlaqo to'g'ri kelmas edi. Germaniyaning reparatsiya to'lovi masalasini hal qilishni, xalqaro kapital va birinchi navbatda AQSH o'z qo'liga oldi.

Reparatsiya va Yevropa qarzlarini hal qilish masalasida Daues rejasi muhim rol o'ynadi. Ushbu rejaga binoan, Germaniya uchun dastlabki yillarda reparatsiya to'lovini kam miqdorda (1 mlrd. marka) amalga oshirish belgilandi va mamlakat iqtisodining tiklanishi natijasida reparatsiya miqdorini yildan yil 3 mlrd. markagacha oshirib borish ko'zda tutildi. 1929-yilning avgust oyida Gaagadagi xalqaro konferensiyada Yung rejasi qabul qilindi (amerika vakili O.Yung nomi bilan bog'liq). Ushbu rejaga binoan Germaniyaning yillik reparatsiya to'lovlari 2 mlrd. marka miqdorida cheklab qo'yildi va umumiy qarzi ham kamaytirildi. 1931-yilda esa jahon iqtisodiy inqirozi boshlanganligi sababli g'alaba qozongan mamlakatlarning taklifiga binoan Germaniyaning reparatsiya to'lovlari to'xtatildi.

Yevropadagi patsifistik kayfiyatini ma'qullagan va o'zining tinchliksevar rolini oqlash maqsadida 1925-yildan boshlab Millatlar Ligasi qurolsizlanish va dengiz harbiylari masalasi bo'yicha xalqaro konferensiya o'tkazishga tayyorgarlik ko'ra boshladi. Ammo Millatlar Ligasining bu tashabbusi olib borilgan tayyorgarlik jarayoni bilangina cheklanib qoldi.

Shu davrning o'zida xalqaro munosabatlar tizimida kuchlarning yangi nisbati shakllana bordi va yangi to'qnashuvlar chigili yuzaga kela

³³ Worlds Together, Worlds Apart W.W. Norton & COMPANY New York, London, 2011 p. 717

boshladi. Fransiya Germaniyaning sanoat sohasidagi qudrati tiklanishidan va uning savdo ekspansiyasidan xavfsirar edi. Shuning uchun 1927-yilning aprel oyida Fransiyaning tashqi ishlar vaziri A.Brian, urushni milliy siyosat quroli sifatida ko'rib, uni ta'qiqlab qo'yish haqidagi paktni imzolash taklifi bilan AQSHga murojaat etdi. Natijada, 1928-yil Brian va AQSH davlat kotibi F.Kellog hamda 10 dan ortiq boshqa davlat vakillari Brian – Kellog paktni imzoladilar. Bu muhim hujjat edi. Ammo o'zining mazmun jihatidan u tinchliksevar ruhidagi kayfiyatni namoyish qilar edi, xolos. Ushbu paktga SSSR ham qo'shildi va 1929-yil uni ratifikatsiya qildi.

20-yillar xalqaro munosabatlarida SSSRning o'rni ham mavjud edi. 1922-yilga kelib Rossiyadagi fuqarolar urushi va kapitalistik mamlakatlarning intervensiyasi yakunlangan edi. Rossiyada kapitalistik mamlakatlardan farqli ravishda yangicha mafkura asosida shakllangan davlat va hukumatni xalqaro huquqiy jihatdan tan olinishi uchun qulay imkoniyat yuzaga keldi. Ammo mafkuraviy jihatdan mavjud bo'lgan farq, Sovet Rossiasining boshqa mamlakatlar bilan o'rnatiladigan munosabatlariga katta ta'sir ko'rsatdi. Jahondagi ko'p mamlakatlar Sovet Rossiyasiga ishonchsizlik ko'zi bilan qarashar edi. Keyinchalik Sovet Ittifoqi o'zining tashqi siyosatida ikki tizimning tinch-totuv munosabatda bo'lishiga qaratilgan konsepsiyasi ilgari surildi. Ushbu konsepsiyada mamlakatga nisbatan kapitalistik dunyo tomonidan intervensiya xavfi mavjud ekanligi o'z aksini topgan edi. Shu bilan birga unda dunyo va avvalo G'arbdagi va Sharqdagi qo'shni mamlakatlar bilan do'stona va hamkorlik munosabatlarini o'rnatishga qaratilgan pozitsiyasi o'z aksini topgan edi. Shu asosda xalqaro munosabatlar tizimiga Rossiyaning qaytish jarayoni boshlandi.

1921-yil yangi mustaqil davlatlar – Polsha, Latviya, Litva, Estoniya va Finlyandiya bilan tinchlik shartnomasi imzolandi. Shu davrning o'zida Eron, Turkiya, Afg'oniston va Mongoliya bilan do'stona shartnoma munosabatlari o'rnatildi. 1921-yildan Sovet Rossiasining Angliya, Germaniya, Italiya, Norvegiya va shu kabi boshqa Yevropa mamlakatlari bilan savdo munosabatlari boshlandi.

1922-yil Genuya shahrida Yevropada iqtisodiy tiklanish muammolarini muhokama etish maqsadida xalqaro konferensiya bo'lib o'tdi. Konferensiyada sovet delegatsiyasi ishtirok etdi. Iqtisodiy hamkorlik haqidagi munozaralar natijasiz yakunlandi. Ammo Rossiyani diplomatik izolyatsiyasida siljish ro'y berdi. 1922-yil aprel oyida Rapalda SSSR va Germaniya o'rtasida bir biriga nisbatan bo'lgan barcha davolardan (shu

jumladan qarzlar va reparatsiyalar bo'yicha) voz kechish haqidagi shartnoma imzolandi.

Sovet-german shartnomasi ikki mamlakatning o'n yil mobaynida faol iqtisodiy va harbiy-texnikaviy hamkorlikka yo'l ochib berdi. 1924-yil esa Buyuk Britaniya, Italiya, Fransiya, Norvegiya, Shvetsiya, Avstriya, Daniya, Gretsiya, Meksika, Xitoy va Yaponiya mamlakatlari tomonidan Sovet Ittifoqini tan olish yili bo'ldi. Yirik davlatlardan AQSH (1933-yilgacha) SSSRning tan olinishini cho'zdi.

Sovet Ittifoqining G'arb mamlakatlari bilan munosabatlari og'ir kechdi. SSSR rahbar doiralari tomonidan tinchlik muhitida birga yashash konsepsiyasi, 20- va 30-yillarda jahon maydonida sinfiy kurash davom etayotganligi, kapitalistik mamlakatlar bilan o'rnatilgan munosabatlarni vaqtinchalik va yangi intervensiya xavfi mavjudligi sifatida ko'rilar edi. Shu bilan birga Sovet Ittifoqi va Kommunistik Internatsional tomonidan inqilobni eksport qilish xavfi G'arb davlatlarini jiddiy tashvishga solardi.

Shunday qilib, Sovet Ittifoqi va G'arb o'rtasidagi munosabatlarda ikki oradagi ishonchsizlik holati mavjud edi. Xalqaro maydonda ikki tizim o'rtasidagi ziddiyat mavjudligi yaqqol ko'zga tashlanar edi. Ammo G'arb mamlakatlari bilan mavjud qiyinchiliklarga qaramasdan, SSSR xalqaro huquqiy munosabatlar tizimiga asta-sekin qaytib kela boshladi. 1934-yil urush xavfi yuzaga kelishi natijasida davlatlarning katta guruhi SSSRni Millatlar Ligasiga kirishini taklif etdi. Natijada SSSR xalqaro tashkilotning a'zosiga aylandi.

Ikkinchi jahon urushi arafasida xalqaro munosabatlar

Jahon iqtisodiy inqirozi yillari Versal-Vashington tizimining parchalanish holati yanada tezlashdi. Yevropa qit'asida kuchlar nisbati va taqsimoti o'zgarib ketdi. Yirik kapitalistik mamlakatlar o'rtasida raqobat kuchayib ketdi va bu holat qurollanish poygasida yaqqol ko'zga tashlanar edi. Germaniya "xavfsizlik tizimi doirasida teng huquqlik"ni qo'lga kiritdi, bu esa Germaniyaga harbiy potensialini qayta tiklash huquqi berilganligidan dalolat edi. Germaniya reparatsiya to'lovlaridan ozod etildi. Versal tizimi shartnomalarini reviziya qilinishi sobiq g'alaba qilgan va mag'lubiyatga uchragan mamlakatlarning holatini o'zgartirib yubordi.

Ayniqsa Fransiyaning pozitsiyasi yomonlashdi. 30-yillarning boshidayoq Fransiya Germaniya tomonidan xavf holati sezila boshladi. Fransuzlar SSSR bilan muzokaralar olib bordi va hujum qilmaslik to'g'risidagi fransuz-sovet pakti 1932-yil imzolandi.

Jahon iqtisodiy inqiroz yillari Uzoq Sharqdagi vaziyat ham keskinlashdi. Bu yerda Xitoy Buyuk Britaniya, AQSH va Yaponiya o'rtasidagi o'z ta'sirini kuchatirish bo'yicha to'qnashuv maydoniga aylanib qoldi. Yaponiya o'zining yakka hukmronligiga intilib, "Buyuk Osiyo"ni yuzaga keltirish rejasini ishlab chiqa boshladi. Ushbu reja 1931-yil Yaponiya tomonidan Manchjuriyani bosib olinishi bilan boshlandi. Aynan shu yerda urushning dastlabki o'chog'i yuzaga keldi.

Shimoli-Sharqiy Xitoyda sobiq Xitoy imperatori Pu I boshchiligidagi marionetka (qo'g'irchoq) hukumat va davlat vujudga keldi. Millatlar Ligasi Xitoyga maxsus komissiyani yubordi va o'z hisobotida Manchjou-Go qo'g'irchoq davlat mustaqilligini tan olmadi. Shunga binoan Xitoydan yapon qo'shinlarini olib chiqib ketilishini taklif etdi. Ammo Yaponiya bu takliflarni inkor etdi va Millatlar Ligasini tark etdi.

1933-yil yanvar oyida Germaniyada hokimiyat tepasiga natsional-sotsialistik ishchilar partiyasi keldi. 1933-1935-yillarda Versal shartnomasiga ko'ra mamlakatning harbiy cheklanishlarini bekor qilinishi va dunyoni kuch ishlatish yo'li bilan qayta taqsimlashga tayyorgarlik ko'rish Germaniyaning asosiy masalasi etib belgilandi.

1935-yil Germaniya ommaviy harbiy xizmatni joriy etdi. Versal shartnomasining navbatdagi buzilishi Angliya va Fransiya hukumati tomonidan noroziliksiz qabul qilindi. Shuningdek, 1935-yil plebissit natijalariga ko'ra Saar viloyati Germaniya tarkibiga kiritildi. 1936-yilning martida Germaniya harbiylari Reyn hududiga kirdi. Vaholanki, Versal shartnomasiga ko'ra Reyn hududi millitarizmdan, ya'ni harbiylar va qurollardan xalos bo'lishi kerak edi. Shunday qilib, 1933-1935-yillar Germaniyaning qayta qurollanishiga qaratilgan barcha cheklovlarni bartaraf qilish davri bo'ldi.

Xalqaro munosabatlarda Italiya ham o'z manfaatlari yo'lida bosqinchilik siyosatini olib bordi. 30-yillar o'rtalariga kelib Afrikadagi mustamlakalarni qayta ko'rib chiqishni talab etdi. 1935-yil oktabrida fashistik Italiya Efiopiyaga bostirib kirdi. 1936-yil bahorida Italiya-Efiopiya urushi yakunlandi. Bu urush Yevropadagi fashistik davlatlar uchun to'g'ridan-to'g'ri harbiy agressiya yo'liga o'tishning boshlanishi bo'ldi. 1936-yil iyul oyida Ispaniyada general Frankoning g'alayoni boshlandi. Germaniya bilan Italiya Ispaniya fashistlarini qo'llab-quvvatladi va yordam tariqasida ularga samolyotlar, tanklar va boshqa harbiy qurollarini hamda askarlarini jo'natdilar. Angliya bilan Fransiya esa Ispaniya ishiga "aralashmaslik" siyosatini e'lon qildilar va shu bilan Ispaniya respublikasini mag'lubiyatga uchrashiga sababchi bo'ldilar.

Natijada 1939-yilning martida Ispaniyadagi fuqarolar urushi respublikaning ag'darilishi va fashistik rejim o'rnatilishi bilan yakunlandi.

Millitarizm yo'lga o'tgan va dunyoni qayta taqsimlash g'oyasini ilgari surgan uchta davlat o'zaro kelishgan holda agressiv blokni yuzaga keltirishdi. 1936-yil oktabrida Italiya va Germaniya hamkorlik to'g'risidagi protokolni ("Berlin – Rim o'qi") imzoladilar. O'sha yilning noyabr oyida Germaniya va Yaponiya Kommunistik Internatsionalga qarshi kurash to'g'risidagi shartnomani ("Antikomintern pakti") imzoladilar. Ushbu shartnomaga 1937-yil Italiya qo'shildi va Berlin – Rim – Tokio uch burchagi – uch davlatning agressiv bloki tashkil topdi.

1937-yilda Yaponiya Xitoyga qarshi hujum boshladi. Pekinni qo'lga kiritgach, Yaponiya harbiylari Xitoyning markaziy provinsiyalariga hujum boshladi. 1937-yil Germaniya Avstriyani o'ziga qo'shib olish (anshlyuz) harakatini boshladi. 1938-yil mart oyida nemis qo'shinlari Avstriyaga bostirib kirib, uni Germaniyaga qo'shib oldilar.

Agressiv davlatlarga nisbatan hech qanday chora ko'rilmalik Millatlar Ligasining obro'si tushib ketishiga olib keldi va uning ichida kuchlar taqsimoti ro'y berdi. Yaponiya va Germaniya Millatlar Ligasidan chiqib ketdi. Ammo 1934-yilda Millatlar Ligasiga Sovet Ittifoqi qo'shildi va buning natijasida Yevropa xavfsizlik muammosi geografik jihatdan keng maydonni qamrab oldi.

1934-yil SSSR va Fransiya o'rtasidagi muzokaralar natijasida Sharq pakti nomidagi loyiha ishlab chiqildi va uning tarkibiga Germaniya, SSSR, Chexoslovakiya, Polsha, Litva, Latviya, Estoniya, Finlyandiya kirishi kerak edi. Fransiya Sharqiy paktga kafolat beruvchi sifatida qo'shilishni va'da qildi. Sovet Ittifoqi esa Reyn kafolat paktiga kafil sifatida qo'shilishini ko'zda tutdi. Shu yo'l bilan kollektiv xavfsizlik tizimi shakllanishi mumkin edi. Ammo Angliya va Germaniya hamda bir necha Sharqiy Yevropa mamlakatlari Sharq paktini tuzish bo'yicha takliflarni rad etdilar. Shunday qilib, Yevropada kollektiv xavfsizlik tizimini yuzaga keltirish imkoniyatini qo'ldan boy berdilar.

Ammo xavfsizlik tizimini shakllantirishning yana bir yo'li bor edi. Bu Yevropa davlatlarining ikki tomonloma xavfsizlik tizimini tashkil etuvchi shartnoma orqali yagona tizimni vujudga keltirish yo'li edi. Fransiya va SSSR 1935-yil o'zaro yordam ko'rsatish to'g'risidagi shartnomani tuzdilar. Shu kabi shartnoma SSSR va Chexoslovakiya o'rtasida imzolandi. Agar Chexoslovakiyaga hujum uyushtirilgan holda Fransiya unga yordam ko'rsatsa, bu holatda SSSR ham Chexoslovakiyaga yordam ko'rsatish va'dasini berdi. Hatto Chexoslovakiya va Fransiya o'rtasida

tegishli pakt imzolangan edi. Ammo Fransiyaning pozitsiyasi qat'iy emas edi. Xalqaro munosabatlarning ko'p masalalari bo'yicha Fransiya Buyuk Britaniya siyosatini qo'llardi va agressorlarga yon bosish yo'li bilan Yevropada tinchlik holatini saqlab qolmoqchi edi. Bu fashistik Germaniyani "tinchlashtirish" siyosati edi.

Germaniya Avstriyani bosib olganidan so'ng Chexoslovakiyaga hujum harakatlarini boshlashga tayyorgarlik ko'rdi. Chexoslovakiyaning Sudet oblastidagi vaziyatdan gitlerchilar bahona sifatida foydalanmoqchi bo'ldi. Bu yerda aholining ko'pchiligini nemislar tashkil etardi va sudet-nemis partiyasi nomi ostida gitlerchilar agenturasi faoliyat olib borar edi. Sudet viloyati Chexoslovakiyadan ajratib va so'ng uni Germaniyaga qo'shilishini Gitler talab etardi.

Angliya va Fransiya Chexoslovakiya hukumatiga Germaniya qo'ygan takliflarga yon berishni taklif etardilar. Germaniyani "tinchlashtirish" siyosatining mohiyati ham ana shunda edi. Uning uzoqni ko'zlagan maqsadi – Germaniya ekspansiyasini Sharqqa yo'naltirish edi. Chexoslovakiyaning kapitulyatsiya masalasi 1938-yil 29-sentabrda Myunxen shahrida bo'lgan uchrashuvda hal qilindi. Ushbu uchrashuvda Angliya hukumat boshlig'i Chamberlen, Fransiya hukumat boshlig'i Dalade va fashistik diktatorlar Mussolini bilan Gitler ishtirok etdilar. Bu uchrashuvga Chexoslovakiya vakillari taklif etilmadi. Myunxen uchrashuvi jarayonida imzolangan shartnomaga ko'ra Chexoslovakiya o'n yil mobaynida Sudet oblastini butun u yerda mavjud bo'lgan inshootlar bilan birga Germaniya tasarrufiga o'tkazishga majbur edi. Bu o'z navbatida Chexoslovakiyani o'zining beshdan bir qism hududidan, aholining to'rtidan bir qismidan, og'ir va harbiy sanoatni asosiy qismidan ajralish degani edi. Germaniya Angliya va Fransiya oldida bundan keyin inuammoli masalalar faqat o'zaro kelishuvlar orqali hal etilishshiga va'da berdi. Ammo bu va'dasi ko'p o'tmay buzildi.

1939-yil bahoriga kelib Yevropadagi vaziyat keskinlashdi. "Tinchlashtirish" siyosati butunlay bankrotga uchradi 1939-yil martida Germaniya Myunxen shartnomasini buzgan ravishda Chexoslovakiyani bosib oldi. Bir hafta o'tgach Germaniya Polshadan Gdansk (Dansig) shahrini talab etdi va Litvada Klayspeda oblastini bosib oldi. Shu yilning aprel oyida Italiya Albaniyani bosib oldi. Bunday agressiv harakatlar dunyoni urush yoqasiga olib keldi va Angliya, Fransiya hamda Sovet Ittifoqining xalqaro maydondagi pozitsiyasini zaiflashtirib qo'ydi. Fransiya qiyin ahvolga tushib qoldi, chunki Ispaniyada Frankoning

fashistik rejimi o'rnatilganidan so'ng Fransiya fashistik davlatlar qurshovida qoldi.

1939-yil aprel-may oylarida Sovet hukumati va Angliya hamda Fransiya hukumatlari bir-biriga yordam ko'rsatish va SSSRga chegaradosh Sharqiy Yevropa mamlakatlariga yordam qo'lini cho'zish to'g'risidagi shartnoma imzolash bo'yicha muzokaralar boshlashdi. Shuningdek, bir vaqtning o'zida harbiy konvensiya imzolash ko'zda tutilgan edi. Muzokaralar bir necha oyga cho'zildi va oxir oqibat boshi berk ko'chaga kirib qoldi. Shundan so'ng 1939-yil 12-avgustda Angliya, Fransiya va Sovet Ittifoqi harbiy masala bo'yicha muzokaralarni olib borishga ahd qilishdi, chunki Germaniya agressiyasiga qarshi bo'lgan har qanday siyosiy kelishuv befoyd edi. Ammo harbiy kelishuvlar ham natijasiz yakunlandi. Buning o'ziga xos sabablari mavjud edi. Bir tomondan Polsha, Ruminiya va Boltiq bo'yi respublikalari G'arbdagi Germaniyadan ko'ra Sharqdagi qo'shnisidan ko'proq qo'rqqar edi, SSSR bilan hamkorlik qilishga xohish bildirmas, o'z hududlaridan Qizil Armiya o'tishiga qarshi edilar. Ikkinchi tomondan esa Angliya-Fransiya-SSSR o'rtasidagi muzokaralar ishtirokchilari bir-birlariga nisbatan ishonchsizlik namoyish etdilar. Natijada, Buyuk Britaniya va SSSR har biri yashirin holda natsistik Germaniya bilan muzokara olib bordi. Vujudga kelgan bunday holatdan Germaniya o'z manfaatida foydalandi.

1939-yil iyun-avgust oylarida Germaniya va Buyuk Britaniya o'rtasida turli iqtisodiy va siyosiy masalalar va jumladan bir-biriga hujum qilmaslik haqidagi pakti imzolash bo'yicha muzokaralar bo'lib o'tdi. Bir vaqtning o'zida SSSR va Germaniya o'rtasida mahfiy kelishuvlar faollasha bordi.

Germaniya Polshaga hujum boshlashdan avval, Angliya-Fransiya-SSSR kelishuvlarini puchga chiqarishdan va Sovet Ittifoqi neytralitetini ta'minlashdan manfaatdor edi. O'z navbatida kelishuvlar jarayonida Angliya va Fransiya tomonidan ko'rilyotgan masalalarni cho'zishlari hamda G'arb demokratiyasiga nisbatan Stalinda ishonchsizlikning yuzaga kelishi Sovet Ittifoqining tashqi siyosiy kursining tubdan o'zgarishiga sabab bo'ldi.

SSSR va Germaniya o'rtasida oshkora qilinmagan uchrashuvlar jarayonida ikki mamlakatning yaqinlashuv shartlari kelishib olingan edi. Jumladan, bir-biriga hujum qilmaslik va Sharqiy hamda Janubiy-Sharqiy Yevropada ikki mamlakatning ta'sir doirasini ajratib olish to'g'risida pakt ishlab chiqilgan edi. Natijada, 1939-yil 23-avgustda SSSR va Germaniya o'rtasida hujum qilmaslik to'g'risidagi pakt imzolandi. Shartnomaga ko'ra

agar ushbu shartnomani imzolagan davlatlardan biri boshqa mamlakatlar bilan urush holatida bo'lsa, bu holda SSSR va Germaniya neytrallikni saqlab qolishi ko'zda tutilgan edi. Germaniya va SSSR o'rtasida ta'sir doirasini ajratib olish to'g'risidagi maxfiy protokol, Boltiqbo'yi mamlakatlarida va Finlyandiyada Sovet Ittifoqiga erkin harakatlar uchun imkon yaratdi va shu bilan birga Polshani bo'lib olishda ishtirok etishini ko'zda tutdi.

1930-yillarning oxiriga kelib, Germaniya va Yaponiya ambitsiyalari, konservativ diktatura (Italiya bilan birga "Antikomintern pakti") mustamlakachi davlat bo'lishga intilishi Fransiya, Buyuk Britaniya, Sovet Ittifoqi va Amerika Qo'shma Shtatlari (Ittifoqchilik vakolatlari) bilan ziddiyatga olib keldi.³⁴

Xalqaro munosabatlarda yuzaga kelgan vaziyat Germaniya fashizmi uchun qo'l keldi. Natijada, 1939-yil 1-sentabrda Germaniyaning Polshaga hujumi bilan Ikkinchi jahon urushi boshlanib ketdi.

MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. 1929-1933-yillarda boshlangan jahon iqtisodiy inqirozi xalqaro munosabatlarga qanday ta'sir ko'rsatdi?

2. Totalitar davlatlarning tashqi siyosatidagi o'ziga xos xususiyatlarini ochib bering.

3. Qachon va qayerda agressiya o'choqlari yuzaga keldi?

4. Nima uchun Germaniya, Italiya va Yaponiyaning agressiv harakatlarini oldini olishda Millatlar Ligasi kuchsizlik qildi?

5. "Myunxen bitimi" va uning mohiyati nimada?

6. Nima uchun Ikkinchi jahon urushining oldini olish imkoni bo'lmadi?

³⁴ Worlds Together, Worlds Apart W. W. Norton & COMPANY New York, London, 2011. p. 747.

IKKINCHI JAHON URUSHI

Urush arafasida fashist blokidagi davlatlarning harbiy kuchlar nisbati

Germaniyada 1939-yilning 30-avgustida imperiyani himoya qilish bo'yicha ministrlar kengashini tuzish to'g'risida dekret chiqdi. Yangi harbiy kabinetning qo'liga urush vaziyatida butun mamlakatning taqdiri topshirildi. Fashistik diktatura faoliyatida, ayniqsa, milliy sotsialistik partiya katta rol o'ynadi. Bu partiyaning a'zolari Gitlerga quyidagicha qasamyod qilardilar: "Men buzilmas sadoqat bilan Adolf Gitlerga qasamyod, so'zsiz itoat qilaman".

Fashistik partiya mamlakatda bir qator tashkilotlarning va uyushmalarning ustidan rahbarlik qilardi. Jumladan, shurmchi (SA) va soqchi qo'riqchi (SS) otryadlarni, avtomobillarning milliy sotsialistik ittifoqini, gitlerchi yoshlar tashkilotini, nemis talabalari va dotsentlarining milliy sotsialistik ittifoqini, xotin-qizlarning milliy-sotsialistik jamiyatini va boshqa shunga o'xshagan o'nlab tashkilotlarning ustidan nazorat qilar edi. Gitlerning 1937-yil oxiridagi bayonotiga qaraganda milliy sotsialistik partiyaning a'zolari unga buysungan tashkilotlar, jamiyatlar va ittifoqlarning a'zolari bilan birga 25 mln kishiga yetgan edi.

Qurollanish uchun juda katta mablag' va ishchi kuchi kerak edi. Shuning uchun 1933-1939-yillarda harbiy harajatlarga Reyxstagda Gitlarning aytgan so'ziga qaraganda 90 mlrd. marka mablag' sarflangan.

1939-yilning iyunida Germaniyaning harbiy sanoatida (Avstriya va Sudet bilan birga) 2 mln. 400 ming kishi faoliyat ko'rsatar, bu esa ishchilarning 21,9%ini tashkil etardi.

G'arbiy Germaniyadagi iqtisodiy tadqiqotlar ilmiy tekshirish institutining ma'lumotlariga qaraganda. 1933-1940-yillarda harbiy sanoat 10 marta, samolyotsozlik 23 marta o'sdi. Lekin baribir 1939-yilda Germaniyaning harbiy sanoatida 631 ming ishchi kuchi yetishmasdi.

Urush boshlanishi arafasida Germaniyada piyoda qo'shinlarda 2 mln 700 ming odam, zaxira armiyada esa 1 mln. odam bor edi. Ofitserlar korpusi 70524 kishini tashkil etib, shundan 21 ming 768 kishi safda, 48 ming 756 kishi zaxirada edi.

Germaniya urushga tayyorlanar ekan, ayniqsa, o'zining quruqlikdagi qo'shinlarini qudratini oshirishga harakat qildi. Uning 1939-yilgi safarbarlik davridagi ahvoli quyidagicha edi:

№	Qismlar va birlashmalar	1933	1935	1937	1938	1939
1	Harbiy okruglar va qo'mondonligi soni	2	3	4	6	11
2	Korpus qo'mondonligi soni	-	10	13	19	26
3	Divizivalar soni	10	29	39	51	102
4	Alohida tank brigadalari	-	-	-	-	-
5	Otliq askarlar brigadalari	-	-	-	-	-
6	Piyoda qo'shinlar polklari	21	77	112	129	292
7	Artelleriya polklari	7	25	43	57	128
8	Motorlashtirilgan o'qchi polklari	-	3	4	13	13
9	Tank polklari	-	6	10	14	14
10	Tankka qarshi divizionlar	-	9	11	17	17
11	Motorlashtirilgan razvedka batalonlari	-	9	11	17	17
12	Saperlar bataloni	7	28	55	75	133
13	Aloqa bataloni	7	10	55	69	160

Germaniyada harbiy havo kuchlarini kuchaytirishga ham katta e'tibor berildi. 1939-yili urush boshlanganda bu sohadagi ahvol quyidagicha edi:

№	Qismlar, birlashmalar	1934	1935	1936	1937	1938	1939
1	Havo floti	-	-	-	-	3	4
2	Aviatsiya diviziyasi	1	-	-	-	6	7
3	Aviaeskadrilyalar	-	-	8	13	22	23
4	Aviaguruhlar	3	13	37	66	85	89
5	Zahiradagi aviaotryadlar	-	6	14	15	16	-
6	Zenit diviziyalari	12	19	42	55	74	284
7	parashyut batalonlari	-	-	1	1	1	4
8	Harbiy havo kuchlari aloqasi bataloni	1	1	8	8	21	59

Urush boshlanganda Germaniyaning harbiy dengiz kuchlaridagi tayyorgarlik darajasi ancha past bo'lib, Angliya flotidan 7 marta, Fransiya flotidan 3 marta past darajada edi. Admiral Denis aytganidek, "Germaniya 1939-yilning yozida Angliya dengiz flotiga qarshi tura oladigan darajada kuchga ega bo'lgan harbiy dengiz flotiga ega emas edi".

Urush boshlanganda Germaniyaning harbiy dengiz flotida 150 ming 557 ta kishi va 107 ta harbiy kema bor edi. Shundan 2 ta linkor, 2 ta og'ir va 6 yengil keyser (tez yurar katta harbiy kema), 3 ta "kromanno'x" kreyser, 37 ta mina tashuvchi va joylashtiruvchi kema, 57 ta suv osti kemasi bor edi.

Italiyaning qurolli kuchlari ham uch xil bo'lib, piyoda, harbiy havo, harbiy dengiz kuchlaridan iborat edi. 1939-yil yozida Italiyaning qurolli

kuchlarida hammasi bo'lib, 1 mln 753 ming kishi bor edi. Quruqlikdagi qo'shinlar 88 ta diviziyadan iborat bo'lib, bulardan 450 ming kishi jangovar holatga keltirilgan edi. Italiyaning harbiy havo kuchlarida urush arafasida 2802 ta harbiy samolyoti bo'lib, shundan 2132 tasi urush frontlarida edi. Italiyaning harbiy dengiz kuchlari qudrat jihatidan Angliya va Fransiya dan keyin dunyoda 3-o'rinda turardi. Suv osti kemalari bo'yicha (105 ta) dunyoda 1-o'rinda turardi.

Urush boshlanganda Italiya dengiz flotida 4 linkor kemasi, 22 ta kreyser kemasi, 128 ta esmines va mina tashuvchi kema, 105 ta suv osti kemasi bor edi.

Yaponiyaning quruqlikdagi qo'shinlarida 1939-yil martida 1 mln 240 ming kishi bor edi. Jangovar harbiy diviziyalar soni 40 ta edi. Har bir diviziyada 13-16 ming kishi bo'lgan. 1000 ta samolyoti bo'lib, 44 ming kishi jalb qilingandi. Harbiy dengiz flotida 1939-yilning oxirida 10 ta linkor (liniya kemasi) 6 ta avianoses 396 ta samolyoti bilan 35 ta kreyser, 121 ta eskadron mina tashuvchi kema (minonoses) va 56 ta suv osti kemasi bor edi.

Fashizmga qarshi turuvchi davlatlarning harbiy kuchlar nisbati

1939-yilning mayida Angliya-Polsha va Fransiya-Polsha o'rtasida harbiy muzokaralar bo'lib, Polshaga yordam ko'rsatish masalalari ko'rildi. 1939-yilning 25-avgustida imzolangan Angliya-Polsha o'rtasidagi o'zaro yordam shartnomasi, 4-sentabrda imzolangan Fransiya-Polsha shartnomasi Polshaning Angliya-Fransiya kaolitsiyasiga rasmiy ravishda qo'shilganligini bildirdi. Belgiya va Gollandiya betaraflik pozitsiyasida turdilar.

1939-yilning aprelida Angliya bilan Fransiya shunday kelishib oldilarki, "Agar dushman Gollandiya va Belgiyaga bostirib kirs, Angliya bilan Fransiya dushmanning hujumini to'xtatishga harakat qiladi va o'zlarining ilgarilab borish frontini tuzadilar¹".

Agar Italiya Shimoliy Afrikada harbiy harakatlar boshlasa, Yevropadagi "muvaffaqiyatli mudofaa taktikasiga" zarar yetkazmay qarshi operatsiyalar o'tkazadilar deb aytilgan edi.

Angliyaning qurolli kuchlari asosan quruqlikdagi qo'shinlari, harbiy havo qo'shinlari va harbiy dengiz qo'shinlaridan iborat qilib tuzilgandi.

¹ Д. Батлер. Большая стратегия. Сентябрь 1939-июнь перевод с английского. М., 1959, с. 37.

Doimiy harbiy qo'shinlar 18 yoshdan 25 yoshgacha bo'lgan ko'ngillilardan iborat bo'ldi. Qurolli qo'shinlar bosh qo'mondoni rasmiy qirol hisoblanib, analda unga premer-ministr bosh qo'mondonlik qildi.

1939-yilning iyulida metropoliyada majburiy xizmat to'g'risida qonun qabul qilindi, unga muvofiq 20 yoshga yetgan har bir erkak 6 oy davomida doimiy armiyada xizmat qilishi majbur qilib qo'yildi, keyin esa 3,5-yil davomida hududiy ko'chish tarkibida xizmat qiladigan bo'ldi.

II jahon urushi boshida Angliyaning harbiy dengiz flotida 15 ta liniya kemasi va liniya kreysarlari, 7 ta avianos, 64 ta kreys, 184 ta esmines, 45 ta tralshik (dengizdagi minalarni topib zararsizlantiradi) va qirg'oq qo'riqchilari kemalari. 58 ta suv osti kemasi bor edi. Qirg'oq qo'mondonligi aviatsiyasida 232 ta jangovar samolyot bo'lib, ular 17 eskadriliyaga birlashgandi. 490 ta samolyot esa zaxirada turardi.

Urush boshida Angliyaning harbiy havo kuchlarida 1456 ta jangovar samolyot bo'lib, shulardan 536 tasi bombardimonchi samolyotlar edi. 2000 ta samolyot esa zaxirada turardi. Bundan tashqari, Angliyaning mustamlaka va dominionlarida ham 435 ta samolyot bor edi.

Angliyaning quruqlikdagi qo'shinlari 2 qismga bo'linadi: Metropoliyadagi va Metropoliyadan tashqaridagi hududiy qo'shinlarga bo'lindi. Urush boshlangan vaqtda Angliya 9 ta doimiy va 16 ta hududiy diviziyaga, 8 ta piyoda, 2 ta otliq, 9 ta tank brigadalariga ega edi.

Fransiyaning ham qurolli qo'shinlari uch qismga: quruqlikdagi, harbiy havo va harbiy flot qismlariga bo'linardi.

Mamlakatda 20 ta harbiy okrug bo'lib, har birida 1-2 harakatdagi diviziyalar bor edi. Agar urush bo'lib qolsa, safarbarlik rejasiga ko'ra ushbu qo'shilmalarning bazasida 80-100 ta "A" va "B" tipidagi diviziyalarni tuzish ko'zda tutilgandi. Fransiya qurolli qo'shinlarida 1939-yilga kelib 1 mln kishi xizmat qilardi. Urush holati bo'lib qolsa, 6 mln.gacha zaxiradagi kishilarni safarbar qilish mumkin edi. Mavjud Fransiya armiyasi texnik jihozlanishi va harbiy moharati jihatidan ancha qoloq edi.

AQSHning qurolli kuchlari quruqlikdagi qo'shinlarga va harbiy dengiz qo'shinlariga bo'linardi. Harbiy havo kuchlari va quruqlikdagi qo'shinlar tarkibiga kirardi.

AQSH qo'shinlarining soni 1939-yili hammasi bo'lib 544 ming 700 kishini tashkil etib. 190 ming kishi doimiy armiyada, 200 ming kishi milliy gvardiyada va 154.7 ming kishi harbiy dengiz qo'shinlarida xizmat qilardi.

Harbiy dengiz kuchlarining asosiy qismi Atlantika okeanining qirg'og'idagi Norfolkda, Tinch okeani qirg'og'ida San-Diegoda va Gavay orollaridagi Pyori-Harborda joylashtirilgan edi.

Quruqlikdagi qo'shinlar tarkibiga kirgan harbiy havo kuchlarida 1939-yili 1576 ta jangovar samolyot bor edi. Ikkinchi jahon urushi boshlanishi bilan samolyotsozlikka katta mablag' ajratildi va qisqa vaqt ichida harbiy samolyotlar soni ikki hissa oshdi. Tezkorlik bilan Panamada, Alyaskada, Puertorikoda va Gavay orollarida harbiy havo bazalari qurildi.

Urush Yevropa, Afrika, Osiyo va Atlantika va Tinch okeani va janubiy va shimoliy yarimsharda sodir bo'ldi³⁵.

1939-yil 23-avgust Shartnomasi asosida Sovet-German aloqalari va urushga tayyorgarlik

1939-yil 23-avgustda Germaniya va SSSR o'rtasida hujum qilmaslik to'g'risida tuzilgan bitim har ikki davlat uchun ham katta ahamiyat kasb etdi. Germaniya ham Sovet ittifoqi ham bitimdan imkon qadar foydalanishga urindilar. 1939-yil 19-avgustda sovet-german kredit shartnomasi tuzildi¹. Unga ko'ra SSSR imtiyozli shartlarda 2-yil muddatga 200 mln marka kredit olib, eng zamonaviy uskunalarni Germaniya korxonalarida ishlab chiqarish uchun buyurtma berish imkoniyatiga ega bo'ldi. Bunga javoban Germaniya SSSRdan 180 mln. marka miqdorida xomashyo olishga ega bo'lishi, Uzoq Sharqdan 50% chegirma bilan tranzit mahsulotlarini olish huquqini qo'lga kiritdi. 1940-yil ikki davlat o'rtasida 1942-yil 1-avgustgacha bo'lgan muddatga 600-700 mln. markacha miqdorida bo'lgan xo'jalik shartnomasi imzolandi.

Germaniya va SSSR o'rtasidagi aloqalar Yevropadagi ko'pgina davlatlarda norozilikka olib keldi. Germaniya Polsha, Fransiya, Angliya va G'arbiy Yevropadagi davlatlar bilan urush holatida bo'lgan vaqtda Sovet-German iqtisodiy asoslari Germaniyaga qo'llanilayotgan iqtisodiy qamal choralarining darz ketishiga olib keldi. Boshqacha qilib aytganda, SSSR agressorga iqtisodiy yordam ko'rsatmoqda edi.

SSSR va Germaniya o'rtasidagi iqtisodiy va savdo aloqalari Sovet Ittifoqining Sharqiy Yevropa davlatlari bilan savdo munosabatlariga ta'sir ko'rsatdi. 1939-1940-yillarda SSSRning Sharqiy Yevropa davlatlari bilan umumiy savdo hajmi keskin kamayib ketdi va 1940-yilda 14,4 mln. rublni tashkil etdi. Jumladan, bu raqam Bolgariya bilan 8,7 mln. rublni,

³⁵ Worlds Together, Worlds Apart W.W. Norton & COMPANY New York, London, 2011, p. 747

¹ Новая и новейшая история. 1989, № 5, стр-28

Vengriyada-0,7, Ruminiyada-0,6, Chexoslovakiyada - 4,2; Yugoslaviyada - 0,2 mln rubлга teng bo'ldi².

SSSR va Germaniya o'rtasidagi savdo va iqtisodiy aloqalar SSSRning AQSH, Buyuk Britaniya, Fransiya va boshqa davlatlar bilan aloqalariga salbiy ta'sir ko'rsatdi. 1940-yil mayida AQSHning SSSRdagi eksport hajmi 500 mln. dollarga tushib qoldi. Faqatgina 1941-yil 22-yanvaridagina AQSH davlat departamenti SSSRga nisbatan qo'llanilgan "axloqiy embargo"ning bekor qilinganini e'lon qildi.

Biroq I.V.Stalin 1939-yil 23-avgustdagi bitimga ishonib xatoga yo'l qo'ydi. U Gitler bilan munosabatlarga "do'stlik" maqomini berishga urinib, u bilan keyin ham murosila qilishni ko'zladi. 1939-yil 28- sentabrda Moskvada do'stlik haqidagi sovet-german bitimi imzolandi. Germaniya tashqi ishlar vaziri I.Ribbentrop nomiga yo'llangan telegrammada Stalin shunday deb yozdi: "Germaniya va Sovet Ittifoqi xalqlarining qon bilan mustahkamlangan do'stligi uzoq va mustahkam bo'lishi uchun barcha asoslar mavjud". Bu do'stlikning qanday "qon" bilan mustahkamlangani ham noma'lum edi.

Gitler SSSR bilan tuzilgan bitimlarga oz ahamiyat berdi. 1940-yilning yozidanoq Germaniyada SSSRga qarshi hujum rejasini ishlab chiqilayotgan bo'lsa-da, Germaniya hukumati SSSR XKK raisi, tashqi ishlar xalq komissari V.M.Molotovni muzokaralar o'tkazish uchun Berlinga taklif qildi. Molotovning Berlinga qilgan tashrifi 1940-yil 13-oktabrda Stalinga maxsus xat bilan murojaat qilgan "Uchinchi reyx"ning I.Ribbentropning taklifiga binoan 12-13 noyabrlarda bo'lib o'tdi. Uning asosiy mohiyati shundan iborat ediki, Gitler Stalinga 1940-yil sentabrda imzolangan uch tomonlama bitimga qo'shilishi va uning ishtirokchilari bo'lgan - Germaniya, Italiya va Yaponiya bilan har mamlakatning keng masshtabdagi qiziqishlari doirasini aniqlashni taklif qilgandi.

1940-yilning ikkinchi yarmidan e'tiboran Germaniyaning sa'y-harakati SSSRga qarshi urushga tayyorgarlik va agressiv blokni kengaytirishga qaratilgan edi. Fyurer buyrug'iga ko'ra bosh shtab maxfiy "Barbarossa" rejasini ishlab chiqdi. 1940-yilning 18-dekabrda Gitler 21-direktivani tasdiqladi. Uning asosiy maqsadi Sovet davlatini to'liq yo'q qilish va bu yerdagi xalqlarni qulga aylantirishdan iborat bo'ib, SSSR bilan yaxshi munosabatlarni o'rnatishga bo'lgan urinishlari niqobdan boshqa narsa emasdi.

SSSRga hujum qilish va uni bosib olish Germaniyaning umuman agressiv rejasida har sohada hal qiluvchi bo'g'in deb qaraldi. SSSR qurolli

²Новая и новейшая история. 1989. № 5, стр.38

kuchlarini tor-mor keltirish uchun deyarli Germaniya quruqlik qo'shinlarining hammasidan, shuningdek, Finlyandiya, Ruminiya, Vengriya qo'shinlaridan ham foydalanish ko'zda tutildi. Quruqlik qo'shinlarini qo'llab-quvvatlash uchun Germaniya harbiy havo qo'shinlarining asosiy qismi jalb etildi. Harbiy havo kuchlariga urushning boshida havoda ustunlikni qo'lga olish va asosiy yo'nalishlardagi harbiy harajatlarni qo'llab-quvvatlash vazifasi yuklatildi. Bundan tashqari, Germaniya, Finlyandiya va Ruminiya harbiy dengiz floti kuchlaridan ham foydalanish rejalashtirildi.

Sharqda, Germaniya Sovet Ittifoqi bilan bir-biriga hujum qilmaslik bitimini tuzishgan edi, lekin 1941-yilda nemis armiyasining 170 ta bo'linmasi, 3000 tanklar va qariyb 4 million askarlar oldinma ketin bosqinchilik kuchi bilan Sovet Ittifoqiga bostirib kirgan. Bu yerda ham boshqa joylardagi kabi nemislar bliskrig ("yashin tezligidagi urush")ni tank boshchiligidagi hujumlar bilan, uni ortidan avtomobillari piyoda askarlar ta'qibi ostida, undan keyin esa harbiy piyoda askarlar bilan hujumlarni o'tkazganlar³⁶.

Fashistlar Germaniyasi va uning Yevropadagi ittifoqchilari yaxshi qurollangan va texnika bilan to'la ta'minlangan katta harbiy kuchni tayyorlashga muvaffaq bo'ldi. "Barbarossa" rejasiga ko'ra, nemislar SSSRga hujum qilish uchun 153 ta diviziyani (shulardan 33 tasi tank va motorlashtirilgan qismlar) ajratdi. Germaniyaning ittifoqchilari (Finlyandiya, Vengriya va Ruminiya) esa SSSRga qarshi 37 ta diviziyani tayyorlashdi. Shunday qilib, hammasi bo'lib 190 ta diviziya SSSRga hujum qilish uchun tish-tirnog'igacha shay holatda turar edi.

Germaniya Sharqda tobora ko'p kuch to'pladi. Fransiya tor-mor etilgandan so'ng 500 mingga yaqin nemis-fashist qo'shini Polshaga keltirildi. Urush boshlanishi arafasida esa, 190 ta diviziyani 166 tasi SSSRning g'arbiy chegaralari yaqiniga keltirildi.

Urushning asosiy frontida urush harakatlarining boshlanishi va dastlabki talafotlar sabablari

1941-yil 22-iyunda erta tongda Gitler Germaniyasi xiyonatkorona ravishda SSSRga hujum boshladi. Germaniya bilan birga Italiya, Ruminiya, Vengriya, Finlyandiya va Slovakiya ham SSSRga qarshi urush boshladilar. Germaniya va uning ittifoqchilari o'z qurolli kuchlarining 65-70%ni SSSRga qarshi qo'ydilar. Germaniya o'zining o'sha vaqtdagi

³⁶ "Worlds Together, Worlds Apart" W. W. Norton & COMPANY New York, London, 2011, p. 748.

214 diviziyasidan va 7 brigadasidan 152 diviziyasini va 2 brigadasini, ya'ni 5,5 mlnga, yaqin soldat va ofitserini, uning ittifoqchilari 38 diviziyani hammasi bo'lib 190 diviziyani, tank va mexanizatsiyalashgan 35 diviziyani (3,5 ming tankni) 5000 ga yaqin samolyotni, 50 mingdan ortiq to'p va minomyotni SSSRga qarshi tashladilar. Fashist Ispaniyasi "Zangori diviziyasi" bilan, Vishi hukumati "Ko'ngillilar Legioni" bilan SSSRga qarshi urushda ishtirok etdi. Podsho Bolgariyasi Germaniyaga yordam ko'rsatib turdi. Bir qator betaraf mamlakatlar - Shvetsiya, Shveytsariya, Turkiya, Portugaliya gitlerchilarga harbiy-strategik materiallar bilan yordam berib turdilar. Dushmanning urush tajribasiga ega bo'lgan va eng zamonaviy qurollarga ega bo'lgan "Norvegiya", "Shimol", "Markaz" va "Janub" nomli gruppirovkalari uch asosiy yo'nalishda hujum boshladilar. 15 kun ichida dushman 400 km ichkariga kirdi. Butun mamlakat harbiy legarga aylandi. Shu yerda haqli savol tug'iladi, nima uchun qisqa vaqt ichida bunday talafot va kutilmagan darajadagi fojiali chekinish yuz berdi?

Urush to'g'risida yozilgan ko'pchilik ishlar, jumladan "Ikkinchi jahon urushi" (1939-1945 gg. T 1-12. M. 1973-1982 gg) "Sovet It. Ul.Vat. urushi tarixi" (1941-1945 gg. T. 1-6 M. 1960-1965 g) "Sovet It. Ul.Vat. urushi" qisqacha ocherk. M. 1970. T.K.Jurov. Vospominaniya i razmishleniya. T. 1-3. M. 1988 va boshqa adabiyotlar 1941-yil fojiasini ko'pincha Sovet armiyasini to'la qurollantirish uchun vaqt yetishmaganligi bilan, yangi turdagi samolyotlar va tanklar ishlab chiqarish uchun yetarli vaqt bo'lmaganligi bilan baholaydilar. Bu unchalik to'g'ri emas. Sovet davlati tashkil topgandan keying yillarda armiyani qurollantirish uchun hech qanday mablag'ini ayamadi. Agar 1920-yillar oxirida Qizil armiya hammasi bo'lib, 89 ta tankka va 1394 ta samolyotlar ega bo'lgan bo'lsa, 1941-yilning yoziga kelib, SSSR tanklar va harbiy samolyotlari jihatidan Germaniya, Italiya, Ruminiya, Finlyandiya, Vengriya va Yaponiyani armiyasini sonini birga qo'shib hisoblaganda ham ulardan ustun turardi. Bu ko'rsatkichlarga qisqa vaqt ichida 1929-yildan 1941-yilgacha erishildi.

Xo'sh, unda 1941-yil fojiasining sababi nimada degan savol tug'iladi? Buning asosiy sababi shundaki, Stalin rejimi davrida Sovet Armiyasi o'z qo'mondonlaridan, o'z boshliqlari va komandirlaridan ajralgandi.

Bu haqda 1941-yil yanvarida Gitler qurolli kuchlar rahbarlari va vakillari bilan bo'lgan kengashda ham gapirgandi, xususan U.V. Brauxich, V.Keytel, A.Yodl. F.Paulyus, A.Xayzinger va boshqalarga qarata: "Rossiya har qanday yo'l bilan bo'lsa ham majaqlanishi kerak, buni hozir

qilish kerak, ayniqsa, rus armiyasi rahbarsiz qolgan hozirgi paytda", - deb ta'kidlaydi.

Qizil armiyaning rahbarlaridan qancha kishi qatag'on qilindi, bu haqda aniq bir ma'lumot aytish qiyin, faktlar bir-biriga qarama-qarshi. M: Mudofaa xalq komissari K.E.Voroshilov 1938-yilning 29-noyabrda harbiy Sovet kengashida gapirib, "1937-1938-yillarda Qizil Armiyani tozalash vaqtida biz 40 mingdan ko'proq odamni qatag'on qildik" degan edi. Mudofaa Xalq komissari muovini B.A.Shadenkoning ma'lumotnomasiga ko'ra 1937-yildan 1939-yilgacha faqat quruqlikdagi qo'shinlardan 36898 kishi bo'shatilgandi, shundan 11178 kishi keyinchalik VKP (o) MVning qarori bilan vazifasiga qaytariladi. (O'sha yerda).

1937-yilning mayidan 1938-yilning sentabrigacha flotdan 3 mingdan ortiqroq kishi qatag'on qilinadi. 1937-1939-yillarda harbiy okrug qo'mondonlarining hammasi almashtiriladi, o'rinbosarlarining 90% diviziya va korpuslarning rahbarlarining 80%i, polk komandirlari va ularning o'rinbosarlarining 91%i almashtiriladi. 1939-1941-yillarda harbiy okrug qo'mondonlarining 82%, armiya qo'mondonlarining 53,6%, korpus qo'mondonlarining 68,6%, diviziya qo'mondonlarining 71 %i yangilandi. Faqat 7 va 8 mart (1941 y) kunlari 4 ta armiya qo'mondoni, 42 ta korpus qo'mondoni. 117 ta diviziya qo'mondolari o'z vazifalarini egalladilar.

Buning ustiga Sovet Armiyasini rahbar kadrlar bilan ta'minlash qoniqarsiz ahvolda qolaverdi, qo'mondonlar yetishmas edi, ko'pincha qo'mondonlikka harbiy bilim yurtlarni bitirib borgan tajribaga ega bo'lmagan kadrlarni qo'yishga to'g'ri keldi. Bu esa qo'mondonlar tarkibining sifatini pasaytirib yubordi. Ulug' Vatan urushi boshlangunga qadar ham armiyani rahbar kadrlar bilan to'la ta'minlashni iloji bo'lmadi. M: Quruqlikdagi qo'shinlarga 66900 ta rahbar kadr kerak edi yoki 16 %ga ta'minlanmagan edi, harbiy havo kuchlarida 32,3% uchuvchi texniklar yetishmas edi, flotda yetishmagan qo'mondonlik sostavi 22,4% ni tashkil etardi.

Sovet Armiyasini joy-joyiga qo'yib taqsimlash, uni mamlakatning g'arbiga ko'chirib o'tkazish, ya'ni safarbarlik masalasi ham kechiktirib amalga oshirildi. 1941 -yilning iyun oyi o'rtalarida Germaniya va uning Yevropadagi ittifoqchilariga qarshi hammasi bo'lib 240 diviziyani tashlash ko'zda tutilgan edi. Shundan 186 diviziya 1-Eshelonni tashkil etishi kerak edi. 54 ta diviziya 2-Eshelonni tashkil etib bu Bosh qo'mondon zaxirasida turishi kerak edi. 1-strategik Eshelon asosan mamlakatning g'arbiy

chegara rayonlaridagi g'arbiy okruglardan tuzilishi kerak edi. Bu 170 ta diviziya edi. Qolgan 16 tasi mamlakatning ichkarisidan, Baykal orti rayonlaridan keltirilishi kerak edi.

Biroq urush arafasidagi vaziyat shuni ko'rsatdiki, Sovet harbiy rahbariyati qo'shnlarni ushbu tartibda gruppировka qilishni o'z vaqtida amalga oshirolmadi. Stalin va uning atrofidagi kishilar - Molotov, Beriya, Voroshilov va oliy bosh qo'mondonlardan Timoshenko Jukovlar Germaniyaning hujumi to'g'risida aniq ma'lumotni olgan bo'lsalar ham bu ishni paysalga soldilar. 1941-yilning may oyi oxiri va iyun oyi boshlarida chegara qo'shnlari harbiy okruglaridan Germaniya o'z harbiy kuchlari va texnikasini chegara tumanlariga zarbdor suratda tezkorlik bilan joylashtirayotganligi to'g'risida tashvishli xabarlar kela boshladi. O'shanda ham harbiy okruglarni jangovar holatga keltirib chegara rayonlariga joylashtirish ishi kechiktirildi. 14-iyun kuni Jukov bilan Timoshenko Stalin huzuriga kirib, tashvishli xabarlar haqida ma'lumotlar berdilar va chegara qo'shnlari harbiy okruglarini jangovar holatga keltirib qo'yishni aytishdi. Biroq, Stalin olingan ma'lumotlarga ishonmadi, chegara qo'shnlari harbiy okruglarini jangovar holatga keltirish Germaniya uchun bahona bo'lishi mumkin deb rad javobini berdi. U urush 1941-yilda boshlanmaydi deb qattiq ishongandi.

1941-yilning 21-iyunida SSSRning Germaniyadagi elchisi V.G. Dekanazov, Fransiyaning Vishi shahridagi Sovet harbiy kishilari I.A.Suslparov va Berlindan V.I.Tupikovlar Germaniyaning SSSRga 22 iyunda hujum qilishi to'g'risida aniq ma'lumot beradilar.

O'sha kuni Beriya Stalinga yozma ma'lumot yo'llab yolg'on ma'lumot jo'natayotgan va SSSR bilan Germaniya o'rtasidagi munosabatni buzib, urushni keltirib chiqarishga harakat qilayotgan V.G. Dekanazovni Berlindan chaqirib olish to'g'risida iltimos qiladi.

22-iyunga kelib mamlakatning g'arbiy tumanlaridagi diviziyalar soni 186 taga yetgan bo'lsa ham ular chegaraga olib borib joylashtirilmadi. 2 ta o'qchi brigada, 4 ta havo desant korpusi bo'lib, bularda 3 mlnga yaqin odam 39 ming minomyot va to'plar, 9,5 ming tank va 8,5 ming samolyot bo'lsa-da, bular to'la jangovar holatga ko'chirilmagan edi

Bunga qarshi dushman tomon 176 diviziyani chegara tumanlariga to'plab jangovar holatga keltirib qo'ygandi. Shundan Germaniyaniki 157 ta va ittifoqchilarniki 19 ta edi. Bularda 3 mln 400 ming kishi bor edi, 31,1 ming minomyot va to'p, 4 ming atrofida tank va BTR, 4,9 ming samolyoti bor edi.

1941-yil 22-iyun arafasidagi kuchlar nisbati.

Harbiy kuchlar	SSSR	Germaniya (tituloqchilar: bilan)	nisbat
Odam soni	5373000 (2680000)	5500000	01 : 1,2
To'plar va minamyot	67000 (39000)	47000	1,4 : 1
Tank va o'zi yurar to'plar	9500 (1475)	4300	2,2 : 1
Samolyotlar	8500 (1540)	4980	1,8 : 1

Sovet armiyasi faqat odam soni jihatidan past bo'lsa-da, biroq boshqa qurollar soni jihatidan ustun edi. Ammo bu qurollar va texnikalar Germaniyalikidan sifat jihatidan ancha orqada edi. Shu sababli urushning dastlabki oylarida Sovet Armiyasi o'z boshidan katta qiyinchiliklarni kechirdi, ko'p talafotlar ko'rib orqaga chekindi.

Urushning 2-3-davrlarida urush harakatlarining borishi

Sovet-German fronti jahon urushining hal qiluvchi fronti bo'lib qoldi. M: 1942-yil noyabridan Gitler Germaniyasining va uning sheriklarining Sovet-German frontidagi diviziyalari soni 268 ta, 1943-yil avgust-sentabrda 230 ta bo'lgan

1943 -yil avgustida Gitler Germaniyasining 294 diviziyasidan 196 tasi, 1945-yil 313 diviziyasi va 32 brigadasidan 185 ta diviziyasi va 21 brigadasi SSSRga qarshi qo'yildi. Holbuki, g'arbiy frontda 1941-yilda Germaniyaning 10-11 ta diviziyasi, 1941-1942-yillarda Shimoliy Afrikada Germaniya va Italiyaning 15 ta diviziyasi, 1945-yil yanvarida g'arbiy frontda va Italiyada 108 diviziyasi harakat qildi, xolos.

1941-yilning yozida Angliya va "Ozod Fransiya" qo'shinlari gitlerchilarning Iroq, Suriya va Livandagi qo'poruvchilik faoliyatiga, SSSR va Angliya gitlerchilarning Eron territoriyasidagi xatti-harakatiga zarba berdilar.

1921-yilgi Sovet-Eron shartnomasining 6-moddasiga muvofiq 1941-yil 25-avgustda Sovet qo'shinlari Eronning Shimoliy viloyatlariga kiritildi, Janubiga ingliz qo'shinlari, keyinroq AQSH qo'shinlari ham kiritildi. SSSR va Angliya hukumatining talabi bilan Afg'oniston hukumati o'z mamlakatidan Gitler agentlarini chiqarib yubordi va fashist davlatlari bilan diplomatik aloqani uzdi

II jahon urushining doirasi kengayib bordi. 1941 -yil 7-dekabrda Yaponiya urush e'lon qilmay, AQSH va Angliyaning Tinch okeanidagi harbiy dengiz va harbiy havo kuchlariga hujum qilib jiddiy zarar yetkazdi. Perl-Harbor (Gavay orollari)ga hujumi natijasida AQSHning Tinch

okeandagi harbiy kemalarining deyarli yarmi yo'q qilindi. AQSHning Perl-Harbordagi talafoti juda og'ir talafot bo'ldi: shu bazadagi 8 linkorn ishdan chiqarildi, uning yarmi cho'ktirib yuborildi; 316 samolyoti shikastlandi va yakson qilindi; 3 mingga yaqin amerikaliklar halok bo'ldi.

Yaponiya tezlik bilan hujum boshlab, 1941-yil oxiri 1942-yil boshida Tailandni, Birmani, Gonkongni, Indoneziya orollarini, Singapurni, Filippinni ishg'ol qildi. AQSH va Angliyaning Tinch okeandagi bir qator orollarini (Guam, Ueyk, Yangi Britaniya, Yangi Gveniyaning bir qismi va boshqalarni) egalladi.

Yaponiya Tinch okeanda urush harakatlarini boshlab yuborgandan keyin, o'sha 1941-yil 11-dekabrda Germaniya va Italiya AQSHga qarshi, 8-dekabrda AQSH Yaponiyaga, so'ng Germaniya va Italiyaga qarshi, Angliya o'z dominionlari bilan birga Yaponiyaga qarshi urush e'lon qildilar. Xitoy rasmiy ravishda Yaponiya, Germaniya va Italiyaga qarshi urush e'lon qildi. Uch agressiv davlat- Germaniya, Italiya va Yaponiya 1941-yil 11-dekabrda Uchlar ahdnomasiga (1940-y) qo'shimcha yangi harbiy ahdni imzoladilar: birgalikda va barcha vositalar bilan Angliya va AQSHga qarshi urush olib borish. o'zaro roziliksiz ular bilan yarashmaslik va sulh tuzmaslik majburiyatlarini oldilar. Ular harakat zonalarini ham belgilab olishdi. 1942 -yil 18-yanvar kelishuviga muvofiq Yaponiyaning zonasi qilib, Ural tog'laridan AQSHning g'arbiy qirg'oqlarigacha bo'lgan joylar belgilandi, Germaniya va Italiyaning zonasi qilib, Uraldan g'arbga - AQSHning sharqiy qirg'oqlarigacha bo'lgan yerlar va Amerika qit'asi belgilandi. Ideologiyalar va ijtimoiy-siyosiy tuzumi turlicha bo'lishiga qaramay, SSSR-Angliya-AQSH davlatlarining gitlerchilarga qarshi qudratli koalitsiyasi tashkil topa boshladi.

1941-yil 12-iyulda SSSR va Angliya o'rtasida Germaniyaga qarshi urushda birga harakat qilish to'g'risida bitim tuzildi. 1941-yil 2-avgustda AQSH hukumati agressiyaga qarshi kurashda SSSRga iqtisodiy yordam qilishga qaror qilganini bayon qildi. 16-avgustda Angliya bilan SSSR o'rtasida savdo va kredit to'g'risida bitim tuzildi; Angliya SSSRga 10 mln funt sterling hajmida 3%li kredit berdi. 9-14-avgustda Ruzvelt va Cherrill Atlantika okeanida (Nyufaulend orolida) uchrashib, SSSRga yordam ko'rsatish masalasini ham muhokama qildilar.

1941-yilning 29-sentabri - 1-oktabrida SSSR, AQSH, Angliya vakillarining Moskva kengashi bo'lib, bunda o'zaro yordam rejalari ishlab chiqildi. AQSH-Angliya 9 oy ichida SSSRga beriladigan qurol-aslahalar va strategik materiallar to'g'risida, SSSRning esa ularga yetkazib

beradigan strategik ashyolari to'g'risida kelishib olindi. 7-noyabrda AQSH Lend-Liz haqidagi qonunni SSSRga ham tatbiq etib, 1 mlrd. dollar hajmida foizsiz kredit berdi. Shunday qilib, 1941-yil oxiriga kelib SSSR, Angliya va AQSHdan iborat antifashistik kaolitsiya vujudga keldi.

Ruzvelt bilan Cherrchillning 1941-yil 9-14-avgustda Nyufaulenddagi uchrashuvi Atlantik hartiya degan hujjatning qabul qilinishi bilan tugadi. Bu hujjatda birovlarining yerini bosib olmaslik, xalqlarning mustaqil bo'lib yashash huquqini tan olish, savdoda tenglik, iqtisodiy hamkorlik, natsistlar zulmini tugatish, agressorlarni qurolsizlantirish, tinchlik o'rnatish to'g'risida vazifalar bayon qilindi. 1941-yilning 24-sentabrida SSSR Hartiyaning asosiy prinsiplariga roziligini bildirdi va unga qo'shildi. 1942-yilning 1-yanvarida Vashingtonda fashizmning yovuz kuchlariga qarshi kurash to'g'risida 26 davlatning Deklaratsiyasi qabul qilindi. Davlatlar Atlantik Hartiyani ma'qullab, bir-birlari bilan hamkor bo'lish, dushman bilan separat yarashuv yoki sulh bitimlari tuzmaslik majburiyatlarini oldilar. Eron va antifashistik kaolitsiyaga qo'shildi.

1942-yil 26-mayida SSSR va Angliya o'rtasida ittifoqlik va urushdan keyingi hamkorlik va o'zaro yordam to'g'risida (20-yilga) shartnoma, 1942-yil 11-iyunda SSSR bilan AQSH o'rtasida agressiyaga qarshi urush olib borishda o'zaro yordamga doir prinsiplar to'g'risida bitim tuzildi. Bu bitimlarni tuzish paytida Angliya bilan AQSH Yevropada Gitler Germaniyasiga qarshi 2-frontni 1942-yilda ochish to'g'risida majburiyat ham olgandilar.

Biroq Angliya bilan AQSHda, urushda, ham Germaniyani, ham SSSRni kuchsizlantirib ularni tobe bo'lgan mamlakatlarga aylantirib qo'yish fikri ham yo'q emas edi. M: O'sha vaqtda AQSH senatori (keyinchalik Ruzveltdan so'nggi prezident) Garri Trumen imperialistlarning qabih niyatlarini ifodalab shunday degan edi: "Agar biz Germaniyaning yutib chiqayotganligini ko'rsak, u holda Rossiyaga yordam berishimiz kerak, agar Rossiya yutib chiqadigan bo'lsa, u holda Germaniyaga yordam berishimiz kerak. Shu tariqa ular bir-birlarini mumkin qadar ko'proq o'ldiraverishsin".

Ikkinchi frontni ochish masalasi paysalga solindi. Cherrchill 1942-yil avgust oyida Moskvada olib borilgan muzokaralarda 1942-yilda 2-front ochish mumkin emasligini isbotlashga urinib, 1943-yilda albatta ochishga va'da berdi. Biroq, 1943-yilda ham u ochilmadi. Angliya va AQSH vakillari yashirin suratda Germaniya bilan ham muzokaralar olib borganlar. M: 1941-yil sentabrida Lissabonda Angliya vakili bilan Germaniya vakili o'rtasida, 1943-yil fevralida Jenevada AQSHning vakili

Dalles bilan Germaniya knyazi M.Gogenloe o'rtasida muzokaralar bo'ldi. Bunday yashirin muzokaralar 1945-yil bahorigacha davom etdi. 1942-yil oktabrida Cherrchill Ruzveltga yozgan xatlarida SSSRga harbiy materiallar yuborishni to'xtatish, Kavkazga Angliya-AQSHning quruqlik va harbiy havo kuchlarini yuborish to'g'risida xiyonatkorona istaklarini bildirdi.

AQSH harbiy kuchlari urush yillarida 12 mln. 245 ming kishiga, Angliyaniki 9 mln. 500 ming kishiga yetdi, shunga qaramay, ular Yevropada 2-frontni ochmay, asosiy harbiy kuchlarini 2-darajali Tinch okeanda va Afrikada urush ketayotgan rayonlarga to'pladilar.

Gitlerchilar Sovet-German frontining eng asosiy uchastkasi Moskva tomon borish deb bilib, 80 ga yaqin diviziyasini va katta harbiy havo kuchlarini shu tomonga tashladi. Ular noyabrning oxiri va dekabr oyining boshlarida Moskvaga 23-25 kmgacha yaqinlashib keldilar, 1941-yilning 5-6-dekabrida boshlangan qarshi hujumi natijasida dushmanning 50 tacha diviziyasi majaqlandi va 1942 -yilning 23-fevraligacha dushman Moskva yonidan 120-400 km g'arbga uloqtirib tashlandi. Nemis-fashist armiyasining "engilmasligi" to'g'risidagi afsona "Barbarossa rejasini" uzil-kesil barbod bo'ldi.

Moskva ostonasida dushman mag'lubiyatini g'arb tarixchilari qishning qattiq bo'lganligi bilan izohlaydilar. "1941-yil noyabr oxiri va dekabrda havo 63 darajagacha sovib ketdi",- deb izohlaydilar. Holbuki sovuqning maksimal kuchayishi, ba'zi bir kunlari 31 darajadan oshmagan edi. Nemislar "General qish va general botqoq- ruslarga yordamga keldi", - deb o'zlarining mag'lubiyatlarini xaspo'slashga urindilar.

Dushman 1942-yilning iyun oxirida katta kuch bilan yana hujumga o'tdi. Biroq, Sovet qo'shinlarining yangi shiddatli janglari natijasida 1942-yilning 19-noyabridan 1943-yilning 2-fevraligacha nemis-fashistlarning 330 minglik 2 ta armiyasi tor-mor qilindi. Bulardan 147 mingi halok bo'ldi, 91 mingdan ortig'i feldmarshal Pauls boshchiligidagi asir olindi. Italian, rumin va venger diviziyalari yakson qilindi, hamma bo'lib dushman 800 mingdan ortiq soldat va ofitserini, 2000 tank, 3 ming samolyot, 70 ming avtomashinasini yo'qotdi. Germaniyada umumiy motam e'lon qilindi.

Nemis tarixchilari Stalingrad ostonasida nemis-fashistlarning mag'lubiyatini kuchlar teng bo'lmaganligining natijasi bilan izohlaydilar, ya'ni "Sovet Armiyasi odam soni jihatidan 21 baravar ustun edi" - deb izohlaydilar. Aslida 1942-yilning noyabrida Stalingradda kuchlar nisbati deyarlik teng edi: Sovet qo'shinlari 1 mln 5 ming jangchiga, nemis-fashistlar 1 mln 11 ming jangchiga ega edilar; tank va artilleriyada Sovet

qo'shinlari ustunlikka ega edi, samolyotlarning soni jihatidan esa dushmanning qo'li baland edi. Stalingrad jangi II jahon urushida tubdan burilishning boshlanishi bo'ldi, bu jang Yaponiya bilan Turkiyaning SSSRga qarshi urush boshlash rejalarini barbod qildi. Biroq nemis-fashistlar 2-frontning ochilmaganidan foydalanib, 1943-yilning yozida Sovet-German frontida o'zlarining 257 diviziyasini to'pladilar. Kursk yonida ular "Sitadel" deb nomlangan operatsiyani amalga oshirish uchun 900 ming soldat va ofitserini, 10 mingga yaqin to'p va minomyotni, 3 mingga yaqin tank va o'zi yurar to'plarni, 2 mingdan ortiq samolyotni tashladilar. 1943-yilning 5-iyulida ular hujum boshladilar, biroq, 12-iyulda Sovet qo'shinlari qarshi hujumga o'tib 23-avgustgacha dushmanning katta kuchini tor-mor qilib tashladi. Dushman o'zini o'nglab ololmaydigan darajaga kelib qoldi. Kursk ostonasidagi jang 2-jahon urushining eng katta janglaridan biri hisoblanib, tubdan burilish tugallandi. Faqat Kursk ostonasida dushmanning 30 ga yaqin diviziyasi yakson qilindi.

G'arb davlatlarining liderlari Sovet-German frontining jahon urushidagi salmog'ini va Qizil Armiyaning rolini tobora tan olishga majbur bo'ldilar. Gitlerchilarning Moskva ostonasidagi mag'lubiyatini sharhlab, Cherrhill "ruslarning qarshilik ko'rsatishi german armiyasining belini sindirdi" dedi.

1942-yilning oktabrida Ruzvelt Cherrhillga yozgan xatida "Rus fronti bizning eng buyuk umidimizdir" deydi.

Nemis-fashistlarining Stalingrad ostonasida so'ngra Kursk yonida bo'lgan katta mag'lubiyati Yevropada fashizmga qarshi milliy ozodlik kurashining boshlanishiga olib keldi. Yugoslaviya, Fransiya, Italiya, Chexoslovakiya, Polsha, Bolgariya, Albaniya, Gresiya, Ruminiya, Norvegiya, Gollandiya va boshqa mamlakatlarda bunday kurashlar o'sdi.

Osiyoda va Tinch okean havzasida – Xitoyda, Koreyada, Hindi-Xitoyda, Filippin orollarida, Birma, Malayya va Indoneziyada kommunistlar yetakchiligida xalqlar Yaponiya bosqinchilariga milliy ozodlik kurashini boshladilar.

1941-yil kuzida Angliya-Amerika qo'shinlarining asosiy qismi Shimoliy Afrikada edi. Dushman asosiy kuchlarining Sovet-German frontida bo'lishi Angliya-Amerikaga Shimoliy Afrikada hujumga o'tish imkoniyatini tug'dirdi.

1941-yil kuzida Shimoliy Afrikada Germaniya va Italiya 100 ming kishilik harbiy kuchga, Angliya esa 150 ming kishilik harbiy kuchga ega edi.

1941-yil noyabrida general Montgomeri qo'mondonligidagi ingliz qo'shinlari hujumga o'tib 1942-yil yanvarida Kirenaikani egalladilar. Lekin general Rommel qo'mondonligidagi nemis-italyan qo'shinlarining qarshi hujumlari natijasida inglizlar yana Misrga Al-Alamaynga chekindilar.

1942-yilning 23-oktabrida ingliz qo'shinlari qarshi hujumga o'tdilar, agressorlarni Misrdan surib chiqardilar, Kerinaika va Tripolitaniyani egalladilar. 1942-yilning 8-noyabrida Amerika generali Eyzensauer boshchiligidagi 700 ming kishilik ingliz-amerika qo'shinlari uch guruhga bo'linib hujum boshladi va Shimoli-G'arbiy Afrika, Fransiya Marokashi va Jazoir hududlarini egallab Tunis hududiga kirdilar.

1943-yilning 20-21-martida ittifoqchilar hujumni davom ettirdilar. Italian-nemis qo'shinlari ko'p talafot ko'rib, O'rta yer dengizi qirg'oqlariga chekindilar. Angliya-Amerika armiyasi Tunisni ishg'ol qildilar va nihoyat 1943-yilning 12-mayida Shimoliy Afrikada italyan-nemis qo'shinlari taslim bo'ldi. Bu g'alaba ittifoqchilar uchun 2- frontni ochish uchun imkoniyat tug'dirib berdi. Biroq, ular 2-frontni ochishni paysalga solishni davom ettirdilar. Ular Shimoliy Afrikadagi g'alabalarini bo'rttirib maqtashdilar, Al-Alamayn yonidagi jangni 2-Stalingrad deb atashdilar. Holbuki, Stalingrad ostonasidagi jangda dushmanning 1 mlnga yaqin armiyasi ishtirok etgan bo'lsa, Al-Alamayn yonidagi jangda dushmanning 80 ming kishilik armiyasi qatnashdi. Demak, 2-Stalingrad jangi deb ko'klarga ko'tarib maqtash ortiqcha bo'lgan ekan. Gitler Germaniyasi ittifoqchilarining, ayniqsa, fashistik Italiyaning ahvoli g'oyat darajada yomonlashib ketdi. Sovet-German frontida katta Italiya 11 ta diviziyasidan mahrum bo'ldi. Shimoliy Afrikada u katta talafot ko'rdi. Mamlakat iqtisodiy tanglikni boshidan kechirmoqda edi, xomashyo yetishmasdi. U Germaniyaning qaramiga aylandi, 500 ming ishchi Germaniyaga olib ketilgan edi. Moliyaviy ahvol og'irlashib, xalq sulhni talab qilib chiqqa boshladi. Italiya soldatlari to'da-to'da bo'lib ittifoqchilar tomoniga o'tib keta boshladi. Italiyaning tang ahvolda qolganligidan foydalanib, Kursk janglari ketayotgan paytda Ittifoqchilar armiyasi 1943-yil iyulida Sitsiliya oroliga qo'shin tushirdi va uni egalladilar. 1943-yil iyulida Verona shahrida bo'lgan uchrashuv (19-iyulda It.Shim. Verona shahrida Mussolini Gitler bilan uchrashib, undan yordam so'radi, biroq Gitler buni rad qiladi va Shimoliy Italiyanigina "birga himoya qilish"ni taklif qiladi. U bu bilan Germaniyani Janub tomondan himoya qilishda Italiyaning qolgan qo'shinlaridan foydalanishni ko'zda tutgan edi). Bu Italiya fashistik partiya Sovetiga ma'qul bo'lmadi.

Sovet 24-iyulda Oliy bosh qo'mondonlik lavozimini Mussolini qo'lidan olib qiroлга topshirish to'g'risida qaror qabul qildi. Mussolini barcha lavozimlaridan mahrum qilindi va Marshal Badalo boshchiligida yangi hukumat tuzildi. Mussolini qamoqqa olindi. 15-avgustda Badalo hukumati general Eyzenxauer bilan muzokaralar olib bordi va 3-sentabrda yarashuv va so'zsiz taslim bo'lish aktiga imzo chekdi. Shu kuni Angliya-Amerika qo'shinlari Janubiy Italiyaga tushirildi. Gitlerchilar vahimaga tushib, Italiyaning shimoliy va markaziy rayonlarini, shuningdek, janubning bir qismini ishg'ol qildilar. Qirol va Badalo hukumati ittifoqchi qo'shinlar pano'higa qochdi.

12-sentabrda Gitler Mussolini qamoqdan ozod etib, samolyotda Germaniyaga olib qochdilar. Gitler bilan muzokaralar bo'lib o'tgach Mussolini gitlerchilar yordami bilan Shimoliy Italiyada qo'g'irchoq hukumatni tuzdi. Gitlerchilar taslim bo'lgan italyan qo'shinlarini qurolsizlantirib, ularga nisbatan shavqatsizlik bilan munosabatda bo'ldilar. 13-sentabrda Badalo hukumati fashistik Germaniyaga qarshi urush e'lon qilishga va antigitler kaolitsiyaga qo'shilishga majbur bo'ldi. Biroq ittifoqchilarimiz Italiyaning Shimoliga qarab hujum qilishni tezlashtirmadilar faqat 1943-yilning noyabridagina Neapol shimolidagi nemislar ishg'ol qilgan pozitsiyalarga yetib bordilar.

Ma'lumki, militaristik Yaponiya 1941-yil dekabr - 1942-yil mayida Janubi-Sharqiy Osiyoning katta qismini va Tinch okeanda bir qancha orollarni egallagan edi. U Avstraliyaga hujum qilishga tayyorlanmoqda edi. Biroq amerikaliklar tashabbusni egallab, 1942-yilning mayida Yangi Gvineyada va Marjon dengizida Yaponiyaning harbiy kemalariga zarba berdi. Yaponiya 2 yirik harbiy kemadan va 80ga yaqin samolyotidan mahrum bo'ldi. 4-5-iyunda Gavay orollarida bo'lgan jangda ham Yaponiya mag'lubiyatga uchradi va u Tinch okeanda mudofaaga o'tishga majbur bo'ldi. 1943-yilda ham Tinch okeanda bo'lgan urushlarda Yaponiya muvaffaqiyatsizlikka uchradi. 1944-yil iyulida Tinch okeanda urushni boshlab yuborgan general Todzio hukumati quladi. Yaponiyaning Tinch okeanda va Osiyodagi ahvoli yomonlasha bordi.

1943-yil 19-30-oktabrda Moskvada SSSR, AQSH va Buyuk Britaniya tashqi ishlar ministrlarining konferensiyasi bo'lib o'tdi. Konferensiya SSSR taklifi bilan urushning borishi, uning muddatini qisqartirish va urushdan keyingi tartib to'g'risidagi masalalarni muhokama qildi. Konferensiya urush davrida va urushdan keyin ittifoqchi davlatlar hamkorligi to'g'risida deklaratsiya qabul qildi. Deklaratsiya dushman taslim bo'lguncha urushni davom ettirish, urushdan keyin butun kuchlarni

tinchlik va xavfsizlikning mustahkamlashga qaratish xalqaro tinchlik va xavfsizlik tashkilotini tuzish, urushdan keyin janjalli masalalarni hal qilishda o'zaro kelishmay turib harbiy vositalarni ishga solmaslik kabi masalalarni bayon qildi.

Konferensiya Stalin, Ruzvelt va Cherrchill imzosi bilan e'lon qilingan gitlerchilarni javobgarlikka tortish to'g'risidagi deklaratsiyani ham qabul qildi.

1943-yil 28-noyabr- 1-dekabrda Tehronda uch buyuk davlat - SSSR, AQSH, Buyuk Britaniya hukumatlari rahbarlari, tashqi ishlari ministrleri va Bosh shtab boshliqlari ishtirokida konferensiya bo'lib o'tdi. Konferensiyada harbiy hamkorlik, 2-front masalasi, urushdan keyingi Germaniya masalasi muhokama qilindi. Tegishli hujjatlar, deklaratsiyalar qabul qilindi.

Garchi Britaniyaliklar nemislarga havo va dengiz orqali hujumlar uyushtirib, Amerikaliklar bilan birga nemislarning Shimoliy Afrikadan Misrga harbiy harakatlarini to'xtatishiga qaramay, 1944-yilgacha Sovetlar urushining asosiy yukini o'ziga oldi va barcha nemis qurbonlarining 85 foizdan ortig'iga sababchi bo'ldi³⁷.

Sovet delegatsiyasining qat'iy talabi bilan 1944-yil 1-maydan kechiktirmay La-Mansh bo'g'ozi orqali Shimoliy Fransiya ga o'tib, Yevropada 2-frontni ochish to'g'risida bitimga kelindi. Germaniya masalasida esa bir fikrga kelinmadi. SSSR urushdan keyin Germaniyani yagona demokratik davlat bo'lib qolishi to'g'risida bayonnoma berdi. AQSH Germaniyani besh davlatga bo'lib yuborish taklifini kiritdi. Angliya esa Prussiyani Germaniyaning boshqa qismidan ajratib yuborishni, Germaniyaning Janubiy viloyatlarini "Dunay federatsiyasi" tarkibiga kiritish taklifini kiritdi.

Eron to'g'risida deklaratsiyada unga iqtisodiy yordam ko'rsatish, uning mustaqilligiga, hududiy butunligiga ziyon yetkazmaslik haqida majburiyatlar olindi. Ayrim kelishmovchiliklarga qaramay Tehron konferensiyasi Gitlerga qarshi qaratilgan kaolitsiyani mustahkamlashga katta rol o'ynadi. Gitlarning antifashistik kaolitsiyani bo'lib yuborish uchun qilgan harakatlari befoйда ketdi.

1944-yilning yozi va kuzida nemis-fashist qo'shinlarni quvib borib, o'zining Shimoliy dengizdan Qora dengizgacha bo'lgan davlat chegarasini tikladi va Sovet qo'shinlari fashizm qulligiga tushib qolgan davlatlarni ozod qilish uchun xoloskorlik missiyasini boshladi.

³⁷ Worlds Together, Worlds Apart W. W. Norton & COMPANY New York, London, 2011 p. 549

Urushning 4-davrida urush harakatlarining borishi

AQSH va Angliya 1944-yilning 6-iyunida nihoyat 2-frontni ochdilar. General Eyzenxauer qo'mondonligidagi ingliz-amerika qo'shinlari La-Manshdan o'tib, Fransiyaning shimolidagi Normandiyaga kirdilar. 15-avgustda Angliya, Fransiya va AQSH qo'shinlari Fransiyaning janubiga Tulon rayoniga tushirildi. 13-avgustda Fransiyaning shimolida olib borilgan bir qator operatsiyalardan keyin nemis-fashistlarning 100 mingga yaqin qo'shinlari asir olindi. 1944-yil 25-avgustda fransuz vatanparvarlari tomonidan ozod qilingan Parijga kirdilar va Fransiya respublikasi muvaqqat hukumati Londondan Parijga keldi.

1944-yilning sentabrida ittifoqchilarning qo'shinlari Fransiya, Lyuksemburni, Belgiyani va Gollandiyaning bir qismini ozod qildilar hamda Germaniya chegarasiga o'tdilar.

G'arbiy frontdagi kuchlar nisbati (1944-yil, sentabr - 1945-yil, fevral)

Harbiy kuchlar	Ittifoqchilar	Fashistlar	Nisbati
Odam soni	4859000	1820000	2,7 : 1
To'plar va minamyotlar	37000	30000	1,2 : 1
Tanklar va o'zi yurar to'plar	11300	2000	5,7 : 1
Samolyotlar	11700	1000	11,7 : 1

G'arbdagi front fashistik Germaniyaning 85ta diviziyasini o'ziga jalb qildi, holbuki 1944-yil yozida ham dushmanning 228 diviziyasi va 28ta brigadasi Sovet German frontida edi. Shu sababli 1944-yil sentabrida Cherrhill "shu rus armiyasi German harbiy mashinasining ichak-chavog'ini olib tashladi va hozirgi daqiqada ham o'z frontida dushmanning tengsiz katta qismiga bardosh bermoqda", deb iqror bo'lishga majbur bo'lgan edi.

1944-yil oxiri va 1945-yil boshiga kelganda kuchlar nisbati to'la Sovet armiyasi foydasiga o'zgargandi. Lekin dushman hali kuchli edi, uning 204 diviziyasi Sovet-German frontida edi, faqat 70 dan kamroq diviziyasi G'arbiy Yevropa frontida edi.

Shunga qaramay, 1944-yil 16-dekabrda nemis qo'shinlari G'arbiy frontda hujum boshlab. Angliya-Amerika qo'shinlari frontini yorib o'tdilar va Fransiyaning Shimoli-Sharqiga tutashgan Belgiyaning Ardenn tog' rayonlarida Angliya-Amerika qo'shinlarini og'ir ahvolda qoldirdilar. Ittifoqchilarning qo'shinlari qariyb 100 kmcha orqaga chekindilar va ko'p

talafot ko'rdilar. 1945-yil yanvarida nemis-fashistlar Elzasda ham hujumga o'tdilar. Cherrill 1945-yil 6-yanvarda Stalinga murojaat qilib, Sovet qo'shinlari hujumini tezlatishni va shu yo'l bilan yordam berilishini so'radi. 20-yanvarga mo'ljallangan hujum 12-yanvarda boshlandi va 1200 km kenglikda dushman kuchlariga qaqshatqich zarbalar berildi. Bu hujum operatsiyalarida 150 ta Sovet diviziyasi qatnashdi. Sovet qo'shinlari odam va texnika jihatidan dushmandan ancha ustun edi. Gitler qo'shinlari bir necha yuz kilometr g'arbga uloqtirib tashlandi va 60 ta nemis diviziyasi tor-mor qilindi. 17-yanvarda Varshava, 13-fevralda Budapesht, 4-aprelda Bratislava ozod qilindi. 9-aprelda Kengsburg, 13-aprelda Vena ishg'ol qilindi. Sovet qo'shinlarining bu hujumlari nemis-fashist qo'shinlarining g'arbiy frontdagi hujumlarining to'xtatilishiga olib keldi. Gitler qo'mondonligi bir qancha diviziyalarni g'arbiy frontdan olib Sharqiy frontga tashlashga majbur bo'ldi. Angliya-Amerika qo'shinlari o'zlarini o'nglab olib 1945-yil martidan nemislarga qarshi hujumga o'tishga muvaffaq bo'ldilar.

1945-yil 4-12-fevralda Qrimning Yalta shahrida uch buyuk davlat - SSSR, AQSH, Buyuk Britaniya hukumat boshliqlari - Stalin, Ruzvelt, Cherrill va ularning maslahatchilari ishtirokida konferensiya bo'lib o'tdi. Konferensiyada Germaniyaga qarshi birgalikda urush harakatlarini tezlashtirib olib borish rejalari, urush harakatlarini Germaniya so'zsiz taslim bo'lgandan keyin to'xtatish haqida bitim qabul qilindi. Konferensiyada AQSHning Germaniyani 5-qismga, Angliyaning esa Germaniyani 3 qismga bo'lish to'g'risidagi takliflari rad etilib, kelgusi Germaniyani yagona davlat sifatida saqlab qolish to'g'risida ham bir bitimga kelindi.

Konferensiya gitlerchilar keltirgan zararlar va harobalar uchun Germaniyadan 20 mlrd. dollar (SSSRga 10 mlrd) miqdorida reparatsiya olish to'g'risida kelishib oldilar. Konferensiyada tinchlik va xavfsizlikni saqlash va ta'minlash uchun Birlashgan millatlarning xalqaro tashkilotini tuzish to'g'risida ham kelishib qaror qabul qildilar.

Konferensiyada Germaniya so'zsiz taslim bo'lgandan keyin 2-3 oy o'tib SSSRning Yaponiyaga qarshi urushga kirishi to'g'risida yashirin bitim tuzildi; Janubiy Saxalinni unga yaqin orollarni va Kuril orollarini Yaponiyadan SSSRga qaytarib berilishi masalasi, Port-Arturni SSSRning harbiy dengiz bazasi sifatida qayta ijaraga berish va boshqa masalalar ko'rildi.

1945-yil aprel o'rtalarida gitlerchilar Sovet qo'shinlariga qarshi 214 diviziya va 14 brigada, ittifoqchilarga qarshi 60 diviziyaga ega edi.

1945-yilning 16-aprelidan Berlin operatsiyasi boshlandi. 23-aprelda Sovet qo'shinlari Berlinga kirdilar, 25-aprelda Berlin hamma yoqdan qurshab olindi. g'arbdan ittifoqchi qo'shinlar Reyndan o'tib, Elba daryosi tomon yurdilar va 25-aprelda Sovet qo'shinlari Amerika qo'shinlari bilan uchrashdilar

Berlin operatsiyasi (1945-yil 16-aprel – 2-may).

Harbiy kuchlar	SSSR	Germaniya	Nisbati
Odam soni	25000000	10000000	2.5 : 1
Zambaraklar va minamyotlar	41600	10400	4.0 : 1
Tanklar va o'zi yurar to'plar	6250	1500	4.1 : 1
Samolyotlar	7500	3300	2.3 : 1

Berlin operatsiyasi ikkinchi jahon urushining eng buyuk janglaridan biri bo'ldi. 30-aprelda Sovet qo'shinlari Reyxstagni shturm qilib oldilar va soat 14 dan 25 minut o'tganda Reyxstag binosi ustiga g'alaba bayrog'ini o'rnatdilar. Shu kuni Gitler, undan keyin esa Gebbels o'zini o'zi otib o'ldirdi. 2-mayda fashistlarning Berlin gornizoni taslim bo'ldi va Berlin Sovet qo'shinlari tomonidan batamom ishg'ol qilindi.

1945-yil 8-mayda SSSR, AQSH, Angliya va Fransiya qo'mondonliklarining vakillari ishtirokida Germaniya qo'mondonligining vakillari (Keytel va boshqalar) Germaniyaning so'zsiz taslim bo'lganligi to'g'risidagi aktga imzo chekdi. 1945-yil 23-mayda Sovet qo'mondonligining talabi bilan Denis va uning "hukumati" qamoqqa olindi.

1945-yil 5-iyunda Berlinda Germaniyaning mag'lubiyati haqidagi qabul qilingan Dekloratsiyaga muvofiq Germaniyada oliy hokimiyat 4 ittifoqchi davlat ixtiyoriga o'tdi. Germaniya 4 zonaga: SSSR, AQSH, Angliya va Fransiya qo'shinlari okkupatsiya zonasiga, Berlin esa 4 sektorga bo'lindi.

Qrim konferensiyasi qarorlariga ko'ra 1945-yil 25-apreldan 26-iyungacha antifashistik kaolitsiyaga kirgan davlatlarning Birlashgan Millatlarning San-Fransiskoda konferensiyasi bo'lib o'tdi. 46 mamlakatdan 300 ga yaqin vakillar qatnashdi, keyinroq yana 4 davlatdan delegatsiyalar bordi, shu jumladan Ukraina SSR va Belorussiya SSR vakillari ham qo'shildi. Konferensiyada xalqaro tinchlik va xavfsizlikni mustahkamlash va ta'minlash uchun Birlashgan Millatlar Tashkilotini tuzish masalasi ko'rildi. Nihoyat 1945-yil 26-iyunda BMtning ustavi

qabul qilindi. O'sha yili 24-oktabrda BMT a'zosi bo'lgan davlatlar tomonidan Ustav tasdiqlandi. 24-oktabr - BMT kuni deb ataldi.

1945-yil 17-iyul – 2-avgustda uch buyuk davlat - SSSR, AQSH, Buyuk Britaniya hukumatlari boshliqlarining - Stalin, G.Trumen (1945-yil 12-aprelda prezident Ruzvelt vafotidan keyin vitse-prezident G.Trumen prezidentlik lavozimini egallaydi), U.Cherrill, 25-iyuldan boshlab K.Etlli (Angliya parlament saylovlarida g'alaba qilgan leyboristlar partiyasining vakili) va ularning maslahatchilari ishtirokida Berlin yaqinida Potsdamda konferensiya bo'lib o'tdi. Potsdam onferensiyasi g'oyat muhim qarorlar qabul qildi. Konferensiyadagi bosh masala - Germaniya masalasi edi. Siyosiy prinsiplar bo'yicha Germaniyani to'la qurolsizlantirish (demilitarizatsiya), fashizmni tugatish (denatsifikatsiya), Germaniyaning siyosiy hayotini demokratik asosda qayta qurish (demokratizatsiya), iqtisodiy prinsiplar bo'yicha harbiy-iqtisodiy potensialni va kartellarni tugatish choralari, okkupatsiya davrida ham Germaniyani "iqtisodiy tomondan yaxlit" deb qarash ko'zda tutildi. Harbiy jinoyatchilarni qamoqqa olish va sud qilish to'g'risida kelishib olindi.Xalqaro harbiy tribunal tuzildi. Konferensiyada reparatsiya masalasi ko'rib chiqildi va 50% (10 mlrd dollari) SSSR foydasiga deb belgilandi. Uch davlat Germaniyaning harbiy dengiz va savdo flotini teng bo'lib olish to'g'risida kelishib oldilar.

Konferensiyada Polshaning g'arbiy chegaralari qilib Oder va Neyse daryolari belgilandi. Kenigsburg shahri va uning atrofidagi joylar SSSRga beriladigan bo'ldi.

Urushning 5-davrida urush harakatlarining borishi

Konferensiyada militaristik Yaponiyani tezlikda tor-mor qilish masalasi ham ko'rib chiqildi.

1945-yil 6- va 9-avgustda prezident Trumen buyrug'i bilan Yaponiyaning Xirosima va Nagasaki shaharlariga atom bombasini tashladilar. Xirosima butunlay vayron qilindi. Hammasi bo'lib 300 mingga yaqin kishi halok bo'ldi, 200 mingga yaqin kishi yarador, mayib-majruh bo'lib qoldi. Xirosimaga tashlangan bombaning quvvati 12 kiloton edi. Sovet hukumati Yaponiyaning urush davridagi antisovet pozitsiyasini hisobga olib, 1945-yil 8-avgustda 9-avgustdan boshlab Yaponiyaga qarshi urush boshlashini bildirdi.

Sovet-Yaponiya frontidagi kuchlar nisbati (1945-yil avgust):

Harbiy kuchlar	SSSR	Yaponiya	Nisbati
Odam soni	1500000	1200000	1,2 : 1
To'plar va minamyot	26000	8500	3,5 : 1
Tank va o'zi yurar to'plar	5500	1155	5 : 1
Samolyotlar	3800	1800	2,1 : 1

Urush boshlanishi vaqtida kuchlar nisbati quyidagicha edi: Yaponiyaning 1 mln 200 ming armiyasi, 1155 ta tank va o'zi yurar to'plari va 1800 ta samolyoti bor edi. Zarbdor Kvantun armiyasiga qarshi Sovet qo'shinlarida 1,5 mln kishi, 26 mingdan ortiq to'p va minomyot, 5500 dan ortiq tank va o'zi yurar to'plar, 3800 dan ziyod samolyotlari bor edi.

9-avgustda Sovet qo'shinlari shiddatli hujumlarini boshlab yubordi va 1945-yilning 2-sentabrda Yaponiya so'zsiz taslim bo'lish aktiga imzo chekdi. Janubiy Saxalin va Kurill orollari SSSRga o'tdi. Yaponiyaning taslim bo'lishi bilan II jahon urushi ham tugadi.

Ikkinchi jahon urushi 5 davrga bo'linadi.

Birinchi davr - (1939-yilning 1-sentabri - 1941-yilning 22-iyuni) G'arbiy Yevropa davlatlarining mag'lubiyatga uchrashi bilan kuchlar nisbatining fashizm foydasiga o'zgarishi bilan xarakterlanadi.

Ikkinchi davr - (1941-yil 22-iyun - 1942-yil 19-noyabr) Yashin tezligida urush olib borish rejasining barbod bo'lishi bilan, antifashistik koalitsiyaning tuzilishi bilan va II jahon urushining tub burilishining boshlanishi bilan xarakterlanadi.

Uchinchi davr - (1942-yil 19-noyabr - 1943-yil oxiri). Strategik tashabbusning to'la Sovet Ittifoqiga o'tishi bilan, urushda tub burilishning yuz berishi bilan xarakterlanadi.

To'rtinchi davr - (1944-yil yanvar - 1945-yil 9-may). Germaniyaning va uning Yevropadagi ittifoqchilarining tor-mor qilinishi va taslim bo'lishi bilan xarakterlanadi.

Beshinchi davr - (1945-yil 9-may - 1945-yil 2-sentabr). Militaristik Yaponiyaning tor-mor qilinishi bilan xarakterlanadi.

Ikkinchi jahon urushining saboqlari

II jahon urushi 6 yil davom etdi va deyarli barcha mamlakatlarni o'ziga tortdi. Urushda 61 davlat ishtirok etdi, 40 ta mamlakat hududida urush harakatlari bo'ldi. Jahon aholisining 80% urushda faol qatnashishga majbur bo'ldi. Hammasi bo'lib, 110 mln. kishi qurollantirildi, 55 mingga yaqin kishi halok bo'ldi, 35 mln. kishi mayib-majruh bo'lib qoldi.

Yevropadagi qamoq va o'lim lagerlarida 12 mln.dan ortiq kishi halok bo'ldi. Urushda AQSH 300 ming, Angliya 250 ming, SSSR 27 mln, Germaniya 12 mln, Polsha 6 mln. kishisidan ajraldi.

II jahon urushi keltirgan zararlar 3 trillion 300 mlrd ollarga yetdi. Harbiy harajatlarni ham qo'shib hisoblaganda 4 trillion dollarga tenglashdi. SSSR ko'rgan zarar 2 trillion 600 mlrd, so'mga yetdi. Sovet-German frontida hammasi bo'lib, 507 ta nemis diviziyasi 100 ta ittifoqchilarning diviziyasi tor-mor qilindi. SSSR ittifoqchilari - AQSH va Angliya dushmanning 176 diviziyasini tor-mor qildilar. Dushmanni tor-mor qilishda Sharqiy frontning roli katta bo'ldi. AQSHning sobiq davlat sekretari Stettinuss o'z asarlarining birida (1950-y) shunday deb yozadi: "Amerika xalqi o'zining 1942-yilda halokat yoqasida turganini esdan chiqarmasligi kerak. Agar Sovet Ittifoqi o'z frontini ushlab qolmaganda, nemislar Buyuk Britaniyani zabt etish imkoniyatiga ega bo'lardilar. Shuningdek, ular Afrikani bosib olishga, so'ngra esa Lotin Amerikasida plasdarm yaratishga qodir bo'la olar edilar"¹.

"Stalingraddagi jasorat, - degan edi F.Ruzvelt, - barcha erksevar kishilar qalbini mangu ruhlantiradi".

MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Germaniya bloki davlatlarining urush boshlanishi oldidan harbiy kuchlar nisbati qanday edi?
2. Urush boshlanishi oldidan Angliya, Fransiya va AQSH davlatlarining harbiy kuchlari nisbati qanday edi?
3. "G'alati urush» ning mohiyatini tushuntirib bering.
4. 1939-1940-yillardagi SSSRning bosqinchilik yurishlarini izohlab bering.
5. Qizil armiyaning urushning dastlabki kunlaridagi talafotlarining sabablarini tushuntiring
6. "Barbarossa" rejasi qaysi jangdan keyin barbod bo'ldi?
7. Stalingrad jangining ahamiyatini ta'riflang
8. Tehron konferensiyasi qachon bo'lgan va qanday masalalar ko'rilgan?
9. Ikkinchi front qachon ochildi?
10. Qrim konferensiyasi qanday qarorlar qabul qildi?
11. Potsdam konferensiyasi qanday qarorlar qabul qildi?
12. Yaponiya qanday taslim bo'lganligini izohlang

¹ "Правда" 1961 г. 8 октября

IKKINCHI QISM

XX asr ikkinchi yarmi – XXI asr boshlari

ANGLIYA

Ikkinchi jahon urushining oqibatlari

Buyuk Britaniya antifashistik koalitsiyaning ishtirokchisi sifatida Ikkinchi jahon urushidan g'olib mamlakatlar qatorida chiqdi. Uning odam yo'qotish holati Birinchi jahon urushiga nisbatan ancha kam bo'lsa-da, ammo ko'rilgan moddiy zarar bir necha milliard funt sterling bilan baholangan edi. Bundan tashqari, Buyuk Britaniya o'zining tashqi moliyaviy aktivlarining ko'p qismini yoqotdi, AQSH va o'zining dominionlaridan qarzдор bo'lib qoldi. Urush yillaridagi bunday ikki xillik holatni Buyuk Britaniyaning bosh vaziri U.Cherrill "Zafarli va fojiali" deb atadi.

Urush yillarida konservatorlar boshchiligidagi koalitsion hukumat tarkibiga leyboristlar va liberallar partiyasining vakillari ham kirgan edi. Urush tugashi bilan koalitsion hukumat tarqab ketdi. 1945-yil iyuldagi parlament saylovlarida ikkita asosiy partiya – konservatorlar va leyboristlar o'rtasida siyosiy kurash qayta avj oldi. Ushbu kurashda leyboristlar partiyasi g'olib chiqdi.

1945 – 1979-yillarda Angliya hukumatining olib borgan siyosati

Leyboristlar saylovchilar oldida ijtimoiy sohada keng islohot olib borish dasturi bilan chiqish qildilar. Leyboristlarning dasturi "Kelajakka yuz (qarash) bilan" deb nomlandi. Konservatorlar esa aniq bir dasturga ega emas edilar, ular asosan U.Cherrillning obro'siga ko'proq ishongan edilar. Konservatorlar mamlakatda turmush tarzini yaxshilashga qaratilgan inglizlarning kayfiyatini hisobga olmadilar, natijada og'ir mag'lubiyatga duch keldilar. Leyboristlarga 12 min. kishi ovoz berdi va ular jamoa palatasida uchdan ikki qism o'rinni egaladilar.

Leyboristlar partiyasi bergan va'daning asosiy qismini bajardilar. Hukumat tomonidan Angliya banki, ko'mir va gaz sanoati, elektrostansiya, telegraf va radioaloqa, grajdan aviatsiyasi, suv va temir yo'l transporti, qisman qora metallurgiya milliy lashtirilib, davlat tasarrufiga o'tkazildi. Xo'jaliknig ushbu sohalarida 20 %ni yollangan ishchilar tashkil etardi. 1927-yil kasaba uyushmaga nisbatan qatag'onlik to'g'risida qabul qilingan

qonun 1946-yilda bekor qilindi. 1945-1948-yillarda mamlakatda yangi ijtimoiy sug'urta va ta'minotning kompleks tizimi joriy etildi. 10 mln.dan ortiq ishchilarning maoshlari oshirildi. 1948-yilda esa sog'liqni saqlash milliy xizmati tashkil qilindi va bepul tibbiyot xizmat ko'rsatish, bepul dori-darmon olish tizimi joriy etildi. Leyboristlar partiyasi Buyuk Britaniya "demokratik sotsializm" bosqichiga asta-sekin islohot yo'li bilan o'tadi degan fikrda edilar.

1951-yil oktyabr oyida saylovda g'olib chiqqan U.Churchil qayta o'z hukumatini shakllantirdi. Konservatorlar leyboristlar tomonidan yaratilgan ijtimoiy tarkibni bekor qilmadilar. Aksincha, ular 1945-yilgi mag'lubiyatdan tegishli xulosa chiqargan holda "xotirjamlik davlati" g'oyasini qabul qildilar. Natijada 13 yil davomida konservatorlar partiyasi hokimiyat tepasida turdi. Konservatorlar o'zgaruvchan vaziyatga moslashuvchanlik qobiliyatiga ega bo'lib, davlat boshqaruvida va ijtimoiy-iqtisodiy siyosatda yangi metodlardan foydalandilar. Mamlakatda muvozanatlashtirilgan iqtisodiy rivojlanish dasturini ishlab chiqish uchun 1962-yili Iqtisodiy rivojlanishning Milliy kengashi ta'sis etildi.

1964-yil parlamentga bo'lib o'tgan saylov natijalariga ko'ra leyboristlar partiyasi nisbatan ko'proq ovoz bilan g'olib chiqdilar.

G.Vilson hukumati mamlakatda konservatorlar davrida boshlangan va uzoq muddatga mo'ljallangan iqtisodiy rejani ishlab chiqish yo'lini davom ettirdi. G.Vilson ayniqsa mamlakatning ilmiy-texnikaviy salohiyatini rivojlanishiga katta ishonch bilan qaradi. Shu maqsadda 1965-yili parlament tomonidan "milliy beshyillik iqtisodiy reja" qabul qilindi. Ushbu rejani amalga oshirish uchun G.Vilson hukumat – biznes – kasaba uyushma o'rtasidagi yakdil harakatni ta'minlab berishi lozim edi. Hukumatning "Niyatlar haqidagi Deklaratsiya" hujjati maoshni va narxlarning o'sishini "idrokli" darajada cheklashni taklif etar edi. Bunday siyosat mamlakatda "narx va daromad siyosati" nomini oldi. Dastlab "idrokli" darajada maoshni o'sish darajasini cheklash xohish asosida amalga oshirildi. Ammo 1966-yildan keyin hukumat majburiy yo'l bilan maoshlarning o'sish holatini to'xtatib qo'yish yo'liga o'tdi. Bunday holat esa mamlakatda norozilikning kuchayishiga olib keldi.

E.Xitning iqtisodiy siyosati – ishlab chiqarishni qattiq kapitalistik ratsionalizatsiyalash va "har qanday yo'l bilan" iqtisodiy o'sishni jadallashtirishga qaratilgan edi. "Narxlar va daromadlar siyosati" yanada shafqatsizroq shaklda qabul qilindi, narxlarni va maoshlarni ma'muriy boshqaruv apparati tashkil etildi. Konservativ shakldagi kasaba uyushmalarga qarshi qaratilgan "Sanoatdagi munosabatlar" degan qonun

ishlab chiqildi. Ushbu qonun kasaba uyushmalarning faoliyatini cheklab qo'ydi. Ammo bu qonun mamlakat mehnatkashlarining noroziligi kuchayishiga olib keldi va mamlakatda beqarorlik holati yuzaga keldi. Bunday sharoitda Xit parlament saylovlarini belgilab, matbuot va atrofdagilar ishchilarni emas, balki uni qo'llab-quvvatlaydilar deb o'ylagan edi. Ammo 1974-yil 28-fevralda bo'lib o'tgan parlament saylovida leyboristlar g'olib chiqdi.

Bosh vazir G.Vilson (1976-yildan ushbu lavozimda J. Kallagen) "Narxlar va daromadlar siyosati" bo'yicha boshqacha reja va shakldagi ish yuritishga majbur bo'ldi. Vilson – Kallagen (1974-1979-yillar) hukumati siyosatining asosiy negizi "ijtimoiy nazorat" edi, ya'ni kasaba uyushma va hukumat o'rtasidagi kelishuvdan iborat edi. Unga ko'ra kasaba uyushmalar maoshni oshirish talablarini ta'qiqlab turishi (yiliga 5%gacha), hukumat esa narxlar o'sishini ta'qiqlab turishi va mehnatkashlar ma'nfaati yo'lida kelishilgan holda islohotlarni olib borish ko'zda tutildi. Bunday holat mamlakatda 1978-yilgacha davom etdi.

Margaret Tetcher davri. Konservatorlar hukumati (1979 – 1997-yillar)

1979-yil parlament saylovida g'alaba qilgunga qadar konservatorlar partiyasi inqirozdan chiqishga qaratilgan "To'g'ri yondashuv" nomidagi dasturni ishlab chiqdilar va partiyaning yetakchisi etib Margaret Tetcherni sayladilar.

Konservatorlar partiyasining dasturida inqiroz va inflyatsiya bilan kurashishning neokonservativ shakli ishlab chiqildi. "To'la bandlik", "xotirjamlik davlati" va byudjet defitsiti degan avvalgi ko'rsatmalar va g'oyalar bekor qilindi. Iqtisodiy va ijtimoiy sohalaridagi yangi siyosat "tetcherizm" deb nom oldi. Eng avvalo qattiq monetaristik siyosat boshlandi, ya'ni muomaladagi pul miqdori cheklandi, sarf-harajatlar qisqardi. Bu esa iflyatsiyaning pasayishiga, ammo ishsizlar sonining ko'payishiga olib keldi.

80-yillarda bir necha yil davom etgan qattiq monetaristik siyosat natijasida inflyatsiyaning pasayishiga va sarmoyalarning o'sishiga imkoniyat yaratildi. Buning natijasida avvalgi o'nyilliklardagi turg'unlikdan farqli ravishda Buyuk Britaniya sanoat taraqqiyotida katta sakrashni amalga oshirdi, mehnat ishlab chiqarishi bo'yicha esa barcha Yevropadagi kapitalistik mamlakatlardan o'tib ketdi.

Hukumat kam foyda keltiruvchi va harajati ko'p bo'lgan davlat sektorini sotuvga qo'yish yo'li bilan ularni ta'minlashda davlat zimmasidagi harajatlarni qisqartirish yo'lini tutdi. Privatizatsiya qilish natijasida mamlakat byudjetiga 28 mlrd. funt sterling kelib tushdi. Millionlab fuqarolar firma va korxonalarning aksionerlari bo'ldilar. Aksionerlar soni 7 %dan 25 %gacha ko'paydi. Xususiy mulkchilik munosabatlarini kuchaytirish bo'yicha Tetcher hukumatining boshqa usuli munitsipal va shaharlarning turarjoy fondini sotuvga qo'yish edi. Natijada 80-yillarda 1.1 mln. oila imtiyozli ravishda kvartira va uylar sotib olish imkoniyatiga ega bo'ldilar. 1990-yilda 65 % oila xususiy uylarga ega bo'lishdi. Hatto Britaniya jamiyatini "uchdan ikki qismi o'rta sinf jamiyati" deb ham atashdi. Ammo aholining hali ko'p qismi davlat yordamiga muhtoj edi. Bundaylar qatoriga ishsizlar, yakka onaliklar, kasallar, invalidlar, savodsizlar, kasb egallamagan yoshlar va boshqalar kirar edi. Konservatorlar davlat ijtimoiy siyosatining bu sohasini saqlab qoldilar.

Konservatorlar partiyasi 1983-, 1987-, 1992-yillarda bo'lib o'tgan parlament saylovlarida g'olib chiqdilar va 16 yildan ortiq vaqt ichida davlat boshqaruvini o'z qo'lida saqlab turdilar.

Ammo M.Tetcher davrida ayrim muammolar ham yuzaga keldi, bu esa uning konservatorlar partiyasiga yetakchilik lavozimidan iste'foga ketishga sabab bo'ldi.

1992-yil 2-apreldagi jamoalar palatasiga bo'lgan saylovlar konservativ partiya yangi g'alaba olib keldi. U saylovchilarning 41,9%ni, leyboristlar - 34,4%, liberal-demokratlar - 17,8% ovozni oldilar. Konservatorlar fraksiyasi 338ta mandat, leyboristlar 271, liberal-demokratlar 20 mandatga ega bo'lishdi. Natijada hukumat boshqaruvi konservatorlar vakili J. Meyjor qo'liga o'tdi.

Saylovlarning muvaffaqiyatli yakunlanganiga qaramasdan, Meyjorning partiya va parlamentda o'z mavqeini mustahkamlashi uchun uch yil davomida kurashishiga to'g'ri keldi.

Hukmron partiya rahbariyatidagi kutilayotgan parchalanish uning saylovchilar orasidagi obro'sining pasayishiga olib keldi. 1994-yilda konservatorlar Yevroparlament saylovlari va mahalliy saylovlarda mag'lubiyatga uchrashdi.

Ichki partiyaviy muholifatni bartaraf qilish uchun Meyjor eng qattiqqo'l usullarni qo'llashga majbur bo'ldi. 1994-yil noyabrda Yevropa Ittifoqi byudjetiga Britaniya to'lovi to'g'risidagi bill bo'yicha ovoz berish hukumatga ishonch votumi shaklida bo'ldi.

1995-yil 4-iyulda bo'lib o'tgan saylovlarda Meyjor nomzodligiga 218, uning raqibi Jon Redvudga 89 ovoz berildi. Bu g'alaba Meyjorga hukumat atrofida siyosiy kurash keskinlashishini ancha pasaytirishga imkon berdi.

Siyosiy vaziyatning barqarorlashishiga Buyuk Britaniya iqtisodiy ahvolidan yaxshilanishi ham yordam berdi. 1992-yilda iqtisodiy pasayish barqarorlashdi, keyinchalik, o'sish bilan almashdi. Jadallastirish bo'yicha Angliya 1997-yilning ikkinchi yarmigacha Yel mamlakatlari orasida yuqoriroq ko'rsatkichga ega bo'ldi. 1993-1997-yillarda Buyuk Britaniyada yalpi ichki mahsulotning o'rtacha yillik o'sishi 2,8%ni tashkil etdi. Ishsizlik darajasi 1995-yilda 8% gacha kamaydi va 1998-yilning boshida iqtisodiy faol aholining 5%ni tashkil etdi (1980-yildan beri eng past ko'rsatkich). Ishlayotganlarning umumiy soni 1,2 million kishiga ortdi. Boshqacha aytganda 1,2 mln. ish o'rinlari yaratildi. Ayollar orasida ish bilan ta'minlanganlar soni oshdi (1997-yilga kelib ular ishchi va xizmatchilarning umumiy sonini 47%ni tashkil etdi).

O'sishning asosiy manbalari 80-yillarda o'tkazilgan Britaniya iqtisodiyotini strukturaviy qayta qurish, Britaniya tovarlari eksportini oshirish, gaz va neftni qazib olish va eksport qilishni kengaytirish, shaxsiy iste'molning kengayishi natijasi bo'ldi. Bu yutuqning o'zigaxosligi oxirgi ikki o'nyillikda sanoat sektorining uzluksiz kengayishidan iborat bo'ldi.

Meyjor hukumati iqtisodiyot rivojlanishining innovatsion muhitini yaratuvchi kichik biznesni qo'llab-quvvatlashni davom ettirdi. 1992-yilda "Kichik biznes hartiyasi" ishlab chiqilgan bo'lib, unga ko'ra, kredit berish sohasida tartibga solish va kichik biznesga soliq imtiyozlari berish, boshqaruv va marketing masalalari bo'yicha maslahat qilish, grantlar tizimi orqali to'g'ridan-to'g'ri moliyaviy yordam ko'rsatish, kichik firmalarning eksport faoliyatini rag'batlantirish ko'zda tutilgan edi.

Meyjor boshqaruvi davrida mintaqaviy siyosat ancha faollashdi. Uning asosiy yo'nalishlari Shotlandiya, Shimoliy Irlandiya va Uelsning eng qoloq rayonlarida iqtisodiy rivojlanishni rag'batlantirish hamda bir qator siyosiy-huquqiy o'zgarishlarni amalga oshirishdan iborat bo'ldi. 1994-yilda Shotlandiyada mahalliy hukumat isloh qilindi va mintaqaviy boshqaruv organlari ekologik siyosat, yo'l va uy-joy qurilishi, ta'lim, sog'liqni saqlash sohalarida kengroq vakolatlarga ega bo'lishdi. Uelsda milliy tilning ta'sir doiralari kengaytirildi. Vallit (Uellit) tilining mavqei kuchaytirildi, jumladan, Uels maktablarida bu tilni majburiy o'qitish. barcha ko'rsatkichlar va nomlarni ikkala tilda yozish joriy qilindi.

1994-yildagi qonun Uelsning ma'muriy-hududiy bo'linishini Angliyaga o'xshash tarzda qonuniylashtirdi. Shotlandiya va Uelsda

mahalliy vakillik, hukumat organlarini tuzish bo'yicha bahs-munozara hech qanday natija bermadi.

1993-1994-yillar davomida Meyjor hukumati Shimoliy Irlandiya va Irlandiya Respublikasidagi siyosiy harakatlar yetakchilari bilan keskin muzokaralar olib bordi.

Murosaga kelishga norozilik sifatida 1994-yilda IRA (Irlandiya Respublikasi Armiyasi) tarkibidan "Irlandiya kurashni davom ettirish armiyasi" (IKDEA) ajralib chiqdi. Uning jangarilari Olster va Angliyaning bir qator shaharlarida portlashlar uyushtirdi. Keyinchalik, terroristik urushni davom ettirish tashabbusi IRAdan ajralib chiqqan "Haqiqiy Irlandiya Respublikasi armiyasi" (HIRA)ga o'tdi. IKDEA va HIRAning harakatlari 1996-yildagi "Olster forumi"ga saylovlarni o'tkazishni puchga chiqardi. Shimoliy Irlandiyada tinch jarayonning buzilishi va London hukumatining Shotlandiya va Uelsdagi ulug'millatchilik siyosati 1997-yilgi parlament saylovlari oldidan konservativ partiya mavqeining kuchsizlanishiga olib keldi.

1997-yil may oyida bo'lib o'tgan parlament saylovida leyboristlar partiyasi g'alaba qozondi va ularning yetakchisi Entoni Bler yangi hukumatni shakllantirdi.

Olster inqirozi va milliy muammolar

1921-yil Irlandiya Respublikasi tashkil topganidan so'ng Buyuk Britaniya orolning (Olser) to'rtta shimoliy grafliklarini o'z tasarrufida saqlab qoldi. U yerdagi aholning uchdan bir qismini katolik-irlandlar va uchdan ikki qismini kelib chiqishi Shotlandiya va Uelsdan bo'lgan protestantlar tashkil etardi. Ikkita diniy jamoa o'rtasidagi munosabatlar an'anaviy ravishda nizo ostida edi. 1968-yil fuqarolik huquqlari uchun kamchilikni tashkil etgan katoliklarning harakatlari boshlandi. Namoyishchilarning tarqatib yuborilishi unga sabab bo'ldi va shundan so'ng Olsterda ommaviy to'qnashuvlar yuz berdi. Tartib o'rnatish maqsadida Buyuk Britaniya hukumati harbiylarni kiritdi. Irlandiya Respublikachilari armiyasi (IRA), mahfiy ekstremistik tashkilot, Angliyaning askarlariga nisbatan terror bilan javob berdilar. Keyingi uch o'nyilliklar mobaynida nizoni bartaraf qilishga qaratilgan Britaniya hukumatining sa'y-harakatlari isyon ko'targan grafliklarda o'z natijasini bermadi. Katolik va protestantlar o'rtasidagi to'qnashuvlar davom etib bordi. 1998-yil may oyida Olsterda to'qnashuvlarni yakunlash va

saylanadigan o'zini-o'zi boshqaruv organini tashkil etish bo'yicha kelishuvga erishildi.

60-80-yillarda Shotlandiya va Uelsda milliy va madaniy avtonomiya uchun harakatlar avj oldi. 70-yillari Shotlandiya va Uelsda o'tkazilgan referendum avtonom boshqaruvini berish rejalarini qo'llab-quvvatlamadi.

Buyuk Britaniyaning tashqi siyosati

Buyuk Britaniya an'anaviy ravishda Yevropa va jahon siyosatida alohida o'rin tutar edi. Buyuk Britaniya quruqlikda sodir bo'lgan urush harakatlarida kamdan-kam ishtirok etgan, ammo diplomatik kurash jarayonida doimiy ravishda eng yetakchi kuch sifatida o'rin egallagan. Buyuk Britaniyaning tashqi siyosiy faoliyatdagi katta tajribasi uzoq vaqt davomida Yevropa qit'asida yetakchilik qilishga imkon berardi.

Ikkinchi jahon urushidan so'ng vaziyat o'zgardi. Jahon siyosatida yetakchilik qilish AQSH qo'liga o'tdi, Yevropada ham Buyuk Britaniya o'zining ilgari mavqeyini yoqotdi. Xalqaro munosabatlar maydonida Buyuk Britaniya AQSHga eng asosiy sherik davlatga aylandi. Shuningdek, u G'arbiy Yevropada asosiy davlatlardan biri sifatida o'rin egalladi. Buyuk Britaniya va AQSH o'rtasida "maxsus munosabatlar" o'rnatildi, ya'ni bo'ysunish va moliyaviy-iqtisodiy qaramlik munosabatlari o'rnatildi. bunday munosabatlar ayniqsa urushdan keyingi yillarga xos edi.

Yevropa qit'asiga nisbatan Buyuk Britaniya G'arbiy Yevropa bloklarining (NATO, G'arbiy Yevropa ittifoqi) ishtirokchisi bo'lishiga qaramasdan uzoqlashish siyosatini qo'lladi. Buyuk Britaniya Fransiya va GFR bilan yaqinlashish masalasiga nihoyatda ehtiyotlik bilan yondashar edi. Fransiya esa aksincha Buyuk Britaniya va AQSH o'rtasidagi yaqin hamkorlik aloqalariga nisbatan ehtiyotkorlik bilan yondashgan, chunki Angliyani AQSHning "troyan oti" deb hisoblagan. Shu sababga ko'ra Fransiya 1973-yilga qadar Buyuk Britaniyani integratsion guruh - Yevropa iqtisodiy hamjamiyatiga a'zo bo'lib kirishiga to'sqinlik qilgan.

Yadroviy qurollanish sohasida Buyuk Britaniya mahsus pozitsiyani egalladi. Fransiya kabi Britaniya hukumati qaysi partiya bo'lishidan qat'i nazar Buyuk Britaniya o'zining yadro (quruqlikda, dengizda va osmonda joylashtirilgan) quroliga ega bo'lish huquqini talab qilib chiqdi.

Buyuk Britaniya Koreya urushining ishtirokchisi bo'ldi va bundan tashqari AQSH va BMTning bir necha aksiyalarida ishtirok etdi.

Buyuk Britaniyaning 1991-yil Yevropa iqtisodiy hamjamiyatining Maastricht uchrashuvida ishtirok etib G'arbiy Yevropada integratsiyasini

shakllantirishda va XXI asr boshida siyosiy, iqtisodiy va moliyaviy ittifoqni yuzaga kelish jarayonida qatnashishi muhim tarixiy ahamiyatga ega bo'ldi. Uning bunday harakati endilikda Britaniya siyosati atlantik (AQSHga qaratilgan) yo'nalishidan Yevropa yo'nalishiga qaratilganidan dalolat berar edi.

Buyuk Britaniyaning SSSRga va sotsialistik davlatlarga bo'lgan munosabati o'zini tortib turish pozitsiyasini qo'llagan bo'lsa-da, ayrim hollarda ular o'rtasida diplomatik mojarolar ham yuzaga kelgan.

SSSR va sotsialistik tizim parchalanib, ularning o'rnida demokratik tartibga asoslangan yangi mustaqil davlatlar yuzaga kelganidan so'ng, Buyuk Britaniya ularning har biri bilan zamonaviy xalqaro munosabatlar prinsipiga asoslanib teng huquqli diplomatik munosabatlar o'rnatib, o'zaro ma'nfaatli hamkorlik aloqalarini yo'lga qo'ydi.

Entoni Bler boshchiligidagi leyboristlar hukumati

1994-yili Leyboristlar partiyasi rahbarligiga 40 yoshli Entoni Bler keldi. Leyboristlarning 1997-yilgi saylovoldi manifesti "yangileyborizm" g'oyalari ruhida tuzilgan edi. Umuman olganda iqtisodiy sohada Status guoni saqlashga harakat qilib, unda leyboristlar partiyasi mamlakatda huquqiy islohotlar o'tkazish va tashqi siyosatni o'zgartirish zarurati haqidagi fikrlarini ilgari surdi.

1997-yil may oyidagi saylovlar natijalari oldindan ma'lum edi. Leyboristlar saylovchilarning 45% ovozini olib, parlamentda 659 o'rindan 419 tasiga ega bo'ldi. Konservatorlar esa 30,2% ovozga ega bo'lib, boryo'g'i 165 ta nomzodlarini parlamentda joylashtira oldilar.

90-yillar oxirlarida Buyuk Britaniya iqtisodiyoti barqaror o'sish sur'atlarini saqlab qoldi. Yigirma yillik islohotlardan so'ng raqobatbardoshlikning yuqori darajasini ta'minlovchi zamonaviy sohavii struktura shakllandi. Mishiy xizmat ko'rsatish sohasi unumi va bandlik bo'yicha birinchi o'ringa chiqib oldi.

E.Bler hukumati Birlashgan qirollikka kirgan mintaqalarga nisbatan boshqaruv tizimini o'zgartirish bo'yicha qat'iy qadam qo'ydi. 1997-yilda Uels va Shotlandiyada mahalliy qonun chiqaruvchi organlarni tuzish bo'yicha referendumlar o'tkazildi.

E.Bler Buyuk Britaniyaning tashqi siyosiy strategiyasiga katta tuzatishlar kiritdi. Saylovoldi kurash davridayoq u AQSH bilan "maxsus munosabatlar"ni tiklash va B.Klinton bilan yaqin ishchan va shaxsiy munosabatlar o'rnatish tarafdori edi. 1998-yilda bu Londonning baland

siyosiy demarshlari bilan tasdiqlandi. Dunyo hamjamiyatining fikriga hilof ravishda Britaniya hukumati AQSHning Sudan va Afg'onistonni "antiterroristik" bombardimon qilishini qo'llab-quvvatladi. 1998-yilda "Sahrodagi tulki" operatsiyasi amalga oshirildi. To'rt kun davomida ingliz-amerika harbiy qismlari Iroqning harbiy va iqtisodiy obyektlariga qarata to'rt yuzga yaqin qanotli raketalarni yo'naltirdi. 1999-yilda Buyuk Britaniya AQSH bilan birgalikda Yugoslaviyaga qarshi eng qat'iy choralar ko'rish tarafdori bo'ldi. Britaniya qurolli kuchlari ham Serbiya hududidagi obyektlarni bombardimon qilishda hamda Kosovodagi harbiy harakatlarda qatnashdi.

E.Bler boshchiligidagi leyboristlar hukumati 2001-yilda AQSH siyosatini qo'llab-quvvatlab, Afg'onistonga bostirib kirishda faol qatnashdi. 2003-yili Iroqdagi Saddam Husayn rejimini ag'darib tashlash uchun boshlangan urushda koalitsiya kuchlari safida turib qatnashdi va Iroq neftiga egalik qilishda, qolaversa, Yaqin Sharqda o'z mavqeini mustahkamlab olishda AQSHning sodiq ittifoqchisi ekanini namoyish qildi.

Leyboristlar hokimiyat tepasida bo'lgan davrda, Buyuk Britaniya tarixida mamlakatning ichki tartiblarida o'zgartirishlar qilish g'oyalari ham hukm surdi. Mamlakatning yozilgan konstitutsiyasi bo'lmasa-da, biroq, ijtimoiy hayot faqat va faqat qonunlar orqali boshqariladi. Parlament o'zining qonun yaratuvchilik faoliyatida ularga va hayot sinovidan o'tgan urf-odatlar, an'analarga asoslanadi.

2010-yil boshida Gordon Braun mamlakat aholisining parlamentga nisbatan ishonchini tiklashga yo'naltirilgan islohotlarni taqdim etdi. Braunning fikricha, agar fuqarolarga "muqobil ovoz berish" tizimi taklif etilsa, ularning hukumatga nisbatan ishonchi yana tiklanadi. Jumladan, Braun Lordlar palatasini hokimiyatning saylov organiga aylantirish xususidagi masalasini o'rta qo'ydi. Gordon Braun parlamentga islohotlar to'plamini taqdim etib, yangi saylov tizimiga o'tish masalasi bo'yicha referendum o'tkazish zarurligini aytdi. Braunning so'zlariga qaraganda, referendum 2011-yilda o'tkazilishi kerak edi. Buyuk siyosatchilar Gordon Braunning rejasini batamom ma'qullashmadi va uning saylov tizimini isloh qilish bo'yicha taklifini munosib, deb hisoblashmadi. Braun shunday tashabbus bilan chiqish qilgan edi. U saylov jarayonida amal qilib kelayotgan majoritar tizimni bekor qilish bo'yicha 2007-yildayoq o'z fikrini bildirgandi. Biroq, uning taklifi parlament muhokamasigacha yetib bormagandi. Buyuk Britaniyada navbatdagi saylov 2010-yilning 6-mayida o'tkazildi va konservatorlar

partiyasi g'alaba qozondi. Konservatorlar partiyasining nomzodi Devid Kameronning hukumati shakllantirildi. Buning natijasida Gordon Braunning islohotlar rejasi amalga oshirilmadi.

MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Nima sababdan konservatorlar partiyasi va uning lideri Cherchil 1945-yilgi saylovda mag'lubiyatga uchradi?

2. Leyboristlar va konservatorlar partisining mafkurasi nima bilan farqlanadi?

3. Nima sababdan Ikkinchi jahon urushidan so'ng Buyuk Britaniyaning jahondagi mavqei pasaydi?

4. Buyuk Britaniyaning Atlantik blok (NATO)dagi o'rni qanday xarakterga ega?

5. Nima sababdan Buyuk Britaniya Yevropa iqtisodiy hamjamiyatiga qo'shilishni amalga oshirdi?

6. M.Tetcher hukumatining iqtisodiy siyosatining asosini nima tashkil etdi?

7. M.Tetcher va R.Reygan hukumatlarining boshqaruvi o'rtasida qanday umumiyliklar mavjud?

8. Olster inqirozining asosiy mohiyati nimadan iborat?

9. Buyuk Britaniya va Mustaqil davlatlar hamdo'stligi (MDH) o'rtasidagi munosabatlar qanday amalga oshirilmoqda?

10. XXI asr boshida Buyuk Britaniya tashqi siyosatining o'ziga xos tomonlari nimadan iborat?

FRANSIYA

Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda Fransiya

Fransiyaning urushdan keyingi tarixi uch davrga bo'linadi. 1944 - 1946-yillar Muvaqqat rejim davri, bu davrda mamlakat ozod etilganidan so'ng "Muvaqqat hukumat" shakllantirildi, yangi konstitutsiya ishlab chiqildi, iqtisodiyotni tiklash boshlandi. 1946-yil dekabrda 1958-yil kuzigacha bo'lgan davr To'rtinchi respublika nomini oldi (IV Respublika konstitutsiyasi qabul qilindi). Bu davr inqiroz bilan yakunlandi va 1958-yil yangi konstitutsiya asosida Beshinchi respublika o'rnatilishi bilan yangi davr boshlandi.

Fransiyada urushdan keyingi siyosiy-partiyaviy tizimning shakllanishi va yangi konstitutsiya xarakteriga Milliy ozodlik harakati o'zining katta ta'sirini ko'rsatdi. "Muvaqqat hukumat" tarkibiga Milliy ozodlik harakatida ishtirok etgan kommunistik partiya, sotsialistik partiya, Xalq respublika harakati (XRX) - katolik partiya va boshqalarning vakillari kirgan edi. Hukumatni "Ozod Fransiya" harakatining rahbari general de Goll boshqardi.

1946-yil Fransiyada parlament respublikasi o'rnatildi. 1946-yilgi Konstitutsiya 1789-yilgi "Inson va fuqarolar huquqlari deklaratsiyasida" o'z aksini topgan an'anaviy huquq va fuqarolar erkinligidan tashqari, mehnat, dam olish, ijtimoiy ta'minot, ta'lim huquqlarini, shuningdek mehnatkashlarning ishlab chiqarishdagi boshqaruvini, kasaba uyushma va siyosiy faoliyat olib borishni e'lon qildi.

1947-yilning mayigacha hukumat uchta yetakchi partiya hamkorligi asosida shakllantirilgan edi. 1947-yil mayda kommunistlar Reno zavodidagi namoyishni qo'llab-quvvatlaganligida hamda hukumat yakdilligini buzganlikda ayblanib koalitsion hukumat tarkibidan chiqarib tashlandilar. Shu voqeadan so'ng to To'rtinchi respublika ag'darilgunga qadar hukumat turli partiyalar koalitsiyasi asosida shakllanib bordi. Ko'p partiyaviylik holati ushbu rejimning zaifligiga sabab bo'ldi. 12 yil ichida 15 ta hukumat almashdi. To'rtinchi respublikaning inqirozga duch kelishining yana bir sababi - 1946-1954-yillarda Vetnamda, 1954-yilda Jazoirda Fransiya hukmron doiralari tomonidan olib borilgan mustamlakachilik urushlari bo'ldi.

1948-yilga kelib mamlakatning sanoat ishlab chiqarishi urushdan oldingi darajaga yetdi. Mamlakatni modernizatsiyalash va qayta qurish bo'yicha ishlab chiqilgan dastlabki reja (Monne rejası), majburiy

xarakterga ega bo'lmasa-da, ammo Fransiya iqtisodiyotining rivojlanishida muhim rol o'ynadi. Jan Monning "modernizatsiya yoki tushkunlik" iborasi, rejalashtirish bo'yicha birinchi bosh komissari lavozimidagi uning harakatlarini aks ettirar edi. Ammo, siyosiy beqarorlik, mustamlakachilik urushlari, tashqi siyosat yo'nalish masalasi bo'yicha jamiyatdagi bo'linish, mamlakatda iqtisodiy va ijtimoiy rejalarni mumtazam amalga oshirilishiga to'sqinlik qildi.

50-yillarda mamlakatda ijtimoiy to'qnashuvlar kuchayib ketdi. Ishchilar harakati birmuncha jiddiy yon bosishlarga erishdilar: kollektiv shartnomalar haqidagi qonun qabul qilindi, ish haqi oshirildi, ish haqining garovlangan minimum (o'rta ish haqining yarmi) miqdori kiritildi. Dehqonlarning ommaviy harakatlari esa adolatli sotib olish narxlarini va soliqlarni kamaytirishni talab etdilar. Sotuvchi va hunarmandlarning noroziliklari sotuvchi P. Puja rahbarligidagi parlamentga qarshi oppozitsion harakatga aylanib ketdi.

Mexanizatsiyalash va pestitsidlar bilan kam fermerlar ko'proq odamlarni boqish uchun ko'proq foydalanishgan. Masalan, 1950-yilda har bir fransuz fermari yettita odam uchun yetarli darajadagi oziq-ovqatlarni ishlab chiqara olgan bo'lsa, 1962-yilga kelib bir fermer 40 kishini ovqat bilan ta'minlay olgan³⁸.

To'rtinchi respublika inqirozining negizini, bir necha yillar mobaynida davom etib kelayotgan mustamlakachilik urushlari tashkil etardi. Jamiyatda va asosiy partiyalardagi bo'linishlar ultrakolonializm va neokolonializm tarafdorlari yo'nalishi bo'yicha bo'lib o'tdi. 1958-yil boshida, Jazoirida g'alabaga erishadigan "qattiqqo'l hukumatni" talab etuvchi ultrokolonialistlarning fitnasi shakllandi. Fitnachilar de Gollni hokimiyat tepasiga kelishini talab etdilar va faqat u mamlakat ichida tartib o'rnatadi deb hisobladilar. 1958-yil 13-mayda fitnachilar hokimiyatni de Goll qo'liga o'tishini talab etib Jazoirda isyon ko'tardilar. 1958-yil 1-iyunda Milliy majlis de Goll hukumatiga ishonch bildirib, unga favquloddagi vakolatlar berib, yangi konstitutsiyani ishlab chiqishiga rozilik berdi. Shundan so'ng Milliy majlis o'z faoliyatini yakunladi. To'rtinchi respublika davri esa tugatildi.

Beshinchi Respublika va Sharl de Goll prezidentligi davrida Fransiya

De Goll tomonidan Fransiyaning yangi Konstitutsiyasi ishlab chiqildi. 1958-yil 28-sentabrda Konstitutsiya loyihasi referendumga

³⁸ Worlds Together, Worlds Apart W.W. Norton & CO PANY New York, London, 2011, p. 769-770

qo'yildi va 79,2% ovoz bilan ma'qullandi. Ushbu Konstitutsiya asosida majoritar tizim bo'yicha ikki turda Milliy majlisga saylov o'tkazildi. Saylov arafasida de Goll tarafdorlari "Yangi respublika himoyasi uchun ittifoq" nomidagi yangi siyosiy partiyani yaratdilar va ular "Mustaqillar" bilan birga Milliy majlisda ko'pchilik o'rinni oldilar. 1958-yil dekabr oyida de Goll Fransiya Prezidenti etib saylandi.

1962-yili prezident sayloviga o'zgartirishlar kiritildi. Yangi qonunga muvofiq prezident umumxalq saylovi yo'li bilan saylanadigan bo'ldi va bunday holat prezidentni Milliy majlisdan ustun qo'ydi. De Goll butun hokimiyatni o'z qo'lida mujassamlashtirdi. Asosiy masalalar bo'yicha qaror chiqarishda umumxalq ovozigacha qo'yish yo'li bilan u referendumga murojaat etardi. Mamlakatning tashqi va harbiy siyosatini va shuningdek Jazoirga nisbatan olib borilayotgan siyosatni de Goll shaxsan o'zi boshqarar edi. Shunday qilib asta-sekin mamlakatda «Shaxsiy hokimlik» rejimi o'rnatildi.

1960-yilda Fransiyaning 14 mustamlakalariga mustaqillik berildi. Ultrakolonialistlarning qarshiligini bartaraf etib va Jazoirdagi armiya qo'mondonligining isyonini yengib, de Goll Jazoir Respublikasi bilan muzokaralarni boshlab yubordi va 1962-yil martida Eviane shahrida Jazoirga mustaqillik berish haqidagi shartnoma imzolandi.

Mustamlakachilik urushlariga yakun yasab, Fransiya hukumati de Gollning asosiy g'oyasini amalga oshirishga kirishdilar - mustaqil tashqi siyosat hamda iqtisodiy va ijtimoiy modernizatsiya yo'lida Fransiyaning ulug'ligini tiklash. Tashqi siyosatdagi eng muhim aksiyalardan biri bu Fransiyaning NATO harbiy tashkilotini tark etish va mamlakat hududidan Amerika harbiy bazalarini olib chiqib ketilishi bo'ldi. Shuningdek, de Goll Amerikaning Vetnamdagi intervensiyasini qoraladi.

Fransiyaning buyukligini tiklash g'oyasini amalga bajarish maqsadida de Goll keng iqtisodiy modernizatsiya dasturishi bajarishga kirishdi. Bunda umummilliy ahamiyatga ega bo'lgan sohalarda (ko'mir konlari, metallurgiya korxonalari, transport, elektrostansiyalar va boshqalar) davlat korxonalari faoliyatini vazirlik tomonidan qattiq reglamentatsiyalash amalga oshirildi. Bir vaqtning o'zida modernizatsiya xususiy tadbirkorlar oldiga davlat korxonalari bilan birga va davlatning tashkiliy va moliyaviy ko'magidagi hamkorlik asosida samolyotsozlikni, atom energetikasini, kosmik texnologiya va raketasozlikni kordinal ravishda yangilash vazifasini qo'ydi. Fransiya iqtisodiyotda tub tarkibiy qayta qurishni o'tkazdi, texnologik modernizatsiyani amalga oshirdi, ishlab chiqarishni va ishlab chiqarish mehnati samarasini G'arbiy Yevropadagi o'rtacha

darajadan yuqori ko'tardi va nihoyat, jiddiy o'zgarishlar qishloq xojaligida ham sodir bo'ldi. Avvalgi tarqoq va mayda yer dehqonchilikdan davlat tomonidan ko'rsatilgan yordam tufayli Fransiyada fermerlik shakllantirildi, kooperativ harakatlar mustahkamlandi. Natijada, u qishloq xo'jaligiga xizmat qiluvchi, qayta ishlab chiqaradigan va boshqa sanoat korxonalari bilan yaqindan integratsiyalashgan zamonaviy tovar fermerlik ishlab chiqarishiga aylandi.

Ammo, iqtisodiyotni modernizatsiyalash va uning nisbatan tez rivoj topishi salbiy oqibatlariga ham duchor bo'ldi. An'anaviy tizimning buzilishi hammani ham qoniqtirmas edi, yangicha sharoit va o'zgarishlarga hamma ham moslasha olmadi. Davlat tomonidan biznesni va mehnat munosabatlarining reglamentatsiyalanishi xalqning tinkasini quritardi, ijtimoiy sohaning rivojlanishidagi orqada qolishlar va inflyatsiya ko'pchilikning hafsalasini pir qilib yubordi. Bularning hammasi mamlakat ichida ijtimoiy portlash holatini yuzaga keltirdi. Faqat bitta uchqun kerak edi, xolos.

Parij talabalarining ta'lim sohasidagi islohotlar uchun boshlangan namoyishlari 1968-yilgi siyosiy inqirozga turtki bo'ldi. Namoyishchi talabalar universitetning binosini qo'lga oldilar. Yordamga chaqirilgan politsiyachilar talabalarni vahshiylarcha do'pposlashdi. 13-may kuni yuzlab parijliklar gollistlar rejimiga norozilik bildirib namoyishga chiqdilar. Sotsiologik so'rov natijalariga ko'ra Parij aholisining beshdan to'rt qismi talabalarni yoqlab chiqdilar. Ultroradikallarning ayrim liderlari tezlik bilan revolyutsiyani boshlash da'volarini amalga oshirish maqsadida ataylab politsiyani kuch ishlatishga chorladi va shu yo'l bilan ommaning avantyuristik harakatlarini boshlab yuborishga umid qildi.

Ammo mamlakatda inqilobiy vaziyat yuzaga kelmadi. Iqtisodiyot ko'tarila boshladi. Millat ma'naviy tiklana boshladi. Mahfiy ravishda de Goll harbiy qismlarga borib, armiya va qo'mondonlik uning tarafida ekanligidan mamnun bo'ldi. Parijga qaytib kelgach, de Goll Milliy kengashni tarqatib yubordi va islohotlar hamda "yangi jamiyatni" va'da bergan holda 23-iyunga yangi parlament saylovlarini belgiladi. Saylovda yangicha - "Respublika himoyasi uchun ittifoq" (YuDR) nomini olgan gollistlar partiyasi g'alaba qozondi. Barcha so'l partiyalar - kompartiya, sospartiya, radikallar - saylovda mag'lubiyatga uchradilar.

1968-yil sodir bo'lgan voqealar de Goll uchun tasodifiy va og'ir zarba bo'ldi. Saylovda erishilgan g'alabaga qaramasdan mamlakatdagi bir qator islohotlarni o'tkazish zaifligini de Goll yaxshi tushunar edi. Buning uchun ijtimoiy mojarolarni pasaytirish hamda ijtimoiy hamkorlik va o'zaro

kelishuv yo'liga o'tish zarur edi. "Ishtirok" siyosati ruhida mahalliy o'z-o'zini boshqarishda o'tkazilgan islohot dastlabki islohotlardan biri edi. 1969-yil aprelida saylovchilarning ko'pchiligi mahalliy o'z-o'zini boshqarishdagi islohot loyihasini rad etdilar. Ovoz berish natijalari ma'lum bo'lganidan so'ng de Goll iste'foga ketishi to'g'risida e'lon qildi. 1970-yil noyabrda de Goll vafot etdi.

1970 – 2000-yillarda Fransiya

1969-yil Fransiyaning yangi Prezidenti etib de Gollning yaqin safdoshlaridan Jorj Pompidu saylandi, saylovdan so'ng u o'z yo'nalishini "vorislik va dialog (muloqot)" deb atadi. Ushbu formulaning birinchi qismi de Goll siyosatini davom ettirishini anglatar edi, ikkinchi qismi esa oppozitsiya (hukumatga "mustaqil" respublikachilar yetakchisi Valeri Jiskar d,Esten taklif etilgan edi) bilan yaqinlashuvni bildirar edi.

Tashqi siyosatda esa vorislik mamlakatning tashqi siyosiy pozitsiyasini mustahkamlash va mustaqil siyosat olib borishni anglatar edi. Dialog siyosati esa "Yevropa qurilishi" masalasida yevropaparastlarga yon bosishni nazarda tutar edi. Shu asosda, Fransiya Angliyaning umumiy bozorga qabul qilinish masalasida o'z e'tirozlarini bekor qildi.

Ijtimoiy-iqtisodiy strategiyada esa neoliberalizm tomoniga hamda "samarali bozor munosabatlarini tiklash" yo'liga o'tildi.

Bozor munosabatlari tomoniga burilish hamda o'z vaqtida de Goll va'da bergan "yangi jamiyat" dasturi va ijtimoiy hamkorlikdan voz kechilishi, "Respublika himoyasi uchun ittifoq" (YuDR)da hukumat konservativ kuchlariga nisbatan ko'rsatilgan tazyiq edi. Buning natijasi 1973-yil mart oyida o'tkazilgan saylovda namoyon bo'ldi. "Respublika himoyasi uchun ittifoq" (YuDR) 4 mln. ovoz yo'qotdi. Gollistlarning inqirozi birinchi marta ochiq namoyon bo'ldi. Ushbu jarayon 1974-yil Prezident J.Pompiduning tasodifiy o'lini bilan yakunlandi.

Navbatdagi yetti yilga Fransiya Prezidenti etib "ozodlik" respublika-chilari va bir qator boshqa mayda partiyalar guruhining. keyinchalik esa "Fransiya demokratiyasi uchun ittifoq" (FDI) nomini olgan birlashmaning yetakchisi bo'lmish Jiskar d,Esten saylandi. Bosh vazir etib boshqa siyosiy partiya – "Respublikani qo'llab-quvvatlash birlashmasi" (RQQB)ning yetakchisi Jak Shirak tayinlandi. Jak Shirak gollistlar partiyasining qolganlarini qutqarish va o'z atrofida mamlakatning o'ng siyosiy qanotini birlashtirish burchini o'z zimmasiga oldi. 1978-yil bo'lib o'tgan parlament saylovlari Fransiya'dagi siyosiy-partiyaviy tizimning qayta qurilganligini

aks ettirdi. Ikki o'n yillik maboynida parlament bloklarini tashkil etuvchi o'nlab parlament guruhlarini o'rniga, to'rtta yirik partiyadan mavjud bo'lgan siyosiy kuchlarda bo'linish ro'y berdi. Bularga, taxminan 20–25% ovoz olgan “Respublikani qo'llab-quvvatlash birlashmasi” (RQQB), “Fransiya demokratiyasi uchun ittifoq” (FDI), sotsialistlar partiyasi va kommunistlar kirgan edi.

To'rtinchi respublika davrida yuzaga kelgan ko'p partiyaviy tizim o'rniga, 70–90-yillarda ikkita asosiy o'ng va ikkita so'l partiyalarning ikki qutbli tizimi shakllandi.

Prezidentlardan V.Jiskar d'Esten, F.Mitteran, J.Shirak liberal, so'l va o'ng siyosiy oqimning muntazam namoyondalari edi. Prezident V.Jiskar d'Esten (1974-1981-yillar) og'ir yillarda mamlakatga rahbarlik qildi. Bu davrda jahonda iqtisodiy va tizimli inqirozlar (1974 – 1975, 1980 – 1982) boshlandi, ilmiy-texnikaviy inqilobning yangi bosqichi avj oldi.

Aslida jahon tarixida yangi tashabbuslarni talab etuvchi yangicha davr boshlandi. XX asrning so'nggi choragida Fransiyaning har bir Prezidenti global va milliy muammolarga duch keldi. Ammo ularning har biri har-xil yo'llar bilan ularning yechimini topishga intildi.

V.Jiskar d'Esten Fransiyaning siyosiy hayotida liberal oqimning namoyondasi edi. Inqilobsiz, islohotlar yo'li bilan “yetuk liberal jamiyatni” barpo etish uning bosh g'oyasi edi. 70-yillarda eng kam ish haqini oshirish bo'yicha bir qator tadbirlar amalga oshirildi, saylovchilarning saylash huquqlari 20 yoshdan 18 yoshga tushirildi, ayollarga abort qilish ruxsati berildi va shu kabi boshqa bir qator islohotlar o'tkazildi. V.Jiskar d'Esten, mamlakatni bozor iqtisodiyoti asosida rivojlantirishning faol tarafdori edi.

1972-yilda sotsialistlar va kommunistlar tomonidan birgalikda qabul qilingan dastur mamlakat oldida turgan ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni mutlaqo boshqacha yo'llar bilan hal etilishini taklif etar edi. 1981-yilgi saylovda so'llar nafaqat sotsialistlar yetakchisi bo'lmish F.Mitteranni Prezident etib sayladilar, balki Milliy majlisda ham ko'pchilikni tashkil etdilar. 1947-yildan keyin birinchi marta sotsialistlar kommunistlarga koalitsion hukumat tarkibiga kirishni taklif etdilar. Hukumatni sotsialistlardan P.Morua boshqardi.

Sotsialistlar va kommunistlar tomonidan birgalikda qabul qilingan dasturga ko'ra, P.Moruaning bosh maqsadi mamlakatda deyarli barcha banklarni va qisman yirik sanoat korxonalarini (Fransiyaning 9ta eng yirik korporatsiyalarini) milliyalashtirishga, ijtimoiy ziddiyatni susaytirishga, ijtimoiy tengsizlikni kamaytirishga, to'la bandlikni ta'minlashga qaratilgan

edi. Ammo shunga qaramay, mamlakatda ishsizlik holati yuqori darajada edi.

1984-yilgi Milliy majlisga bo'lib o'tgan saylovda o'ng partiyalar ko'pchilik ovozni oldilar va Prezident sotsialist huzurida o'nglar hukumati shakllantirildi. Ular byudjetning katta defitsitini qisqartirish maqsadida milliy lashtirish yo'lid an qaytish va iqtisodiyotda qattiqqo'llik tartibini o'matishga kirishdi, bu esa konservatizm yo'lga burilishdan dalolat berar edi.

Bunday holat, 1988-yilgi Prezident saylovida F.Mitteran qayta prezident etib saylanishiga qo'l keldi. Prezidentning egiluvchanlik siyosati tufayli so'llar prezidenti va o'nglar hukumati o'rtasidagi qarama-qarshilik vaziyati ko'zga ko'rinmas siyosiy inqirozsiz saqlanib turdi. Bunday holat iqtisodiyot sohasida va ijtimoiy munosabatlarda sotsialistlar ham neokonservatik yo'lga o'tganliklaridan dalolat berdi.

1995-yil maydagi Prezident saylovlarida o'nglar yetakchisi, Parij shahrining meri Jak Shirak g'alaba qilishiga erishdi. Yangi saylangan Prezident 1997-yil Milliy majlisga muddatdan oldingi saylov o'tkazilishini e'lon qildi. Ammo J.Shirakning ko'zlagan maqsadlariga qaramasdan bo'lib o'tgan saylovda so'l kuchlar bloki (sotsialistlar, kommunistlar, "yashillar") g'alaba qozondilar. Natijada Fransiya da avvalgi qarama-qarshilik holati qayta yuzaga keldi. Faqat endi o'nglar prezidentligi davrida so'llar hukumati shakllantirildi.

XXI asr boshlarida Fransiya

XX asr 90-yillari oxirida Fransiyaning siyosiy hayotida bir qancha shov-shuvli janjallar bo'lib o'tdi. F.Mitteranning qonunga hilof ravishda siyosiy raqiblarning telefondagi gaplarini yozib olish to'g'risida buyruq berganligi ma'lum bo'ldi. Mitteranchi mudofaa vaziri Sharl Ernyu Bolgariya, Ruminiya va SSSRga xizmat qilayotgan josus sifatida fosh qilindi. 2000-yil dekabrda Mitteranning o'g'li Jan Kristof xalqaro savdodagi firibgarligi uchun qamoqqa tashlandi. 2001-yil yanvarida Mitteranning do'sti, tashqi ishlar vaziri Rolan Dyuma poraxo'rlikda ayblanib, sud qilindi. FKP liderlari J.Marshe va R.Yular partiyan i yashirin ravishda mablag' bilan ta'minlab turishda ayblanib, sud qilindi.

2002-yilnang 5-may kuni Fransiya da prezidentlik uchun uzoq davom etgan saylovoldi kurash o'z nihoyasiga yetdi. Saylov natijasiga ko'ra amaldagi prezident J.Shirak 82% dan ortiq ovoz olib, mamlakatni yana besh yil boshqarish huquqini qo'lga kiritdi. O'nglar nomzodi Le Pen

mag'lubiyatga uchradi. To'g'ri, birinchi bosqichda Le Pen ma'lum muvaffaqiyatga erishgandi. Telemuloqotlarda raqiblar bir-birlarini tanqid qilish, ta'bir joiz bo'lsa, "tomorqasiga tosh otish" bilan ham mashg'ul bo'lishdi. Bu Fransiya saylov tizimi uchun tabiiy bir hol. Ikki nomzod o'rtasidagi kurashda ularning saylovchilarga bergan saylovoldi va'dalari ham muhim ahamiyat kasb etdi. Fransiya xalqi tajribali siyosatchi bo'lgan Jak Shirakni tanladi.

2007-yil 6-may kuni Fransiya navbatdagi prezidentlik saylovining ikkinchi bosqichi bo'lib o'tdi. Bu safar so'llar nomzodi sotsialist Segolen Ruayal xonim, o'nglar nomzodi Nikola Sarkoziga qarshi turdi. Ikkinchi bosqichda saylovchilarning 53% ovozini olgan N.Sarkozi mamlakat Prezidenti etib saylandi. Liberal yo'nalishdagi o'ng kuchlar nomzodining g'alabasi uzoq yillardan beri iqtisodiyotda keng qamrovli islohotlar o'tkazilishini kutayotgan qatlamning muvaffaqiyati bo'ldi. Yangi davlat rahbari mamlakatda jiddiy o'zgarishlarni amalga oshirishga kirishdi.

2004-yilda Fransiya hukumati fransuz davlat boshlang'ich va o'rta maktablarida "e'tiborni jalb qiladigan diniy ramzlar"ni kiyishni ta'qiqlaydigan qonun qabul qildi³⁹.

U bu bilan turg'unlikni boshidan kechirayotgan Fransiyaning yana jahondagi raqobatbardosh mamlakatlardan biriga aylantirish niyatida ekanligini ko'rsatdi. Mutaxassislarning fikricha, Jak Shirak haqiqatdan ham o'z vorisiga murakkab vaziyatdagi mamlakatni qoldirdi. Buning ustiga 2008-yil yozidan boshlangan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi murakkab vaziyatni yanada og'irlashtirdi. Bir tomondan Fransiya ijtimoiy tizimi o'ta rivojlangan, iqtisodiy taraqqiyot bo'yicha dunyoda oltinchi o'rinda tursa-da, davlatchilikning ijtimoiy sohaga yo'naltirilganligi jamiyat zimmasiga yil sayin og'ir yuk bo'lib tushayapti. Moliyaviy institutlar ma'lumotiga qaraganda, ijtimoiy ta'minotga berilayotgan bu qadar katta e'tibor iqtisodiyotning raqobatbardoshligini izdan chiqarayapti. Ikkinchidan, G'arbiy Yevropaning yetakchi mamlakati saldo taqchilligidan aziyat chekmoqdaki, oqibatda milliy iqtisodiyotning o'sishi Yevropa Ittifoqidagi ayrim mamlakatlar bilan solishtirganda uncha katta emasligi sezilib qolmoqda. Uchinchidan, Fransiya'dagi ishsizlik darajasi rivojlangan mamlakatlar orasida eng yuqori bo'lib, ishlash qobiliyatiga ega yoshdagilarning atigi 68% doimiy ish bilan ta'minlangan. Ishsizlik darajasi 2010-yilda 10% dan oshib ketdi. To'rtinchidan, byudjetdagi taqchillik, frankning qadrsizlanib borishi va soliqlarning og'ir yuki mamlakat iqtisodiyotini og'ir ahvolga solib qo'ydi. Biroq, shunga qaramay Fransiya

³⁹ Worlds Together, Worlds Apart W. W. Norton & COMPANY New York, London, 2011 p. 431.

Yevropa qit'asidagi eng kuchli iqtisodiyotga ega ikkinchi mamlakat hisoblanib, jahonda YalM salmog'i jihatidan oltinchi o'rinni egallab kelmoqda. Fransiyaning iqtisodiy o'sish sur'ati Yelning o'rtacha ko'rsatkichidan yuqori. Yevropaning yuqori texnologik rivojlangan mamlakatlaridan biri hisoblangan Fransiya mudofaa, aerokosmik texnika va elektronika sohalarida G'arbiy Yevropa sanoati yutuqlarini o'zida mujassam etdi. Fransiya yadro-energetik texnologiyalar va atom elektrostansiya eksporti bo'yicha ham dunyoda yetakchi mamlakatlardan biridir. Fransiya o'zining ilmiy-texnika yutuqlari – zamonaviy aviatsiya, o'ta tezyurar poezdlari, birinchi klassli "Reno", "Sitroen", "Pejo" avtomobillari, ilg'or kemasozlik sanoati bilan ham ajralib turadi.

XXI asming boshlarida dunyo miqyosida yaratilgan zamonaviy texnika va texnologiyalarning 5,1% Fransiya hissasiga to'g'ri keladi.

Fransiya aholisining 6% qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanadi. Ishlab chiqarish texnikalari bilan yaxshi qurollanganlik va agroxiimiya fani yutuqlarini joriy etish tufayli mamlakat aholisi qishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan to'la ta'minlangan, hatto chorvachilik mahsulotlari eksportga jo'natiladi. Aholining 85% ini yollanma mehnat kishilari – ishchilar, xizmatchilar, ziyolilar tashkil etadi.

MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Fransiya urushdan keyingi davlat va siyosiy-partiyaviy tizimni shakllantirishda Qarshilik harakatining va so'llar kuchlarining roli qanday edi?

2. To'rtinchi respublika inqirozga uchrashining sabablari nimadan iborat?

3. Fransiyaning urushdan keyingi tarixida shaxslarning roli qanday edi?

4. Beshinchi respublikaning to'rtinchi respublikadan farqli tomonlari nimadan iborat bo'ldi?

5. Fransiya F.Mitteran boshchiligidagi sotsialistlar qanday qilib hokimiyat tepasiga kelishdi?

6. Fransiya so'l va o'ng partiyalar siyosatidagi farqlar nimalardan iborat edi?

7. Bugungi kunda Fransiya Mustaqil davlatlar hamdo'stligi (MDH)ga nisbatan qanday siyosat olib bormoqda?

GERMANIYA

Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda Germaniya. Ikki Germaniya davlatining tashkil topishi

Germaniya to'la kapitulyatsiya etilganidan so'ng okkupatsion hukumatlar mamlakat boshqaruvini to'raligicha o'z qo'liga olishdi. Unga binoan g'arbdagi uchta zonada – AQSH, Buyuk Britaniya va Fransiyaning harbiy ma'muriyati, sharqiy zonada esa – Sovet hukumatining harbiy ma'muriyati boshqardilar. Umumiy boshqaruvni amalga oshirish maqsadida to'rt tomonlama Kontinental kengash tashkil etildi. Germaniya fashizmi ustidan g'alaba qilgan mamlakatlar siyosatining maqsadi quyidagilarga qaratilgan edi – Germaniyada millitarizm va natsizmni tagtugi bilan yo'qotish, mamlakatda denatsifikatsiyani, dekartelizatsiyani va demokratlashtirishni amalga oshirish edi.

Germaniyani bir nechta davlatlarga bo'lib yuborish tarafdorlari mavjud bo'lganliklariga qaramay, ittifoqchilar yagona davlatni saqlab qolish prinsipidan kelib chiqqan holda ish tutishdi.

Okkupatsion zonalarda dastlab umumiy Germaniyaga tegishli bo'lgan siyosiy partiyalar va kasaba uyushmalar tashkil topdi. Ittifoqchilar o'rtasida ziddiyatning kuchayib borishi natijasida g'arb va sharq zonalaridagi siyosiy partiyalar tashkiliy jihatdan mustaqil bo'la boshladilar.

Germaniya asta-sekin odatdagi hayotga qayta boshladi. Okkupatsion hukumatlar tomonidan harbiy jinoyatchilarga nisban sud ishlari ko'rib chiqildi hamda kartel holatidan chiqarish ishlari amalga oshirildi.

Potsdan kelishuviga binoan mag'lubiyatga uchragan Germaniyaga nisbatan kelishilgan siyosat haqidagi pozitsiyani ittifoqchilar rasmiy jihatdan inkor etmadilar. Ammo aslida esa zonalarda bir-biridan uzoqlashish siyosati olib borildi. "Sovuq urush" siyosati boshlanishi bilan G'arb davlatlari Germaniyaga yagona iqtisodiy butunlik nuqtai nazardan qarashlikdan bosh tortdilar. G'arbiy va Sharqiy zonalar o'rtasidagi xo'jalik aloqalarining uzilishi chuqurlashib bordi. Bunday holat o'z navbatida mamlakatning kelgusida ikkiga bo'linib ketishi uchun zamin yaratdi.

G'arbdagi okkupatsion hokimiyatlaming 1948-yil 20-iyundagi pul islohoti Germaniyaning bo'linishiga olib kelgan eng ahamiyatli harakatlardan biri bo'ldi. O'shandayoq G'arbiy Germaniyani Marshall rejasi asosidagi yordamga bog'lab qo'yish jarayoni boshlandi. Germaniyani g'arbdagi zonalari uchun konstitutsiyani ishlab chiqish bo'yicha Parlament kengashini tashkil etish siyosiy sohadagi eng muhim

qaror edi. 1949-yil 8-mayda Parlament kengashi konstitutsiya loyihasini tasdiqladi. Uning asosida 1949-yil 14-avgustda parlamentning quyi palatasi – bundestagga saylovlar bo‘lib o‘tdi. Saylov natijalariga ko‘ra yetakchilik roli XDS qo‘lida bo‘ldi – 141 o‘ringa, SDPG – 132 o‘ringa, SaDP – 52 o‘ringa, KPG – 15 o‘ringa (yoki 5,7 % ovozga) ega bo‘ldilar. Parlamentning yuqori palatasi – bundesrat – yerlar vakillaridan shakllantirildi. 1949-yil 7-sentabrda bundestag va bundesrat mamlakat konstitutsiyasini tasdiqlab berdilar va Germaniya Federativ Respublikasi Prezidentini sayladilar. 1949-yil 20-sentabrda esa kansler Konrad Adenauer parlamentga birinchi hukumatni taqdim etdi.

Sharqiy Germaniyada, sovetlarning okkupatsiya zonasida, voqealar o‘xshash ravishda rivojlanib bordi. G‘arbiy zonalaridagi pul islohotiga javoban Sharqiy Germaniya hududida aholini moliyaviy chayqovchilikdan cheklash maqsadida muomalaga sharqiy marka kiritildi.

Sharqiy Germaniyadagi siyosiy partiyalar orasida kommunistik va sotsial-demokratik partiyalar birlashuvi asosida tashkil topgan. Germaniyaning sotsialistik yagona partiyasi (GSYaP) yetakchilik rol o‘ynagan. Sharqiy Germaniyadagi siyosiy partiyalar milliy frontni shakllantirdi va unga hududlardagi boshqa siyosiy partiyalar – XDS, liberal-demokratik partiya, dehqonlar partiyasi va boshqalar qo‘shildi.

Jamoa harakatlari va partiyalar tomonidan Nemis milliy kengashi saylandi. Ushbu kengash 1949-yil 7-oktyabrda bo‘lib o‘tgan o‘zining sessiyasida Sharqiy Germaniya hududida Germaniya Demokratik Respublikasi (GDR) tashkil topganligini e‘lon qildi. 1949-yilning 10-oktyabrida davlat boshqaruv xizmatini sovetlarning harbiy ma‘muriyati muvaqqat xalq palatasiga topshirdi. GDRning Prezidenti etib muvaqqat xalq palatasi Vilgelm Pikni sayladi. O.Grotevol hukumat raisi bo‘ldi va 12-oktyabrda u GDRning birinchi hukumatini shakllantirdi va tasdiqlash uchun taqdim etdi. Xalq xo‘jaligini tiklash bo‘yicha ikki-yillik reja bajarilganidan so‘ng 1952-yil iyulida GSYaP syezdi GDRda “sotsializm asoslarini” qurish haqidagi qarorni qabul qildi.

Shunday qilib, Germaniyaning hududiy bo‘linishi sodir bo‘ldi. Ikki Germaniya davlati ikki ijtimoiiy-iqtisodiy va siyosiy tizimlarni namoyon etishar edi. Sotsialistik GDR va kapitalistik GFR tarixiy musobaqa bosqichiga qadam qo‘yishgan edi. Germaniyaning ikkala qismi ham o‘tmishdagi natsizmdan turlicha usullar bilan qutilish yo‘lini qo‘lladilar.

XX asr ikkinchi yarmida GFRning taraqqiyot yo'li

Germaniya Federativ Respublikasi tashkil topganidan so'ng mamlakatning iqtisodiy tiklanish va rivojlanish strategiyasini aniqlash Konrad Adenauer hukumatining bosh masalasi bo'ldi. Ammo o'tmishdagi natsizmni bartaraf etish oson kechmadi. Buning uchun mamlakatda XIX asr oxirlaridan shakllangan Germaniya iqtisodiyoti va jamiyati modelidan voz kechish kerak edi.

Tarixdan ma'lumki, XX asrning birinchi yarmida Germaniya butun jahon uchun sanoatni va kapitalni o'ta konsentratsiyalash bo'yicha namuna bo'ldi. Natsistlar tarixiy tendensiyaning totalitar tartib darajasiga olib chiqdi. GFR iqtisodiyotini tiklash tubdan yangicha nazariya va siyosat asosida amalga oshirilishi mumkin edi. Germaniyada bunday nazariyaning ishlab chiqilinishi Ikkinchi jahon urushi arafasida boshlab yuborilgan edi. Totalitar markazlashuv asosida boshqariladigan taqsimot xo'jaligiga qarshi germaniyalik iqtisodchi V.Oyken erkin raqobatdosh bozor xo'jaligini aks ettiruvchi liberal nazariyani taqdim etdi. Ushbu yangi ijtimoiy-iqtisodiy tartib "ijtimoiy bozor xo'jaligi" nomini oldi. Bu siyosatning va iqtisodiy tartibning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat edi: davlat bevosita xo'jalik jarayonlarining boshqaruvi bilan shug'ullanmas, ammo u xususiy xo'jalik subyektlari faoliyat olib boradigan shakl va qoidalarini belgilab berar edi.

Iqtisodiyot vaziri Lyudvig Erhard iqtisodiy tizimdagi davlat rolini futbol maydonida, ya'ni o'yin jarayonida ishtirok etmaydigan, ammo o'yin qoidalarining buzilishiga yo'l qo'ymaydigan sudyaning roli bilan taqqoslar edi. Shunday qilib, davlat maxsus bozor ko'rinishidagi – ijtimoiy bozor xo'jaligini shakllanishiga ko'maklashdi, raqobatdoshlikni qo'llab-quvvatladi va shu bilan birga davlat tomonidan bozor qonunlariga aralashmaslik tartiblariga rioya qilindi. Jamiyatdagi liberallashtirish munosabatlari, tashabbuslar va erkin raqobatdoshlik uchun keng imkoniyatlar ochib berdi.

Ushbu tamoyillar, davlat tomonidan, bozor munosabatlari sharoitida yuzaga keluvchi ijtimoiy tengsizlik va ijtimoiy adolatsizliklarning oldini oladigan va yumshatadigan kuchli ijtimoiy siyosat bilan to'ldirilishi lozim edi.

G'arbiy Germaniya bilan, Yaponiya bu muhim o'zgarishlarning ayrimlari uchun. Amerikaning harbiy nuhofaza qilishi, investitsiya va texnologiya o'tkazmalari uchun qarzdordir⁴⁰.

⁴⁰ *Worlds Together, Worlds Apart* W. W. Norton & CO, P.A.N.Y NewYork, London, 2011. p. 171

50-60-yillarda ijtimoiy bozor xo'jaligi modeli o'z samarasini berdi. Ushbu ikki o'n yillik davomida GFRda yiliga o'rtacha sanoat ishlab chiqarish sur'atining o'sishi 8,5% tashkil etdi. GFRda kechki industrlashish modernizatsiyasi yakuniga yetdi. Uzoq muddat foydalanadigan buyumlarni ommaviy ishlab chiqarishning kuchli salohiyati yaratildi. Ishga yaroqli aholini ish bilan bandlik holati deyarli ta'minlandi, ish tashlashlar bartaraf etildi, turmush darajasi ko'tarildi.

Ammo, 1966–1967-yillarda ortiqcha ishlab chiqarish iqtisodiy inqirozi boshlandi, jahon bozorida raqobatdoshlik kuchayib ketdi. Undan keyin, 1974–1975-va 1980–1982-yillarda jahon miqyosidagi iqtisodiy inqirozlar ro'y berdi. 80-yillarning oxiriga kelib GFRda ishsizlar soni 3 mln. kishini tashkil etdi. Bunday sharoitda mamlakat iqtisodiyotini hamda tashqi siyosiy yo'nalishini tubdan ko'rib chiqish lozim edi.

GFRning siyosiy tizimida ikkita partiya asosiy o'rinni egallaydi: liberal-konservativ – Xrestian-demokratik ittifoq (XDI) va Germaniya sotsial-demokratik partiya (GSDP). Ammo AQSHdagi klassik ikki partiyaviy tizimdan farqli ravishda GFRda “uchinchi kuch” mavjud – o'z xarakteri bo'yicha ko'p sonli bo'lmagan Liberalistik Erkin demokratik partiya (EDP). Ushbu partiya ko'pincha u yoki bu “katta” partiya hukumatini shakllantirish jarayonida ittifoqchi sifatida o'zini namoyon etar edi.

1946 – 1966-yillarda GFRda hukumatni XDI shakllantirgan edi va shu partiya yetakchisi kansler etib saylangan edi. XDI bir necha yillar maboynida EDI bilan ittifoqda bo'ldi. Bu vaqt iqtisodiy sohada neoliberalistik siyosatni (ijtimoiy bozor xo'jaligi) amalga oshirish davri bo'ldi. Tez iqtisodiy rivojlanishning “germaniya mo'jizasi” aynan shu yillarga to'g'ri keldi. 1966 – 1969-yillarda XDI GSDP bilan ittifoqda “Katta koalitsiya” hukumatini shakllantirdi.

GSDP EDP bilan birgalikda 1969 – 1982-yillarda GFRda “Kichik kaolitsiya” nomini olgan hukumatni shakllantirdi. Davlat boshqaruvida hukmronlik qilgan partiya almashuvi tasodif emas edi. GSDPning davlat boshqaruv tepasiga kelishi iqtisodiy va tashqi siyosiy yo'nalishlardagi inqiroz bilan bog'liq edi. Davlat boshqaruvining birinchi bosqichida yangi kansler V.Brandt, asosiy vazifa sifatida Sharqdagi qo'shni mamlakatlarga va GDRga nisbatan tashqi siyosatni qayta ko'rib chiqishni belgiladi. V.Brandt hukumati Polsha, Chexoslovakiya, SSSR va GDR bilan odatdagi vaziyat munosabatlari haqida hamda Germaniyani birlashtirish muammosini hal etilishida kuch yo'lidan voz kechish to'g'risidagi shartnomalarni tuzdi.

Sotsial-demokratlarning iqtisodiy sohada olib borgan siyosati kamroq muvaffaqiyatlar keltirdi. GSDP boshqaruv yillari chuqur iqtisodiy va tuzulmaviy inqirozlar davriga to'g'ri keldi. Bunday sharoitda bozor mexanizmini yangi sanoat tarmoqlari va yangi texnologiyalar uchun pul mablag'larini o'tkazish imkoniyatidan mahrum edi. Bu vazifani GSDP bajarishga kirishdi. Ularning 1975-1985-yillarda mo'ljallangan dasturida davlat boshqaruvi va ijtimoiy nazorat muhim o'rin egallagan edi.

Ammo 70-yillardagi inqirozlar ko'zda tutilgan rejalarning amalga oshirilishiga to'sqinlik qildi. Mahsulotlar o'sishining tezlik darajasi 2%gacha pasayib ketdi. Hukumat belgilagan rejalardan voz kechib, iqtisodiyotda qattiqqo'llik siyosatini yurg'izishga majbur bo'ldi. Iqtisodiy vazirlik portfeli EDP qo'lida bo'lganligi tufayli ular jadal ravishda ijtimoiy dasturdagi harajatlarni qisqartirish tarafdori bo'ldilar. Vazir tomonidan 1982-yil taqdim etilgan reja ijtimoiy harajatlarni keskin qisqartirib yuborishni ko'zlagan edi. Ammo GSDP va ularni qo'llab-quvvatlab turuvchi kasaba uyushmalari bunday rejaga qo'shilmadilar. Buning natijasida, EDP XDS bundestagdagi o'zlarining vakillari orqali hukumatga nisbatan ishonchsizlik votumiga ovoz berdilar va ular iste'foga ketdilar.

1982-yildan boshlab GFRda hukumatni XDS yetakchisi va EDP tomonidan qo'llab-quvvatlangan kansler Gelmut Kol boshqardi.

1983-yil mart oyida bundestagga bo'lib o'tgan saylovda G.Kol "iqtisodiy yuksalish uchun ovoz berishga" undadi. U "Lyudvig Erhard ruhidagi" islohotlarni o'tkazishni, iqtisodiyotga davlatning aralashuvini qisqartirishni va'da qildi, ammo shu bilan birga stixiya faoliyatidagi bozor mexanizmini davlat tomonidan "ijtimoiy to'g'rilanmog'i" zararliligini ham tan oldi.

Iqtisodiy inqirozlar bosqichidan o'tgach, industrialashdan keyingi jamiyatning yangi sharoitida va elektron ilmiy-texnikaviy inqilobning yangi bosqichida GFRning iqtisodiyoti modernizatsiyalashgan edi. 80-90-yillarda iqtisodiyot yuksalgan sharoitida GFR iqtisodiyotning neoliberal yo'nalishiga qaytdi.

GDRning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyoti

1949-yil oktabrda GDR tashkil topganidan so'ng mamlakatda davlat va siyosiy boshqaruvni amalga oshirayotgan Germaniya sotsialistik yagona partiya (GSYaP) sotsialistik jamiyat qurish yo'liga o'tdi. Bu yo'lda Germaniyaga sovet tizimining davlat sotsializm modeli asos bo'ldi. GDRda industrilashtirish, qishloq xo'jaligini kooperativlash, jamiyatda

g'oyaviy yakkaxokimlikni ta'minlash masalalari, mamlakatning xususiyatlarini, gullab-yashnayotgan GFR bilan qo'shnichilik va "sovuq urush" davrida xalqaro maydondagi ziddiyatlarning umumiy holatini hisobga olgan holda ayrim o'zgartirishlar bilan amalga oshirildi.

16 million aholi mavjud mamlakatda ko'p tarmoqli ishlab chiqarishga ega bo'lgan ma'muriy-buyruqbozlik modeli shakllantirila boshlandi. Mehnatsevar nemis xalqi bemazmun ravishda moddiy resurslarni talon-taroj qilinishiga befarq bo'la olmadi. Oziq-ovqatlarning taqsimot tizimi ham xalq ommasini ranjitar edi. 1958-yilga qadar mamlakatda oziq-ovqat kartochkasi saqlanib turdi.

Xalqning noroziliklari stixiyali ommaviy namoyishlarda o'z aksini topa boshladi. Namoyishlardan eng yirigi "sotsializm asoslarini" qurish dasturi qabul qilinganidan so'ng bo'lib o'tdi. 1953-yil 17-martda Berlin, Leypsig, Gyorlis, Gall va boshqa GDR shaharlarida ommaviy namoyishlar sodir bo'ldi va ular GDRda joylashtirilgan sovet qo'shinlari ishtirokida bostirildi. Noroziliklar shakli turli tasvirda namoyon bo'la bordi, ammo ko'proq Sharqiy Germaniya nemislarining GFRga qochib o'tish hollari yuz berdi. Bunga javoban chegara yopib qo'yildi. 1961-yilli Berlinda Berlin devori o'rnatildi. Brandenburg darvozasi esa bir necha qator tikonlik simlar bilan o'rab qo'yildi. Berlin devorini avtomatchilar qo'riqlashar edi va ularga chegarani buzib o'tuvchilarga qarshi o'q otish buyrug'i berilgan edi.

60-yillar boshida GDR hukumati yetilgan islohotlarni o'tkazish maqsadida jadal harakatlarni amalga oshirdi. Jumladan, markazlashtirilgan rejalashtirishni korxonalarning nisbatan mustaqilligi bilan uyg'unlashtirish harakatlari, korxonalarni esa xo'jalik hisobiga o'tkazish va shunga o'xshash boshqa harakatlar qilindi. Ammo bularning hammasi xususiy mulkchilikni to'la yo'qotish va korxonalarga avtonomiyani cheklash holatida amalga oshirildi. Shunga qaramay, ko'rilgan choralar sanoatni texnik ta'minot darajasining ko'tarilishiga, boshqaruvning yaxshilanishiga va mehnat unumdorligining oshishiga imkoniyat berdi. Sharqiy Germaniya nemislarining moddiy ta'minoti ancha yaxshilandi. Ular Sharqiy Yevropadagi sotsialistik mamlakatlar xalqlariga nisbatan oziq-ovqat mahsulotlari va sanoat mollari bilan yaxshiroq ta'minlangan edilar.

GDRda GSYaP rahbarligiga E.Xonikkerning kelishi 60-yillar boshida paydo bo'lgan bir qator islohotlarni tugatilishiga va davlat-xususiy korxonalarining yopilishiga olib keldi. Jamoat doirasida borgan sari fuqarolarning hayotiga xabar beruvchilarning ko'p sonli shtatga ega bo'lgan davlat xavfsizlik xizmati tizimining aralashuvi ortib bordi.

Ijtimoiy muammolar ortib borgan sari nazorat va kuzatuv rejimi ham kuchaytirilib bordi.

Shunday qilib, GDRda sotsializm kurish niqobi ostida markazlash-tirilgan taqsimot boshqaruv tizimi yaratilgan edi. Totalitar sotsializmning shakllanishi ro'y berdi.

80-yillar oxiriga kelib GDRdagi vaziyat og'irlashdi. Iqtisodiyot rejalari muvaffaqiyatli bajarilayotgani haqida rasmiy matbuot xabar berishiga qaramay, amalda iqtisodiyotda chuqur nomutanosibliklar yetilib kelardi. byudjetning defitsiti esa yildan-yilga o'sib bordi va mamlakatning qarzi 20 mlrd. dolardan oshib ketdi. Malakali xodimlar va yoshlarning qochib ketish holati mamlakatni fojiali ahvolga olib keldi. Oldingi yillarda GFRga qochgan 2 mln. kishilar safiga faqatgina 1989-yilning birinchi yarmida 350 ming kishi qo'shildi. Mamlakatda yangi siyosiy va jamoatchilik tashkilotlarning paydo bo'lishi, inqilobiy vaziyat yuzaga kelganligidan dalolat berar edi. 1989-yil 7-oktyabrda GDR tashkil topganligining 40-yilligiga bag'ishlangan rasmiy tadbirlarga qarshi ko'tarilgan namoyish kuch ishlatish yo'li bilan tarqatib yuborildi. Shundan so'ng ommaviy namoyishlar boshqa shaharlarda ham bo'lib o'tdi. Natijada, GDRda "Baxmal inqilobi" boshlandi.

GDRdagi inqilob. Germaniyaning birlashuvi

GDRdagi siyosiy inqirozdan faqat hukumatning almashuvi natijasida chiqish mumkin edi. 1989-yil 18-oktyabrda E.Xonikker iste'foga ketdi. 9-noyabrda Berlin devori quladi.

GDR va GFRlarning yaqinlashuv sur'ati stixiyali va nazorat qilib bo'lmaydigan xarakter ola boshladi. Sharqiy Germaniyada davlat tizimining va siyosiy partiyalarning parchalanish jarayoni davom etdi, iqtisodiyot esa vayron bo'lmoqda edi.

1990-yil 18-martda saylov bo'lib o'tdi. GSYaP yangi "Demokratik kuchlar partiyasi" (DKP) nomi ostida saylovda ishtirok etdi. GDRda bu birinchi erkin saylov edi. Saylovda kommunistlardan ajralib chiqqan va shaxsan G.Kol ishtirokida hamda GFRning moddiy qo'llab-quvvatlashi natijasida tashkil topgan "Germaniya uchun alyans"ni boshqargan XDS g'olib chiqdi. XDS va uning ittifoqchilari 48% dan ortiq ovoz va palatada ko'pchilik o'rinni oldilar. Saylov natijalari (GSDP – 22%, DKP – 16%) GDR va GFRlarning birlashuvini qaytarib bo'lmaydigan jarayon ekanligini ko'rsatdi. Iqtisodiy va valyuta to'g'risidagi Shartnomaga ko'ra, 1990-yil 1-iyuldan boshlab GDRda G'arbiy Germaniya markasi joriy

qilina boshladi. Avgust oyida esa, 1990-yil 3-oktyabrdan boshlab GDR yerlari GFR tarkibiga kirishi haqidagi shartnoma imzolandi. Natijada tarixiy voqea ro'y berdi – Germaniya birlashdi.

1990-yil 2-dekabrda umumgermaniya saylovlari bo'lib o'tdi. Saylov natijalariga ko'ra XDS g'alaba qozondi (shu jumladan, sobiq GDR hududida tashkil topgan beshta yerdan to'rttasida). Germaniyada milliy emas, aksincha ijtimoiy masala mamlakatning birlashish jarayonining harakatga keltiruvchi kuchi bo'ldi.

Xalqaro xarakterga ega bo'lgan bir qator hujjatlar Germaniya birlashuviga yakun yasadi. 1990-yil 12-sentabrda Moskvada to'rtta g'alaba qozongan davlat (SSSR, AQSH, Buyuk Britaniya, Fransiya), GDR va GFR vakillari Germaniyaga nisbatan munosabatlarni uzil-kesil tartibga solish to'g'risidagi Shartnomani imzoladilar. Shu bilan birga, SSSR va Germaniya o'rtasidagi do'stlik, sheriklik va hamkorlik to'g'risidagi Shartnomaga rozilik belgisi qo'yildi. Ushbu hujjatlarda Yevropadagi chegaralar buzilmasligi, Germaniyaga ommaviy qirg'in quroliga ega bo'lishlik ta'qiqlanishi, bundesver sonining (370 ming kishi) chegarasi belgilanishi, birlashgan Germaniyaning Sharqiy qismidan SSSRning Qurolli kuchlarini olib chiqish haqidagi qoidalar aks etgan edi. Va nihoyat, 1990-yil 1-oktyabrda Nyu-Yorkda oltita mamlakatning (SSSR, AQSH, Buyuk Britaniya, Fransiya, GDR, GFR) tashqi ishlar vazirlari Germaniya birlashishi bilan Berlinga va umuman Germaniyaga nisbatan to'rt tomonlama huquq va javobgarlikning tugatilishi to'g'risidagi hujjatni imzoladilar.

Shunday qilib, Ikkinchi jahon urushining Yevropadagi natijalariga yakun yasaldi. Germaniya, Yevropa va jahon tarixining butun bir jarayoni yakunlandi. Yangi geosiyosiy vaziyat yuzaga keldi.

Birlashgan Germaniyaning siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti

Germaniyaning birlashishi mamlakatning xalqaro mavqeini ancha mustahkamladi. Ammo dunyo siyosati tizimidagi yangi mavqe GFRga imtiyozlar berish bilan birga zimmasiga buyuk davlatga xos yangi siyosiy, moliyaviy va axloqiy majburiyatlarni ham yukladi.

Germaniya birlashishining ichki oqibatlari ancha murakkab kechdi. Turlicha ijtimoiy tuzumda o'nlab yillar davomida yashash, bir millatni bo'lib tashlab bir-biriga qarama-qarshi qo'ygan tashviqotning faolligi, ijtimoiy munosabatlar, hayotiy va milliy qadriyatlarini turlicha qabul qilish,

tarixan shakllangan psixologik xususiyatlar - buning hammasi yagona nemis millatining qayta shakllanishini qiyinlashtirdi. Birlashish jarayonida o'zaro qarama-qarshilik, jirkanish, mensimaslik va G'arbiy Germaniyadagi ishbilarmon va siyosiy doiralar tomonidan sharqiy nemislarni yashirincha kamsitishlar ro'y berdi. GDR aholisining ilgari sara guruhi - harbiy xizmatchilar, sportchilar, madaniyat xodimlari va ziyolilardan sanoqli kishilargina o'zlariga yarasha arzigulik ish joyiga ega bo'lishdi. Germaniya birlashishining mo'jizaviy iqtisodiy samarasi haqidagi umidlar xom-xayol bo'lib chiqdi. Ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarni birlashtirish strategik rejalashtirishsiz, sinovlar va xatolar yo'li bilan amalga oshirildi. Oldingi ishlab chiqarish va savdo infratuzilmasining barbod bo'lishi, tuzilmaviy qayta qurishning boshlanishi "yangi yerlar"da ishlab chiqarishning keskin pasayib ketishiga olib keldi. Bu yerda ishchi o'rinlarining 50%dan ko'prog'i yo'q qilingan edi. Ishsizlik 30%ni tashkil etdi. 1990-yil iyulida pul islohotining o'tkazilishi Sharqiy Germaniya uchun kutilmagan hol bo'ldi. GDR markalari doychmarkalarga almashtirildi. O'tish davrida oylik maoshi, stipendiyalar, nafaqalar, yashash joyi uchun ijara to'lovlarining oldingi hajmi saqlab qolindi va aholi uchun almashtirish 1:1 ko'effitsient bilan bolalarga 2 ming markagacha, kattalarga 4 ming markagacha va nafaqaxo'rlarga 6 ming markagacha amalga oshirildi. Bundan ortiq mablag'lar 1:2 nisbatda almashtirildi. Ammo tez orada Sharqiy Germaniyadagi mahsulot bozori izdan chiqdi va bu yerlarda aholi turmush darajasi nihoyatda pasayib ketdi.

Sharqiy Germaniya sanoatini ma'muriy qayta qurishga urunish ham qiyin va samarasiz kechdi. G'arbiy germaniyalik mutaxassislar hisobiga ma'muriy xodimlarni yoppasiga yangilash muammosi mutlaqo boshqa ishlab chiqarish madaniyati, asbob-uskunalarining texnologik qoloqligi, an'anaviy bozorlarning izdan chiqishi va boshqalar katta ishlar qilish kerakligini bildirdi. Buning hammasi GFR hukumatini Sharqiy yerlarni yangilash federal dasturlarini uzoq muddat ichida saqlab turishga majbur qildi.

90-yillarning boshida G'arbdagi yetakchi mamlakatlar iqtisodiy tanazzulga duch keldi. Germaniya iqtisodiyoti ham eng og'ir ahvolda edi. Inqirozning eng yuqori nuqtasi 1993-yilga to'g'ri keldi, unda YaIM o'sishi 1,1% ni tashkil etdi. Bunday sharoitda Sharqiy Germaniya iqtisodiyotini yangilash dasturlarini amalga oshirish, G'arbiy Germaniya iqtisodiyoti barqarorligi poydevori bo'lgan moliyaviy tizimning zo'riqishiga sabab bo'ldi. Byudjet muvozanati izdan chiqqan edi. Bu holat keyinchalik ham, butun 90-yillar davomida ham saqlanib qoldi.

1994-yilda iqtisodiy ahvolning jonlanishi ko'zga tashlandi. YaIMning o'sishi 2,8%ni tashkil etdi. Ammo 1995-1996-yillardayoq yangi inqiroz boshlandi. Ishlab chiqarishning keskin pasayishi ro'y bermagan bo'lsa-da, barcha makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimida jiddiy nomutanosibliklar saqlanib qolganidan darak berardi. 1997-yilga kelib ishsizlar iqtisodiyotdagi faol aholining 11,3%ni tashkil etdi.

Germaniyada 90-yillarning birinchi yarmida siyosiy vaziyat barqaror edi. 1990-yil kuzida ro'y bergan mamlakatning birlashish jarayoni uning tashkilotchisi - xristian demokratlar ustunligini mustahkamlashga xizmat qildi. Bu 1994-yili G.Kol partiyasiga navbatdagi tantanani tuhfa etdi. May oyida mamlakat prezidenti etib XDS vakili, 1987-yildan GFR Konstitutsion sudi raisi vazifasida ishlab kelayotgan 60 yoshli huquqshunos R.Xersog tanlandi. 1994-yil kuzida Bundestagga navbatdagi saylovlar bo'lib o'tdi. Muxolifat o'z mavqeini ancha mustahkamlashga muvaffaq bo'ldi. GSDP 36,4% ovoz va 252 mandatga ega bo'ldi. Shunga qaramasdan hukumat koalitsiyasi parlamentda ko'pchilikni tashkil etdi. XDS 34,2% ovozga (244 mandat), XSI - 7,3% ovozga (50 mandatga) ega bo'ldi. Qiyin iqtisodiy ahvolni hisobga olganda, bu yutuq G.Kolning katta shaxsiy muvaffaqiyati bo'lib, uning Germaniyani birlashtirishdagi xizmatlarini nemis xalqini qadrlashi deb e'tirof etildi.

Navbatdagi 1998-yilgi Bundestag saylovlarigacha o'tgan to'rt yil mobaynida xristian demokratlar o'z obro'larini oshirishga hamda dasturlarini yangilashga muvaffaq bo'lishdi. Faqat 1998-yil davomida iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'sishi saylov kompaniyasining omadli bo'lishiga umid tug'dirardi xolos. YaIMning o'sishi dastlabki 8 oy ichida 2,2% ni tashkil etdi. 1998-yil saylovlari arafasida sotsial-demokratlarning obro'si oshganligi ko'rinib turardi.

1998-yil saylovlari sotsial demokratlarga uzoq kutilgan g'alabani hadya etdi. GSDP 40,8% ovoz va 298 mandatga ega bo'ldi. Parlament saylovlarida g'alaba qilish uchun "alvon-yashil koalitsiya" tashkil qilindi. 67% ovoz va 47 mandatga ega bo'lgan "Ittifoq-90 yashillar" bloki uning a'zosi bo'ldi. Birinchi marta DSP 5%li to'siqni oshib o'tdi (5,1% va 35 mandat). XDS/XSS bloki 35,3% ovozga (245 mandatga), EDP esa-6,2% ovoz (44 mandatga) ega bo'ldi. Gerhard Shreder Germaniyaning yangi kansleri bo'ldi. Shreder hukumatida tashqi ishlar vaziri "Ittifoq-90 yashillar" bloki yetakchisi Yoshka Fisher bo'ldi. 1999-yil may oyida sotsial-demokratlar muvaffaqiyatli ravishda prezident saylovlarini o'tkazdi. Bu lavozimni Yoxannes Rou egalladi.

Ichki siyosatda Shreder “neokonservativ to‘lqin” pozitsiyasida turgan yangi siyosatchilar Bleer va Jospen tajribasidan foydalandi. Ustivor yo‘nalishlar: kompaniyalar soliqlarini kamaytirish, mehnat bozori egiluvchanligini ta‘minlash va ish kuni davomiyligini o‘zgartirish, mehnatga haq to‘lash uchun chegirmalarni qisqartirish, iqtisodiyotdagi ijtimoiy sektorni yangilashdan iborat bo‘ldi. 1999-yilda hukumat ta‘lim sohasini keng miqyosda isloh qilish qarorini ma‘lum qilib, bu sohaga bo‘lgan harajatlardan oqilona foydalanish ratsionallashtirish va uning samaradorligini oshirishga harakat qildi. Istiqbolli ilmiy-texnik tadqiqotlar uchun qo‘shimcha mablag‘lar ajratila boshlandi.

Tashqi siyosatga ham Shreder katta tuzatishlar kiritdi. 1999-yilda Germaniya Yelning raisi bo‘lishiga qaramasdan, valyuta ittifoqini shakllantirishga qaratilgan Umumevropa dasturlari loyihalarini ma‘qullashga shoshilmadi. Germaniya integratsiya jarayoniga qatnashishga tayyor ekanligini namoyish etdi, ammo boshqa mamlakatlar uchun mablag‘ to‘lashdan bosh tortdi. 1999-2000-yillarda Germaniya NATO tarkibida faolroq bo‘ldi.

2002-yilgi parlament saylovlarida ham Sotsial Demokratik partiya ko‘p ovoz olib Shreder ikkinchi marta kanslerlik lavozimini egalladi. Biroq, Shreder hukumati mamlakat taraqqiyot yo‘lida ijobiy yutuqlarni qo‘lga kiritganligiga qaramay mamlakatdagi mavjud muammolarni to‘liq bartaraf qilolmadi. Natijada, 2006-yilgi Bundestagga bo‘lgan saylovlarda XDS va unga ittifoqchi bo‘lgan partiyalar g‘alaba qozondi. A.Merkel GFR kanslerligi lavozimini egalladi. U 2010- va 2014-yilgi parlament saylovlarida ham g‘alaba qilib, navbatdagi muddatlarga qayta saylandi.

Germaniyada, hukumatning ijtimoiy siyosat harajatlarining 30 foizdan ko‘prog‘i davlat pensiya fondiga kirdi⁴¹

2008-yilda AQSHda dastlab moliyaviy inqiroz sifatida boshlangan, so‘ngra iqtisodiy sohani ham qamrab olgan inqiroz dunyoning rivojlangan mamlakatlarini, shu jumladan GFRni ham qamrab oldi. Sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish qisqardi, ishsizlar soni 8 mln. kishidan oshdi, tashqi savdo qisqardi. Qishloq xo‘jaligi izdan chiqdi, o‘nlab banklar sindi. Aholining daromad quvvati kamaydi. Shunga qaramay, GFR Yevropa Ittifoqida yetakchi davlatligicha qolmoqda.

MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Ikkinchi jahon urushidan so‘ng Germaniyaning siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy holati qanday edi?

⁴¹ Worlds Together, Worlds Apart W.W. Norton & COMPANY New York, London, 2011. p. 805.

2. Fashistik rejim tor-mor etilgandan so'ng Germaniyaning bo'linish sababi nimada edi?
3. Qanday va nima sabablarga ko'ra GFR va GDR paydo bo'ldi?
4. GFRda qanday partiyalar yetakchilik qildi?
5. GFRda Konrad Adenauer mamlakat ichida qanday siyosat olib bordi?
6. GDRda yetakchilik qilgan partiya qaysi edi va uning siyosati nimaga qaratilgan edi?
7. GDR va GFRning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot yo'lida qanday farqli tomonlari mavjud?
8. Nima sababdan GDRning iqtisodiyoti inqirozga uchradi?
9. Germaniyaning birlashish jarayoni qanday kechdi?
10. Yagona Germaniya qayta birlashishiga qaysi davlatlar va nima sababdan boshchilik qildilar?

Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda Italiya

Urushdan keyin Italiyada Angliya va AQSHning okkupatsion qo'shinlari joylashgan edi, ammo italiyaliklarga demokratik tartibdagi davlatni tiklash huquqi berilgan edi. Bu ishda Qarshilik harakatida ishtirok etgan asosiy siyosiy partiyalar qatnashdi. 1946-yil 2-iyunda davlat tuzilmasining shakli masalasi bo'yicha referendum bo'lib o'tdi. Referendumda respublika tarafdorlari g'alaba qozondi. Bir vaqtning o'zida Ta'sis majlisiga ham saylov bo'lib o'tdi. Saylov asosiy siyosiy partiyalarning ta'sirini baholashga imkon berdi: Xrestian-demokratik partiya 35% ovoz oldi, sotsialistlar – 20%, kommunistlar – 19%. Ushbu asosiy partiyalarning hamkorligi asosida mamlakatning konstitutsiyasi ishlab chiqildi.

Italiya Konstitutsiyasiga ko'ra prezident davlat boshlig'i hisoblanib, u parlamentning ikki palatasi (deputatlar palatasi va senat) tomonidan saylanadigan bo'ldi. Ikkala palata ham barcha fuqarolar vakillarining (ayollar birinchi marta ovoz berish huquqiga ega bo'ldilar) mutanosib ravishdagi (proporsional) tizim asosida saylanadigan bo'ldi. Odatdagidek burjua-demokratik erkinliklardan tashqari, konstitutsiyada odat tusiga kirmagan holatlar ham kirgan edi, masalan mehnat huquqi.

1947-yil fevralida tinchlik shartnomasini imzolanishi, Italiyaning xalqaro maydondagi mavqeini tasdiqlovchi muhim voqea bo'ldi.

Italiya konstitutsiyasi rasman 1948-yil 1-yanvardan kuchga kirdi. Respublikaning birinchi parlamentiga saylov aprel oyida bo'lib o'tdi. Saylovda XDP 48% ovoz bilan g'alaba qozondi. Kommunistlar va sotsialistlar, so'lar oppozitsion blokida chiqib 31% ovoz oldi. Hukumatni xristian-demokratlarning yetakchisi de Gasperi shakllantirdi.

2. Ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar bosqichida Italiya

Italiya an'anaviy ravishda xo'jaligi sekin rivojlanadigan va sanoat bazasi zaif bo'lgan Yevropa mamlakatlari qatoriga kirar edi. Ammo, 50-60-yillarda uning iqtisodiy taraqqiyot sur'ati keskin tezlashib bordi, bunday holat "italiyacha mo'jiza" degan iboraning kelib chiqishiga sabab bo'ldi.

"Italiyacha mo'jizani" insonlar yaratdi. Italiyaning iqtisodiy muvaffaqiyatlari haqida italiyalik iqtisodchidan so'rashganida u quyidagicha javob berdi: "Haqiqatdan ham Italiyada qazilma boyliklari mavjud emas, ammo biz tadbirkorlarni yaratishni bilamiz". Mamlakat juda

katta bo'lgan erkin va arzon ishchi kuchi rezerviga ega edi. Qoloq Janub o'zining arxaik qishloq xo'jaligi bilan, bu yerda aholining 40%dan ortig'i o'z kuchi bilan ishlaydiganlarni tashkil etardi, sanoati rivojlangan Shimolga ishchi kuchini yetkazib berardi.

Animo bu ham eng muhimi emas edi. Sanoat sohasida ishchilar sinfining o'sish soni sezilarli emas edi. Mehnat unumdorligining o'sishi yangi texnologiya va ilg'or texnikaning joriy etilishi bilan bog'liq bo'lib Italiya ommaviy ravishda sanoati rivojlangan mamlakatlardan patent va litsenziyalarni sotib olardi. Shu asosda iqtisodda chuqur tizimli qayta qurish amalga oshirilgan edi. Iqtisodning yuksalishiga poyafzal, to'qilgan mato, kiyim-kechak, tayyor oziq-ovqat mahsulotini ishlab chiqaradigan hamda yangi texnologiyalarni joriy qiladigan mayda va o'rta firmalar o'zining qatta hissasini qo'shdi.

Italiya iqtisodiy tizimining xilma-xilligi, yirik va mayda biznesni va ularning o'zaro bog'liqlik xususiyatlarini namoyon etilishi asosiy mintaqa modellarida o'z aksini topdi.

Italiyaning Shimoli-G'arbida (asosan Milan, Genuya, Turin shaharlari atrofida) ilg'or texnologiya asosida ommaviy ishlab chiqaradigan (avtomobil, ximiya, kompyuter, aviatsiya va boshqa) yirik sanoat korxonalari joylashgan edi. Bu yerda mayda firmalarning o'ziga xos roli mavjud bo'lib, ular funksional ravishda yirik korxonalarni to'ldirib borardi.

Italiyaning Shimoli-Sharqiy va Markaziy qismidagi (Toskana, Emiliya-Romanya, Venetsiya) mayda shaharlar atrofida mayda va o'rta firmalar joylashgan bo'lib, ular an'anaviy italiyacha ishlab chiqarishni (keramik plitka, kiyim-kechak, poyafzal) namunali rivojlantirdi.

Italiyaning Janubi (Neapoldan Sitsiliyagacha) – qoloq hudud va u haqida: "Bu Janubning muammosi" deb so'z yuritishadi. Iqtisodiyot taraqqiyotidagi nomutanosiblik, qoloqlik hamda ishsizlik muammosi hal etilmaganligi bilan uyg'unlashib ketgan.

Italiya hududlarining taraqqiyotidagi nomutanosiblik bilan ijtimoiy tizimdagi ikki xillik bog'liq edi: Shimolda demokratiya, Janubda klientelizm va mafianing mavjudligi jamiyatda jiddiy to'qnashuvlarning kelib chiqishiga sabab bo'ldi – korupsiya, terrorizm, jinoyatchilik, siyosatga mafianing aralashib ketishi italyan jamiyatiga xos jihatlari bo'lib qoldi.

Italiyaning muhim o'ziga xosligi – kuchli moliya-sanoat kompleksiga aylangan davlat sektorining katta roli edi. Uning tizimlari byurokratik-partiya apparati bilan chatishib ketgan edi.

Siyosiy-partiyaviy kurash bosqichida Italiya (XX asr, 50 – 90-yillar)

Italiyada urushdan keyingi o'n yilliklarda boshqa yetakchi kapitalistik mamlakatlardan farqli ravishda ko'ppartiyaviy siyosiy tizim va proporsional saylov tizimi asosidagi vakillar muassasalarini shakllanishi saqlanib turdi.

Ammo Italiyaga boshqa ayrim xususiyatlar ham taalluqli edi.

1947-1948-yillardan boshlab bir necha o'nyilliklar davomida, saylovlarda 45-50 % ovoz olgan Xristeyan-demokratik partiyaning roli saqlanib turdi.

Italiya, Fransiya, Belgiyada ayollar ovoz berish huquqiga ega bo'lgan⁴².

Ko'rsatilgan yillar mobaynida XDP va uning yetakchisi de Gasperi-ning siyosiy kursi "sentrizm" sifatida xarakterlanar edi, ya'ni bu balanslash, so'llar va o'nglar o'rtasida muvozanatni saqlash yolini bildirar edi. Bunday kursning natijasi, ijtimoiy konservatizm va ijtimoiy yon bosishlar o'rtasidagi ikkilanish bo'ldi. Buning natijasida ushbu yillar davomida mamlakatda jiddiy islohotlar analga oshirilmadi.

60-yillar boshiga kelib sentrizm o'z kuchini yoqotdi. 1960-yili Tombroni hukumati parlamentda vakillarga ega bolgan o'nglar va neofashistlar tomonidan oziga ko'mak qidira boshladi.

Ammo XDP ichida boshqa gruppirovka ham faol o'zini namoyish eta boshladi. Ular "iqtisodiy mo'jiza" ta'siri ostida jamiyatdagi demokratik kuchlar amalga oshirmoqchi bo'lgan ijtimoiy islohotlarni o'tkazish shart deb hisoblashar edi. XDPning so'l qanoti bilan hamkorlikka sotsialistik partiyan ham mamlakat boshqaruvida ishtirok etishi uchun jalb qilish ko'zda tutildi. Shu asosda 1960-yillarning boshida Italiyada islohotlar dasturini ilgari surgan so'l sentrizm koalitsiyasi shakllandi. Bu siyosat "so'l sentrizm" nomini oldi.

So'lsentristlar koalitsiyasi unchalik jiddiy bo'lmagan muammolarga duch kelib o'z kuchini yoqota boshladi. 1972-yilda ajralish haqidagi qonun qabul qilindi. Katolik Italiya uchun bu jiddiy masala edi. Milliiondan ortiq ajralib ketgan oilalar mulk bilan bo'g'liq bo'lgan va shunga o'xshash boshqa muammolarning yechimini topa olmadilar. Vatikanning qo'llab-quvvatlashi asosida XDPda qonunga nisbatan jiddiy oppozitsiya mavjud edi.

⁴² Worlds Together, Worlds Apart W. W. Norton & COMPANY New York, London, 2011 p. 778.

Ammo ajralish to'g'risidagi qonun so'l sentrizmning inqirozga uchrashida sababdan ko'ra ko'proq bahona edi. Inqirozning mohiyati butunlay boshqa narsada edi: Italiya o'zining ijtimoiy muammolarini asosiy so'l kuch – kompartiyaning ishtirokisiz hal qila olmas edi. Mamlakatdagi doimiy siyosiy beqarorlik hukumat inqirozida o'z aksini topdi. 1948-yildan beri 30 yil ichida mamlakatda 40 hukumat kabineti almashdi.

70-yillar o'rtasiga kelib vaziyat o'zgardi, "so'l sentrizm" inqirozi XDPning iroziga aylandi. 1976-yilda saylovda XDP 35% ovoz oldi, kommunistik partiya – 34%. Shunday qilib, kompartiyani ajratib qo'yish harakatlari barbod bo'ldi. Italiyaning yetakchi siyosatchilariga na "o'ng sentristlar"ning siyosati, na "so'l sentristlar"ning siyosati mamlakatda siyosiy barqarorlikka olib kelolmasligi ayon bo'ldi. XDPning ko'zga ko'ringan yetakchisi Aldo Moro "uchinchi variant" yoki "uchinchi faza" g'oyasini ilgari surdi. Ushbu g'oya mamlakat boshqaruviga kommunistik partiyaning jalb etishni ko'zda tutar edi.

1977-yil iyun oyida 30 yil ichida birinchi marta IKPni ham hisobga olganda oltita partiyaning hukumat siyosatini belgilovchi shartnoma imzolandi. Kommunistlar, sotsialistlar, xristian demokratlar, sotsial-demokratlar, respublikachilar va liberallar birgalikda qabul qilingan dasturni ("ishonchsizlik siyosati") amalga oshirish davrida hukumatni iste'foga ketishini talab etmaslikni kelishib oldilar.

1978-yilda mamlakatdagi siyosiy inqirozdan chiqishning shunday yo'l bilan yechimini topish harakatlari "qizil brigadalar"ning jinoiy terrorchilik harakatlariga ko'ra barbod bo'ldi. IKP bilan hamkorlik qilish g'oyasini ko'tarib chiqqan Aldo Moro jinoiy guruhlar tomonidan olib qochib ketildi va o'ldirildi. Yuzaga kelgan siyosiy inqiroz hukumatning iste'foga ketishi va IKPning muxoliflik yoliga otishi bilan yakunlandi.

XDP hukumatni shakllantirishdagi monopoliyadan mahrum bo'ldi. 1981-yilda hukumatni shakllantirish huquqi respublikachilar lideri Spadolinniga, so'ng sotsialistik partiya lideri B. Kraksiga berildi. 1992-yilda prezident Kossiga iste'foga ketdi. 1992-yilda bo'lib o'tgan parlament saylovi asosiy siyosiy partiyalar, shu jumladan, IKP, ISP va XDPning ta'siri tushib ketganligini namoyon etdi.

1992-yil Italiyada keng masshtabdagi "Toza qo'llar" kompaniyasi boshlab yuborildi. Bunday kompaniya asosiy siyosiy partiyalar rahbarlarida va hukumatning eng yuqori eshlonida ommaviy korrupsiya dalillarini aniqladi. "Toza qo'llar" operatsiyasining tergov ro'yhatiga 20 mingdan ortiq odam tushdi. Ular qatorida bosh vazirlar, vazirlar, parlament

deputatlari, siyosiy partiyalar rahbarlari bor edi. 1992-yil fevralidan boshlab ikki yil mobaynida poraxo'rlikda ayiblanib 2 mingdan ortiq kishi qamaldi. Ularga sudning bildirishi taqdim etildi. Bundaylar qatorida sobiq bosh vazirlar Dj. Andreotti, B. Kraksi, parlament deputatlari va senatorlar bor edi. Hukumatning yuqori eshelonining mafiya bilan aloqalari tog'risidagi ushbu katta sud jarayoni Italiya jamiyatini hayratga soldi va bu esa o'z navbatida Qarshilik harakati payitida Italiyada yuzaga kelgan siyosiy-partiyaviy tizimning parchalanishini boshlanishi bo'ldi.

Ammo "Toza qo'llar" kompaniyasi Italiyaning uch bosqichli sud tizimining sansalorligi tufayli natijasiz yakunlandi. Qamoqda faqat uchta sudlanuvchi qoldi, bosh tergovchilar esa chetlashtirildi. Bu janjallar oxir oqibat Ikkinchi jahon urushidan so'ng shakllangan siyosiy-partiyaviy tizimning parchalanishiga olib keldi.

1994-yil mart oyida muddatidan oldin bo'lib o'tgan parlament saylovi avvalgi partiyaviy tizimning to'la barbod bo'lganligini aniqlab berdi. XDP uchta siyosiy oqimga bo'linib ketdi, ISP o'zini tarqatib yubordi. Kompartiya esa saylovgacha Demokratik so'l kuchlar partiyasiga (DSKP) aylantirildi.

Saylovda mutloq yangi va noma'lum bo'lgan siyosiy guruhlar g'alaba qozondi: millioner S. Berluskoni rahbarligidagi "Olg'a, Italiya!", federalist U. Bossi rahbarligidagi "Shimol Ligasi", neofashistlar va millatchilikning o'ng kuchlar birlashmasi – "Milliy alyans". Bu partiyalar "Ozodlik qutb" blokiga birlashdilar. So'l partiyalar progressiv kuchlar Alyansini tashkil etdilar.

"Shimol Ligasi" va neofashistlarning "Milliy alyans" koalitsiyasi asosida S. Berluskoni hukumatni shakllantirdi. Ushbu hukumat 1994-yil oxirigacha mavjud bo'ldi. Yangi, hisob bo'yicha 53-Italiya hukumatini mustaqil nomzod bo'lmish Lamberto Dini boshqardi va o'z kabinetini "partiya a'zosi bo'lmagan ministr-texniklardan" shakllantirdi. Ammo bu hukumat ham siyosiy inqiroz olidida bardosh bera olmadi. 1996-yil aprelda navbatdan tashqari bo'lib o'tgan parlament saylovi "Oliva" blokiga birlashgan so'l kuchlarga g'alaba olib keldi. Unda Demokratik so'l kuchlar partiyasi (DSKP) yetakchi kuch bo'ldi. Bu partiya 22% ortiq ovoz olib birinchi o'rinni egalladi. 1998-yil bir qator tuturuqsiz nopartiyaviy kabinetlardan so'ng Italiya prezidenti DSKP yetakchisi bo'lmish 49 yoshli eks-kommunist Massimo d'Alema hukumatni shakllantirishni topshirdi. U Italiya tarixida sobiq IKPning hokimiyat tepasiga chiqqan birinchi vakili edi. Massimo d. Alema hokimiyatni 18 oy davomida boshqardi.

XXI asr boshida Italiya

2000-yilning aprel oyida 20 ta viloyatning 15 tasida mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlarida ma'muriy saylovlar bo'lib o'tdi. D.Alemaning "yarim kommunistik rejimidan" norozi bo'lgan o'ng oppozitsiya o'zining siyosiy raqiblariga nisbatan kurash boshladi. O'ng markazchi "Ozodlik qutbi"ning yetakchisi Berluskoni yana bir bor "Shimoliy Liga"ning federalchilari bilan birlashdi va qizg'in saylovoldi tashviqotni boshlab yubordi. Cherkov dindorlarni o'ng kuchlarning nomzodlarini yoqlab ovoz berishga chaqirdi. Natijada, o'nglar shimoldagi sanoati rivojlangan barcha hududlar bilan qo'shib hisoblaganda 8 ta viloyatda g'alaba qozondilar.

2000-yil bahorida mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlariga bo'lib o'tgan saylovlardagi muvaffaqiyatdan ruhlanib ketgan Berluskoni "Ozodliklar uyi" nomli yangi Alyansni tashkil qiladi. "Ozodliklar uyi" 2001-yil bahoridan saylovoldi kompaniyasiga kirishib ketdi. Yangi Alyansga markaziy kuch bo'lishga intilayotgan "Olg'a, Italiya!" partiyasi hamda o'nglarga tegishli bo'lgan Milliy alyans va "Shimoliy Liga"lar qo'shildi. Saylovoldi kompaniyasida Berluskoni imperiyasining butun qudrati ishga solindi. Natijada 2001-yil 13-mayda saylovchilarning katta qismi Berluskoni yetakchiligidagi "Ozodliklar uyi"ni yoqlab ovoz berishdi.

Saylov natijalariga ko'ra "Ozodliklar uyi" koalitsiyasi mamlakat parlamentidagi ko'pchilik o'rinlarni egallashga muvaffaq bo'ldi. Jumladan, deputatlar palatasidagi 630 o'rindan 367 tasiga, senatdagi 315 o'rindan 177 tasiga ega bo'ldi. "Zaytun daraxti" nomli so'l markazchi blok 248 ta, kommunistlar 11 ta va qolganlar esa 4 ta deputat mandatiga ega bo'ldilar. "Olg'a, Italiya!" partiyasi mamlakat parlamentidagi eng katta fraksiyaga aylandi.

Parlamentning har ikkala palatasida ham ko'pchilikka ega bo'lgan Berluskoni nazariy jihatdan hukumatni qonun bilan belgilab qo'ygan 5 yil muddat davomida to'la boshqarish imkoniyatiga ega bo'ldi. Bosh vazir lavozimi va bir vaqtlar olingan Yevroparlament deputatining statutsi Berluskoniga katta immunitet huquqini berdi.

Italiyaning bosh vaziri lavozimini qo'lga kiritgan Berluskoni oldida undan oldin faoliyat ko'rsatgan o'tmishdoshlari uddalay olmagan muammolarni hal qilish vazifasi turardi. Bunday muammolarga konstitutsion tizimni takomillashtirish, hukumatning asosiy ilatlari sifatida saqlanib qolayotgan byurokratizm va korrupsiyani yo'q qilish, yuqori darajadagi ishsizlik, maktab islohoti, soliq tizimini tartibga solish kabi

o'nlab masalalar turardi. S.Berluskoni muammolarni bartaraf qilish bo'yicha o'z dasturini "kontrakt" deb nomlangan saylovoldi hujjatida e'lon qildi. Unga ko'ra, Berluskoni ishsizlarni 1,5 mln. kishiga qisqartirish, nafaqalar bo'yicha islohot o'tkazish, kichik biznesga yordam berish, soliqlarni qisqartirish, merosga solinadigan soliqlarni bekor qilish, kriminal va byurokratiyaga qarshi kurashishga va'da berdi. Tashqi siyosatda esa chuqur o'zgarishni amalga oshirish ko'zda tutilmagan edi. Italiya Iroqqa qarshi koalitsiya qo'shinlarida ishtirok etdi, Afg'onistonga NATOning qo'shinlari tarkibida o'z harbiy qismlarini yubordi. Shunday qilib, Italiya XXI asrga bloklararo strategiya an'analarini saqlab qolgan holda kirib keldi. 2006-yil aprel oyida Italiyada bo'lib o'tgan parlament saylovlarida Romano Proding "Ittifoq" bloki amaldagi bosh vazir Silvio Berluskonining "Olg'a, Italiya!" bloki ustidan g'alaba qozondi. Prodi boshchiligidagi so'l markazchi "Ittifoq" bloki parlamentning quyi palatasiga o'tkazilgan saylovda Berluskoni boshchiligidagi "Olg'a Italiya" blokini bor yo'g'i 0,1 foiz farq bilan ortda qoldirdi. Parlamentning yuqori palatasi saylovlarida esa Prodi bloki kichik farq bilan g'alaba qozondi.

2008-yil 13-14-aprelda Italiyada navbatdan tashqari parlament saylovlari bo'ldi. Saylovlarda "Olg'a Italiya" bloki boshlig'i 71 yoshli S.Berluskoni g'alaba qilib, 3-marta bosh vazir lavozimini egalladi. Oppozitsiya kuchlari S.Berluskonini axloqsizlikda (balog'atga yetmagan Marokashlik qiz bilan aloqa qilganlikda) ayblab, hukumatdan ketishini talab qildilar. Bu S.Berluskonining obro'si tushib ketishiga olib keldi. Keyingi 60-yil davomida Italiyada 62 marta hukumat o'zgarishlari bo'ldi.

Hozir Italiya - Yevropa Ittifoqi (EI) va NATOning faol a'zosi. Dunyoda rivojlangan yetti davlatning biri. Yelga a'zo davlatlarning yagona iqtisodiy valyutasini tashkil etish g'oyasini ham aynan ushbu mamlakat hukumati ilgari surgan.

Italiya 2011-yil 19-martdan NATO bloki davlatlarining Liviyada M Kaddafi rejimini ag'darib tashlash uchun boshlagan harbiy harakatlarida faol qatnashdi. Agar mamlakat tarixiga nazar tashlasak, Italiya ikkinchi jahon urushidan so'nggina rivojlanish, erkin taraqqiyot sari qadam tashlaganligiga guvoh bo'lamiz. Ana shu qisqa davr ichida "Fiat", "Alfa-Romeo" va "Ferarri" avtomobillari dunyoda shuhrat qozondi.

MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Demokratik rejim tiklangandan so'ng Italiyada paydo bo'lgan asosiy siyosiy partiyalarni aytib bering.

2. Italiyaning tez rivojlanish “iqtisodiy mojiza”sining omillari nimada?
3. Sentrizm va soʻl sentrizmni tariflab oʻting.
4. Urushdan keyingi Italiyada beqarorlik va siyosiy-partiyaviy tizimning inqirozga uchrash sabablari nimada?
5. Italiyada “Janub muammolari”ning xususiyatlari nimada?

SOVET SOTSIALISTIK RESPUBLIKALARI ITTIFOQI VA UNING PARCHALANISHI

Iqtisodning tiklanishi va totalitarizmning mustahkamlanishi

Xalq xo'jaligini tiklash SSSR uchun birinchi darajali va hayot uchun kerakli bo'lgan vazifalardan edi. Insoniyat tarixida birorta mamlakat urush natijasida SSSR ko'rganchalik zararni boshidan kechirmagan edi. SSSR 30 %ga yaqin milliy boyligini yoqotdi va 27 milliondan ziyod o'z fuqarolari-dan judo bo'ldi.

1946-yilda xalq xo'jaligini tiklash bo'yicha 1946-1950- yillarga mo'ljallangan 4-beshyillik rejasi ishlab chiqildi. Ushbu beshyillik rejani bajarish natijasida ishlab chiqarish urush arafasidagi darajaga yetkazildi. Bu xalq ommasining fidoyi mehnatining natijasi bo'ldi. Germaniyadan olingan reparaatsiya va mablag'larning ijtimoiy sohadan sanoat ishlab chiqarish sohasiga yo'naltirish, davom etib kelayotgan qattiqqo'llik siyosati ma'lum darajada muhim rol o'ynadi.

Urush natijasida qishloq xo'jaligiga yetkazilgan zarar sanoat sohasiga yetkazilgan zarardan kam emas edi. Qishloq xo'jalik mahsulotining hajmi 1940-yilga nisbatan deyarli 40% pasayib ketdi. Urushdan keyingi yillarda oziq-ovqatning yetishmashligiga mamlakatning g'arbiy qismida 1946 yili bo'lib o'tgan qurg'oqchilik ham o'z tasirini ko'rsatdi. Hatto mamlakatning ayrim hududlarida qattiq ocharchilik boshlandi. Mamlakatning barcha resursi sanoatni tiklashga jalb etildi, qishloq esa qo'shimcha daromad manbayi sifatida bo'ldi. Qishloq xo'jalik mahsulotlarining narxlarini sun'iy ravishda pasaytirildi, mehnat evaziga yig'ilgan jamg'armalar musodara qilindi. Dehqonlarning tomoqa xo'jaliklariga ham katta soliqlar solindi. 50-yillarning boshlarida qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish urush arafasidagi darajaga yetkazilgan bo'lsa-da, qishloqlar og'ir inqiroz holatida qoldi.

Urushning sinovlariga va mamlakat iqtisodiyotini tiklanishidagi ma'lum darajadagi yutuqlarga qaramagan holda, Stalin boshchiligidagi rahbariyat urush-yillirida susaygan qatag'on siyosatini davom etish yo'liga o'tdi. Mamlakat borgan sari - KGB, MVD va bo'shqa ma'muriy va huquqiy organlarning katta "zonasiga" o'xshab qoldi. Millionlab begunoh odamlar erkinlikdan mahrum bo'lib qoldilar. Vatanning nafaqat kechagi himoyachilari, oddiy soldatdan marshalgacha, balki ko'plab ko'zga ko'ringan partiya va davlat arboblari hamda olimlar o'zvoishmchalikning qurboniga aylandilar. Ayniqsa, og'ir kulfatlar Stalin va u boshchiligidagi

partiya va davlat rahbarlarining aybi bilan urushning dastlabki yillarida fashistlarning qurshovida qolganlar zimmasiga tushdi.

“Kosmopolitizmga” qarshi kurash shiori ostida ijodgor ziyoli arboblarga – yozuvchilarga, rassomlarga, bastakorlarga, kino arboblari nisbatan quvgʻin avj oldi. Rasmiy mafkurachilar fikricha ularning asarlari sovet insonini tarbiyalash maqsadiga zid kelardi. Bundaylar qatoriga yozuvchilardan A.A.Axmatova, M.M.Zasepin, bastakorlardan D.D.Sxostakovich, S.S.Prokofev, A.I.Xachaturyan va boshqalar kirgan edi.

Burjuacha sohta fan sifatida mamlakatda yaratilgan genetika maktabi yoʻq qillindi, shuningdek kibernetika va psixanaliz sohalari shafqatsiz tor-mor qilindi. Mamlakatda Stalin shaxsiga va totalitar maʼmuriy-buyruqbozlik tizimiga sigʻinish muhiti oʻrnatildi.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi tashqi siyosat

Ikkinchi jahon urushi yakunlangach, gʻalaba qozongan sobiq ittifoqchilar bir-birga nisbatan qarama-qarshi pozitsiyani egalladilar. Ular oʻrtasida yuzaga kelgan siyosiy va gʻoyaviy tafovut bir-biriga qarshi boʻlgan ikkita jahon tizimining vujudga kelishiga va shu asosda qarama-qarshi harbiy bloklar – Shimoliy-Atlantika harbiy-siyosiy shartnomasi (NATO) va Varshava Shartnomasi Tashkiloti (VShT)ning shakllanishiga sabab boʻldi. 50-yillar boshi sovuq urushning eng avjga chiqqan payti boʻldi va Koreyadagi urush uning yaqqol isboti edi. Sobiq ittifoqchilar oʻrtasidagi ziddiyat Germaniya masalasida ham yuzaga keldi. Gʻarbiy Berlin muammosi Germaniya masalasida diqqat markazidan oʻrin egalladi.

Bu ziddiyatlar urush tugagandan soʻng bir necha yillardan keyin sobiq ittifoqchilarning bir-birlariga toʻgʻri kelmaydigan davolaridan soʻng jahondagi vaziyat yana qayta harbiy toʻqnashuvlar holatiga olib keldi.

Shaxsga sigʻinishning fosh qilinishi. N.S.Xrushchevning faoliyati

1953-yil 5 martda I.V.Stalin vafot etdi. Partiyaning yuqori rahbarlari oʻrtasida hokimiyat uchun kurash ketdi va unda N.S.Xrushchev gʻolib chiqdi. Oʻzining siyosiy raqiblarini siqib chiqarib, N.S.Xrushchev mamlakatdagi eng yuqori rahbar lavozimlarini egalladi. U KPSS MK.ning Birinchi kotibi va SSSR Ministrlar kengashining raisi boʻlib oldi.

N.S.Xrushchevning nomi uning KPSS XX syezdidagi (1956-yil) nutqi bilan boʻgʻliq. Ushbu nutq I.V.Stalin shaxsiga sigʻinishning fosh etilishiga

qaratilgan edi. Unda Stalin "xalqlar otasi" va "butun dunyo mehnatkashlarining dohiysi" emasligi eng yuqori partiya darajasida birinchi marta ma'lum qilindi. Aksincha u millionlab odamlarni qurbon qilgan jinoyatchi deb e'lon qilindi. Qatag'on va noto'g'ri olib borilgan siyosatdagi butun ayb shaxsan Stalinga va uning safdoshlariga yuklatildi. Sotsialistik jamiyat qurish yo'lidagi barcha kamchiliklar nafaqat tanqid ostiga olindi, balki ularning barchasi Stalin nomi bilan bo'g'landi. Ammo N.S.Xrushchev o'zining siyosatida izchil emas edi. Bunday holat iqtisodga, siyosatga va partiyaning g'oyaviy hayotiga taalluqli edi. N.S.Xrushchevning son-sanoqsiz islohotlari va eksperimentlari xalqning turmush darajasida o'z ifodasini topdi. Uning faoliyatiga nisbatan davlat apparati rahbarlari, harbiylar va ziyoliylar orasida noroziliklar kuchayib bordi.

Turg'unlik davri

1964-yil oktyabr oyida N.S.Xrushchev volyuntarizm va subyektivlikda ayblanib lavozimdan bo'shatildi va nafaqaga jo'natildi. KPSS MKning Birinchi kotibi etib L.I.Brejnev saylandi. Ministrlar Kengashining Raisi etib A.N.Kosigin tayinlandi.

50-yillarida sovet iqtisodiyoti deyarli samarali rivojlandi: mehnat ishlab chiqarish 62 % ga ko'tarildi. Qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirish natijasida yalpi g'allayig'ish 1953-yilgi 82,5 mln. Tonnadan 1958-yili 125 mln. tonnagacha ko'tarildi. Ammo bu vaqtinchalik yutuq edi. 60-yillar boshida g'allani chet eldan ommaviy sotib olish boshlandi.

SSSRning G'arbdan ilmiy-texnikaviy sohada orqada qolayotganiga qaramay, mamlakatda yuksak yutuqlarni qo'lga kiritishga erishildi:

1954-yilda atom elektrostansiyasi qurildi, suvga "Lenin" atomoxodi tushirildi, 1957-yil Yerning birinchi sun'iy yo'ldoshi uchirildi, 1961-yilda esa bortida odam bilan kosmik kema Yer orbitasiga olib chiqildi.

70-yillar o'rtalaridan SSSR iqtisodiyotida inqiroz holatlari kuzatila boshlandi. Ilmiy-texnikaviy progress rivojlanishining sekinlashuvi kuzatildi, yetakchi sanoat tarmoqlaridagi uskunalar eskira boshladi, infratuzilma tarmoqlarining asosiy ishlab chiqarishdan orqada qolish holati kuzatildi, resursli inqiroz belgilandi. 1960-1985-yillarda asosiy fondlar yetti marotabaga o'sdi, milliy ishlab chiqarish daromadi esa atigi to'rt martaga o'sdi. Bularning hammasi mamlakat iqtisodiyotining ekstensiv yo'ldan rivojlanib borayotganidan dalolat berardi. Buning asosiy sabablaridan biri mamlakat rahbariyatining izzat-nafslı tashqi siyosati bo'lib, unga binoan o'ta kuchli harbiy salohiyatga ega bo'lish edi

Mamlakatning iqtisodiy boshqaruvi qattiq ma'muriy-rejallashtirilgan taqsimot boshqaruv tizimi doirasida amalga oshirilardi. Iqtisodiyotning tarkibiga xos bo'lgan, ishlab chiqarishda iste'mol tovarlarini ishlab chiqarilishi ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarishga nisbatan ancha orqada qolganligi ijtimoiy sohani og'ir holatga olib keldi, chunki davlat byudjetining harajatlarida uning ulushini kamaytirilishi va unga tegishli bo'lgan mablag'larni ajratishda qoldiq prinsipi asosida ish tutildi.

Ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va jamoa hayotini umumiy davlat boshqaruv tizimidan chiqarilishi: mamlakatda demokratik asoslarining torayib borishi, ishlab chiqaravchining yakkahokimligi, bitta partiyaning yakkahokimlik siyosiy tizimi, ko'p fikrlilikka yo'l qo'yilmaslik – bularning barchasi insonlarning jamoa mulkidan uzoqlashib ketishiga va mehnatga hamda uning natijasiga bo'lgan qiziqishining yoqolib ketishiga olib keldi.

Avj olib kelayotgan iqtisodiy inqiroz sharoitida davlatning buyuk statusini faqat ijtimoiy dasturlarni qisqartirish va tabiiy zahiralarni to'xtovsiz ekspluatatsiya qilish evaziga saqlab qolish mumkin edi.

Mamlakatda iqtisodiy inqiroz bilan parallel ravishda mafkuraviy, so'ng siyosiy inqirozlar yetisha boshladi. Shu yillarda Stalinga nisbatan tanqidlar to'xtatildi, boshqacha fikr yurituvchilarga nisbatan esa quvg'in kuchaytirildi. 60-yillarning o'rtalaridan mamlakatda huquq himoyachilari va dissidentlar harakati kuchaydi. Ularning ishtirokchilari Konstitutsiya tamoyillariga hamda SSSR imzolangan xalqaro huquq aktlarida o'z ifodasini topgan inson huquqlariga amal qilishni talab qildilar.

1985 – 1991-yillarda Sovet Ittifoqi. M.S.Gorbachev va uning “Qayta qurish va oshkoralik” siyosati

Shunday qilib, ko'p-yillar davomida mamlakat rahbariyati tomonidan samarasiz iqtisodiy siyosatning olib borilganligi hamda xalqaro munosabatlarda izzat-nafs talab etilishi. 80-yillar oxiri – 90-yillar boshida SSSRda iqtisodiy va siyosiy inqirozlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Bu esa davlatning kuchsizlanishiga, sotsialistik ishlab chiqarish usulining va butun jahon sotsialistik tizimi obro'sining yo'qolishiga olib keldi.

1985-yil mart oyida KPSS MK Bosh kotibi etib M.S.Gorbachev saylandi. Sovet Ittifoqi tarixida “qayta qurish” nomini olgan davr boshlandi. KPSS yangi rahbariyatining bosh vazifasi, “davlat sotsializmi” tizimining parchalanishining oldini olishga, uning ayrim deformatsiya

holatlarini to'g'rilashga, qo'pol va aql bovar qilmaydigan usullardan voz kechishga qaratilgan edi.

Bu harakatlar ostida Gorbachev kommunistik partiya lavozimlari uchun saylovlarda ishtirok etishga, tinch senzura, fuqarolik uyushmalar faoliyatiga, qonunlashtirilgan kichik nodavlat korxonalar, davlat firmalariga muxtoriyat berishga ruxsat berdi va Sovet Ittifoqi hududida o'z ishlari uchun mas'ul bo'lishga respublikalarni undadi⁴³.

Vaqt o'tishi bilan o'z samarasini yoqotgan ma'muriy-buyruqbozlik tizimini ishga solish befoyda ekanligi ayon bo'ldi. 1987-yil o'rtalaridan "oshkoralik" siyosati e'lon qilindi. Unga ko'ra mamlakatda ommaviy axborot vositalari ustidan senzura yumshatildi, kutubxonalarda "mahsus fondlar" yo'qotildi, ta'qiqlangan kitoblarni chop etishga ruhsat berildi va hokazolar.

1985-yilning aprelida KPSS MK Plenumi mamlakatda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirish kursini e'lon qildi. Unda ishlab chiqarish quvvatini qayta texnik yangilash va "inson faktori" evaziga amalga oshirish rejalashtirilgan edi. Ammo ushbu kurs o'z samarasini bermadi.

1987-yil dastlabki "jadallashtirish" shiori "qayta qurish" iborasi bilan almashtirildi. "Qayta qurish" iborasi, siyosiy tizimni demokratlashtirishga o'tishni yuqoridan amalga oshirishni va iqtisodda bozor munosabatlariga imkon yaratishni ko'zda tutgan edi. Bunday holat, jamoa hayotida partiyaning rahbarlik rolining pasayishida, parlamentarizmning tiklanishida, oshkoralikda, mintaqaviy hukumat organlarining huquq va burchlarining oshishida o'z ifodasini topdi.

"Qayta qurish" dasturiga ko'ra boshqariladigan bozor munosabatlariga o'tish maqsadida ijtimoiy sohaga qayta aniqliklar kiritish, iqtisodiy tizimda o'zgarishlar qilish, narx-navolarda islohot o'tkazish va moliya-kredit tizimini qayta qurish ko'zda tutilgan edi. Ammo, bu safar ham hokimiyat uchun kurash xalq manfaatiga nisbatan ustun turar edi. Markaziy hukumat iqtisodiy vaziyatni yaxshilanishiga erisha olmadi – iqtisodiy inqiroz chuqurlasha bordi, iqtisodiy ish tashlash to'liqini mamlakat bo'ylab yoyildi.

Bunday sharoitda KPSS rahbariyati ayrim islohotlarni o'tkazishga majbur bo'ldi. 1988-yilda konstitutsion islohotlar amalga oshirildi. Hokimiyatning oliy organi etib doimiy faoliyat olib boruvchi Oliy Sovetni saylaydigan xalq deputatlari syezdi bo'ldi. 1990-yil SSSR Prezidenti etib M.S.Gorbachev, RSFSR Oliy Kengashining raisi etib B.N.Yelsin saylandi.

⁴ *Worlds Together/Worlds Apart* W.W. Norton & COMPANY New York, London, 2011 p. 790.

Huquqiy davlat qurish shiori KPSSni davlat boshqaruvidan chetlatishga qaratilgan belgi bo'ldi. Natijada KPSS parchalana boshladi, uning a'zolari partiya safidan chiqq boshladilar.

Mamlakatdagi siyosiy vaziyat nazorat ostidan chiqdi. Markaziy hokimiyat organlari va ittifoqchi respublika rahbarlari o'rtasida kurash boshlanib ketdi. Mamlakatda millatlararo nizolar yuz berdi. Bunday holat 80-yillar oxiri – 90-yillar boshida butun mamlakatda bo'lib o'tdi (Ozarbayjonda, Armanistonda, O'zbekistonda, Qirg'izistonda, Gruziyada, Moldovada va boshqa joylarda).

Bunday sharoitda SSSR rahbariyati yangi ittifoq shartnomasini tayyorlash to'g'risidagi qarorni qabul qiladi. Unda ittifoqdosh respublikalarning huquqlari kengaytirilishi o'z ifodasini topishi lozim edi. Ammo 1991-yilning avgustida, ushbu shartnomani imzolash arafasida, partiya va davlat rahbariyatining yuqori eshelonidagi bir guruh amaldorlar M.S.Gorbachev ta'tilda ekanligidan foydalangan holda mamlakatda favqulodda vaziyat yuzaga kelganligini va Favqulodda vaziyat bo'yicha davlat Qo'mitasi (GKChP) tuzilganligini e'lon qildi. RSFSR Prezidenti B.N.Yelsin boshchiligidagi demokratik kuchlar putchistlarga nisbatan qarshilik ko'rsatdilar. Putchistlarning mag'lubiyatga uchrashi SSSRning parchalanishini tezlashtirib yubordi. Ko'p o'tmay Yelsin farmoni bilan Rossiya hududida KPSSning faoliyati ta'qiqlandi. Sentabr boshida esa SSSRning rahbariyati Latviya, Litva va Estoniya mustaqilligini tan oldi.

SSSRning parchalanishi va MDHning tashkil topishi

SSSR Prezidenti M.S.Gorbachev tomonidan olib borilgan noizchil siyosat uning obro'siga putir yetkazdi va unga nisbatan ishonchsizlikni uyg'otdi. 1991-yil 8-dekabrda Belovejskaya Pushada (Belorussiya) Rossiya, Ukraina va Belorussiya Prezidentlari B.N.Yelsin, L.M.Kravchuk va S.S.Shushkevich SSSR tugatilganligi va Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH) tashkil topganligi to'g'risidagi shartnomani imzoladilar.

1991-yil 21-dekabr kuni Qozog'iston poytaxti Olma-ota shahrida MDH takibiga sobiq ittifoqning Boltiqbo'yi respublikalaridan tashqari barcha boshqa respublikalari (Armaniston, Gruziya, Qirg'iziston, Qozog'iston, Moldova, Ozarbayjon, Tojikiston, Turkmaniston, O'zbekiston) qo'shildi. Shunday qilib, Sobiq ittifoqdosh respublikalar o'rnida suveren Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi tashkil topdi. Shundan

so'ng, 1991-yil 25-dekabrda M.S.Gorbachev prezidentlik vakolatidan voz kechganligini hamda SSSR tarqatib yuborilganligini rasman e'lon qildi.

MDH taraqqiyot bosqichidagi ittifoq edi. MDHning ichida kichik guruhlar shakllandi. Rossiya, Belorussiya va Qozig'iston o'rtasida yaqin aloqalar o'rnatildi. Shunindek, MDH doirasida Markaziy Osiyo davlatlari orasida o'ziga xos aloqalar kuchaytirildi. Kollektiv xavfsizlik tashkiloti (ODKB) shartnomasi tuzildi. MDH mamlakatlari o'rtasidagi iqtisodiy va savdo integratsiya jarayonini shakllantirish maqsadida YevrAzeS tashkil etildi. MDHning Ustaviga muvofiq har yili tashkilotga a'zo mamlakat rahbarlarining sammiti bo'lib o'tadi.

XX asrning 90-yilarida Rossiya Federatsiyasi

Mustaqillik e'lon qilingandan so'ng Rossiya Federatsiyasida islohotlar davri boshlandi. Islohotlar, yangi Rossiya hukumati tomonidan monetarizm va "shok terapiyasi" metodi asosida olib borildi. Ushbu jarayon, jadallik bilan davlat mulkini xususiylashtirishda va narxlarni, rublning valyuta kursi davlat tomonidan boshqarilishidan; iqtisodiyotni rejali boshqarishdan va korxonalar tomonidan ishlab chiqilgan mahsulotning rejali taqsimotidan; xalq xojaligi tarmoqlariga va aholiga byudjet dotatsiyasidan voz kechish siyosati amalga oshirildi.

Narxlarning erkinlashtirilishi uning beto'xtov oshib borilishiga olib keldi. Iqtisodiyotning monopolistik xarakteri va tovarlarning defitsiti aholining sotib olish ehtiyojining keskin pasayib ketishiga olib keldi. Minglab korxonalar ishni to'xtatishga majbur bo'ldi, ularning ko'pi unuman yopildi, ishsizlar soni ko'payib bordi. Sanoat va qishloq xojaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish sezilarli darajada pasayib ketdi. 1998-yilga qadar Rossiya iqtisodiyoti katta qiyinchiliklarni boshidan kechirdi. Faqat 1999-yilga kelib mamlakat iqtisodiyotida stabillashuv alomatlari ko'rina boshladi. Ushbu yillar davomida mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotida haqiqiy revolyutsion o'zgarishlar bo'lib o'tdi. Rossiya, mamlakatda bir necha yuzilliklar davomida hukm surib kelgan totalitar rejimdan voz kechib, demokratiya asosida rivojlanish yo'liga o'tdi. Yagona (kommunistik) partiya hukmronligi bekor qilinib, ko'ppartiyaviylik tizimi joriy etildi. Xalq ommasi demokratik huquq va erkinlikni qo'lga kiritdi, ularning ko'pi sovet hukumati tomonidan e'lon qilingan bo'lsa ham, amalda bajarilmay kelingan edi. Mamlakatda parlamentarizm rivojlana boshladi. Saylovlar alternativ asosda o'tkazila boshlandi. Mamlakat fuqarolarining siyosiy va iqtisodiy faolligi oshib bordi. Bularning barchasi

mamlakatning ijtimoiy-siyosiy holatiga hamda Rossiyaning boshqa davlatlar bilan olib borayotgan xalqaro munosabatlariga ijobiy ta'sir ko'rsata boshladi.

Ammo ushbu jarayon juda ham mashaqqatli – keskin kurash va qarama-qarshiliklardan iborat bo'lgan yo'lni bosib o'tdi. Demokratiya sari tanlangan yo'lda mamlakat bir necha qiyinchiliklarni va inqirozli holatlarni boshidan kechirdi. 1991-yil 12-iyunda Rossiyaning birinchi prezidenti etib B.N.Yelsin saylandi. Safsata sotmoqlika moyil bo'lgan, qat'iatsiz M.S.Gorbachevga nisbatan dadil va g'ayratli ish olib borgan B.N.Yelsin mamlakatda katta obro' qozondi. Uning obro'si 1991-yil avgust putchi kunlari yanada oshdi. Shu kunlarda B.N.Yelsin aslida davlat to'ntarishini amalga oshirgan holda, shaxsan o'zi putchistlarga qarshi qaratilgan kurashni boshqardi.

1993-yilda esa islohotlarni olib borish masalasi bo'yicha Prezident va parlament o'rtasida kelishmovchiliklar va qonli to'qnashuvlar yuzaga keldi. Yelsinga qarshi turganlar mag'lubiyatga uchradi. Rossiyada prezidentlik boshqaruv davri boshlandi. 1993- va 1996- yillardagi Davlat dumasiga o'tkazilgan saylovlarda Prezidentni qo'llab-quvatlovchi partiyalar g'alaba qozondi. 1996-yil Prezident saylovida B.N.Yelsin 53,6% saylovchilarning ovozigacha ega bo'lib ikkinchi marotaba o'z lavozimida qoldi. 1999-yil dekabrda B.N.Yelsin sog'lig'i tufayli o'z xohishiga ko'ra Rossiya Federatsiyasi Prezidenti lavozimidan ketishini va o'rniga oxirgi bosh vazir V.V.Putinni qoldirayotganligini e'lon qildi.

XXI asr boshlarida Rossiya Federatsiyasi

2000-yil 26-martdagi saylovlarda V.Putin ko'p ovoz olib prezidentlikka saylandi. Hukumat boshlig'i qilib M.Kasyanov tayinlandi. Prezident tarafdorlari nafaqat ijroiya hokimiyatiga ega bo'ldilar, balki Dumada ham deputatlarning asosiy qismini tashkil etdilar. To'plangan tajriba asosida mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy, huquqiy va siyosiy sohalarini rivojlantirish davlat Dasturi ishlab chiqildi. Siyosiy sohada hokimiyatni mustahkamlash ko'zda tutilgandi. Rossiya hududi 7 ta federal okrugga bo'lindi. Okruglarda Prezident vakilligi institutlari barpo qilindi. Federatsiya Kengashini tashkil etishning, mer va gubernatorlarni saylash mavsumini o'tkazishning yangi qonun-qoidalari ishlab chiqildi. Bu o'zgarishlarning asosiy maqsadi hokimiyatni suiste'mol qilishga, amaldorlarning tadbirkorlarga nisbatan zulm o'tkazishiga yo'l qo'ymaslik edi. Shuning bilan birgalikda biznes va ommaviy axborot vositalarining

hokimiyat institutlariga ta'sir o'tkazishi chegaralangan edi. Jinoiy va ma'muriy qonunchilikni bozor iqtisodiyoti bilan muvozanatlashtirish maqsadida huquqiy islohotlar ham boshlab yuborildi.

Tadbirkorlik faoliyatiga yordam sifatida soliq miqdori kamaytirildi. Soliq miqdori 13% qilib belgilanib, bu dunyodagi eng kam soliq ko'rsatkichi edi.

Mamlakat ishlab chiqarish sanoatini qo'llab-quvvatlash maqsadida bojxona siyosati ham o'zgartirildi. Amaldagi ba'zi bir omillar Rossiya uchun salbiy ta'sir ko'rsatayotgan edi. Jumladan, 2001-yilda xalqaro miqyosda neft va gaz narxi tushib ketdi. Ba'zi bir hududlarda ob-havo noqulayliklari yoki mahalliy hokimiyatning samarasiz ish uslublari tufayli ortiqcha mablag'lar sarflandi. Tashqi qarz (170 mlrd. dollar) ham Rossiya iqtisodiyotiga qo'shimcha "yuk" edi. Shuningdek, bir qator davlatlar Rossiyadan qarzдор edilar (Kuba, Iroq, Vetnam, Gana, Nikaragua, Efiopiya, Angola va boshqalar). O'z vaqtida SSSR ularga katta yordam ko'rsatgandi. Ularning qarzi 150 mlrd. dollarga yaqin edi. Lekin, davlatlarning ko'pchiligi nochor iqtisodiy ahvolda bo'lganligi sababli, ulardan qarz undirish amri mahol edi. Shunga qaramasdan Rossiya iqtisodiyoti 2001-2002-yillarda yaxshi ko'rsatkichlarga erishdi. Ishsizlik kamayib, ishlab chiqarish samaradorligi oshdi. Islohotlarning oxirida Rossiyada iqtisodiyotning yangi tizimi yaratildi. Bunda asosiy ulush davlat sektoriga emas, balki V.O.Potantin, M.M.Fridman, P.O.Aven, O.V.Deripaski kabi tadbirkorlar rahbarlik qilgan moliyaviy ishlab chiqarish guruhlariga tegishli edi. Ular mamlakat iqtisodining asosiy qismini nazorat qila turib, raqobatning kuchayishidan manfaatdor edilar. Bunday yutuqlarga erishgan kompaniyalardan "Lukoil", TNK, "Sibneft" "Gazprom" kabilarni aytib o'tish mumkin. Hukumat harbiy buyurtmalarni stabillashtirishga erishdi. Yuqori texnologiyalar uchun mablag'lar ajratildi, byudjet sohasi xodimlarining ahvoli yaxshilana bordi.

Jamoat fikrini o'rganish natijalariga ko'ra Prezident va hukumat siyosati aholi tomonidan to'la qo'llab-quvvatlandi.

Davlat dumasida islohotlar tarafdorlarining ko'pchiligi ishtirokida bo'lgan Putinning g'alabasi tub o'zgarishlarni davom ettirishga qulay sharoit yaratdi, uning ommaviyligining va mashhurligining saqlanib turishi esa hokimiyatning samaradorligining oshishiga imkon yaratdi. U tomonidan liberal islohotlarni chuqurlashtirish dasturi belgilab olindi. Bu dasturni amalga oshirish uchun federal hukumat organlari kuchaytirildi va Federatsiya Soveti tarkibi o'zgardi, federatsiya subyektlarining qonunlari Rossiya Federatsiyasi konstitutsiyasi va qonunlariga moslashtirildi,

iqtisoddagi byurokratizmdan qutulish loyihalari ilgari surildi, «tabiiy» monopoliyalar sudlov, suv, yer, nafaqa, uy-joy va boshqa islohotlar restrukturizatsiya qilindi.

Biroq, regionlarda bozor iqtisodiyotini barqaror o'sishi uchun, sarmoyalar jalb etish uchun, ishlab chiqarishning eskirgan asbob-uskunalarini konversiya qilish va yangilash uchun sharoit hozircha yaratilmadi. Aholining harid qilish qobiliyati o'sib borayotgan inflyatsiya bilan susaytirildi. Shunday bo'lsa-da, uy-joylarni issiqlik, yonilg'i va suv bilan ta'minlashning eskicha tizimini buzish tezlashtirildi. Ma'muriy idoralarning inson huquqlari va erkinliklarini buzmasdan «tartib o'rnatishni» eplay olmasliklari, har qanday tashabbusni falaj qilib tashlaydigan byurokratizm va o'sib borayotgan korrupsiya, shuningdek, Chechenistondagi qonli urush, u yerda aholining bir qismi faqat tirik qolish uchungina federal hukumat bilan hamkorlik qilayotganligi, bularning hammasi jamiyatning jipslashuvini qiyinlashtirdi. Qiyinchiliklarga qaramasdan, liberal-bozor islohotlari va yangi konstitutsiya tufayli Rossiya Federatsiyasi jahon hanjamiyatida liberal yo'nalishdagi mamlakatlar sirasiga kirib oldi. Biroq, u shu bilan birga SSSRdan ba'zi bir buyuk davlatchilik va militaristik xususiyatlarni ham meros qilib oldi. Bular jumlasiga urushda qo'lga kiritilgan hududlarni ushlab turish, millatlarni o'z taqdirini o'zi belgilashi huquqini cheklash, siyosiy masalalarni hal etishda qurolli kuchlardan foydalanish, raketa-yadro va harbiy-dengizda buyuk bo'lishga da'vo qilish, hududiy gegemonlikka intilish, chet elda «vatandoshlar» huquqini himoya qilish, (bular qatoriga SSSRning barcha sobiq fuqarolarini yoki rusiyazon fuqarolarni ham qo'shadilar) kabi masalalar kiradi. Ammo ma'muriyat Rossiyaning o'z ichida ham inson huquqlari buzilishini bartaraf etishga qodir emas edi. Bozor iqtisodiyoti bo'yicha tub o'zgarishlarning tugallanmaganligi, ishlab chiqarishning past darajadaliigi Rossiyani «o'tish davridagi iqtisodiyotli» mamlakatlar sirasiga kiritadilar. Uning xo'jaligi «asosan erkin emas» deb hisoblanadi, chunki unda davlat to'g'ridan-to'g'ri katta va ma'muriy tarzda aralashadi. Rossiya jahon yalpi mahsulotining 2,67 foizini beradi - AQSH va Xitoydan bir necha barobar oz. Agar yoqilg'ilar, qurollarning ba'zi turlarini va atom energiyasini eksport qilishni hisoblamasak, yetarli darajada bo'lmagan raqobatbardoshligi va tashkiliy-moliyaviy zaifligi Rossiyani jahon savdosida qatnashuvining kengayishini qiyinlashtiradi. Jahon savdosida Rossiyaning ulushi jahon yalpi mahsulotidagi ulushidan ham past edi.

XXI asr boshiga kelib Rossiyada tub o'zgarishlar ro'y berdi. Agar XX asrning oxirida kommunistlar, demokratlar hamda liberal-demokratlar mamlakatda katta kuch hisoblangan bo'lsa, bugun ular o'z mavqelarini yo'qotdilar. Davlat tizimining barcha bo'g'inlarida «Yediniya Rossiya» (Yagona Rossiya)ning mavqei oshib bordi. Davlat dumasida ham ilgari chaqiriqlar, fikrlar qarama-qarshiligi, ehtiroslar yo'q. Bugungi дума asosan bitta siyosiy partiya vakillaridan yoki shu partiya dasturiga xayrixoh deputatlardan uyushgan parlament hisoblanadi. Bugungi kunda hukumat bilan parlament til topishib ishlamoqda.

2004-yilning mart oyida Rossiyada navbatdagi prezident saylovi bo'lib o'tdi. Vladimir Putin qaytadan ikkinchi muddatga Rossiya Prezidenti etib saylandi. Mana shu Prezident saylovi kompaniyasi ham Rossiyadagi siyosiy kuchlarning bir fikrga kelishib ishlayotganini bildirdi.

2007-yil 2-dekabrda Davlat Dumasiga bo'lgan saylovlar V.Putin yo'lining to'g'ri ekanini yaqqol ko'rsatdi. Saylovlarda «Yedinaya Rossiya» (Yagona Rossiya) partiyasi 64%dan ortiq ovoz oldi. B.Grizlov davlat dumasini raisligiga yangi muddatga saylandi.

2008-yil 2-martda Rossiya konstitutsiyasiga binoan navbatdagi prezidentlik saylovi bo'lib o'tdi. Prezidentlik lavozimiga turli partiyalardan nomzodlar ko'rsatildi. «Yedinaya Rossiya» (Yagona Rossiya) partiyasida Rossiyaning bosh vazir lavozimini egallab turgan D.Medvedevning nomzodi ko'rsatildi. Saylov natijalariga ko'ra ko'pchilik ovoziga ega bo'lgan D.Medvedev Prezident etib saylandi.

XXI asr boshida Rossiyada «Yedinaya Rossiya» (Yagona Rossiya) partiyasi hokimiyat tepasiga kelishi natijasida mamlakat iqtisodiyotida o'sish yuz berdi, odamlarning turmush kechirishi ularni ish bilan ta'minlash yaxshilandi. Agar 2001-yili mamlakat aholisning 30% kambag'al darajasida yashagan bo'lsa, 2004-yilga kelib bu ko'rsatkich 18%ga tushdi. Ishlab chiqarishning yillik o'sishi 2004-yilda 5-6 %ni tashkil etgan bo'lsa, 2007-yilda u 7,6%ni tashkil etdi. Tashqi qarz to'liq uzildi. Chet el investitsiyalarini jalb qilish yildan-yilga o'sib bordi. Agar 2002-yili u 4 mlrd, 2003-yili 6 mlrd, 2004-yilda 10 mlrd AQSH dollarini tashkil etgan bo'lsa, 2007-yilga kelib 80 mlrd. dollardan oshib ketdi. Qishloq xo'jaligiga ham yo'naltirilgan sarmoyalar yildan-yilga oshib bordi.

2012-yil mart oyida Rossiyada navbatdagi Prezidentlik saylovlari o'tkazildi. Rossiya konstitutsiyasiga kiritilgan o'zgarishlarga asosan «Yedinaya Rossiya» (Yagona Rossiya) partiyasidan V.V.Putin nomzodi

ko'rsatildi. Salovchilarning ko'p ovozigaga ega bo'lgan V.V.Putin olti yillik muddatga Rossiya prezidenti etib saylandi.

MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Urushdan keyingi yillarida SSSRning xalq xo'jaligi qanday qilib va qaysi muddat ichida tiklandi?

2. SSSRda iqtisodiy rivojlanish yo'lining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

3. Urushdan keyingi yillarda SSSR tashqi siyosatining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

4. Karib inqirozining kelib chiqish sabab va oqibatlarini tahlil qilib o'ting.

5. SSSR va G'arbiy Yevropa mamlakatlarida xalq xo'jaligini tiklash jarayonini taqqoslab bering.

6. Stalin shaxsiga sig'inish qanday etib fosh etildi?

7. N.S.Xrushchev olib borgan ijtimoiy-iqtisodiy siyosatining xususiyatlari nimadan iborat edi?

8. L.I.Brejnev davrida SSSRda olib borilgan iqtisodiy siyosatning salbiy tomonlari nimalardan iborat edi?

9. M.S.Gorbachyovning "qayta qurish" va "jadallashtirish" siyosatlari-ning oqibatlari nima bilan yakunlandi?

10. SSSR parchalanishining asosiy sabablari nimadan iborat edi?

11. Sovet Ittifoqi parchalanishi natijasida qanday geosiyosiy o'zgarishlar yuz berdi?

12. Mustaqil davlatlar hamdo'stligi (MDH) qanday sharoitda yuzaga keldi?

13. Rossiya Federatsiyasida qanday ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy islohotlar amalga oshirildi?

AMERIKA QO'SHMA SHTATLARI

AQSH Ikkinchi jahon urushidan kapitalistik davlatlar orasida iqtisodiy va harbiy jihatdan eng qudratli mamlakat sifatida chiqdi. Kapitalistik dunyodagi jami sanoat ishlab chiqarishining yarmidan ko'pi AQSHda ishlab chiqarildi. Amerika harbiylari Germaniya, Yaponiya, Italiya va boshqa mamlakatlarda joylashtirildi. Dunyoning barcha burchagida AQSHning 500 dan ortiq harbiy bazalari o'rnatildi. Okean va dengizlarda Amerika harbiy floti suzib yurar edi. AQSH atom quroli monopoliyasiga ega edi. F.Ruzvelt o'linidan so'ng 1945-yil 12-aprelda AQSH Prezidenti lavoziniga o'tirgan Garri Trumen, "dunyo javobgarligini" AQSH o'z bo'yiga oladi deb e'lon qildi. "Neytrallik" va 30-yillar uchun xos bo'lgan izolyatsionizm siyosatiga barham berildi. Bundan buyon AQSH jahon siyosatining markazidan o'rin egalladi.

Avvalgi holiga qaytish va davlat siyosatida urushdan keyingi yo'lni tanlash

Avvalgi holatga qaytish nomi ostida tinchlikka va tinch hayotga o'tish, davlat siyosatida va o'nlab million amerikachilar hayotida tub burilishni anglatar edi. Millionlab soldatlar o'z uylariga va jamoa hayotiga qaytib keldilar. 1947-yil 12 million soldatdan armiyada 1 millioni qoldi. Demobilizatsiya qilingan soldat va ofitserlarni joylashtirish urushdan keyingi qayta qurishning eng asosiy muammolaridan biriga aylandi. Urush ishtirokchilarini joylashtirish bo'yicha ko'plab qonunlar va davlat qarorlari qabul qilindi.

Qator yirik qarorlar qabul qilindi, xususan bunda urush davridagi narxlar va ish haqi ustidan nazoratni asta-sekin olib tashlash. "to'la bandlik", soatbay ish haqi to'lashni oshirish, soliqlarni qayta ko'rib chiqish haqidagi qarorlarni keltirish mumkin.

Urushdan keyin avvalgi holatga qayitish masalasida muhim o'rinni egallagan va ko'plab tortishuvlarga sabab bo'lgan – urush yillarida qurilgan davlat korxonalarining taqdiri bo'ldi. Ya'ni, Amerika iqtisodiyotida davlat sektorining taqdiri haqida so'z ketar edi. Urushning besh yili mobaynida sanoatning qayta ishlab chiqarish zavodlarining qurilishiga davlat tomonidan 17 mlrd. dollardan ortiq mablag' aratilgan, 2800 dan ortiq korxonalar qurilgan edi. Bir yildan so'ng deyarli davlat zavodlarining barchasi ularni arzon narxda sotib olgan 250 korporatsiyalar qo'liga o'tdi.

AQSHda yirik biznes kapital ishlab chiqarishning asosiy vakili bo'lib qoldi. Aytish joizki, AQSHda Yevropadan farqli ravishda kapital ishlab chiqarish sohasida davlat sektori mavjud emas edi. Ammo urushdan keyingi yillari mayda va o'rta korxonalar sektori birmuncha kengaydi. Mamlakatda 9 mln. shaxsiy mulk firmalari mavjud edi.

G.Trumen ma'muriyatining ichki siyosatidagi kursi ziddiyatli holat bilan ajralib turar edi. 1946-yil saylovoldi va qayta saylov natijasida kongressda demokratlarning reformistik siyosati va Ruzveltning islohotiga ochiqdan-ochiq qarshi chiqqan respublikachilarning pozitsiyasi kuchaydi. 1947-yil kongress Taft-Hartli qonunini qabul qildi. Bu qonun kasaba uyushmalarining faoliyatini tashkil etishga, namoyishlarga va hokazolarga qaratilgan huquqlarini birmuncha cheklab qo'ydi. Bu esa AQSHning siyosiy hayotida o'nga siljishning umumiy namoyishi bo'ldi. Bunga yana Sovet davlatiga qarshi boshlangan kompaniyani, ya'ni senator Makkarti tomonidan loyallik (to'g'rilik) nomi ostidagi tekshiruvni tashkil etilganligini qo'shimcha ravishda aytish mumkin (50-yillarda hukm surgan "makkartizm" siyosati).

1948-yil prezidentlikka o'tkazilgan saylovda G.Trumen "adolatli kurs" dasturi bilan chiqish qildi. Hatto saylov arafasida Trumen, Taft-Hartli qonuniga ta'qiqlash kiritish va umuman uni ta'qiqlab qo'yish hamda ijtimoiy ta'minotni kengaytirish va'dasini berdi. Ammo Taft-Hartli qonuni Prezident ta'qiqlashiga qaramay yana qayta kongress tasdig'idan o'tdi. Shuningdek kongressda qora tanli amerikaliklarning fuqarolik huquqlari to'g'risidagi, meditsina sug'urtasini kiritish to'g'risidagi, o'quv dargohlari-ga davlat tomonidan ko'rsatiladigan yordam to'g'risidagi va boshqa shunga o'xshash bir qator qonunlar qabul qilinmadi.

Boshlanib ketgan "sovuq urush" siyosati, SSSR bilan avj olib borayotgan qarama-qarshiliklar va Yevropada kapitalizm asoslarini qayta tiklash to'g'risidagi g'amxo'rlik. mamlakat ichidagi islohotchilik faoliyatni cheklab qo'ydi. Oxir-oqibatda 1950-yil iyun oyida boshlangan Koreya urushiga AQSH qo'shildi.

Antikommunistik jazava Viskonsin shtatining respublikachi senatori Jozef Makkartini Davlat departamentida va Gollivud shahrida yashirin kommunistlarni fosh qilish kompaniyasini boshlashiga olib keldi.

1952-yil Prezident saylovi arafasida demokratlar partiyasi Ruzvelt siyosati natijasida mamlakatga qoldirib ketgan islohotchilik bagajining asosiy qismini qo'ldan boy berdilar. Respublikachilar partiyasida esa ko'pyillik oppozitsiya holatidan so'ng hokimiyat tepasiga kelish imkoni paydo bo'ldi. Respublikachilar, avvallari hech qaysi partiyaga taalluqli

bo'lmagan general D.Eyzenxauerni nomzodlikga taklif etdilar. U o'z navbatida Koreyaga borib, mantiqsiz urushni tezda tugatish va'dasini berdi. Bu esa o'z navbatida saylovda respublikachilar g'olib chiqishiga olib keldi. 1956-yil D.Eyzenxauer yana qayta Prezident etib saylandi. Shu yillarda (1952-1960) respublikachilar ma'muriyati va demokratlar partiyasi oppozitsion holatda bo'lishiga qaramay, siyosiy yo'nalishda katta farq kuzatilmadi.

XX asr 60-yillaridagi reformizm

1950-yillar oxiriga kelib Eyzenxauer ma'muriyati tomonidan, Makkarti boshchiligidagi senat komissiyasi tomonidan demokratik faoliyatni kuzatuv kompaniyasiga chek qo'yildi. Davlat departamentining rahbari Dalles iste'foga chiqdi. Uning nomi bilan "urush yoqasida muvozanatni saqlash" va "yopirilma qasos" nomli o'ta xavfli konsepsiya bog'liq edi.

Amerika yangilanishga muxtoj edi va 1960-yil Prezident saylovida demokratlar bunday taklifni ilgari surdilar. Natijada ular Jon Kennedi ilgari surgan "yangi marralar" shiori ostida g'alaba qozondi.

Uning "yangi marralar" siyosiy-iqtisodiy dasturi keynsian nazariyasining "samarali ehtiyoj" yo'lidan bordi va ommaviy ishlab chiqarishni hamda ommaviy ehtiyojlarni qoniqtirish balansini taminlashni ko'zda tutar edi.

1963-yil 22-noyabrda Kennedining o'limi Oq uy rahbarining almashinuviga sabab bo'ldi. Prezident lavozimiga vitse-prezident Lindon Jonson tayinlandi. U o'zidan oldingi Prezident olib borgan siyosatni davom ettirdi. AQSHda muhim ijtimoiy islohotlar amalga oshirildi. "Kambag'allik bilan kurash" dasturi asosida kam daromad oluvchi oilalarga yordam to'g'risidagi qonun qabul qilindi, arzon uylarni qurish, ta'lim tizimini rivojlantirish dasturi amalga oshirildi, keksa fuqarolar uchun meditsina sug'urtasi kiritildi, kambag'allik chegarasidan past daromad oluvchi oilalar meditsina xizmatini olish imtiyoziga ega bo'ldilar. Irqiy diskriminatsiyani cheklash bo'yicha muhim va real qonunlar qabul qilindi. Bunday qonunlarning qabul qilinishi ijtimoiy norozilik harakatiga va qora tanli amerikaliklarning diskriminatsiyasiga qarshi qaratilgan namoyishlarga javob bo'ldi. Harakatni Martin Lyuter King boshqardi. Qabul qilingan qonunlar orasida eng muhimlaridan biri - ishga olishda va jamoa joylarida xizmat ko'rsatish jarayonida diskriminatsiyani ta'qiqlash to'g'risidagi 1964-yilgi qonun edi. 1965-yil qora tanli amerikaliklarning saylash huquqlarining himoyasi to'g'risidagi qonun qabul qilindi. 1968-yilda esa

uyni sotishda va ijaraga topshirishda irqiy diskriminatsiyani ta'qiqlovchi qonun qabul qilindi.

Mehnat munosabatlari bo'yicha ham bir qator ijobiy o'zgarishlar ro'y berdi – "Adolatli ishga qabul qilish va mehnat sharoiti to'g'risidagi qonun" kuchga kirdi. Ijtimoiy dasturlarning amalga oshirilishi davlat harajatlarining birmuncha oshirilishini talab etdi. Ijtimoiy maqsadlarni amalga oshirish yo'lida 60-yillar oxirida federal byudjetning 40%igacha sarflandi.

Ammo ijtimoiy dasturlarni amalga oshirishda AQSHdek boy mamlakatda ham jiddiy to'sqinliklarga va cheklangan imkoniyatlarga duch kelindi. Bular mamlakatning tashqi siyosiy muammolari bilan bo'g'liq edi. 60-yillar oxirida AQSHdan minglab kilometr narida joylashgan Vetnamda 500 minglik amerika harbiylari urushda qatnashayotgan edi. AQSHning Vetnamga qilgan intervensiyasi navbatdagi Prezident saylovida va kongressda demokratlar uchun mag'lubiyat olib keldi.

XX asr 70-yillarida AQSH

1970-yillarda AQSH boshqa kapitalistik mamlakatlar singari yirik tarkibiy o'zgarishlarni boshidan kechirdi. Bunday o'zgarishlar jahon miqyosidagi iqtisodiy va tarkibiy inqirozlar, ilmiy-texnikaviy inqilobning keng yoyilgan yangi bosqichiga o'tishi, iqtisodiy va ijtimoiy siyosat almashuvidagi muhim davr bo'lganligi bilan bog'liq edi. Bu davrda AQSHda ham siyosiy janjallar va Vetnam urushidagi ("vetnam sindromi") mag'lubiyatni boshdan og'ir kechirish jarayonlari o'rin topdi.

1968-yilda o'tkazilgan saylovda respublikachilar partiyasi g'alaba qozondi va Prezident etib Richard Nikson saylandi. 1972-yili u qayta Prezident lavozimiga saylandi. Ammo 1974-yili R.Nikson iste'foga ketishga majbur bo'ldi (saylov davrida demokratlar partiyasi joylashgan shtab-kvartirasida Nikson odamlari tomonidan eshituvchi moslamalar o'rnatilganligi anig'langandan so'ng "Uotergeyt janjali" yuzaga keladi). Shundan so'ng navbatdagi saylovga qadar Prezident lavozimi vitse-prezident D.Ford qo'liga o'tdi. Mamlakatda 1976-yili o'tkazilgan saylovda demokratlar partiyasi g'alaba qozondi va Prezident etib Djimmi Karter tayinlandi.

Amerika hukumatining iqtisodiy siyosatida keynsianlikdan to neokon-servatizmigacha bo'lgan jiddiy silkinishlar ro'y berdi. 70-yillarda yangicha ijtimoiy tizim keng yoyildi: rasmiy kambag'allik chizig'idan kam daromad oluvchi oilalar davlatdan ijtimoiy nafaqa olish huquqiga ega bo'ldilar. Ushbu nafaqalar ijtimoiy sug'urtani to'ldirar edi. Bundan tashqari, oziq-

ovqat talonlarini berish tizimi mavjud edi. 70-yillarning o'rtalariga kelib hukumatning turli tarmog'laridan yordam oluvchilarning umumiy soni 33 mln. kishini tashkil etdi. Shu bilan birga Nikson ma'muriyati kasaba uyushmalarga qarshi qaratilgan siyosatni olib bordi. Jumladan, kasaba uyushmalar faoliyatini cheklovchi bir qator qonunlar qabul qilindi.

Respublikachilar ma'muriyatining tashqi siyosatdagi faoliyati ham qarama-qarshi xarakterga ega edi. U Vetnamdagi urushni, g'alaba qozonilmagan bo'lishiga qaramay, 1973-yili to'xtatishga majbur bo'ldi.

70-yillarda sovet-amerika munosabatlarida jiddiy o'zgarishlar ro'y berdi. SSSR va AQSH o'rtasida raketaga qarshi mudofaa tizimini cheklash to'g'risidagi shartnoma va strategik hujum qurollarini (OSV-1) cheklash sohasida ayrim tadbirlar to'g'risidagi vaqtinchalik kelishuv Moskva shahrida imzolangan edi. Keyinroq esa strategik qurollarni qisqartirish (OSV-2) to'g'risidagi shartnoma imzolandi.

R.Reyganning prezidentlik davri (1980 - 1988). "Reyganomika"

1980-yilda respublikachilar partiyasining g'alabasi va Prezident lavozimiga sobiq Kaliforniya gubernatori va gollivud akteri Ronald Reyganning saylanishi mamlakatning ichki va tashqi siyosatida ko'proq konservatizm tomon burilishni anglatar edi. Reygan ma'muriyati harajatlarni qisqartirish va muvozanatni saqlagan byudjetning monetaristik yo'lini qattiqqo'llik bilan olib bordi. Shuningdek, davlat tomonidan boshqaruv sohasi qisqartirildi, bu esa narxlarni nazorat qilishdan, tadbirkorlik faoliyati cheklovini olib tashlashdan, atrof-muhitni himoya qilish to'g'risidagi belgilangan qonunlardan bosh tortishda o'z ifodasini topdi. 1983-yildan boshlab Amerika iqtisodiyoti inqiroz holatidan chiqdi va yangi texnologiya hamda ilmiy kashfiyotlar joriy etilishi asosida uning jadallik bilan rivojlanishi boshlandi. Ishsizlar soni 10 milliondan 7 million kishigacha kamaydi. Yuzdan ortiq ijtimoiy dasturlar shtatlar tasarrufiga o'tkazildi va unifikatsiyalashtirildi. Ammo ijtimoiy siyosatning qisqartirish holati ro'y bermadi. Ilgarigidek 30 milliondan ortiq amerikaliklar davlat tomonidan ko'rsatiladigan yordamga muxtoj edilar.

Reygan ma'muriyati kasaba uyushmalarga nisbatan qattiqqo'llik siyosatini olib bordi. Namoyishlar qo'pol ravishda bostirildi, kasaba uyushmalari tarqatib yuborildi, namoyish ishtirokchilari ishdan bo'shatildi. O'z navbatida bu kasaba uyushmalarga nisbatan jiddiy zarba edi.

Reyganning tashqi siyosatida ikki davr yaqqol ko'zga tashlanadi. 80-yillar birinchi yarmida AQSH o'z tashqi siyosatida vaziyatni

keskinlashtirish tendensiyasini namoyish qilidi, SSSR va AQSH o'rtasidagi qarama-qarshiliklar, ayniqsa 1979-yil Afg'onistonga sovet qo'shinlari kiritilishidan so'ng va Polshada 1981-yil harbiy holat o'rnatilishidan hamda SSSRning g'arbiy hududlarida va Janubiy-Sharqiy Yevropadagi sotsialistik mamlakatlarida SS-20 raketalarining joylashtirilishidan so'ng zo'rayib ketdi. Bu davrda qurollanish poygasining yangi bosqichi koinotga ham ko'chish xavfi tug'ildi. AQSH G'arbiy Yevropada qanotli raketa va o'rta masofaga uchuvchi raketalarni o'rnatish boshladi. Faqat 80-yillarning ikkinchi yarinida boshi berk ko'chadan chiqish yo'lini kelishuvlar orqali izlash bosqichi boshlandi.

Markaziy Amerikada 1979-yilda so'llarga suyanib Nikaraguada Sandinista koalitsiyasi g'alabasiga AQSH Prezidenti Ronald Reygan va uning maslahatchilari qarshi chiqdi. 1980-yilda AQSH hukumati Kontras (chap qanot Sandinistalarning o'ng muxoliflari) uchun millionlab dollar bergan, harbiy va pul yordamlarini boshqa Markaziy Amerikaning antikommunistik kuchlariga qarzga berdi⁴⁴.

1986-yil Reykyavikdagi SSSR va AQSH davlat rahbarlarining uchrashuvidan so'ng tub burilishga asos solindi. 1987-yil dekabrda Vashingtonda SSSR va AQSH o'rtasida o'rta va kichik masofaga uchuvchi raketalarni yo'q qilish to'g'risidagi shartnoma imzolandi. Shundan so'ng, 1991-yil Moskvada J.Bush ma'muriyati davrida ikkala tomonning strategik hujim qilish qurollarini qisqartirish to'g'risidagi shartnoma imzolandi. Bunday siyosatning yuritilishi ikki buyuk davlat o'rtasida keskinlashuvdan hamkorlik va tinchlik yo'liga o'tish davri boshlanganligidan dalolat berdi. Buning natijasida, 1988-yil fevral oyida Afg'onistondan sovet qo'shinlari olib chiqib ketila boshlanishi, 1989-1991-yillarda sobiq sotsialistik mamlakatlardagi demokratik inqiloblar yangi geosiyosiy vaziyatning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi va "sovuq urush" siyosatiga barham berdi.

1988-yilgi Prezident saylovida respublikachilar partiyasi g'alaba qozondi. Reyganning siyosatini J.Bush davom ettirdi. U Reygan ma'muriyatida vitse-prezident lavozimini egallagan edi.

Katta Jordj Bush prezidentligi davrida AQSH

1988-yil AQSHda bo'lib o'tgan navbatdagi Prezident saylovlarida respublikachilar partiyasi osongina g'alabani qo'lga kiritishga muvaffaq bo'ldilar. Amaldagi Prezident R.Reygan omma orasida katta obro'ga ega

⁴⁴ Worlds Together, Worlds Apart W.W. Norton & COMPANY New York London 2011 p. 788

edi. faqatgina AQSH konstitutsiyasi mezonlari uning uchinchi muddatga saylanish imkonini bermasdi. Shuning uchun 1988-yilgi Prezident saylovlarida Amerikaning urushdan keyingi davrdagi tarixida birinchi marta vitse-prezidentlikdan to'g'ridan-to'g'ri prezidentlikka Katta J.Bush saylandi. U AQSHning 41-prezidenti edi. U AQSHning ikkinchi jahon urushida qatnashgan oxirgi prezidenti edi. U o'zining uzoq muddatli siyosiy faoliyatida katta tajriba orttirgan edi. Bush AQSHning BMTdagi vakili, Xitoydagi elchisi va MRB (SRU) direktori lavozimlarida ishlagan edi.

Bushning Oq uyga dastlab vitse-prezident, keyinchalik mamlakat rahbari sifatida kelishi Qo'shma Shtatlar yuqori doiralarning siyosatiga katta ta'sir ko'rsatgan dunyodagi ulkan voqealar davriga to'g'ri keldi. Uning rahbarlik davri "sovuq urush" siyosatining tugashi, yadro urushi xavfining kamayishi, SSSR va sotsialistik hamdo'stlikning barham topishi, Germaniyaning qo'shilishi, Isroilning arab mamlakatlari bilan ochiq muzokaralar olib borishining boshlanishi, hozirgi dunyo siyosiy xaritasidagi o'zgarishlar bilan bogliq edi.

J.Bush prezidentligi ichki siyosatining boshlanishi mamlakatda kredit tizimidagi inqirozning boshlanishi bilan bir davrga to'g'ri keldi. Bush ma'muriyatining bir qator jamg'arma muassasalarini tugatish va 1989-yilda moliyaviy institutlarni isloh qilish to'g'risida qabul qilingan qonunga tayanishga bo'lgan urinishlari muvaffaqiyatsiz bo'ldi. Federal depozitlarni sug'urta qilish zarurati byudjet harajatlarining keskin oshishiga olib keldi. 1991-yilda boshlangan iqtisodiy pasayish keyinchalik byudjet tanqisligini oshishiga olib keldi va Prezident Reyganning konservativ moliyaviy dasturini davom ettirish haqidagi saylovoldi va'dasidan voz kechishga majbur qildi. Katta J.Bush ma'muriyati tezda soliqlarni oshirish, ijtimoiy ehtiyojlarga ajratilgan mablag' va qisman harbiy harajatlarni kamaytirishga majbur bo'ldi. Soliq siyosati tubdan qayta ko'rib chiqildi, katta daromadli shaxslardan soliq olishdagi bir qator cheklashlar bekor qilindi. Shu bilan bir vaqtda, kichik korxonalarni qo'llab-quvvatlash hamda ma'muriyat ixtiyoridagi soliq vositalari, eng avvalo, soliq imtiyozlarining egiluvchan tizimi kabi davlat tomonidan tartibga solish turi orqali erkin savdoni ta'minlash dasturi ishlab chiqila boshlandi. Prezident bu dasturni amalga oshirishga erisholmadi. U davlat harajatlarining yangi moddalarini joriy qilishning iloji yo'qligi sababli qiyin vaziyatga tushib qoldi. Shundan keyin u homiylikni rag'batlantirish va kengaytirish bo'yicha katta ishlarni boshladi. Shu sababli uning ma'muriyati bir qator

zarur bo'lgan mablag'larni homiy tashkilotlar va shaxslardan olib tabiatni muhofaza qilish va boshqa shu kabi sohalarga sarfladi.

Respublikachilarning tashqi siyosati ancha muvaffaqiyatliroq edi. Bush ma'muriyatining Amerika qit'asidagi faoliyati AQSHda ma'qullandi va qo'llab-quvvatlandi. 1989-yil dekabrda general M.A.Norchegi rejimini ag'darish va saylangan hukumatni qo'llab-quvvatlash maqsadida AQSH qo'shinlari Panamaga kiritildi. G'arbiy yarim shar mamlakatlarining iqtisodiy hamkorligi rivojlandi. 1990-yilda "umumamerika tashabbusi"-qarzlarni o'zaro hisoblash va kelishuv qatnashchilari o'rtasida bojxona to'lovlarini bekor qilish yo'li bilan Amerika davlatlari iqtisodiyotiga sarmoya kiritish va savdoni kengaytirishga qaratilgan chora-tadbirlar o'zining amaliy bosqichiga o'tdi. AQSH, Kanada, Meksika o'rtasida erkin savdo munosabatlari to'g'risida Shimoliy Atlantik kelishuvini qabul qilish to'g'risidagi muzokaralar muvaffaqiyatli o'tdi.

1991-yil 11-sentabrda AQSHning 41-prezidenti o'zining "Yangi dunyo tartibi" mavzuidagi nutqini Amerika xalqi e'tiboriga havola qildi. Bu nutqida insoniyat kommunizm va u tug'dirgan dahshatli xavf - yadro urushi tahdididan qutulgani, ana endi tom ma'nodagi "Yangi dunyo"ni barpo etish imkoniyati tug'ilgani to'g'risida gapirdi. Bushning fikricha, odamlar oxir-oqibat demokratiya - eng ma'qul boshqaruv usuli ekanini tushunib yetishdi.

AQSH hukumati 1990-yilda Quvaytga hujum uyushtirgan Iroqqa qarshi g'arb davlatlari koalitsiyasini tuzdi va uning ustidan yengil g'alaba qozondi. SSSRning tugatilishi va MDHning tashkil topishi jahon siyosiy haritalarini o'zgartirib yubordi. AQSHda yangi sharoitda yagona "qudratli davlat" ekanliklarini uqtirish boshlandi. Bu okean ortida siyosat borasida istalgan fikrni olg'a surish kayfiyatini keltirib chiqardi. Bu tendensiya ko'proq AQSHning Iroqqa qarshi davlatlar koalitsiyasida bosh harbiy kuch sifatida maydonga tushib, oz talafot bilan Fors ko'rfazidagi 1991-yilgi jangda g'olib chiqqanligiga asoslanardi. Ma'lumki, Xitoyda 1989-yilda talaba yoshlarning tinchlik namoyishlari bo'lib o'tdi. Ularga qarshi hukumat shafqatsizlik bilan choralar ko'rdi, ko'plab kishilar halok bo'ldi, qamoqxonalarga tashlandi. J.Bush hukumati Xitoy voqealariga aralashmadi. Inson huquqlarining buzilishga qarshi choralar ya'ni iqtisodiy sanksiyalarni qo'llamadi. O'z navbatida bu J.Bush ma'muriyatiga nisbatan AQSHda keng jamoatchilikning noroziligiga sabab bo'ldi.

1992-yil AQSHda bo'lib o'tgan Prezident saylovlarida respublika-chilar mag'lubiyatga uchradi. Demokratlar respublikachilarning

qiyinchiliklaridan ustalik bilan foydalana oldi va demokratlar partiyasi vakili Uilyam Jefferson Klinton Oq uy xo'jayiniga aylandi.

Prezident Klinton va uning dasturi

1992-yil Prezidentlik saylovida demokratik partiya va uning nomzodi Bill Klinton g'alaba qozondi. Amerika uchun bu xos narsa – mamlakat iqtisodiyotida noma'qul vaziyat yuzaga kelsa, yetakchilik qilayotgan partiya mag'lubiyatga duch keladi. "Reyganomika" demokratlarga 10% ishchi kuchi miqdorida ishsizlikni va davlat byudjetida 300 mlrd. doll. atrofidagi defitsitni "meros" sifatida qoldirdi. O'n yil davomida - 1980-1990-yillarda Amerika aholisining hatto ish bilan taminlangan kambag'al tabaqasining real daromadi pasayib ketdi.

Bill Klinton "reyganomikani" tanqid qildi va uning o'rniga siyosatda Ruzveltning "yangi kurs" tajribasini va 60-yillar liberalizmini o'z ichiga oluvchi liberalistik yondashuvlarning eng yaxshi an'analari birlashtiruvchi "uchinchi yo'lni" taklif etdi.

E'lon qilingan "uchinchi yo'l" "reyganomikani" qayta ko'rib chiqishni va davlatning faol ijtimoiy siyosatiga qaratilgan neokeynsian kursiga qayitishni taklif etdi. Respublikachilar partiyasidan faqat byudjet defitsitini bartaraf etish va dasi meros sifatida saqlab qolindi. Bularning barchasi, "reyganomika" yoki "konservativ inqilob" davri tugaganligidan dalolat berar edi. AQSHda "ijtimoiy bozor xo'jaligi" kabi iqtisodiy siyosat kursi qabul qilindi.

Davlat siyosatining asosiy etibori ijtimoiy ta'minotni rivojlantirishga, sog'liqni saqlashga, ta'limga qaratildi (amerikaliklar ushbu harajatlarni "inson resursiga" qo'shilgan harajatlar deb atashdi). Ushbu kurs Klintonga navbatdagi 1996-yil Prezidentlik saylovida g'alaba qozonishini ta'minladi. Shuningdek, 90-yillar AQSHda beto'xtov iqtisodiy ko'tarilish vaziyati, demokratlar partiyasi g'alaba qozonishi uchun qulay imkoniyat yaratdi.

Iqtisodiy o'sish barqarorligi 8 yildan ziyod davom etdi (1998-yil – 8,6%). Klinton ma'muriyati davrida 14 mln. yangi ish joyi asosan xususiy sektor tomonidan yaratildi va ishsizlik oxirgi 25 yil ichida eng past ko'rsatkich darajasiga tushdi. 1996-yildan so'ng AQSH byudjetining uchdan ikki qismining sarf harajatlari "inson resurslarini" rivojlantirilishiga ajratildi. 1999-yilga kelib AQSH byudjet defitsitini bartaraf etdi.

Bunday iqtisodiy sharoitda respublikachilar B.Klinton prezidentlik inqirozidan va prezidentning "noma'qul axloqi" uchun impichment

protsedurasidan o'z foydasi yo'lida foydalana olmadilar va orada 1998-yil noyabrda o'tkazilgan saylovda g'alaba qozona olmadilar.

1990-yillarda AQSHda iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning va ijtimoiy ta'minotning samarali mexanizmi yaratildi. Shu asosda demokratlar va respublikachilar partiyasining pozitsiyasi yaqinlasha bordi.

2000-yilga kelib bu yerda 27 mln. immigrant yashagan, ular aholining 10% ni tashkil qilgan, bu 1970-yillarga qaraganda ikki baravar ko'p edi⁴⁵.

XXI asr boshlarida AQSH

AQSHda 2000-yildagi Prezidentlik saylovlari fojiali xarakterga ega bo'ldi. Demokratlar hukmronligi davrida ko'zga tashlangan iqtisodiy muvaffaqiyatlar ularning nomzodi, vitse-prezident Albert Gorning g'alabasiga umid uyg'otadi. Respublikachilar ham g'alaba ishtiyoqida edilar. Ular jamiyatning an'anaviy qadriyatlarini himoya qilish shiori ostida saylovchilarni o'zlari tomon og'dirish uchun hamma imkoniyatlarni ishga soldilar. Saylov natijalariga ko'ra respublikachilar partiyasi vakili Kichik Jorj Bush g'alaba kildi.

Kichik Jorj Bush prezident etib tayinlanishi bilan mamlakat bir qator ichki va tashqi muammolarga duch keldi. 2001-yil 11-sentyabrda Nyu-York shahrida bo'lgan terroristik harakat tufayli 3000ga yaqin kishining halok bo'lishi, 2001-yilning oxirlarida AQSHda boshlangan iqtisodiy inqiroz, tashqi siyosatda terrorizmg qarshi kurash, AQSHning tashqi siyosatdagi g'olibona yurishini ta'minlash, xususan Afg'oniston va Iroqdagi antidemokratik rejimlarni ag'darib tashlash bahonasida u joylarda AQSHning pozitsiyasini mustahkamlash kabi muammolar yechimini topish kerak edi. Ikki yildan beri davom etayotgan iqtisodiy inqirozdan 2003-yil oxirlariga kelib qutila boshlandi. AQSH Federal zahira tizimi(FZT)ning ma'lumotiga qaraganda 2003-yilning oxiriga kelib FZTning 12 ta okrugidan 10 tasida iqtisodiy o'sishga erishildi. Sanoat ishlab chiqarishi yo'lga qo'yildi, chakana savdo hajmlari oshdi, ko'chmas mulk bozorida jonlanish ro'y berdi. 2004-yilda yalpi ichki mahsulot (YaIM) hajmi 4.4 foizga o'sdi. Ushbu ko'rsatkich 1999-yildan beri eng yuqori natija edi. Bu esa jahon YaIM ko'rsatkichlaridan atigi 0,4 foizga ko'p bo'ldi. Bu ko'rsatkich AQSH iqtisodiyotining zaif bo'g'ini hali ham ortiqcha ishlab chiqarish quvvatlarining mavjudligidan, korxonalar foydasining pastligidan darak berardi. Shu bilan birga iqtisodiyotdagi jiddiy muammo taqchillikning tez o'sib borayotganligi bo'lib, 2004-yilda

⁴⁵ *Worlds Together, Worlds Apart* W.W. Norton & COMPANY New York, London, 2011. p. 797.

eng yuqori ko'rsatkichga – 550 mlrd. dollarga yetdi. Bunday taqchillik tashqi savdoning holatini aks ettirdi va import va eksport qilinadigan mahsulotlar va xizmatlar qiymati o'rtasidagi farqni kuchaytirdi.

2004-yil 2-noyabrda bo'lib o'tgan Prezidentlik saylovlari kichik Jorj Bushning g'alabasini ta'minladi va o'z prezidentligining ikkinchi muddatida oldingi 4-yilda bajarolmay qolgan ishlarini bajarishni maqsad qilib qo'ydi. Bushning ikkinchi prezidentlik davri AQSH iqtisodiyotining o'sishi davriga to'g'ri keldi. XXI asrning boshida dunyo miqyosida yaratilgan zamonaviy texnika va texnologiyalarning 35,8 % AQSH hissasiga to'g'ri keldi (bu ko'rsatkich Yaponiyada 17,6 %, Germaniyada- 6,6 %, Buyuk Britaniyada- 5,7 %, Fransiyada-5,1 %, Xitoyda-1,6 %ni tashkil etdi).

Biroq kichik Jorj Bush prezidentligining oxirgi yili 2008-yilning yozida AQSHda iqtisodiy inqiroz boshlandi. AQSH jahon iqtisodiy inqirozining o'chog'i bo'lib qoldi. Dunyo ma'nan ikkinchi depressiyaga tayyorgarlik ko'ra boshladi. Haqiqatan ham, Ikkinchi jahon urushidan so'ng jahon iqtisodida bunday pasayish ro'y bermagan edi. Xalqaro Valyuta Fondi ma'lumotlariga qaraganda, jahonda iqtisodiy o'sish so'nggi 60 yil ichida birinchi marta 2009-yilda 1,06 foizga qisqardi, ya'ni o'sish to'xtab, chegara chizig'idan pastga tushdi. Taqqoslash uchun aytib o'tish lozimki, dunyo iqtisodi og'ir buhronni boshidan kechirgan 1982-yilda ham yalpi ichki mahsulot ishlab chiqarish 0,9 foizga o'sgan edi.

2008-yilgi Prezidentlik saylovida demokratlar partiyasining nomzodi Xusayn Barak Obama g'alaba qildi. Uning prezidentlik kursisiga o'tirishi AQSHda moliyaviy va iqtisodiy inqirozning avj olayotgan pallasiga to'g'ri keldi.

MUSTAHIKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Qanchalik AQSHning siyosiy strategiyasi urushdan oldingiga nisbatan o'zgardi?
2. Trumen doktrinasining mazmun va mohiyatini ochib bering.
3. Karib inqirozi davrida AQSH va SSSR o'rtasidagi munosabatlar qanday kechdi?
4. Taft-Hartli qonuni nimaga qaratilgan edi?
5. "Sovuq urush" siyosati davrida AQSH qanday harakatlarni amalga oshirdi?
6. AQSHning 60-yillardagi Reformistik siyosati nimaga qaratildi?
7. Demokratlar va respublikachilar partiyasining iqtisodiy va ijtimoiy siyosatida qanday farqlar mavjud?
8. "Uotergeyt janjali" deganda nimani tushunasiz?

LOTIN AMERIKASI MAMLAKATLARI

Ikkinchi jahon urushidan so'ng (1945 – 1970-yillar) Lotin Amerikasi mamlakatlari

Urushdan keyingi onyilliklar mintqa mamlakatlarining tarixi jamoa taraqqiyotining konservativ, raformistik va alternativ inqilobiy kurash bilan boy edi.

Urush va urushdan keyingi yillarda Lotin Amerika mamlakatlari uchun qulay tashqi iqtisodiy konyunktura mavjud bo'lganligi (ularning mahsulotlariga narxlarning yuqori bo'lishi) va sanoat sohasining muvaffaqiyatli o'sib borishi milliy sanoat burjuaziyasining kuchayishiga imkoniyat yaratdi. Ular chet kapitalini va agrar-xomashyo xo'jaligi bilan asosan bog'liq bo'lgan an'anaviy burjua-pomeshik olingarxiyasini siqib chiqarib, uning o'rniga milliy iqtisodiyotning jadal o'sishiga qulay vaziyatni yaratish uchun harakat qilganlar. Bunday niyat va harakatlar o'rta tabaqa, mayda burjuaziya va mehnatkashlar tomonidan ma'lum darajada qo'llab-quvvatlandi.

Shu asosda Ikkinchi jahon urushidan so'ng ommaviy tarzda natsional-reformistik partiyalar va harakatlar faollashib ketdi. Ular iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotga va ijtimoiy adolatga erishish yo'lida hamda o'z mamlakatining suverenitetini mustahkamlash maqsadida millatning birdamligini ta'minlashga chaqirdilar.

Ommaviy va ta'sirchan bunday harakatlar Argentinadagi peronizm – polkovnik, keyinchalik esa general Xuan Domingo Peron boshchiligidagi harakat bo'ldi. Uning faol ishtiroki ostida 1943-yil 4-iyunda amlaga oshirilgan harbiy to'ntarishdan so'ng Peron Argentina hukumatida yuqori pozitsiyalarni qo'lga kiritdi. Peron sinflarning birlashishi asosida mamlakatning qaramlik va qoloqligidan qutilishi uchun hamda adolatli jamitni barpo etish maqsadida Argentina millatining jipslashishiga qaratilgan shiorlarni ilgari sura boshladi. Peron imperializmini va oligarxlarni tanqid qilardi, kambag'allarni esa himoya qilish haqida so'z yuritardi. U o'zini uddaburon siyosatchi va ajoyib orator sifatida namoyish etib, xalq ommasini o'z orqasidan ergashtira oldi. Millionlab argentinalik mehnatkashlar ommasi Peronni o'zlarining himoyachisi sifatida qabul qildilar. Mamlakatdagi milliy kasaba markaz – Umumiy mehnatkashlar konfederatsiyasi (UMK) Peronning asosiy tanchiga aylandi. Shu bilan birga, Peron tadbirkorlarga hokimiyat boshchiligidagi ishchilar bilan hamkorlikni o'rnatish va ularning manfaatlarini himoya qilish va'dasini

berish yo'li bilan tadirkorlar tomonidan o'zini qo'llab-quvvatlanishini ta'minladi.

1946-yil fevral oyida Argentinada umumxalq saylovlari bo'lib o'tdi va unda Peronga qarshi konservatorlardan tortib kommunistlargacha mamlakatdagi barcha an'anaviy partiyalar birlashdi. Shunga qaramay, Peron 54,5% ovozga ega bo'ldi va Prezident etib saylandi. Bu lavozimda Peron 9 yil (1946-yil iyun – 1955-yil sentabr) avtoritar metodga tayangan holda mamlakatni boshqardi. 1947-yili peronchilar harakati mamlakatda yetakchilik qiluvchi Peronistik yoki Xustisialistik ("xustisializm" so'zidan olingan va u "adolatni" anglatadi) partiyaga aylantirildi. UMK vakillari hukumat tarkibiga kirdi va Milliy kongressda – parlamentda ishtirok etdi. Peron ishchilarning ish haqini oshirdi, umumiy pensiya ta'minotini va ta'til haqi to'lanishini joriy etdi. Mehnatkashlarning ijtimoiy huquqlari mamlakat konstitutsiyasida o'z aksini topdi. Peron hukumati chet el kompaniyalaridan temir yo'llarni, telefonni, Markaziy bankni va bir nechta korxonalarni sotib oldi va natsionalizatsiya qildi. Iqtisodiy taraqqiyotning 5 yillik rejası ishlab chiqildi, bir qator sanoat korxonalari va transport magistrallari qurildi, milliy kapital rag'batlantirildi.

50-yillar o'rtalariga kelib Argentina eksportiga narxlar tushib ketdi va uning daromadi qisqarishi natijasida iqtisodiy va ijtimoiy siyosatni keng amalga oshirish imkoniyatlarini cheklab qo'ydi. Bunday sharoitda Peronning muxolifatchi raqiblari 1955-yil sentabrda harbiy to'ntarishni amalga oshirdilar.

Meksikada esa milliy-reformistik siyosat 40-yillarda o'rnatildi. Bunga L.Kardenas hukumati tomonidan o'tkazilgan o'zgartirishlar imkoniyat yo'lini ochib berdi. Kardenasdan keyin Meksika hukumatida milliy sanoat burjuaziyasining manfaatlari hukm surdi.

Yetakchi Institutsion-inqilobiy partiya (IIP) – 1946-yildan boshlab avvalgi Meksika revolyutsion partiyasi deb nomlana boshladi – jamiyatning barcha tabaqalarining ommaviy tashkiloti sifatida mamlakatning siyosiy hayotida monopoliyalik qila boshladi. Respublika prezidenti partiyaning boshligi edi. U partiya tomonidan ko'rsatilib, umumxalq saylovida 6 yilga (qayta saylanish huquqisiz) saylanardi. IRPda yetakchilik roli partiya va davlat byurokratiyasiga tegishi edi.

Mehnatkashlarning tashkilotlari va shu jumladan ko'psonli Meksika mehnatkashlari konfederatsiyasi (MMK), IRP va hukumatning nazorati ostida edi. Meksika ishchilari partiyalari orasida milliy reformizm ta'siri chuqur o'rnatilib oldi. Mehnatkashlarga iqtisodiy yon bosishlar, kasaba uyushma vakillarini turli hil komissiyalarda ishtirok etishlari, ishchilarni

daromadni taqsimlashda ishtirok etishga jalb qilish yo'llari bilan reformistik konsepsiyalar mustahkamlanib bordi.

Urushdan keyingi o'nyilliklarda Meksika hukumati mahalliy sanoat kapitalini faol ravishda qo'llab-quvvatladi va agrar islohotlarni amalga oshirishni davom ettirdi.

Natijada urushdan keyingi yillarda Meksikada doimiy saylovlar va demokratik huquqlar asosidagi mustahkam konstitutsion rejim o'rnatildi. Ammo u avtoritar xususiyatlarga ega edi: prezidentning katta hukmronlik vakolatlarga ega bo'lganligi, davlat va jamiyatda IIPning gegemonlik roli, partiya va davlat byurokratiyasining kengayib borishi. Siyosiy apparat tarkibiga harbiy elita kiritilgan bo'lsa-da, ammo mustaqil roldan mahrum edi. Bunday holat Meksikani mintaqadagi boshqa mamlakatlardan farqli ravishda ajratib turardi. Chunki mintaqadagi boshqa mamlakatlarda armiya doim siyosiy hayotga aralashardi.

Mintaqaning bir necha mamlakatlarida (Gvatemala, Boliviya, Nikaragua, Salvador) urushdan keyingi o'nyilliklarda tarqqiyot yo'lida mavjud muammolarni radikal, inqilobiy yo'l bilan hal etish harakatlari bo'lib o'tdi. Kubadagi va Chilidagi inqiloblar 50–70-yillarning muhim voqealari bo'ldi.

Kubada 1953-yil Fidel Kastro boshchiligada bir guruh revolyutsion yoshlar general Fulxensio Batistaning diktatorlik (1952-1959-yillar) rejimiga qarshi chiqish qildi. Fidel Kastro boshchiligidagi otryad 1953-yil 26-iyulda Santyago shahridagi harbiy kazarmaga hujum uyushtirdi, ammo mag'lubiyatga uchradi. 1956-yil dekabrda F.Kastro orolning sharqidagi tog'larda partizan urushlarini tashkillashtirdi. Bu urush xalq tomonidan qo'llab-quvvatlandi va 1959-yil 1-yanvarda diktaturaning ag'darilishi va inqilobning g'alabasi bilan yakunlandi. Qo'zg'olonchilar inqilobiy Revolyutsion hukumatni shakllantirdilar va unga 1959-yil fevralidan Fidel Kastro boshchilik qildi. Kubada inqilobiy o'zgarishlar ro'y bera boshladi. F.Kastro boshchiligida inqilobchilarning radikal qismi aholining kambag'al tabaqalari foydasi yo'lida jamiyatda o'rnatilgan iqtisodiy va ijtimoiy tartiblarni qat'iy buzishga harakat qildilar. Ularning fikricha, buni mehnatkashlarning ommaviy tashkilotlariga tayangan holda revolyutsion diktatura amalga oshirishi kerak edi.

Ammo, inqilobiy rejim sharoitida Kubaning taraqqiyoti o'sib borayotgan qiyinchiliklar va qarama-qarshiliklar bilan to'qnash keldi. Kuba va AQSH o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarning uzilishi vaziyatni yanada keskinlashtirib yubordi. AQSH Kubaga nisbatan iqtisodiy blokadani e'lon qildi. Natijada, 60-yillar boshida Kuba, o'z aholisini birinchi darajadagi

oziq-ovqat va ehtiyoj mollari bilan ta'minlashda kartochka tizimini joriy etishga majbur bo'ldi. Kuba hukumati 60-yillar boshlarida "kommunistik jamiyat"ga jadal ravishda o'tish yo'lini tanladi. Qishloqlarda xususiy xo'jaliklar tugatildi. Barcha xo'jaliklarning 60 % ni davlat sektori o'z qo'liga oldi. Barcha mayda va xususiy hunarmandchilik sanoat korxonalari, savdo-sotiq va xizmat ko'rsatish sohalari natsionalizatsiya qilindi. Bunday holat aholiga xizmat ko'rsatish va ta'minot masalasida salbiy ta'sir ko'rsatdi. Bozor va tovar-pul munosabatlariga barham berildi. Maosh berish tizimida tenglik o'rnatildi va ishdan tashqari vaqtda bepul "kommunistik" mehnat joriy qilindi. Mamlakatda jadal industrlashtirishga, shakar mahsulotini ishlab chiqarishni ko'paytirish va eksport qilishga katta umidlar bilan qaralgan edi. Ammo na unisi, na bunisi o'ylagan natijalarni bermadi.

1961-yili Kubaning asosiy inqilobiy siyosiy tashkilotlari birlashdi. Yagona partiya 1961-yildan boshlab kommunistik partiya deb ataldi. Partiya Markaziy Komitetining birinchi kotibi Fidel Kastro bo'ldi. Shu vaqtdan boshlab u mamlakatda hokimiyat monopoliyasiga ega bo'lgan yagona partiyaga aylandi. Kubada F.Kastro boshchiligidagi partiya rahbarligidagi davlat boshqaruvi, markazlashtirilgan davlat qaramog'idagi iqtisodning vujudga kelishi, 60-yillarda byurokratik totalitar so'l rejimning shakllanishiga olib keldi. Ommaviy tashkilotlar mehnatkashlar ustidan nazorat richagiga aylanib qoldilar.

Chilida Prezident Salvador Al'ende boshchiligidagi so'lchi ittifoq 1970-yilda saylov qutisiga ko'ra g'alaba qozondi⁴⁶.

Chilida 1970-1973-yillarda boshqacha shakldagi inqilobiy rivojlanish qo'llanildi. Bu yerda so'l kuchlar – sotsialistlar, kommunistlar, radikallar va ularning ittifoqchilari – "Xalq birligi" blokiga birlashdilar va tinch, konstitutsion yo'l bilan hokimiyatga kelishga harakat qildilar. Ular sotsializmga kelishni o'zlarining bosh maqsadi deya e'lon qildilar va inqilobiy o'zgarishlarni amalga oshirishga kirishdilar. Bunday maqsadga demokratik erkinliklarni, ko'ppartiyaviylikni va turli shakldagi mulkchilikni (davlat, kooperativ va xususiy) saqlab qolish yo'li bilan erishish ko'zda tutilgan edi. Chilida 1970-yil 4-sentabrda Prezident saylovlarida so'l kuchlar g'alaba qozonib, sotsialistlar vakili Salvador Alende (1970-yil noyabr – 1973-yil sentabr) prezidentligi boshchiligidagi "Xalq birligi" hukumatini shakllantirdilar. Bu hukumat o'z dasturida belgilangan vazifalarni bajarishga kirisha boshladi.

⁴⁶ *Worlds Together, Worlds Apart* W.W. Norton & COMPANY New York, London, 2011 p. 776

Mulkdor sinflarning qarama-qarshiligi, soʻl kuchlar orasidagi kelishmovchiliklar, ular orasida inqilobiy sabrsizlik va ekstremizmning oʻsib borishi, bularning hammasi xalq orasida hukumatga nisbatan ishonchsizlikni tugʻdirdi va "Chili eksperimentini" magʻlubiyati bilan yakunlandi. Bunday holat yuz berishida Alede hukumatiga nisbatan AQSH va chet el kapitalining salbiy pozitsiyasi hamda Chili qurolli kuchlari dushman tarafiga oʻtib ketganligi katta salbiy rol oʻynadi.

1973- yil 11-sentabrda harbiy toʻntarish natijasida Alʼende hukumati agʻdarib tashlandi. Uning oʻzi esa prezident saroyini himoya qilib xalok boʻldi. Natijada, Chilida general Augusto Pinochetning harbiy diktaturasi (1973-1990 yillar) oʻrnatildi.

Lotin Amerikasi jamiyatining anʼanaviy asoslarining inqirozi hamda inqilobiy va demokratik harakatlarning koʻtarilishi, Vashingtonning bu mintaqaga boʻlgan siyosatining oʻzgarishiga olib keldi. AQSH Prezidenti Jon Kennedi "Taraqqiyot maqsadida ittifoq" dasturini taklif etdi va bu dastur 1961-yil avgustda Lotin Amerikasi respublikalari tomonidan qabul qilindi.

Dastur 10 yilga moʻljallangan edi. U jadal usullarda industrlashtirishni, iqtisodiyotda agrar xomashyo eksportidan hamda mashina va uskunalar importidan qaramligini kamaytirishni nazarda tutgan. Shuningdek, ijtimoiy-siyosiy hayotda demokratlashtirish, agrar islohot, uy-joy qurilishi, sogʻliqni saqlash va xalq taʼlimi tizimi yaxshilanishi amalga oshirilishi kerak edi. Dasturni amalga oshirish uchun AQSH 20 mlrd. dollar miqdorida kredit va boshqa turdagi yordam koʻrsatish va dasini bergandi.

60-yillarda davlatning va chet elning koʻmagida sanoat taraqqiyoti jadalashdi. 1966-1970-yillarda qayta ishlash sanoat maxsulotining yillik oʻrtacha oʻsish tempi 7.3 % koʻtarildi. Avtomobillar, elektor uskunolari va radioappaturalar ishlab chiqarish yoʻlga qoʻyildi.

Siyosiy hayotda demokratlashtirish sohasida "Taraqqiyot maqsadida ittifoq" dasturi sezilarli darajada muvaffaqiyatga erishmadi. Aksincha. 60-yillar Pragvay, Gaiti va bir qator boshqa mamlakatlarda diktatorlik rejimlari saqlanib turgandi. 1963-1966-yillardagi toʻntarishlar natijasida harbiy diktatorlik rejimlari Gvatemalada, Gonduras, Dominikan Respublikasi, Boliviya, Braziliya va Argentinada oʻrnatildi.

2.XX asr soʻngida Lotin Amerikasi mamlakatlari

1973-yili Chilidagi soʻl kuchlarning magʻlubiyatga uchrashi. Lotin Amerikasidagi umumiy vaziyatga katta taʼsir koʻrsatdi. Oʻng kuchlar mintaqadagi boshqa mamlakatlarda ham hujumga oʻtishdi 70-yillar

o'rtalaridan boshlab mintaqaning ko'p qismi repressiv harbiy diktatura (Braziliya 1964-yildan, Argentina 1976-yildan boshlab qayta Chili, Boliviya, Urugvay, Paragvay, Markaziy Amerika mamlakatlarining ko'pchiligi) hukmronligi ostida bo'ldi. Ammo iqtisodiy siyosatda jiddiy o'zgarishlar ro'y berdi.

Mintaqadagi ko'pchilik mamlakatlardagi hukmron doiralar "erkin bozor iqtisodiyotining" "neoliberal" iqtisodiy konsepsiyasi bilan qurollandilar. Iqtisodiyotning rivoji va modernizatsiyasi, xususiyl tadbirkorlik va savdoni erkinlashtirish ("liberallashtirish"), davlat sektorini va davlatning iqtisodiy funksiyalarini qisqartirish, proteksionizmdan voz kechish, chet el kapitali bilan faol hamkorlik qilish bilan bog'liq edi. Bunga asosiy sabab, 70-yillarda yuksak darajada rivojlangan davlatlarda keng yoyilgan texnologik inqilobga va jahon xo'jalik kompleksiga maksimal darajada qo'shilish edi.

Mumtazam va shavqatsiz ravishda bunday siyosat harbiy diktatorlik rejimlari tomonidan 70-80-yillarda olib borildi. Ularning muvaffaqiyati, oppozitsiyalarni zo'ravonlik yo'li bilan bartaraf etish va aholining ko'p qismini turmush darajasi keskin tushib ketishi evaziga ta'minlandi.

Konstitutsion, demokratik hukumatlar mavjud mamlakatlarda bunday variantdagi siyosatni amalga oshirish qiyin edi. U yerlarda 80-yillarga qadar avvalgi milliy-reformistik ruhdagi modernizatsiya siyosati davom etardi.

Modernizatsiya siyosati, mashinasozlik, energetika, elektrotexnika, atom va elektron sanoatida zamonaviy ishlab chiqarishning jiddiy siljishlariga va ilmiy-texik taraqqiyotga olib keldi. 1980 yilga kelib Lotin Amerikasi mamlakatlarining umumiy yalpi ichki mahsuloti 1960 yilgi darajadan 3 barabar oshdi.

Chet eldan ommaviy ravishda kirib kelgan zaym va kreditlar tashqi qarzni nihoyatda yuqori darajada o'sishiga olib keldi (1970 yillardagi 20 mlrd. dollardan 1980-yillarga 400 mlrd. Dollardan ortiq). Ko'pincha olingan mablag'lar hukmron doiralarni boyishiga, qurol- aslahalarni sotib olinishiga sarflangan.

Diktatorlik tuzumining ijtimoiiy-iqtisodiy siyosati va uning oqibatlari va ayniqsa 1981-1982 yillardagi iqtisodiy inqirozlar jamiyatda keskin holatni va norozilikni yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Buning ustiga demokratik erkinliklarni mavjud emasligi, inson huquqlarini poymol qilinishi, ommaviy qatag'onlar vaziyatni yanada keskinlashishiga olib keldi. Diktatura orqali o'z pozitsiyalarini mustahkamlab, hukmron doiralar

harbiy kuchga tayangan holda liberal-demokratik shakldagi boshqaruvga yon bosdilar.

80-yillar davomida harbiy-diktatorlik hukumatlar birin-ketin siyosiy maydonni tark eta boshladilar va ularning o'rniga konstitutsion hukumat keldi, demokratik erkinliklar tiklana boshladi. Bunday holat 1983-yil dekabrda Argentinada, 1985-yil martda Braziliya va Urugvayda sodir bo'ldi. Janubiy Amerikada oxirgi bo'lib, Paragvayda (1989 yil fevral) 35-yil davomida general Stressner diktaturasi va Chilida (1990 yil mart) general Pinochet diktaturasi tugatildi. Bu davrga kelib konstitutsion rejimlar Markaziy Amerikada ham g'alaba qozondi.

Bir vaqtning o'zida vakillik demokratiya rejimini (Gaiti va Kubadan tashqari) o'rnatilishi, Lotin Amerikasi qit'asi tarixida birinchi marta ro'y berdi. Bu tasodifiy holat emas edi, aksincha o'zoq vaqt davom etib kelgan jarayonning natijasi bo'ldi. Bir necha o'n yilliklar davomida Lotin Amerika jahon xo'jaligining agrar xomashyo o'lkasidan bir muncha yetuk sanoat va ishlab chiqarish infratuzilmasiga ega hududga aylanish yo'lida olg'a qadam qo'ydi. Taraqqiyot va aholini ijtimoiy tarkibi murakkablashuvi, fuqarolar salmog'ining o'sishi (90-yillar boshida Lotin amerikaliklarning 70 foizdan ortig'i), savodlilik darajasini, aholining umumiy siyosiy madaniyatini o'sishi, ijtimoiy-siyosiy sohada ro'y berayotgan o'zgarishlar bilan kuzatildi.

Keng xalq ommasining partiya, kasaba uyushma va turli jamoa tashkilot va harakatlarning faoliyatida keng xalq ommasining sezilarli darajada ishtiroki tufayli, ularning jamoa-siyosiy hayotdagi roli kuchayib bordi.

An'anaviy diktatorlik va oligarxik rejimlar o'tmishga aylandi. 60-80-yillar harbiy-avtoritar rejimlar, avvalgi diktaturadan farqli ravishda, yangi ijtimoiy va iqtisodiy holat bilan, modernizatorlik omillar bilan ko'proq bog'liq edilar. Ammo ular ham asta-sekin sahnadan tusha boshladi. Lotin Amerikasi mamlakatlari uchun xarakterli bo'lgan buzg'unchi shakldagi siyosiy kurash yoqala bordi va uning o'rnini konstruktiv, konstitutsion kurash egallay boshladi.

Og'ir iqtisodiy sharoitda hokimiyat tepasiga kelgan konstitutsion hukumatlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish yo'liga jiddiy o'zgarish kiritmadilar. 1981-1983 yillar iqtisodiy inqiroz Meksika va Venesuela neft xotirjamligiga chek qo'ydi va ularni avvalgi milliy-reformistik siyosatdan chekinishga majbur etdi. Moliya mablag'lariga keskin ehtiyoj yuzaga kelgan sharoitda, qarzdor davlatlar zayom olish va qarzlarni to'lanish muddatini uzaytirish uchun, davlat korxonalarini sotishga, ishchilar sonini,

davlat tomonidan mablagʻ ajratilishini cheklashga, ijtimoiy harajatlarni qisqartirishga, mehnat haqlarini muzlatib qoʻyishga majbur boʻldilar.

80-yillar oxiri – 90-yillar boshida koʻp hukumatlar choʻzilib borayotgan inqiroz holatidan chiqish maqsadida, iqtisodni va tashqi savdoni nisbatan dadil “erkinlashtirishga”, nisbatan dadil tejamkorlikka oʻtishga va inflatsiya bilan kurashishga, jadal usullarda davlat sektorini privatizatsiya qilishga majbur boʻldilar. 90-yillar boshida koʻpchilik mamlakat iqtisodiyotning oʻsishiga va 1992-yilga kelib mintaqa boʻyicha oʻrtacha hisobda 41 foizgacha inflatsiyani pasayishiga erishdilar.

Animo bunday yutuqlarning qoʻlga kiritilishi aholining koʻp qismi turmush darajasini pasayib borishi evaziga boʻldi. 1992 yil oxirida (BMTning kriteriyasiga koʻra) 442 mln. Lotin Amerikasi aholisining 46 foiz kambagʻallik chizigʻidan past darajada yashardi. Hokimiyatning eng yuqori tabaqasida korrupsiya, narkobiznes, terrorizm keng yoyildi.

Butunlay boshqacha vaziyat Chilida yuz berdi, bu yerda 80-yillar oʻrtalarida boshlangan iqtisodiy jonlanish (Pinochet rejimining soʻngi yillari) uning uzoq muddatli oʻsishiga oʻtdi. Chilida soʻl sentristik hukumat, Prezident Patrisio Eylvin (1990–1994) boshchiligidagi xristian demokratlar, sotsialistlar va bir qancha boshchqa partiyalar ishtirokida, mintaqadagi iqtisodiy oʻsishning eng yuqori surʼatini (1992 yil 10,5 foizgacha) va uning asosida toʻplanib qolgan ijtimoiy muammolarni yechimini topishni birga olib borishning uddasidan chiqdilar. Buning natijasida inflatsiya yiliga 10–12 foizgacha tushdi. Ishsizlar soni kamaydi, har yili ish haqi oʻsib bordi. Aholi daromadidagi tafovutning kamayib borish, kambagʻallik chizigʻidan past darajada yashovchilarning (deyarli aholini yarmidan uchdan bir qismigacha) ulushi qisqarish tendensiyasi kuzatildi. Bunday holat respublikada ijtimoiy va siyosiy barqarorlikni yuzaga keltirdi. 1993 yil dekabrda oʻtkazilgan umumiy saylovlarda hukumat bloki gʻalaba qozondi.

90-yillar oxiriga kelib Lotin Amerikasidagi iqtisodiy vaziyat keskin ravishda yomonlashdi. Birinchi Meksika, undan soʻng Braziliya ogʻir iqtisodiy inqiroz zonasiga aylandilar.

Kuba oʻziga xos taraqqiyot yoʻliga ega edi. Bu yerda Fidel Kastro boshchiligidagi partiyaviy davlat qoʻlida mujassamlashgan va davlat qaramogʻidagi iqtisodiyotga asoslangan “sotsialistik” totalitar rejim saqlanib qolmoqda edi. 80-yillar oxiriga kelib maʼmuriy buyruqbozlik tizimi samarasiz ekanligi ayon boʻlib qoldi.

Kubada yuzaga kelgan vaziyat 1993–1994 yillar Fidel Kastro va uning yon atrofida qilarni nihoyat iqtisodiy islohotlarga kirishishga majbur etdi.

Chet el kapitali bilan qo'shma korxonalarni yaratish qo'llab-quvvatlana boshladi. Mamlakatga chet el valyutasining kirib kelishiga ruxsat berildi. Emigrantlarga Kubadagi o'z qarindoshlari bilan uchrashish imkoni yaratildi. Mayda tadbirkorlik va chakana savdo qonunlashtirildi. Kuba AQSH bilan munosabatlarini yaxshilash istagini bildirib boshladi.

Shuni ham alohida takidlash joizki, Lotin Amerikasi respublikalarining harakatida ikkita parallel va bir-biri bilan bog'liq tendensiya kuzatildi. Ulardan biri – umumiy manfaatlarni himoya qilishda harakatlarni birlashtirish edi. Buning natijasida mintaqa davlatlarida – Braziliya, Meksika va Argentinada Lotin Amerikasida yetakchilik uchun ishtiyoq yuzaga keldi. Janubiy Amerikada integratsiya polyusini 1986-yil iqtisodiy ittifoq to'g'risidagi shartnomani imzolagan hamda ko'p-yillar davomida bir-biri bilan raqib bo'lgan Braziliya va Argentina tashkil etdi. 1991 yil martida u Braziliya, Argentina, Urugvay va Paragvay (Janubiy Amerika hududining 70 foizi) tarkibidagi Janubiy Amerika umumiy bozoriga aylantirildi.

Ikkinchi yangi tendensiya – AQSH bilan yaqinlashish bo'lib, unga ko'ra kelajakda u bilan G'arbiy yarim sharda umumiy erkin savdo zonasini yaratishgacha ko'zda tutilgandi. 1992–1994 yillarda AQSH, Kanada va Meksika ishtirokida Shimoliy Amerika erkin savdo zonasi (NAFTA)ni tashkil topishi, bu yo'ldagi dastlabki qadam bo'ldi. Meksikadan so'ng AQSH bilan savdo shartnomasini imzolash istagini Venesuela, Kolumbiya, Chili va bir qancha boshqa mamlakatlar bayon etdilar.

MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Nima sababdan Kuba inqilobi g'alaba qozondi?
2. Chilida "Xalq birligi" hukumati nimalarda xatolikka yo'l qo'ydi?
3. "Taraqqiyot maqsadida ittifoq" dasturining bosh maqsadi nimaga qaratilgan edi?
4. XX asr ikkinchi yarmida Lotin Amerikasidagi iqtisodiy-ijtimoiy vaziyat qanday xususiyatlarga ega bo'ldi?
5. Lotin Amerikasidagi ko'pchilik mamlakatlarining siyosiy va davlat boshqaruvida qanday metodlar ustunlik qildi?
6. 1980–1990 yillarda diktaturadan konstruktiv rejimga o'tilishi nimalar bilan bog'liq edi?

Ikkinchi jahon urushidan so'ng va fuqarolar urushi

Ikkinchi jahon urushi tugagandan so'ng Xitoyni siyosiy jihatdan birlashtirish masalasi yana kun tartibidagi bosh masala bo'lib qolgan edi. Biroq ikki asosiy kuch-XKP bilan Gomindan o'rtasidagi mamlakatda hukmron bo'lish uchun kurash voqealarning keyingi rivojiga ta'sir etmasdan qolmasdi.

1946-yilning mayiga qadar SSSR va Xitoy Respublikasi o'rtasidagi bitimga ko'ra Manjuriya hududida sovet qo'shinlari turdilar. Bu rayonni yaponlar Monjuogo qo'g'irchoq davlati mavjud bo'lgan vaqtda iqtisodiy jihatdan rivojlangan rayonga aylantirgan edilar.

Chuninda bo'lib o'tgan muzokaralar natijasida XKP va Gomindan 1945-yilning 10-oktabrida mamlakatda tinchlik o'rnatish va milliy birlikka erishish hamda siyosiy maslahatlashuv konferensiyasini chiqarish haqida ahdnoma tuzdilar. Biroq muzokaralar qatnashchilari XKP qurolli kuchlarining kelajakdagi statusi masalasida kelisha olmadilar. Chan Kayshi ularni tarqatib yuborilishini va ozod qilingan rayonlardagi hokimiyatni uning hukumati vakillariga topshirishni talab qilib turib oldi. XKP rahbari Mao Szedun bunday yo'ldan bora olmasdi va u bu talabni bajarishdan bosh tortadi. Shu vaqtda Gomindan yetakchisi AQSHni qo'llab-quvvatlashiga tayanib, kommunistlar nazorati ostida bo'lgan rayonlarda qator hujum operatsiyalarini amalga oshirish chora-tadbirlarini ko'ra boshladi. Natijada mamlakat yana fuqarolar urushi yoqasiga kelib qoldi.

Bu vaqtda tashqi manfaatdor kuchlar uchun Xitoydagi vaziyat yetarli darajada aniq ravshan emasdi. Xitoyda qo'shinlari bo'lgan Amerika Qo'shma Shtatlari mamlakatda o'z mavqeini mustahkamlashni mo'ljallab, 150 minglik qo'shinni o'qitib, 45ta diviziyani qurollantirib, Gomindan armiyasini tayyorlashda ishtirok etdilar. Chan Kayshi rejimi bilan rasmiy munosabatlarni saqlab kelayotgan sobiq SSSR hali Xitoy kommunistlarini qo'llab-quvvatlash qaroriga kelganicha yo'q edi. SSSR rahbari I.Stalinga avvaliga AQSH prezidenti G.Trumenga ham ma'qul bo'lgani kabi, yagona Xitoyning koalitsion hukumatini yuzaga keltirish eng to'g'ri variant bo'lib ko'ringan edi. Biroq, afsuski voqealar boshqacha tus olib ketadi.

1946-yilning yozida Gomindan qo'shinlarining XKP nazoratidagi rayonlarga hujumi boshlanib ketdi. Bu fuqarolar urushining yangidan boshlanganligini bildirar edi. Urushning 1947-yilning o'rtalarigacha

davom etgan birinchi bosqichida muvaffaqiyat AQSH tomonidan qo'llab-quvvatlangan, ko'proq qurollantirilgan va yaxshi tayyorlangan Chan Kayshi armiyasi tomonida bo'ldi.

Biroq fuqarolar urushining borishida kommunistlarning partizan urushi taktikasidan foydalanishga bo'lgan umidlari o'zini to'la-to'kis oqladi. Gomindan nazorati ostidagi hududlarda Chan Kayshi armiyasini tor-mor keltirishga qaratilgan keng ko'lamli hujum operatsiyalari o'tkazildi.

Urushning pirovard natijalarini hal qiluvchi janglar 1948-yil oxiri-1949-yilning boshlarida avj olib ketdi. XKP rahbariyati o'zining barcha qurolli kuchlarini to'rtta dala armiyasiga bo'ladi. Pen Dexuaya qo'mondonligidagi birinchi armiya mamlakatning shimoli-g'arbiy qismida joylashtirildi. Lyu Bochenning armiyasi Markaziy Xitoyda joylashgan edi. Chen I rahbarligidagi Uchinchi armiya sharqda, Manjuriyada esa Lin Byao qo'mondonligi ostidagi To'rtinchi armiya joylashadi.

XKP kuchlari avval Shenyang rayonida (Manjuriya) g'alaba qozondilar, keyin esa Chanchunni egalladilar. Shuning bilan Shimoli-Sharqiy Xitoy XKP kuchlari nazorati ostiga o'tdi. Shimoli-Sharqiy Xitoydagi uchta yirik janglarda (1948-yil kuzidan 1949-yil yanvargacha) gomindanchilar hammasi bo'lib 1,5 mln.dan ortiq askar va zobitni, katta hududlarni, shu bilan birga g'alabaga bo'lgan ishonchini ham yo'qotdi. Gomindanchilar rejimi halokat yoqasiga kelib qoldi.

Shu bilan birga, bu AQSH imperiya kuchlarining Xitoydagi siyosatini mag'lubiyati ham edi. 1949-yil avgustida AQSH davlat departamenti Xitoy bilan munosabatlar to'g'risidagi oq kitobni nashr ettirdi, unda aslini olganda Xitoyda Amerika siyosatini mag'lubiyatga uchraganligi e'tirof etilgandi. Ammo AQSHning imperiya kuchlari gomindanchilarga yordam berishni to'xtatmadilar. Janubiy Xitoy undan keyin Tayvanga qurol-yarog' keltirish davom etdi, u yerda Amerika maslahatchilari faoliyat ko'rsatdilar, AQSH harbiy havo kuchlari va dengiz kemalari 1949-yilning yanvarida Sindaodan (Shandun) chiqib ketgandan keyin Tayvan oroliga o'mashdilar.

AQSH hukmron doiralari chankayshichilar ahvolini Janubiy Xitoyda gomindan harbiy kuchlarini mustahkamlash uchun vaqtdan yutish imkonini beradigan "tinch hujum"ga o'tish yo'li bilan yengillashtirishga intildi. Shu maqsadda gomindanchilar Xitoyi prezidenti Chan Kayshi XKPga tinch muzokaralar boshlash niyati borligini bildiradi. Bunga javoban XKP Markaziy qo'mitasi muzokaralar uchun asos sifatida sakkizta shartni ilgari surdi: harbiy jinoyatchilarni jazolash, gomindan

konstitutsiyasini, huquqiy tizimini bekor qilish, barcha reaksiya qo'shinlari demokratik asoslarda qayta tashkil etish, byurokratik sarimoyani musodara qilish, agrar islohot, milliy manfaatlariga xilof shartnomalarni bekor qilish, demokratik koalitsion hukumat tuzish maqsadida siyosiy maslahatlashuv konferentsiyasini chaqirish.

Muzokaralar 1949-yil aprel oyining birinchi yarmida olib borildi va bitim imzolanishi bilan yakunlandi, ammo uni gomindan hukumati tasdiqlashdan bosh tortdi. Shu munosabat bilan XKPning Milliy Ozodlik Armiyasi hujumini qaytadan boshlab, tez orada uning jangovar bo'linmalari Yanszi daryosini kechib o'tdilar. 1949-yil 23-aprelda 3-dala armiyasi qo'shinlari tomonidan Nankin qo'lga kiritildi. Gomindan hokimiyati qoldiqlari Guanchjouga qochib o'tdi. Shiddatli janglardan so'ng, 27-may kuni Xitoyning eng yirik iqtisodiy va madaniy markazlaridan biri Shanxay XKP qo'shinlari tomonidan egallandi. 2-dala armiyasi ham Yanszini kechib o'tib, Szyansi provinsiyasini egalladi.

4-dala armiyasi qo'shinlari hujumini qaytadan boshlab, 17 mayda Uxanni qo'lga kiritdilar va Janubiy va Janubi-g'arbiy Xitoy tomon yurishini davom ettirdilar. Bunda Xunan provinsiyasi tinch yo'l bilan egallandi. Shimolda provinsiya markazlari -Tayyuan (Shansi), Sian (Shensi) va Sindao bandargohi qo'lga kiritildi.

Shunday qilib, gomindanchilar armiyasi XKP rahbarligidagi Milliy Ozodlik Armiyasi (MAO) tomonidan uzil-kesil tor-mor qilindi. Urushning uch yili ichida gomindanchilarning unumiy soni 5,7 mln. kishilik qo'shinlari tor-mor qilindi. Xitoy Xalq Respublikasining e'lon qilinishi uchun shart-sharoitlar vujudga keldi.

1949-yilning kuziga kelganda faqatgina Tayvan va Tibet XKP nazoratidan tashqarida bo'lib, bundan tashqari Gonkong va Makao Buyuk Britaniya va Portugaliya boshqaruvi ostida qolayotgan edi.

Xitoy Xalq Respublikasining tashkil topishi. 1949-1957-yillarda XRP

1949-yil 1-oktabr kuni Pekin shahrining ulkan Tananmen maydonida Xitoy Xalq Respublikasining tuzilganligi tantanali e'lon qilindi. Bu voqeadan birmuncha muddat ilgari bo'lib o'tgan XKP Markaziy qo'mitasining II Plenumi (1949-yil mart) da partiya rahbari Mao Szedunning dasturiy ma'ruzasida Xitoyning fuqarolar urushi tugagandan keyingi rivojlanish vazifalari belgilab berildi. Uning fikriga ko'ra, Xitoyda bevosita sotsializmga o'tish uzoq kelajakdagi maqsaddir, birinchi darajali

vazifa esa yangi demokratiya bo'lib, u bu yo'ldagi o'ziga xos bosqich ekanligi ma'ruzada ta'kidlangan edi.

Partiyaning bosh maqsadi Xitoyni kuchli, sanoati taraqqiyot topgan buyuk davlatga aylantirish ekanligi, bunday jamiyatda Xitoy ishchilarining hal qiluvchi roli bo'lishi ma'lum qilindi.

Chan Kayshi o'z tarafdorlari bilan AQSHning qo'llab-quvatlashi sharoitida Tayvanga borib o'rnamshadi. Bu yerda kapitalistik yo'lda rivojlanadigan va xalqaro maydonda Xitoy xalqining yagona qonuniy vakilligi o'rniga da'vo qiluvchi ilgari davlat tuzilmasi - Xitoy Respublikasi rasman saqlab qolindi.

XXR e'lon qilingandan keyin Mao Szedun raisligidagi Markaziy xalq hukumatini tashkil qilish haqida qonun qabul qilindi. U shuningdek, Xalq inqilobiy kengashining raisi ham bo'lib qoldi. Davlat ma'muriy kengashining premeri etib (oliy ijroiya organi) ko'zga ko'ringan partiya arbobi Chjou Enlay tayinlanadi. Yapon bosqinchilariga qarshi kurash va fuqarolar urushi davri yirik harbiy sarkardasi Chju De Xalq Ozodlik Armiyasining bosh qo'mondoni bo'lib qoladi.

XXRda davlat hokimiyatining xarakteri ishchi- dehqon ittifoqiga asoslanuvchi, ishchilar rahbarligidagi xalqning demokratik diktaturasi sifatida belgilandi. Hokimiyatning markaziy va mahalliy organlarida ishtirok etishga kommunistlar bilan bir qatorda partiyasizlar va burjuademokratik partiyalarining a'zolari jalb qilindilar. Biroq mamlakatga asosan rahbarlikni ozodlik kurashi-yillarida obro'-e'tibori nihoyatda o'sib ketgan kompartiya amalga oshirar edi.

To'g'ri, dastlabki vaqtlarda joylarda harbiy nazorat o'rnatilib, yirik ma'muriy rayonlar (Shimoliy, Shimoli-sharqiy, Shimoli-g'arbiy Xitoy kabi) tuzildi. Harbiy nazorat organlari vazifasiga jamoat tartibini o'rnatish, xo'jalikni yo'lga qo'yish, aksil-inqilobiy harakatlarni bostirish, yer islohoti va boshqa islohotlarni nihoyasiga yetkazish uchun sharoitlarni tayyorlashlar kirardi, 1950-1951-yillarda ko'plab gomindanchi yirik zamindor va jinoyatchi to'dalar yo'q qilindi. (Ularning soni qariyb 2 mln. kishini tashkil etadi).

Jamoat tartibi tiklana borgan sari, harbiy nazorat organlari hokimiyatni aholining barcha qatlamlari vakillari konferensiyalarida saylangan mahalliy xalq hukumatlariga berila bordi. XKP rahbariyati milliy masalada milliy avtonomiya tamoyilini ilgari surdi. Turli vaqtlarda avtonom uezd, okrug va yirik avtonom rayonlar tuzildi. (ichki Mo'g'uliston Sinszyan-uyg'ur, Tibet va boshqa).

Imperiya davlatlarining Xitoyni siyosiy qamal qilishga intilgan sharoitda sobiq SSSR bilan XXR o'rtasida 1950-yil 14-fevralda imzolangan do'stlik, ittifoq va o'zaro yordam to'g'risidagi shartnoma va bir qator bitimlarning imzolinishi alohida ahamiyatga ega bo'lgan edi. Bu shartnoma va ahdlashuvlarda boshqa imtiyozlardan tashqari sovet qo'shinlarini Port-Arturdan olib chiqib ketish va bu rayondagi inshootlarni Xitoyga berish, imtiyozli shartlar bilan 300 mln. dollar miqdorida uzoq muddatli (yiliga 1 foizli) kreditlar berish, Xitoy iqtisodiyotini tiklash va rivojlantirish uchun SSSRdan turli asbob-uskunalar va materiallarni yetkazib berilishi ko'zda tutildi.

SSSRning Xitoyga yordami zarur islohotlarni amalga oshirilishda ulkan rol o'ynadi, ayni vaqtda Xitoy jamiyatining barcha jabhalariga stalincha modelining, uning barcha ziddiyatlari va illatlari, qusurlari bilan joriy etilishiga ham imkoniyat yaratdi. Inqilob g'alabasidan keyingi yillardagi eng muhim ijtimoiy islohotlardan, iqtisodiyot va moliyani sog'lomlashtirishning shart-sharoitlaridan biri 1950-yil 30-iyunda qabul qilingan yer va agrar islohot to'g'risidagi yangi qonun asosida yer islohotini nihoyasiga yetkazilishi bo'ldi. Yer islohoti belgilangan muddat 1953-yil bahoriga kelib yakunlandi. Hammasi bo'lib, dehqonlar fuqarolar urushi davrida o'tkazilgan yer islohoti natijalarini qo'shib hisoblaganda 47 mln. gektar yer oldilar. Ular har yili ijara haqi sifatida to'laydigan 30 mln. tonna donni yer egalariiga topshirish majburiyatidan qutuldilar. Yer islohoti qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarishni ko'paytirish, ichki bozorni kengaytirish, sanoatni rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratdi. 1953-yil bahoriga kelib yirik zamindorlik mulkchiligi tugatildi, dehqonlarning boy yuqori qatlamini mavqei zaiflashdi, kambag'al dehqonlarning esa turmush darajasi bir muncha ko'tarildi. XKP rahbariyati dehqonlarni mehnat o'zaro yordam guruhlarini tuzishga chaqirdi. 1953-yil boshida o'zaro yordam guruhlari dehqon xo'jaliklarining 40 foizdan ortig'ini birlashtirgan edi.

Yirik yer egaligini tugatish bilan bir vaqtda, feodal tuzumning boshqa sarqitlarini bartaraf etish va ilg'or ijtimoiy islohotlarni amalga oshirish bo'yicha chora-tadbirlar ko'rildi. Nikoh haqidagi yangi qonunga ko'ra oila-nikoh munosabatlarida ayollarning erkaklar bilan teng huquqligi e'lon qilindi. Xalq ta'limi tizimi islohoti haqida qaror maktablar, oliy o'quv yurtlarini demokratlashtirishga, katta yoshdagi aholi vakillari savodsizligini tugatishga, xalq orasidan ko'plab mutaxassis kadrlar tayyorlash uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishga yo'naltirildi. Mehnat qonunchiligi kasaba uyushmalarining huquqiy holati va vazifalarini, yirik

va o'rta korxonalarda mehnat sug'urtasi qoidalarini, ishsizlikka qarshi kurash tadbirlarini belgilab berdi.

Iqtisodiyotni tiklash va qayta qurishga birinchi darajali ahamiyat berildi. Xitoy xalq xo'jaligi bu davrda haddan tashqari qoloq bo'lib, og'ir sanoat unchalik ko'p bo'lmagan, yomon uskunlangan korxonalargagina ega edi, sanoatning ko'plab muhim tarmoqlari umuman mavjud emasdi.

Chayqovchilikning oldini olish va narx-navoni barqarorlashtirish muhim vazifalardan biri bo'lib qolgan edi. Bunga esa moliya ustidan davlat nazoratini o'rnatish, davlat qo'lida to'qimachilik mahsulotlari va boshqa eng muhim tovarlarni to'plash yo'li bilan erishildi.

1952-yil oxiriga kelib sanoat ishlab chiqarishda o'tgan-yillardagi maksimal darajadan o'tishga erishildi. Transport tiklandi, yangi temir yo'l liniyalari qurildi. Shuningdek, don mahsulotlari ishlab chiqarish ham ilgari eng yuqori darajadan (1936-yil) o'zib ketdi. Xitoy iqtisodiyotini tiklash ko'p ukladlilik sharoitida sodir bo'ldi. Mamlakatda mayda tovar ukladli (dehqon mulkdorlar va hunarmandlar xo'jaligi), xususiy kapitalistik (milliylashtirilmagan milliy burjuaziya korxonalari), davlat sektori (ilgari gomindan davlatiga tegishli bo'lgan og'ir sanoat korxonalari, transport, moliya va tashqi savdo korxonalari) mavjud edi. Xorijiy sarmoyaning barcha imtiyozlari bekor qilindi va XXX dastlabki yillaridayoq u mamlakat iqtisodiyotidagi o'z pozitsiyalarini yo'qotadi.

Iqtisodiyotni tiklanishi bilan bir vaqtda davlat sektorining solishtirma hajmi o'sdi. (1949-1952-yillarda u sanoat ishlab chiqarishida 25 foizdan 41 foizgacha o'sgan edi).

Shaharlarda milliy burjuaziyaning iqtisodiy pozitsiyalariga tubdan putur yetkazishga va qishloqlarda dehqon xo'jaliklarini kooperativlarga birlashtirishga qaratilgan ommaviy kompaniya avj olib ketdi. 1956-yilga kelib 96 foizdan ortiq dehqon xo'jaliklari kooperativlarga birlashtirildi, bunda kooperativlarning 88 foizini yer va boshqa ishlab chiqarish vositalari davlatlashtirilgan kooperativlar tashkil qilardi.

1956-yildayoq xususiy korxonalarni sotib olish yo'li bilan tarmoqlar bo'yicha yoppasiga milliylashtirish boshlandi. Natijada, yil oxiriga kelib, xususiy sarmoyaning iqtisodiyotdagi ulushi bor yo'g'i 3 foizni tashkil etdi. Bundan tashqari og'ir sanoatni rivojlantirishni sezilarli darajada jadallashtirishga urinib ko'rildiki, bu o'z navbatida iqtisodiyotda nomutanosibliklarga, qurilishi oxiriga yetkazilmagan obyektlarni ko'payishi va boshqa salbiy holatlarga olib keladi.

XXX siyosiy hayotida 1956-yil sentabrda bo'lgan XKPning VIII syezdi muhim voqea bo'lib qoldi. Uning barcha kundalik ishlari XKP

markaziy qo'mitasining bosh kotibi Den Syaopin tomonidan muvofiqlashtirib turildi. Delegatlarga I.V.Stalin shaxsiga sig'inishni qoralagan KPSSning XX syezdi katta ta'sir ko'rsatdi. Xitoy kommunistlari bu qarorni qo'llab quvvatladilar, lekin ular sovet kommunistlarining barcha xatti-harakatlarini takrorlashni ep ko'rmadilar. XKP nizomidan Mao Szedun g'oyalari haqidagi eslatmalarni chiqarib tashlanishi o'ziga xos kompromissning namoyon bo'lishi edi, desa bo'ladi. Biroq, Mao Szedunning o'zi partiya raisligi lavozimini saqlab qoldi. Endilikda muholidatga keng minbar beriladigan bo'ldi.

Biroq vaziyat keyingi yilning yoziga kelib butunlay o'zgaradi. Mao Szedunning fikricha hur fikrlilik huquqi bir maqsadda, u ham bo'lsa "begona o'tni aniqlash va yulib tashlash uchun" berilgan ekan. 1957-yilning oxirlariga kelib faqatgina rasmiy ma'lumotlarga qaraganda, qariyb 10 ming nafar odam o'ng element sifatida ayblanib qatag'on qilingan edi.

1. "Katta sakrash" siyosati va uning oqibatlari

1958-yilda Mao xalq energiya olishi uchun jasur bir tashabbus bo'lgan "Katta sakrash"ni joriy etdi. Maoning dasturi 24000 ijtimoiy va iqtisodiy birliklar- kommunalar hamkorligida tashkil etilgan⁴⁷.

1958-yili bosqichma-bosqich izchilikda yangi jamiyat qurish yo'li o'zgartirildi. Sovet modeli doirasida Xitoyning rivojlanish yo'lida "katta sakrash" va qishloqni kommunalashtirish yangi ijtimoiy-iqtisodiy siyosati navbatdagi qadam bo'lishi kerak edi. 1958-yilning mayida Mao Szedun qishloqlarda kommunalarni tashkil qilishga chaqirdi. "Uch qizil bayroq" shiori paydo bo'ldi, u iqtisodiy qonunlarga zid o'laroq, ilgari rejalarni jadallashtirilgan tarzda amalga oshirishning avanturistik dasturini ko'zda tutar edi. Dastur umuman "Katta sakrash" deb atalib, "Uch yillik zarbdor mehnat. o'n ming yillik baxt keltiradi" shiori ilgari surildi.

"Katta sakrash" XXRni 5-10-yil ichida dunyoning rivojlangan mamlakatlari qatoriga olib chiqishi kerak edi. Iqtisodiyot oldiga amalda bajarib bo'lmaydigan vazifalar qo'yildi. Jumladan 4-yil ichida (1958-1962yillar) sanoat mahsuloti ishlab chiqarish 2,5 marta ko'paytirilishi, po'lat eritishni 100 mln. tonnaga yetkazish (o'sha vaqtda Xitoy bazo'r 2 mln. tonna metal ishlab chiqarar edi), elektr energiyasi ishlab chiqarishni 20 marta, alyumin ishlab chiqarishni 33 marta ko'paytirish rejalashtirildi.

Mamlakatda hamma joyda domna pechlari qurishga kirishildi. Har bir xalq kommunasiga domna pechlarini qurib, unda metall eritish vazifalari belgilandi. Biroq, pirovardida bu kichik pechlarda eritilgan po'lat sanoat iste'moli uchun yaroqsiz bo'lib chiqdi. Qishloqlarda ishlab chiqarish

⁴⁷ Worlds Together, Worlds Apart W. W. Norton & COMPANY New York, London, 2011, p. 774

kooperativlari xalq kommunalariga aylantirildi, yer, dala hovli, chorva mollari, mevali daraxtlar, qishloq xo'jalik uskunolari, hatto parrandalar ham kommuna mulkiga aylantirildi. Dehqonlardan tomorqa yerlari tortib olindi. Shahar va qishloqlarda bozorlar yopildi. Norozilikning har qanday ko'rinishlari armiya va xavfsizlik organlari tomonidan bostirilar edi.

Bu yillarda Xitoy xalq respublikasi tashqi siyosatida ham o'zgarishlar sodir bo'ldi. Xususan sobiq SSSR bilan munosabatlar yomonlashdi. Agar 1950-yillarda sovet rahbariyati XXR hukumatiga katta miqdorda, uzoq muddatli imtiyozli kreditlar bergan, Xitoyga 10 mingdan ortiq yuqori malakali mutaxassislarini yuborgan, 20 mingdan ortiq Xitoy mutaxassislarini esa tayyorlab bergan va boshqa ko'plab sohalarda keng qamrovli yordam ko'rsatgan bo'lsa, 1960-yilning avgustida o'z mutaxassislarini chaqirib oladi. Mao Szedun tomonidan e'lon qilingan "imperialistlar va barcha reaksionerlar qog'ozdan yasalgan soxta yo'lbarslardir" tezisi Tayvan bo'g'ozida keskin vaziyatni yuzaga keltirib, AQSH bilan to'qnashuv xavfini keltirib chiqardi. 1959-yili Xalq ozodlik armiyasi qismlari Tibet aholisi qo'zg'olonini shafqatsiz bostirdi. Mahalliy hukumat tugatilib, Tibet ustidan XOA ning nazorati o'rnatildi.

"Katta sakrash" siyosati o'zini batamom oqlolmadi. 1958-1960-yillarda ya'ni ikki-yil ichida xalq xo'jaligi ulkan 100 mlrd. yuan miqdorida talafot ko'rdi. Ba'zi ma'lumotlarga qaraganda "katta sakrash"-yillarida XXR xalq xo'jaligi yalpi ichki mahsulot uchdan bir, milliy daromad to'rtidan bir qismga qisqargan. 1960-yilga kelib Xitoy xalqi ocharchiliklarga duchor bo'ldi. Bu falokat uchun ayb May Szedun raqiblari - "Aksil partiyaviy guruh"ga yuklandi. Biroq hayot iqtisodiy siyosatga o'zgartirish kiritishni taqozo etardi. Endi iqtisodiyotdagi asosiy soha sanoat emas, balki qishloq xo'jaligi deb e'lon qilindi. Dehqonlarga tomorqalar qaytarib berildi. Mahsulotlarni bozorda sotishga ruhsat berildi. Mayda domna pechlari qurish to'xtatildi. Faqat 1965-yil oxiriga kelibgina, xalq xo'jaligini 1957-yil darajasida tiklashga muvaffaq bo'lindi.

Xitoydagi "Madaniy inqilob" va uning natijalari

Mao Szedun armiyaning qo'llab-quvvatlashiga tayanib, 60-yillarning birinchi yarmida o'z mavqeini yanada mustahkamlab oldi. Butun mamlakatda "Mao g'oyalari o'rganish" kompaniyasi boshlandi, uning shaxsiga sig'inish muhiti yuzaga keltirildi. Mao Szedun asarlari o'n millionlab nusxalarda chop etildi. Biroq Xitoy jamiyatini bu g'oyalarga ishonirish tobora qiyinlashib bormoqda edi. Yuzaga kelgan vaziyatda

Mao Szedun o'z taktikasini o'zgartirishga qaror qildi. 1964-yilning oxirida XKP Markaziy Qo'mitasining yopiq yig'ilishida partiyada keng qamrovli tozalash o'tkazishni ko'zlagan navbatdagi kompaniyani tayyorlash haqidagi masala muhokama qilingan edi. Lyu Shaotsi va Den Syaopin bu yo'lni qo'llab quvvatladi.

1966-yil mayida XKP Markaziy Qo'mitasi Siyosiy byuro yig'ilishida Mao Szedun guruhini hokimiyat uchun kurash yangi kompaniyasining asosiy g'oyalari shakllantirildi. Unda bir qancha ko'zga ko'ringan partiya arboblari, shu jumladan poytaxt shahar qo'mitasining birinchi kotibi Pen Chjen va Markaziy Qo'mita bo'lim boshlig'i Lu Dini tanqid qilinib, o'z lavozimlaridan bo'shatildilar. XPK Markaziy Qo'mitasi qoshida bu vaqtga kelganda armiyada tuzilib bo'lgan "Madaniy inqilob" ishlari bo'yicha guruh tuziladi. Unga Mao Szedunning eski tarafdorlaridan bo'lgan, uning sobiq shaxsiy kotibi Chen Boda boshchilik qilardi. Guruh boshlig'ining o'rinbosarlari etib Szyan Sin va Shanxay shahar qo'mitasining kotibi Chjan Chunsaolar, guruhga maslahatchi etib Kan Shen tayinlandilar. Tez orada bu guruh oliy partiya va davlat organlari vakolatlarini o'zlashtirib, qo'lida real hokimiyatni mujassamlashtirdi.

May oxirida Pekin universitetida talabalarning radikal kayfiyatdagi qismi safflaridan xunveybinlarning (qizil qo'riqchilar) birinchi otryadi tuziladi. Birmuncha keyinroq butun Xitoy bo'ylab yosh, kam malakali ishchilar orasidan szaofanlar (isyonkorlar) otryadlari tashkil qilindi. Mao Szedun bu tashabbuslarni qo'llab-quvvatlaydi.

"Qizil askarlar" tashkilotiga kirgan 10 mlndan ortig'i Pekinga katta namoyish o'tkazilishida qatnashishga borgan. Qizil askarlar armiyaning yordami bilan "to'rt eskiliklar" – eski odatlar, eski madaniyat, eski bojxona va eski g'oyalar – jamiyatini yo'q qilib tashladi. Ular uylar, kutubxonalar, muzeylar va ma'badlarga bostirib kirganlar. Ular klassik matnlar, san'at asarlari va yodgorliklarini vayron qilishgan⁴⁸.

1966-yilning iyun-iyulida Lao Shaotsi tarafdorlari xunveybinlar va szaofanlar xatti-harakatlarini ularga qarama-qarshi yuqori malakali xodimlardan iborat ishchi guruhlar tuzib jilovlashga urindilar. Biroq Mao Szedun ularni tarqatib yuborilishini talab qiladi.

1966-yilning avgusti boshlarida Markaziy Qo'mitaning XI-Plenumi bo'lib o'tadi. Uning ishida Markaziy Qo'mita a'zolarining qatag'onlar tufayli qariyb yarmi ishtirok etnadi, biroq uning ishida xunveybinlar va "Madaniy inqilob" guruhi (MIG) a'zolari vakillari ishtirok etdilar.

⁴⁸ Worlds Together, Worlds Apart W. W. Norton & COMPANY New York, London, 2011, p. 774-775

Plenumda Mao Szedun "Madaniy inqilobni" avj oldirishni ma'qullovchi qaror qabul qilinishiga erishadi. Plenumdan keyin ko'p o'tmay Pekin shahrida xunveybinlarning Mao Szedun va Lin Byaolar bilan bir necha uchrashuv-mitinglari bo'lib o'tadi. Bu vaqtga kelib butun mamlakatda ularning soni qariyb 40 mln. kishiga yetgan bo'lib, ularning yetakchilari burjua madaniyati ko'rinishlariga qarshi kurashga; kutubxonalarni vayron qilish, san'at asarlarini yo'q qilishga chaqirdilarki, ularning o'rnini Mao Szedunning daholigini ulug'lovchi yangi madaniyat namunalari egallashi kerak edi.

Ba'zi viloyatlarda xunveybinlar mahalliy rahbarlar va aholining qattiq qarshiligiga uchradilar. Tanqidning asosiy zarbasi XXR raisi Lyu Shaotsi va XKP Markaziy Qo'mitasining bosh kotibi Den Syaopinlarga qarshi qaratildi va tez orada ular o'z lavozimlaridan chetlashtirildilar.

Rasmiy targ'ibot-tashviqot ta'siri ostida bo'lgan xunveybinlar va szofanlar Xitoyning madaniy merosiga qarshi shafqatsiz kurash olib bordilar. Ko'plab kitoblar, me'morchilik yodgorliklari yo'q qilindi.

Pekinda jahonning ko'plab xalqlari tillarida inson tafakkurini oliy cho'qqisi deb e'lon qilingan Mao Szedun asarlari lavhalaridan tarkib topgan to'plamlar ulkan nusxalarda chop ettirilib tarqatildi.

"Madaniy inqilob" yo'lini ma'qullamagan "g'animlar" maxsus lagerlarga qayta tarbiyalash uchun yuborildi. Ular maxsus lagerlarda og'ir jismoniy mehnatga duchor qilindi. "Madaniy inqilob"ga qarshilikni sindirib tashlash uchun "hokimiyatni egallab olish" bo'yicha kompaniya avj oldirildi. 1967-yilning yanvarida Shanxay shahrining szaofanlari "Madaniy inqilob" ishlari bo'yicha guruh"ning ko'rsatmasi bilan "kapitalistik yo'ldan boruvchilar" hokimiyatini ag'darib tashlashga qaratilgan "inqilobiy isyon" ko'tarishga chaqirdilar. Shaharlar va viloyatlarda szaofanlar va xunveybinlarning hokimiyatni egallab olishlari boshlanib ketdi. Yanvar oyining o'rtalarida (1967y) Pekin shahrida ular 300 ta tashkilot va muassasalar ustidan o'z nazoratlarini o'rnatgan edilar. Partiya qo'mitalari va hokimiyat organlariga 17-yil davomida (ya'ni XXR e'lon qilingan vaqtdan boshlab) kapitalizmni restavratsiya qilishga urinish ayblari qo'yildi.

"Hokimiyatni egallab olish" armiya yordamida amalga oshirildi. Armiya qismlari bu jarayonga qarshilik ko'rsatishni bartaraf etish, kommunikatsiyalar ustidan nazoratni amalga oshirish, maxfiy hujjatlarni saqlash va tegishli joyga jo'natish ishlarini ham bajarar edi. "Isyonkorlar"ni qo'llab-quvvatlash uchun maxsus qismlar ajratib beriladi.

binobarin armiyada szaofanlar va xunveybinlarning boshboshdoqliklaridan muayyan darajadagi noroziliklar bo'lgani uchun shunday yo'l tutilgan edi.

Biroq silliq tarzda, og'riqsiz "hokimiyatni egallab olish" rejasini amalga oshirish mumkin bo'lmadi. Ishchilarning norozilik namoyishlari kengayib bordi, ko'p joylarda xatto qattiq to'qnashuvlar sodir bo'la boradi. Yuzaga kelgan shunday murakkab vaziyatda Mao Szedun va uning tarafdorlari 1967-yil yanvar oyi oxirlarida xunveybinlar va szaofanlar, armiya, partiya va ma'muriy kadrlarni bir qismini "uch tomondan birlashtirish" yo'lini e'lon qilishga majbur bo'ldilar. Matbuotda "isyonkorlar" va posbonlarga kechagina o'zlari "ag'darib tashlagan" kishilar bilan birlashishga qaratilgan chaqiriqlar paydo bo'ldi; partiya apparati xodimlariga eski xafagarchiliklarni unutish tavsiya etildi, kimki bunday chaqiriqlarga ishonmayotgan bo'lsa, ularga yangi jazo choralari bilan tahdid qila boshladilar.

"Uch tomondan birlashtirish" taktikasi asosida 1967-yil yanvar oyi oxiridan boshlab yangi mahalliy hokimiyat organlari "inqilobiy qo'mitalar"ni tuzish ishlari boshlandi. Dastlabki vaqtlarda ulardagi ustunlik "xunveybinlar" va "szaofanlar" qo'lida bo'ldi, bu esa harbiylar va partiya xodimlarining noroziliklarini uyg'otgan edi. 1967-yili bir qator rayonlarda harbiy qismlar bilan xunveybinlar, szaofanlar tashkilotlari o'rtasida to'qnashuvlar sodir bo'ldi. Qonli to'qnashuvlar Uxan, Guanchjou va boshqa joylarda ro'y berdi. Mamlakat iqtisodiyotiga og'ir zarba berilgan edi. Mamlakatni qamrab olayotgan xaosni oldini olish uchun 1967-yilning yozi oxirida amalda harbiy nazorat o'rnatildi. Aholi orasida "Butun mamlakat armiyadan o'rganadi, butun xalq askarlardir" shiori targ'ibot va tashviqot ishining markazida bo'ldi. Ayni vaqtda viloyatlar darajasida "inqilobiy qo'mitalar"ni tuzish ishlari davom ettirildi.

1968-yil oktyabr oyida bo'lgan XKP M.Qning VIII plenumi "Madaniy inqilob"ning barcha aksiyalarini tasdiqladi. Lyu Shao-si partiya safidan chiqarilib, barcha lavozimlardan ozod etildi. Plenum partiyaning yangi Nizomini ma'qulladi. Shundan keyin XKP IX syezdini chaqirishga qattiq tayyorgarlik ko'rika boshlandi.

1969-yil aprelda Pekin shahrida bo'lgan IX syezdda asosiy ma'ruza bilan Lin Byao chiqish qiladi. Uning ma'ruzasida "madaniy inqilob"ni ko'klarga ko'tarish asosiy o'rinni egallagan edi. Garchi "madaniy inqilob"ning g'alabasi haqida gapirilgan bo'lsa-da, ayni vaqtda partiya tashkilotlari, davlat muassasalarini tozalash ishlarini davom ettirish bo'yicha yo'l yo'riqlar, ko'rsatmalar ilgari surildi. Partiyaning butun tarixi "Mao Szedunning turli "og'machilarga qarshi kurashi" sifatida (shu

jumladan Van Min, Gao Tan, Pen De-Xuaya va ayniqsa Lyu Shao-silarga qarshi) tasvirlandi. XXRning rivojlanishistiqbollarini belgilab olish o'rniga "uzluksiz inqilob olib borish", urushlarga tayyorgarlik ko'rish to'g'risida gap so'zlar bordi.

Syezd tomonidan qabul qilingan partiyaning yangi Nizomi (1956-yilgi XKP VIII-syezdida qabul qilingan Nizomdan farqli ravishda) partiyaning iqtisodiy va madaniy qurilish sohasidagi, xalqning turmushini yaxshilash, demokratiyani rivojlantirish, tashqi siyosat sohasidagi vazifalari to'g'risidagi ko'rsatmalaridan iborat bo'lmadi.

Yangi Markaziy qo'mita va Siyosiy byuroning yangi tarkibi o'zaro raqobatlashuvchi guruhlarining muvaqqat kelishuvi (kompromis) holatida harbiylarning ta'siri oshganligini (siyosiy byuro a'zolarining yarmi) namoyon qildi.

XKPning IX-syezdidan keyin mamlakat rivojining ehtiyojlari ta'sirida iqtisodiyot sohasida ekstremistik yo'l-yo'riqlarga tuzatishlar kiritildi, rejalashtirish elementlari, 60-yillarning ikkinchi yarmida "burjua mafkurasini namoyon bo'lishi" deb aytilgan mehnatga qarab haq to'lash tamoyillari joriy qilindi.

Madaniyat sohasidagi siyosatda ham birmuncha o'zgarishlar ro'y berdi. Maktablar va oliy o'quv yurtlarida garchi qisqartirilgan dasturlarda bo'lsa ham, mashg'ulotlar o'tish qayta tiklandi. Magazinlarda Xitoy mumtoz adabiyotining bir qancha asarlari paydo bo'ldi, ba'zi bir muzeylar ochildi. Ayni vaqtda mamlakatning madaniy hayoti ustidan qattiq nazorat saqlanib qoldi.

1970-1971-yillarda Xitoy rahbariyati tarkibida jiddiy o'zgarishlar bo'ldi. 1970-yilning oxirida madaniy inqilob ishlari bo'yicha guruhning sobiq rahbari Chen Boda siyosat maydonidan ketdi. 1971-yilning sentyabrida mamlakat siyosiy hayotida katta ahamiyatga ega bo'lgan voqealar sodir bo'ldi. XKP ning IX-syezdida Mao Szedunning yagona o'rinbosari va vorisi deb e'lon qilingan mudofaa vaziri Lin Byao boshchiligidagi bir guruh harbiy rahbarlar ishdan chetlatildilar (ulardan olti kishi XKP. Markaziy Qo'mitasi Siyosiy byurosi a'zosi edilar.) Lin Byao Mao Szedunga qarshi fitna uyushtirishda ayblanadi. Shundan keyin armiyada yangi tozalash o'tkazilib, uning natijasida o'n minglab ofitserlar qatag'on qilindi.

Yuzaga kelgan vaziyatni barqarorlashtirish maqsadida 1973-yilning sentyabrida maxfiylik sharoitida XKPning X-syezdi o'tkazildi. Syezdda Chjou Enlay va Van Xun-venlarning ma'ruzalarida Lin Byaoni haqoratlash, qoralash, valyuntaristik siyosiy yo'lni esa oqlash asosiy

o'rinni egalladi. Ommaviy qatag'onlar "proletariat diktaturasi sharoitida inqilobni davom etishi", proletariat bilan burjuaziya o'rtasidagi sinfiy kurashning keskinlashuvi haqidagi tezislar bilan "asoslandi". Ayni vaqtda bu syezd ham ijtimoiy va iqtisodiy sohalarida pozitiv dasturlarni ilgari surmadi. Ammo syezd kasaba uyushmalari va yoshlar tashkilotlarini va shuningdek Umumxitoy xalq vakillari yig'ilishi faoliyatini tiklashga qaratilgan ko'rsatmalar bergan edi.

Syezdnin natijalari turli raqobatlashuvchi kuchlar: "Madaniy inqilob" to'liqlarida hokimiyatga ko'tarilgan guruh (ularning lideri Mao Szedunning xotini Szyan Sin edi) bilan Chjou En-lay boshchiligidagi eski kadrlar, harbiylar o'rtasidagi kelishuvdan dalolat berar edi. Bu kelishuv, murosa "Madaniy inqilobga baho berishda namoyon bo'ldi. Bir tomondan syezd obyektiv vaziyatlar bosimi ostida jimgina ba'zi maocha ko'rsatmalardan chekinishga majbur bo'lgan edi. Bu ko'rsatmalarning to'liq yaroqsizligi davlat mexanizmi va mamlakat iqtisodiyotiga ulkan zarar yetkazganligini ko'pchilik anglab tursa-da, sukut saqlardilar. Amalda partiya va davlat rahbar kadrlarining bir qismini, shu jumladan XKP Markaziy Qo'mitasi sobiq bosh kotibi Den Syaopinni oqlash masalasi ma'qullandi. Syezdda u XKP Markaziy Qo'mitasi raisi o'rinbosarlaridan biri lavozimiga ko'tarildi. "Madaniy inqilob" davridagi barcha boshboshdoqliklar aybi Chen-Bo-da va Lin Byaolar gardaniga yuklandi. Boshqa tomondan esa, siyosiy hisobotda "madaniy inqilob" yo'lining to'g'riligi haqida gap horar edi.

Syezddan keyingi voqealar rivoji siyosiy beqarorlik Xitoydagi xarakterli xususiyat bo'lib qolayotganligini yaqqol ko'rsatdi. 1973-yilning dekabrda eng katta o'n bitta harbiy okruglar komandirlarining sakkiztasi boshqa okruglarning qo'mondonligi lavozimlariga o'tkazildilar.

1974-yilning boshlarida mamlakat bo'ylab Lin Byaoni tanqid qilish kompaniyasi avj oldirildi. Lin Byao Konfutsiy ta'limotidan hokimiyatni bosib olish va kapitalistik tuzumni tiklashga urinishda foydalanganlikda ayblandi.

1975-yil yanvarida yengil-yelpi "tayyorgarlikdan so'ng (10-yillik tanaffusdan keyin) xalq vakillari umumxitoy yig'ilishining sessiyasi chaqirildi, u 1954-yildagi sotsialistik konstitutsiya o'rniga mamlakatning yangi konstitutsiyasini qabul qildi. Yangi konstitutsiya vujudga kelgan kompromisni o'zida ifodalagan edi. Bir tomondan unga "Madaniy inqilob" davri ko'rsatmalari, shu jumladan "urush yuzaga kelishi vaziyatiga tayyorgarlik", boshqa tomondan Xitoyning iqtisodiy sharoitlariga muvofiq keladigan ba'zi qoidalar "kommuna a'zolarining

“tomorqa uchastkalariga egalik huquqi, ishlab chiqarish brigadalarini asosiy xo‘jalik hisobidagi birlik sifatida e‘tirof etish, ishlamagan tishlamaydi, “har kimdan qobiliyatiga yarasha-har kimga mehnatiga yarasha” tamoyillari kiritildi.

Umumxitoy xalq vakillari kengashining Doimiy qo‘mitasi va Davlat kengashi tarkibiga turli guruhlar vakillari kirdilar. Armiyadagi oliy lavozimlar-mudofaa vaziri, Bosh shtab boshlig‘i va Bosh siyosiy boshqarma boshlig‘i lavozimlari ham raqobatlashuvchi guruhlar o‘rtasida shu tarzda taqsimlandi, qurolli kuchlar boshlig‘i esa, konstitutsiyaga ko‘ra XKP Markaziy Qo‘mitasining raisi bo‘ldi. Biroq maochilar lageri ichidagi qarama-qarshiliklar saqlanib qoldi.

XXRda ichki kurash 1976-yilda ham davom etdi.-yilning boshlarida Davlat Kengashi rahbari Chjou Enlay vafot etdi. Uning xotirasiga bag‘ishlangan marosim vaqtida Pekinning bosh Tananmen maydonida Szyan Sin va “Madaniy inqilob” boshqa liderlariga qarshi ommaviy chiqishlar ro‘y berdi.

Shu voqealardan so‘ng Den Syaopin egallab turgan barcha lavozimlardan olib tashlandi. Davlat kengashi rahbari etib jamoat xavfsizligi vaziri Xua Gofen tayinlandi.

Xitoy rivojlanishining yo‘llari, usullari, maqsadlari masalalari bo‘yicha kurash 1976-yilning sentyabrida Mao Szedun vafot etganidan keyin yangidan keskin tus oladi.

Shunday qilib. “Madaniy inqilob” to‘g‘risida umumiy xulosa chiqaradigan bo‘lsak, bu siyosat avvalo Xitoyda yo‘lga qo‘yilayotgan xalq xo‘jaligini barbod qildi. U Xitoy uchun 500 milliard yuanga tushdi. “Madaniy inqilob” siyosati olib borilgan 1966-1976-yillar “yo‘qotilgan o‘nyillik” bo‘lib, bu davrda mamlakat iqtisodi jar yoqasiga borib qoldi. Ishchi va xizmatchilarning ish haqi 30 foizga, qishloqdagi bir kunlik mehnat haqi 33 foizgacha kamaydi. Shu vaqtlarda mamlakatda 200 mln. kishi doimiy tarzda to‘yib ovqat yemasdi, shaharlarda 20 million kishi ishsiz edi.

1981-yilgi XKP qarorida qayd qilinganidek, bevosita Mao Szedun tashabbuskori bo‘lgan “Madaniy inqilob” mamlakatni loyqalatib yubordi, partiya, davlat va ko‘p millatli xalqqa jiddiy kulfatlar keltirdi.

Mao Szedun vafotidan so‘ng Xitoydagi dastlabki o‘zgarishlar

1976-yilning 9-sentyabrida XKP Markaziy qo‘mitasining raisi Mao Szedun 83 yoshida Pekinda vafot etdi. Uning vafoti bilan Xitoy eng yangi

tarixining butun bir davri ham nihoyasiga yetdi. Mao Szedundan Xitoyning inqirozli holati meros bo'lib qoldi. Jon boshiga-yiliga to'g'ri keladigan daromad bo'yicha (qariyb 200 dollar) Xitoy dunyoda eng pastki o'rinlardan birida turardi. Qishloq xo'jaligida bu ko'rsatkich yana ham (80 dollar atrofida) past edi.

Asosiy oziq-ovqat mahsulotlari va ko'pchilik nooziq-ovqat tovarlari kartochka tizimi bo'yicha taqsimlanar, oziq-ovqat mahsulotlari va eng zaruriy tovarlarni ishlab chiqarishning o'sishi, aholi o'sishi sur'atlaridan orqada qolib kelayotgan ediki, bu esa iqtisodiy vaziyatni yanada yomonlashtirar edi.

Partiya - davlat rahbarligi ichida hokimiyatni qayta taqsimlanishi natijasida birinchi o'ringa hukumat boshliqligini saqlagan holda XKP raisi lavozimini egallagan Xua Gofen chiqdi. U o'zining birinchi qadamini siyosiy arenadan Szyan Sin va uning uchta sheriklari Mao Szedunning kuyovi - Yao Venyuan, Siyosiy byuro a'zolari - Chjan Chunsyao va Van Xun-venlarni chetlashtirishdan boshladi.

1980-1981-yillarda Pekinda to'rtlar to'dasi ustidan ochiq sud jarayoni bo'lib o'tdi. Bu barcha sudlanuvchilar "madaniy inqilob" davrida og'ir jinoyatlarni sodir etilishida aybdor deb topildilar. Ayblovlariga iqror bo'lmagan Szyan Sin o'lim jazosiga hukm qilindi (ko'p o'tmay bu hukm umrbod qamoq jazosi bilan almashtirildi), to'rtlar to'dasining qolgan a'zolari esa, uzoq muddatlarga ozodlikdan mahrum etildilar.

Mao Szedunni tanqiddan asosan chetda qoldirib uning vorislari ilgari barcha xatolarni, shu jumladan Den Syaopinni obro'sizlantirish bo'yicha aybni mana shu guruhni bo'yniga qo'yishga harakat qildilar. 1977-yilning yozida bo'lgan XKP ning XI-syezdidan Den Syaopin Davlat kengashi premeri o'rinbosari va XKP. MQ. raisi o'rinbosari lavozimini egallagani holda partiya va davlat rahbariyati ishiga qaytadi. Asta-sekin davlat hayotida yangi sharoitlarda ilgariidek muhim rolni o'ynayotgan armiya ham uning to'liq nazoratiga o'ta boshlaydi. Mana shu syezdda "Madaniy inqilob" tugaganligi rasman e'lon qilinadi.

Den Syaopinning iqtisodiy islohotlari

1978-yilning dekabrda bo'lgan XKP ning III-Plenumida Den Syaopin iqtisodiy islohotlar tashabbusi bilan chiqadi. Biroq bu dasturning amalga oshirilishi butun iqtisodiy tizimini tubdan modernizatsiya qilish sharoitidagina mumkin bo'ldi.

Dehqonning ishlab chiqarishdagi mas'uliyatiga asoslanadigan tizimga o'tila boshladi. Qishloq xo'jaligida asta-sekin oilaviy pudrat joriy qilina bordi. Xo'jalikni jamoa bo'lib yuritishning ilgari tizimi ko'rinishi o'zgara bordi. Yer shartnoma asosida dehqonga berilar, u ortiqcha mahsulotni o'zi istagancha tasarruf etish huquqiga ega edi. Bu qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish sur'atlarini jadal o'sishiga olib keldi. Ayni vaqtda qishoq xo'jalik mahsulotlarini sotib olish narhlari oshirildi. Dehqonning shaxsiy mulkchiligiga asta-sekin qishloq xo'jaligi texnikasi ham o'ta boshlaydi.

1984-yildan islohotning og'irlik markazi shaharlar zimmasiga tushdi. Korxonalarga yanada kengroq huquqlar berildi, mehnatga yarasha haq to'lash tamoyili qayta tiklandi, xususiy tadbirkorlik faoliyatiga yo'l ochildi. XXR iqtisodiyotiga xorijiy sarmoyalarni jalb etish uchun erkin iqtisodiy xududlar barpo etildi, ular dengiz bo'yi viloyatlarida tashkil etilib chet el investitsiyalari uchun qulay sharoitlar yaratildi. Partiya Qo'mitalari ilgari gidek davlat, xo'jalik organlari o'rnini egallab olmay, endilikda aholi orasida faqatgina tarbiyaviy ishlar bilangina shug'ullana bordilar.

O'tkazilayotgan islohotlar tez orada o'zining ilk ijobiy natijalarini berdi. VI-besh-yillik (1981-1985-yillar) davomida sanoat ishlab chiqarishi-yilliga o'rtacha 11 foizdan o'sib borar edi. 80-yillarda shahar va qishloq aholisining daromadlari deyarli ikki marta ko'paydi, lekin bu ko'rsatkich boshqa davlatlar bilan solishtirganda ancha pastligicha qolayotgan edi.

1987-yilning kuzida XK Pning XIII-syezdi bo'lib o'tdi, unda XXRda sotsializmning boshlang'ich bosqichi to'g'risidagi nazariya ishlab chiqildi. Bu konsepsiyaga ko'ra Xitoyda sotsializm qurilishi uchta asosiy bosqichni bosib o'tishi kerak. 1990-yilga kelib XXR YalM 1980-yilga nisbatan ikki marta ko'paytirish va Xitoy aholisi asosiy oziq-ovqat va kartochka tizimidan foydalanmagan holda kiyim-kechak bilan ta'minlanishi lozimligi ta'kidlandi.

Ikkinchi bosqich 1990-2000-yillarni o'z ichiga olishi, bu bosqichda YalM (yalpi ichki mahsulot) 1990-yilga nisbatan ikki marta oshirilishi va aholi turmushi o'rta darajaga yetkazilishi ko'zda tutildi. So'nggi bosqich anchagina uzoq davrni ya'ni 2000-yildan 2049-yilgacha (ya'ni XXRning 100-yilligi) bo'lgan davrni o'z ichiga olishi va bu bosqich Xitoyni o'rtacha rivojlangan (dunyo o'lchovlari bo'yicha) mamlakatga aylantirishi belgilandi.

Qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun 1980-yillarning oxirida iqtisodiy vaziyatni barqarorlashtirish bo'yicha qat'iy choralar ko'rildi: ma'muriy usullar bilan eng muhim tovarlarning narhlarini o'sishi cheklab

borildi, kapital qurilish ko'plab obyektlari to'xtatib qo'yildi, bir qator qishloq xo'jalik tovarlarini harid narhlari ko'tarildi. Umuman olganda bu iqtisodiy rivojlanish uchun qo'shimcha imkoniyatlar berdi.

Ayni vaqtda davlat amaldorlari va partiya xodimlarining xususiy biznesga nisbatan munosabatida suiste'molchiliklarni oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirildi. Korrupsiya va poraho'rlikda fosh etilgan shaxslarga qattiq jazolar, uzoq muddatli qamoqdan tortib, ayrim hollarda esa xatto oliy jazo choralari qo'llanildi.

Islahotlar-yillarida ichki siyosiy rivojlanish va tashqi siyosat

Xitoy rahbariyati sobiq SSSRdagidan farqli ravishda islohotlarni amalga oshirish jarayonida siyosiy tizimni buzib yuborishni chetlab o'tishga e'tiborni qaratdi. XKP jamiyatda ilgari rahbarlik rolini saqlab qoldi. Shunga qaramay siyosiy qatag'on qurbonlarini asta-sekin oqlash jarayonlari boshlandi.

Xitoy jamiyati taraqqiyotining yangi bosqichda ham hokimiyatning yuqori pog'onalaridagi kurash davom etdi. 1980-yillarning boshlarida Xua Go-fen va uning bir qator maslakdoshlari rahbarlikdagi yetakchi lavozimlarni yo'qotdilar. Hokimiyat uzil-kesil Den Syaopin va uning tarafdorlari qo'lida to'plandi. XKP Markaziy Qo'mitasining bosh kotibi lavozimi tiklanib, bu lavozimga Xu Yaoban tayinlandi. Xua Go-fen o'miga bosh vazir (Davlat Kengashi premeri) lavozimini Chjao Sziyan egalladi. Ularning ikkalasi ham bu lavozimlarga Den Syaopin tomonidan tavsiya etildilar, zotan ular ham "madaniy inqilob" davrida realistik yo'l tarafdori bo'lganliklari uchun qatag'on qilingan edilar.

Den Syaopinning o'zi XXR Harbiy Kengashi raisi lavozimiga tasdiqlandi. (1982-yil kuzida bo'lgan XKP XII-syezdid) va bir qator yirik lavozimlarni egallaydi. 1990-yillarda u 1989-yili Chjao Sziyan o'miga Davlat kengashi premeri lavozimini egallagan Szyan Szeminni o'zining vorisi sifatida tayyorlay boshlaydi. Den Syaopin asta-sekin mamlakat boshqaruvining barcha dastaklarini unga topshira boradi va hayotining so'nggi-yillarini tinchlik va osudalik, xotirjamlikda o'tkazdi.

Den Syaopin 1997-yili vafot etdi. U Xitoy tarixida hozirgacha muvaffaqiyatli davom etib kelayotgan davlatning yangi yo'li va islohotlar ramzi bo'lib qoldi.

1970-yillar oxiridan va ayniqsa 1982-yildan (L.I.Brejnev vafoti) keyin XXR va sobiq SSSR munosabatlarida ijobiy siljishlar sodir bo'ldi. Bir

qator chegara masalalari, xususan sovet-xitoy chegarasini sharqiy uchastkasiga doir muammolar hal qilindi.

SSSR parchalanib ketgandan so'ng XXRning Rossiya bilan munosabatlari tez rivojlana bordi. 1992-yil oxirida Rossiya rahbari B.N.Yelsin rasmiy vizit bilan Xitoy Xalq Respublikasiga tashrif buyurdi. Tashrif asnosida 20dan ortiq hujjatlar, shu jumladan O'zaro munosabatlarning asoslari haqida qo'shma deklaratsiya imzolandi.

O'z navbatida XXR raisi Szyan Szemin 1990-yillarda bir necha marta rasmiy vizit bilan Moskvaga tashrif buyurdi. Xususan 1994-yilgi uning viziti chog'ida Rossiya-Xitoy chegaralarining g'arbiy uchastkalari haqidagi bitim imzolandi.

1970-yillarning oxiridan boshlab, shuningdek Xitoy-Amerika munosabatlari ham rivojlanib bordi. 1978-yili ikki mamlakat o'rtasida diplomatik munosabatlar o'rnatildi. Asta-sekin iqtisodiy va harbiy hamkorlik kengayib bordi. Ikki tomonlama munosabatlarga Tayvan muammosi hamon salbiy ta'sir ko'rsatar, AQSH garchi Taybey rejimi bilan rasmiy siyosiy aloqalarni to'xtasa-da, u bilan keng qamrovli munosabatlarni qo'llab quvvatlashni davom ettirmoqda edi.

1977-yili XXR bilan Yaponiya o'rtasida tinchlik shartnomasi imzolandi, bu ikki tomonlama munosabatlarni yangi darajaga ko'tarish imkonini berdi. Ilgari vaqtdan boshlab davom etib kelayotgan baxsli chegara muammolari va Tibet masalasi tufayli Hindiston bilan munosabatlar bir qadar sovuqligicha qolayotgan edi.

Biroq XXRning V'etnam bilan munosabatlarida to 1990-yillar boshlariga qadar keskinlik saqlanib keldi. SSSR tomonidan qo'llab-quvvatlangan VSR rahbariyati 1977-yildan boshlab hokimiyatda Pol Potning so'l radikal rejimi qaror topgan Kombodja tufayli Xitoy bilan jiddiy to'qnashuvga bordi. XXR Vetnamni o'z hududidagi etnik xitoyliklarni (xuasyao) ta'qib qilishda aybladi, Kombodjaga Vetnam qo'shinlarining kiritilishi va Pol Pot rejimi ag'darib tashlangandan so'ng o'zaro chegara hududida qurolli to'qnashuv kelib chiqdi. Ikki mamlakat o'rtasidagi munosabatlar 10-yildan ortiq vaqt davomida amalda juda ham past darajada qolib ketdi. Faqatgina sotsialistik lagerning barham topganidan keyin ikkala mamlakat siyosiy murosaga kelish yo'llarini izlay boshladilar.

Xitoy Xalq Respublikasi XX asr oxiri XXI asr boshlarida

XX asr so'nggi o'n-yilligi o'rtalariga kelib XXR jahon iqtisodiy tizimida mustahkam pozitsiyalarni egalladi. Mamlakat yalpi ichki mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha 7-o'rinni, tashqi savdo hajmi bo'yicha 11-o'rinni egallagan edi. Biroq aholi jon boshiga (bu vaqtda aholi 1 mlrd. 200 mln.dan ortgan edi) daromad ancha kamligicha (yiliga 560 dollar) qolmoqda edi.

Xitoy 1995-yilga kelib, iqtisodiy kuch markazi bo'la boshladi. Keyingi ikki-yil davomida, Xitoy ajoyib 10 foiz-yillik o'sish sur'atlarini tashkil etdi. Jahon YaIMsida o'zining ulushini 5% dan 12% gacha ko'tarib oldi⁴⁹.

Alohida rayonlarning taraqqiyoti ham nomutanosib bo'lib, ular ichida mamlakatning shimoli-g'arbi rivojlanishda sharqiy rayonlarga nisbatan orqada qolmoqda. Lekin yuqori darajada rivojlangan Gonkong (1997y) va Makao (1999 y)larning Xitoy tarkibiga qo'shilishi XXR tarixida muhim voqea bo'lib, bu mamlakat iqtisodiyotini sezilarli darajada mustahkamladi.

2000-2004-yillarda Xitoyning YaIM hajmining o'sishi o'rtacha 3,1 foizni tashkil qildi. 2004-yilda yalpi ichki mahsulot (YaIM)ning qiymati 1,7 trln. yuanni (14 trln. AQSH dollari) tashkil etdi. Xitoy Xalq Respublikasida iqtisodiy o'sish eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishni ustivorligi va bevosita chet el investitsiyalarini mamlakat iqtisodiyotiga jalb qilinishiga asoslangan.

2003-yilda chakana savdo miqdori o'tgan-yilga nisbatan 9 foiz, sanoat ishlab chiqarishi 19,7 foizga o'sgan. XXR sanoat mahsulotlarining eksporti bu vaqt ichida 30,6 foizga ko'paygan. Bunda eksport miqdorining 85 foizini elektronika, yengil, to'qimachilik va mashinasozlik sanoati mahsulotlari tashkil etgan. 2003-yilda Xitoyda jon boshiga milliy daromad miqdori 1090 AQSH dollarini tashkil etgan edi.

MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Gomindan rejimi AQSHdan katta yordam olishiga qaramay, nima uchun pirovardida inqirozga uchradi?
2. 1946-1949-yillardagi fuqarolar urushida XKP kuchlarining g'alabasi ichki va tashqi omillari nimalardan iborat?
3. XXR tashkil topgandan so'ng dastlabki islohotlarning natijalari haqida fikr yuriting.

⁴⁹ Worlds Together, Worlds Apart W.W. Norton & COMPANY New York, London, 2011. p. 795-796

4. Xitoyda “Katta sakrash”, “Madaniy inqilob” siyosatlari qanday oqibatlarga olib keldi?

5. 1978-yildan boshlangan iqtisodiy islohotlar yo‘li Xitoy tarixida qanday o‘zgarishlarga olib keldi?

Ikkinchi jahon urushidan so'ng Hindistonning iqtisodiy ahvoli. Milliy ozodlik kurashining o'sishi va mustaqillikning qo'lga kiritilishi

Ikkinchi jahon urushi xalqaro vaziyatda ham, Hindistonning ichki siyosiy ahvolidan ham tub o'zgarishlarga olib keldi. Fashistlar Germaniyasi va militaristik Yaponiyani tor-mor keltirilishi, Xitoy va Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlaridagi milliy-ozodlik harakatlarining qudratli to'loqini Hindistonga ulkan ta'sir ko'rsatdi.

Hindiston xalqlari uchun urushdan keyingi-yillar katta qiyinchilik va sinovlar davri bo'ldi. Urush-yillarida o'tkir inqirozga uchragan qishloq xo'jaligi urush oxiriga kelib tushkunlikni boshdan kechirmoqda edi. Ocharchiliklar mamlakatning bir qator eng muhim rayonlarini qamrab oldi. Oziq-ovqat va sanoat mollarini yetishmasligi narh-navoni sezilarli darajada o'sishiga olib keldi. Ishlab chiqarishning umumiy miqdorini kamayishi, shuningdek, harbiy korxonalarining yopilishi natijasida o'n minglab ishchilar ko'chada qoldilar. Urush-yillarida 2 mln.dan ortiq hind askarlari harakatdagi armiyada bo'lib, urushdan keyin demobilizatsiya qilingan askarlarning katta qismi ish topa olmay, ishsizlar armiyasini ko'paytirdilar.

Hindistonning mustaqil rivojlanish tendensiyasi va Angliyaning mustamlaka hukmronligi o'rtasidagi asosiy ziddiyat shu qadar keskinlashib ketdiki, Ikkinchi jahon urushidan keyin avj olib ketgan ozodlik harakati inglizlarni mamlakatdan quvib chiqarilishi masalasini ko'ndalang qo'ydi. Bu harakatda hind aholisining asosiy qatlamlari: milliy burjuaziya, ishchilar, dehqonlar ommasi, ziyolilar (o'quvchi yoshlarning ko'p sonli otryadi bilan birga) birlashgan edilar. Bu qatlamlarning har birining milliy mustaqillikni himoya qilishda ishtirok etishining o'z sabablari bor edi.

Ikkinchi tomondan ingliz ma'murlari Hindistonda o'z mustamlakachilik hukmronliklarini saqlab qolish uchun kurashda zamindorlarning katta qismi, knyazlar, komprador burjuaziya va aholining ba'zi qatlamlariga tayanardilar.

Mustamlakachilikka qarshi kurashning ko'tarilishi 1945-yilning boshlarida boshlandi. Bu vaqtda inglizlarga qarshi yirik qo'zg'olonlar Bonoras, Kal'kutta, Bombey va boshqa shaharlarda ko'tarildi. Harakat ayniqsa 1945-yilning noyabrida uyushqoqlik va keng qamrov xarakter kasb etadi. Ular hind qo'shinlaridan Hindixitoy va Indoneziyadagi ozodlik

harakatini bostirish uchun foydalanishga qarshi norozilik kompaniyasiga qo'shib ketdi.

Milliy ozodlik harakati armiya va flotni ham qamrab oldi. 1946-yilning fevralida Bombeyda "Tal'var" kemasida g'alayonlar boshlanib ketdi. Unga dengizchilarga qum aralashgan guruch berilishi bahona bo'lgan edi. 19-fevralda "Tal'var"ga Bombey reydidagi turgan va 12 ta qirg'oq bazalarining boshqa kemalari qo'shildilar. Dengizchilar qo'zg'oloni boshlangandan so'ng uni qo'shinlarning boshqa turlari vakillari, undan keyin esa Bombey shahrining oddiy kishilari ham qo'llab-quvvatladilar. Qo'zg'alon bostirilgan bo'lsa-da, favqulodda katta ahamiyatga ega bo'lgan edi. U armiyaning jipslashuvi va turli diniy jamoalar, millatlar va siyosiy harakatlarning (o'sha bosqichda) birligi namunasi bo'lib, Hindistonda britan hukmronligining chuqur inqirozidan guvohlik berdi.

Natijada mustamlakachi ma'murlar 1946-1947-yillarda ommaviy ozodlik harakatini bo'shashtirishga umid qilib, bir qator siyosiy manevrlar qilib ko'rdilar. Shu maqsadda 1946-yilning boshlariga Markaziy va provinsiya qonunchilik organlariga saylovlar belgilandi. Mustamlakachi ma'murlar Hindiston Milliy Kongressi bilan Musulmonlar ligasi o'rtasida mojaro chiqarib va bu mojaroni mamlakat siyosiy hayotining bosh muammosiga aylantirishga intildilar.

Saylovlarda barcha asosiy siyosiy partiyalar ishtirok etdilar. HMK Hindistonning to'la mustaqilligi uchun kurash shiori bilan saylovlarga kelgan bo'lsa, Musulmonlar ligasi Pokiston ("Poklar mamlakati") uchun, ya'ni sobiq mustamlaka Hindistoni hududida musulmon davlati tashkil etish uchun kurash shiori bilan chiqadi. Natijada HMK Bombey, Madras, Qo'shma provinsiya, Markaziy provinsiya, Orrisa, Assam va boshqa provinshiylarda mutloq ko'pchilik o'rinlarga ega bo'ldi. Musulmonlar ko'pchilikni tashkil qilgan provinshiylarda esa Musulmonlar ligasi mutloq ko'pchilik o'rinlarni qo'lga kiritishga muvaffaq bo'lmadi, chunki ko'p musulmonlar mamlakatni bo'linishini istamas edilar.

1946-yil bahorida vitse-qirol Ueyvell Hindistonning muvaqqat hukumatini tuzish taklifi bilan chiqdi. Bunda 40 foiz o'rin induslarga, 40 foiz musulmonlarga va 20 foiz o'rinni qolgan guruhlariga berish taklif etildi. Inglizlar muvaqqat hukumat masalasini hind-musulmon munosabatlarini haddan tashqari keskinlashishiga olib kelgan omilga aylantirdilar. 1946-yilning avgustida HMK Javaharlal Neru boshchiligidagi o'z muvaqqat hukumatini shakllantirdi. Musulmonlar ligasi uning tarkibiga kirishdan bosh tortdi va to'g'ridan-to'g'ri Pokiston uchun kurash boshlaganligini

e'lon qildi. Shunday qilib, hind-musulmon munosabatlari keskinlashib ketdi va bir qator qurolli to'qnashuvlarga aylandi.

1947-yilning iyunida yangi vitse-qirol Lord Mauntbetten hokimiyatni Hindistonga berish rejasini e'lon qiladi. Bunga ko'ra Hindiston diniy belgiga ko'ra Hindiston Ittifoqi va Pokistonga bo'lini. Yangidan tashkil qilingan davlatlar dominion huquqini oldilar. Knyazliklarga dominionlardan qaysi birligiga kirishni o'zlari hal qilish huquqi berildi. Mamlakatni dastlabki bo'linishi jarayonida siyosiy to'qnashuvlar va hind-musulmon qirg'inlari, ayniqsa Bengal va Panjobda kuzatildi. Katta miqdordagi qochoqlar musulmon rayonlaridan hind rayonlariga va aksincha hind rayonlaridan katta miqdordagi qochoqlar musulmon rayonlariga o'tib ketdilar. To'la bo'lmagan ma'lumotlarga ko'ra, faqatgina Panjobdagi qirg'in va xunrezliklar qurbonlari yarim millionga yetgan.

1947-yilning o'rtalariga kelib mamlakatni ikki dominionga bo'lish nihoyasiga yetdi. 15-avgustda Hindiston mustaqilligi e'lon qilindi. Mamlakatning davlat-huquqiy maqomini o'zgartirilishi uning tarixida mutlaqo yangi sahifani ochdi. Ta'sis majlisi o'z qonunlarini chiqarish vakolatini qo'lga kiritdi. Birinchi mustaqil hukumat ish boshladi. Javaharlal Neru Hindistonning birinchi bosh vaziri bo'ldi.

Tez orada mustaqillikdan keyin, qariyb 1 million hindlar va musulmonlar bir-birini o'ldirdilar. Yanada zo'ravonlikdan qo'rqib, 12 million hindlar va musulmonlar yangi mamlakatlarga ko'chish uchun o'z uylarini tark etdi⁵⁰.

Garchi Angliya Hindistonni bo'lib tashlash va uni kuchsizlantirish rejasini amalga oshirish uchun mamlakatda diniy-jamoaviy adovatdan foydalanishga muvaffaq bo'lgan bo'lsa-da, Hindiston yarim orolida ikki siyosiy mustaqil davlatning tashkil topishi ular xalqlari rivojlanishining sifat jihatidan yangi bosqichga kirganligini bildirar edi.

Ikki davlatning iqtisodiy resurslari haddan tashqari nomutanosib tarzda taqsimlangan edi. Qazib chiqarish va qayta ishlash sanoatining 90 foizi Hindistonda qolgan; Pokistonda esa Hindistonga nisbatan jon boshiga ikki baravar ko'p guruch ishlab chiqarilardi. Djut va paxta yetishtiruvchi rayonlar Pokistonga o'tgan bo'lsa, deyarli barcha to'qimachilik fabrikalari esa Hindistonda edi. Bunday holat (o'zaro keskin munosabatlar bilan birga) shunday ham yuqori bo'lmagan ikki mamlakat salohiyatini zaiflashtirar edi.

Ma'muriy boshqaruvni hindlashtirish dominion bilan knyazliklarni integratsiyasini ta'minlash va yangi konstitutsiyani tayyorlash bo'yicha

⁵⁰ Worlds Together, Worlds Apart, W. W. Norton & COMPANY New York, London, 2011, p. 761

ishlar Hindistonda yangi davlat hokimiyatining birinchi navbatdagi vazifalari bo'lib qoldi.

Bir qadar murakkab vaziyat Jammu knyazligida va musulmon aholisi zich bo'lgan Kashmir knyazligida yuzaga keldi. Bu knyazlikni Hindistonga qo'shilishi haqidagi ahdnoma unga alohida avtonomiya huquqi berar va uning kelajakdagi maqomi masalasini muammoligicha qoldirgan edi. Bu keyinchalik Hindiston va Pokiston o'rtasida bir necha harbiy mojaroga sabab bo'lib xizmat qildi va shuningdek hindlar va musulmonlar o'rtasidagi to'qnashuvlarni kuchaytirdi. Hind tashkiloti a'zosi tomonidan hind va musulmonlar birligini yo'lga qo'yish uchun kurashayotgan Hindiston lideri Mahatma Karamchand Gandining o'ldirilishi 1948-yil fojeali voqealarining eng yuqori nuqtasi bo'ldi.

Ilgarigi mustamlaka konstitutsiyasidan tubdan farq qiluvchi Hindistonning yangi konstitutsiyasini qabul qilinishi mamlakat suverenitetini mustahkamlanishi jarayonida ulkan voqea edi. Hindiston suveren demokratik respublika deb e'lon qilindi. Oliy qonun chiqaruvchi hokimiyat xalq palatasi va Shtatlar kengashidan iborat Umumhindiston parlamentiga tegishli bo'ldi. Konstitutsiya 1950-yil 26 yanvardan kuchga kirdi va uning e'lon qilinishi Hindistonning siyosiy mustaqilligini uzil-kesil mustahkamladi.

Javoharlal Neru davridagi ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar (1950-1960-yillar birinchi yarmi)

Mustaqillikni qo'lga kiritgan Hindiston ko'plab qiyinchiliklarga duch keldi. Mustamlaka davrida milliy ozodlikka erishish asosiy maqsad bo'lib, qolgan muammolar esa ikkinchi darajali edi. Endilikda iqtisodiy qoloqlik, qashshoqlik, ochlikni bartaraf etish, savodsizlik, ishsizlikni tugatish, agrar masalani hal etish, ijtimoiy, milliy, diniy va kastaviy qarama-qarshiliklar yechimini topish birinchi darajali vazifalar bo'lib qoldi.

Iqtisodiy vazifalarni hal etishda Javoharlal Neru hukumati sanoatning davlat va xususiy sektorini uyg'un rivojlantirish yo'lini tutdi. Iqtisodiyotning davlat kapitalistik sektori asosini mustaqillikka qadar ingliz ma'muriyatiga tegishli bo'lgan korxonalar - temir yo'llar, bandargohlar, avialiniyalar qismlari, aloqa vositalari, yirik irrigatsion inshootlar, elektrostansiyalar, harbiy zavodlar tashkil etdilar. Sarmoyaviy fondiga ko'ra qariyb davlat sektoriga teng bo'lgan qolgan barcha korxonalar xususiy kompaniyalar nazorati ostida qoldirildi. Maqsadli

yo'naltirilgan qurilishni ta'minlashga intilib, Neru hukumati rivojlanishning besh-yillik rejalarini dasturlashga kirishdi.

1956-1961-yillarga mo'ljallangan Ikkinchi rejani tasdiqlanish jarayonida iqtisodiyotning milliy lashtirilgan tarmoqlari davlat tasarrufida qolishi, metallurgiya, ximiya, stanoksozlik, avtomobil va dengiz transportida davlat korxonalarining hissasini ko'paytirilishi haqida qaror qabul qilindi. Davlat sektorini rivojlantirish va og'ir sanoat-korxonalarining qurilishi katta qiyinchiliklar evaziga Hindiston iqtisodiy mustaqilligi asoslarini yaratdi, busiz uning siyosiy mustaqilligini mustahkamlash mumkin emasdi. Shu bilan birga bu jarayonda byurokratiyaning o'sishi, bir qator korxonalarining samarasizligi, besh-yillik rejalarini bajarilmay qolishi, o'tkir ijtimoiy muammolarni hal etishga mablag'larni yetishmay qolishi kabi salbiy holatlar ham paydo bo'ldi.

Hindistonni modernizatsiyalashga qaratilgan choralardan biri bu agrar islohotlar bo'ldi. Qadim davrlardan hind jamiyati uchun zamindorlikning alohida ko'rinishi xos bo'lib, bunga ko'ra zamindor yer egasi bo'lish bilan birga, soliq yig'ishda davlat bilan dehqon o'rtasida vositachilik vazifasini ham o'tab kelgan. Yer islohoti zamindorni soliq yig'ish huquqidan maxrum qildi. Ijarachilar ijara tizimidagi islohotga muvofiq o'zlari ishlov berayotgan yerlarini sotib olish huquqiga ega bo'ldilar. Biroq zamindorlar yer islohotiga qattiq qarshilik ko'rsatdilar, ular o'z yerlarida ishlayotgan ijarachilarni ko'p hollarda o'z yerlaridan xaydab yuborar, bundan tashqari aksariyat ijarachilar yerni sotib olish baxosi yuqori bo'lganligi uchun yerga ega bo'la olmasdilar. Dehqonlarning yersizligi muammosi hal qilinmadi.

HMK tashqi siyosatining asosiy jihati harbiy ittifoqlarga qo'shilmaslik va yosh mustaqil davlatlar bilan yaqinlashish bo'ldi. Javoharlal Neru sobiq SSSR bilan do'stona munosabatlarni o'rnatish va rivojlantirish yo'lini tutdi.

1960-yillarning ikkinchi yarmi va 1970-yillarda ichki qarama-qarshiliklarni o'sib borishi

Mustamlaka davrida ijtimoiy ziddiyatlar ikkinchi o'ringa surib qo'yilgan, zero bu vaqtda hindlarning aksariyat ko'pchiligini milliy ozodlik g'oyasi birlashtirgan edi. Mustaqillikni qo'lga kiritilishi bilan manfaatlarning ajralishi turli ijtimoiy-siyosiy kuchlarning kurashini yuzaga chiqara bordi. HMKga turli indusparast partiyalar ham, kommunistik, sotsialistik, xalq dehqon-ishchi partiyalari ham va bir qator boshqa radikal

harakatlar va guruhlar muholifatda edilar. Ijtimoiy masalalarda Hindiston Milliy Kongressining pozitsiyasi tanqidga uchraydi. Ishsizlik, oziq-ovqat yetishmasligi og'ir sharoitida kelib chiqqan norozilik hind jamiyatining ko'plab guruhlarini, birinchi navbatda, ishchilar, hunarmandlar, mayda xizmatchilarni qamrab oldi. Zamindorlarning yer islohotini hayotga tadbiiq etilishiga qarshilik ko'rsatishi dehqonlar harakatini kuchaytirdi.

HMKda yirik sarmoyadorlar va zamindorlardan tortib to ziyolilar, shahar va qishloq mayda burjuaziyasi, mehnatkashlar ommasiga bu partiya bilan bog'langan turli ijtimoiy qatlamlarning bir-biriga mos kelmaydigan manfaatlarini ifodalovchi turli guruhlar mavjud edi. Aslida HMKning kuchi ana shu xilma-xillikka asoslansa-da, (umummilliy obro'-e'tibor) ayni vaqtda uning ichki zaifligi ham ana shu holat bilan aloqador edi. Birlikni ushlab turishga mustaqillik uchun umumiy kurash an'analari, umumiy manfaatlarini tushunish va shuningdek, Javaharlal Neru shaxsi yordam berib kelardi. Buyuk siyosiy yetakchining fazilatlarini, uning xalq orasidagi obro'-e'tibori, mulkdor qatlamlar orasidagi ta'siri va xalqaro e'tirof unga Kongress va mamlakatda jipslashtiruvchi funksiyani amalga oshirish imkoniyatini berardi. 1964-yili Javaharlal Neruning vafot etishi HMKda turli-tuman guruhlarining faollashuviga olib keldi.

1967-yil saylovlari HMKning eng ta'sirchan partiya holatini saqlagani holda, ayni vaqtda uning Parlament va Shtatlarning qonunchilik palatalarida o'rinlarning bir qismini yo'qotganligini ko'rsatdi. Parlamentda o'ng partiyalar va kommunistlar ilgariga qaraganda ko'p mandat va o'rin oldilar, HMKning mahalliy tashkilotlarida ichki partiyaviy kurash keskinlashdi. 1966-yildan hukumatga boshchilik qilayotgan Indira Gandi (J.Neruning qizi) va uning tarafdorlari Kongress obro'-e'tiborini tiklashga intilib, mayda ishlab chiqarishni rag'batlantirish va davlat sektori faoliyati sohalarini kengaytirishga qaratilgan yangi islohotlar o'tkazish yo'lini e'lon qildilar.

Indira Gandi 14 ta yirik banklarni, undan so'ng esa, ulgurji savdoni milliyalashtirish haqida qonun qabul qildirdi. Bu qonunlarni amalga oshirish jarayonida butun mamlakat bo'ylab banklarning filiallari tashkil qilindi, bu esa bank depozitlarini, davlat sektorini rivojlantirishga mablag'larni ko'payishiga olib keldi. Shuningdek, hukumat tomonidan monopoliyalar faoliyati cheklandi, uncha katta bo'lmagan yer uchastkalariga soliqlar kamaytirildi, eng yirik yer xajmi qisqartirildi. Bu chora-tadbirlar HMK obro'-e'tiborini mustahkamladi, bu uning muddatidan ilgarigi 1971-yil saylovlarida namoyon bo'ldi. Saylovlardan so'ng progressiv islohotlar davom ettirildi, biroq bu rejalarni hayotga

tadbiq qilish bilan bog'liq davlat apparatining o'sishi byurokratiya ta'sirini kuchayishiga va davlat sektorining samaradorligini pasayishiga olib keldi. Bundan tashqari Bangladesh davlatini tashkil topishiga va millionlab qochoqlarni Hindistonga oqib kelishiga olib kelgan Pokiston bilan bo'lgan urush (1971-yil), 1972-1975-yillardagi qurg'oqchiliklar, undan so'ng esa 1973-1974-yillardagi neft inqirozi mamlakatning iqtisodiy va siyosiy hayotiga haddan tashqari salbiy ta'sir ko'rsatdi.

1970-yillarning o'rtalarida mamlakatda siyosiy kurash keskinlashdi. Muholifatchi kuchlar hukumatni favqulodda holat joriy qilishga majbur etgan tartibsizliklarni keltirib chiqardilar. Bunday sharoitlarda bir qator siyosiy partiyalar (ko'proq konservativ yo'nalishdagi) "Janata parti" deb nomlangan blokni tuzishga muvaffaq bo'ldilar. U 1977-yildagi parlament saylovlarida g'alaba qozondi. Hindiston Milliy Kongressi mustaqillik-yillarida ilk bor mag'lubiyatga uchradi.

Biroq saylovlardan keyin ko'p o'tmay, muholifatchi kuchlarning birlashuvi va ularning saylovdagi muvaffaqiyati ishonchsiz xarakterda ekanligi ma'lum bo'ldi. Hukumatni tashkil qilinishini o'zidayoq, kelishmovchiliklar yuzaga keldi. Keng xalq ommasiga berilgan va'dalar bajarilmay qoldi, oziq-ovqat, sanoat tovarlarining narhlari o'sib, soliqlar va inflyatsiya oshib bordi. Bularning barchasi Indira Gandhi va uning HMK(I)dagi tarafdorlariga 1980-yildagi saylovlarda g'alaba qozonish imkonini berdi.

Hindiston rivojlanishining zamonaviy bosqichi (1980-yillarning boshidan): asosiy natijalar

1980-yildagi saylovlarda g'alaba qozongan Indira Gandhi boshchiligida hukumat tuzgan HMK(I) favqulodda murakkab muammolarni hal etishi zarur edi. Uning oldida mamlakat iqtisodiy mustaqilligini mustahkamlash, ijtimoiy ziddiyatlar, etnodiniy adovat, markaziy hokimiyat va Shtatlar o'rtasidagi qarama-qarshiliklarni yumshatish kabi muammolar turardi.

HMK(I)ning hokimiyatga kelishi 1979-yildagi qurg'oqchilik va jahon bozorida neft narhini keskin ko'tarilib ketishi bilan bog'liq yangi qiyinchiliklar sharoitida sodir bo'ldi.

Import energetika resurslari uchun harajatlar oshib ketdi. Yuzaga kelgan vaziyatdan chiqish uchun Hindiston hukumati yirik miqdorda kredit olish uchun Xalqaro Valyuta Fondi (XVF) bilan muzokaraga kirishdi. XVF quyidagi dasturni: importni erkinlashtirish, narh-navo ustidan

nazoratni bo'shashtirish, iqtisodiyotning davlat sektori harajatlarini qisqartirish, soliqlarni kamaytirish va boshqa chora tadbirlarni amalga oshirish sharti bilan 5 mlrd. dollar miqdorida kredit ajratdi. 1981-yili bu dastur hayotga tadbiiq qilina boshlandi, biroq belgilangan muddat tugamasdan turib uning bajarilishi to'xtatib qo'yildi. binobarin, u kutilgan natijani bermadi, balki faqat tashqi qarzlarni ko'payishiga olib keldi. Bu vaqtga kelib mamlakat faqatgina 3,9 mlrd. dollardan foydalangan edi.

Iqtisodiy muammolar sharoitida 1980-yillarning birinchi yarmida Panjob va ba'zi boshqa Shtatlarda terrorchilik xurujlari va tartibsizliklar ko'payib bordi. Sikh ekstremistik tashkilotlari (Panjob aholisining yarmidan ko'pi - sikhlar XV-XVI asr bo'sag'asida yuzaga kelgan diniy ta'limot izdoshlari) Hindistondan Panjobni ajratib, Muqaddas sikh davlati – Holiston ("Poklar mamlakati")ni tuzish shiorini ilgari surdilar. 1984-yilning iyunida Amritsar shahrida hukumat qo'shinlariga sikh terrorchilarini ular o'rnashib olgan sikhlarining muqaddas qadamjosi – Oltin ibodatxonadan qurol kuchi bilan siqib chiqarishga to'g'ri keladi. Oltin ibodatxonani shturm qilinishini o'z qadamjolarini oyoq osti qilinishi sifatida qabul qilgan sikhlarining noroziligi kuchaydi.

1984-yilning 31 oktyabrda yovuzona suiqasd natijasida taniqli davlat arbobi, mamlakat milliy birligining kurashchisi Indira Gandi halok bo'ldi.

Suiqasd tashkilotchilari mamlakatdagi vaziyatni beqarorlashtirishni, Hindistonni parchalashni niyat qilishgan edi. Ammo yangi Bosh vazir Rajiv Gandi (1944-1991) – (I.Gandining o'g'li) ichki va tashqi siyosatda J.Neru va I.Gandi boshlagan yo'lga sodiqligini ko'rsatdi. 1984-yilning dekabrda o'tkazilgan parlament saylovlarida HMK(I) to'la g'alaba qozondi.

Hukumat qonunchilik va tartib-intizomni ta'minlash yuzasidan keskin choralar ko'rdi. U mamlakat birligini yanada mustahkamlashni, separatchi elementlar bilan kurashishni o'z ichki siyosatidagi asosiy vazifalardan deb bildi. Hind jamiyatidagi "eski dushmanlar" qashshoqlik, ishsizlik, savodsizlik va turli xil kasalliklarni tugatishga kirishdi.

Rajiv Gandi hukumati iqtisod sohasida iqtisodiyotni erkinlashtirish va uni jahon xo'jaligiga integratsiyalash yo'lga qaytdi. Importda cheklovlar yumshatildi, ishlab chiqarish va maxsulotlarni taqsimlash ustidan davlat nazorati pasaydi. Bu sanoat va qishloq jo'jaligi ishlab chiqarishining o'sishiga olib keldi. YalM (yalpi ichki maxsulot) ning-yillik o'sishi 5,8 foizni tashkil etdi. Biroq iqtisodiy rivojlanishning bu sur'atlari butun aholi turmush farovonligini jiddiy oshirishni ta'minlay olmadi.

1980-yillarning o'rtalarida ichki siyosiy vaziyat g'oyat keskinlashdi. Mamlakat hududiy yahlitligi va birligiga tahdid soluvchi separatchi kuchlarning qo'poruvchilik faoliyati kuchaydi. Aholi ko'pchilik qismini, asosan qishloq aholisining qashshoqlashuvi muammosi o'tkirlashdi, bu muammo ko'pchilik hind dehqonlarining yersizligi va juda kam yerga egaligidan kelib chiqqan, shaharlarda 20 milliongacha ishsizlar armiyasi to'planib qolgan edi.

HMK(I) hukumati qiyinchiliklarni bartaraf eta olmadi. Ayni vaqtda amaldorlar o'z xizmat vazifalarini suiste'mol qilib, korrupsiya bilan shug'ullanayotganligi to'g'risida dalillar ochildi. bu hukmron partiya apparatiga dog' bo'lib tushdi. Bularning barchasi keng omma orasida norozilik tug'dirdi va jamiyat turli qatlamlari tanqidiga uchradi. 1989-yilda saylovlar arafasida, muholidatdagi yettita partiya Milliy front nomi bilan bitta blokka birlashishdi, ular so'ldan ikki kommunistik partiya - Hindiston kompartiyasi va Hindiston (marksistik) kommunistik partiyasi tomonidan qo'llab-quvvatlandi. Parlament saylovlarida ushbu blok g'olib chiqqach, koalitsion hukumat tuzildi, bu hukumat ikki qutb kuchlariga tayanib ish ko'rdi: o'ngda - jangovar induizm partiyasi - Bharatiya jonata parti, so'lda esa har ikkala kommunistik partiya.

Bu davrda mamlakat tashqi qarzini oshishiga olib kelgan salbiy tendensiyalar paydo bo'ldi. 1980-1981-yilda Hindistonning tashqi qarzi 25 mlrd. dollarni, ya'ni YalMga nisbatan 12 foizni tashkil qilgan bo'lsa, 1990-1991-yilda bu ko'rsatkich 82 mlrd. dollarni ya'ni mamlakat YalMining 24 foizini tashkil qildi. Vaziyat 1991-yilda Fors ko'rfazidagi urush munosabati bilan kelib chiqqan navbatdagi neft inqirozi bilan murakkablasha bordi. Hindistonda o'tkir moliyaviy inqiroz yoyila boradi, pulning qadrsizlanishini o'sishi (yiliga 16 foiz) boshlanadi. Bundan tashqari 1980-yillarning oxiri - 1990-yillarning boshlari siyosiy beqarorlik bilan kechgan edi. Bundan tashqari ichki kelishmovchiliklarga to'la bo'lgan bunday hukumat hokimiyatda uzoq muddat qolishi mumkin emasdi. Shunga ko'ra, 1991-yilning may oyidayoq parlamentga muddatidan oldin saylovlar chaqirildi, negaki, Milliy frontga kiruvchi partiyalar o'zaro nizolashib hukumatni boshqarishga qurlari yetmay qolgandi.

Saylov kompaniyasi davrida HMK(I) partiyasining yetakchisi Rajiv Gandi terrorchilar tomonidan o'ldirildi. Bu qotillik HMK(I) partiyasining g'alaba qozonishiga halaqit qilolmadi, Narasimxa Rao boshchiligidagi hukumat tuzildi. HMK hukumatining iqtisodiy siyosati o'rta yo'ldan ya'ni ma'muriy va bozor iqtisodiyoti tamoyillarini uyg'un tarzda qo'llashni

ko'zda tutuvchi yo'ldan rivojlanishni ko'zladi. Hind rahbariyati kambag'allikda yoki qashshoqlikda yashayotgan yuz millionlab kishilarning ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq sohalarni (ijtimoiy soha, qoloq va chekka rayonlarni rivojlantirish, infrastruktura) davlat yo'li bilan rejalashtirishni saqlab qoldi. Ayni vaqtda davlat mulkchiligi bir qismini uning tasarrufidan chiqarish, davlat sektoridagi bir qator korxonalar samaradorligini oshirish va davlat byudjetiga moliyaviy tushumlarni ko'paytirish maqsadida aksionerlashtirish chora-tadbirlari ko'rildi. Hind bozori bir qadar erkin import uchun ochib qo'yildi, ulkan byurokratik apparat va davlatni iqtisodiyotga aralashuvi qisqartirildi. Bularni bari iqtisodiyotni-yiliga 5,6 foiz, sanoatni 7,5 foiz, eksportni 13 foiz o'stirishni ko'zda tutuvchi 1992-1997-yillarga mo'ljallangan sakkizinchi besh-yillik rejasi iqtisodiy strategiyasini belgilab berdi. Reja umuman bajarildi, iqtisodiyot sur'atlari o'sa bordi, biroq ular ijtimoiy muammolarni hal etish uchun yetarli bo'lmadi, ishsizlik saqlanib qolmoqda, binobarin, qashshoqlikni qisqartirish uchun barqaror asos yaratilmagan edi. Eng muhim muammolarni hal etilmay qolishi 1996-yil mayidagi navbatdagi parlament saylovlarida HMK partiyasini mag'lubiyatga uchrashiga olib keldi.

Biroq jamiyat islohotlarni qo'llab-quvvatlashdan bosh tortmadi. Garchi 1996-1998-yillarda uch koalitsion hukumat almashgan bo'lsa-da, ularning barchasi qayta o'zgartirishlarni davom ettirdilar. Iqtisodiy o'sish o'sib borayotgan ishchi o'rinlari va ishsizlikni tugatilishi kategoriyalari bilan o'lchanadigan bo'ldi.

O'z navbatida 1998-yilning martida hokimiyatga kelgan Bosh vazir A.B.Vadjpai (Hindiston xalq partiyasi (BDP) asoschilaridan biri va yetakchisi) boshchiligidagi yangi koalitsion hukumat ichki resurslar va iqtisodiyot isloh qilinishi sharoitidagi imkoniyatlardan ustuvor darajada foydalanishga urg'u berdi. U hind tadbirkorligini chet el raqobatidan himoya qilish zarurligini bildiradi.

BDP hukumati shuningdek iqtisodiyotni davlat nazoratidan ozod qilish tarafdori bo'ldi, chet el investitsiyalarini xo'jalikning yetakchi tarmoqlariga, ayniqsa, infrastruktura va energetikaga (engil va oziq-ovqat sanoatiga emas) yo'naltirish yo'lini tutdi. 2000-yilga qadaroq 1 mlrd. kishidan ortib ketgan o'ta muhim aholi o'sish muammosini tug'ilishni kamaytirish bo'yicha targ'ibot-tashviqot kompaniyalari va bir oilaga ikki farzand me'yor qilib tavsiya etilishi sharoitidagi bir qator cheklovchi chora-tadbirlar yo'li bilan hal qilishga qaror qilindi.

MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Hindistonda 1918-1922-yillarda milliy ozodlik harakatlarining avj olishi sabablari nimalardan iborat edi?
2. Moxandas Karamchand Gandining "Satiyaraxa" g'oyasi hind xalqi ozodlik kurashida qanday rol o'ynagani haqida chuqurroq o'ylab ko'ring.
3. Ikkinchi jahon urushi Hindistonning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ahvoriga qanday ta'sir ko'rsatdi?
4. XX asrning 50-60-yillaridagi iqtisodiy islohotlar qanday natijalarga olib keldi?
5. Hozirgi davrda Hindistonning ijtimoiy-iqtisodiy muammolari haqida fikr yuriting.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi dastlabki yillarda Yaponiya

Ikkinchi jahon urushidagi mag'lubiyatdan so'ng Yaponiya so'zsiz taslim bo'lish to'g'risidagi Potsdam konferensiyasining shartlarini qabul qildi. Bunga ko'ra, mamlakat ishtirokchi davlatlar nomidan ish ko'ruvchi AQSH qo'shinlari tomonidan okkupatsiya qilindi. Shu vaqtdan boshlab, 1952-yili San-Fransisko tinchlik shartnomasi kuchga kirgunga qadar Yaponiyada oliy hokimiyat AQSH tasarrufida bo'ldi.

Yapon xalqini ikkinchi jahon urushida Yaponiyaning mag'lubiyatga uchrashi va so'zsiz taslim bo'lishi larzaga soldi. Asrlar davomida Yaponiyaning yengilmasligi haqidagi g'oyalari ruhida tarbiyalangan xalq taslim bo'lishni milliy sharmandalik deb qabul qildi.

Amerika qo'shma shtatlari barcha eng muhim davlat funksiyalarini o'zlashtirib olib, Yaponiya moliyasini, davlat byudjetini yo'lga qo'yishni, tashqi savdosini qo'lga oldilar, sud va politsiya apparatini nazorat qildilar, parlamentning qonunchilik hokimiyatini cheklab qo'ydilar. Yapon hukumati boshqa mamlakatlar bilan aloqalar o'rnatish huquqidan mahrum qilingan, tashqi siyosatning barcha funksiyalari general Makartur boshchiligidagi okkupatsiyachi hokimiyat qo'lida edi.

1945-yilning sentabridayoq armiya va jazolash organlari, millatchilik ruhidagi tashkilotlar tarqatib yuborildi. Undan keyin ishchilarga kasaba uyushmalarga birlashish huquqini berish, ta'lim tizimini demokratlash-tirish absolyutizmni tugatish, huquqda ayollarni tenglashtirish, iqtisodiyotni demokratlashtirish borasida ishlar amalga oshirila boshladi.

Yirik sanoat - moliya konsernlari ("Dzaybasu") tarqatib yuborildi. Yer islohoti natijasida yirik yer egaligi tugatildi. Sinto dini davlatdan ajratildi. 1946-yilning 1-yanvarida esa imperator oshkora tarzda hukmron sulolaning ilohiyligi haqidagi rivoyatdan voz kechadi.

Yaponiyaning davlat tuzilishini o'zgartirilishida 1946-yili 3-noyabrda qabul qilinib, 1947-yilning 3-mayida kuchga kirgan yangi konstitutsiyani qabul qilinishi katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bunga ko'ra Yaponiya konstitutsiyaviy monarxiyaga aylandi, parlament huquqlari kengaytirildi. U ikki palatadan - vakillar palatasi va maslahatchilar palatasidan iborat bo'ldi. Ilgari hokimiyatini to'la hukmroni bo'lgan imperator endi "davlat va xalq birligi" ramiziga aylandi. Asosiy qonunning 9-moddasi "Xalqning suveren huquqi" sifatida urushdan voz kechish, shuningdek, davlatlararo munozarali masalalarni yechishda qurolli kuchlardan bir vosita sifatida

foydalanish yoki tahdid solish mumkin emasligi haqidagi mazmunga ega edi. Yaponiyaga endilikda o'z qurolli kuchlariga ega bo'lish man etildi. Konstitutsiya demokratik huquq va erkinliklar berdi, xotin-qizlar teng huquqliligini, umumiy saylov huquqini joriy etdi. Patriarxal oila tizimi bekor qilinib, fuqorolik huquqlari e'lon qilindi.

1949-yildan, ayniqsa Koreyada urush boshlangandan so'ng (1950-yil) amerikaliklar orqaga qaytish deb atalgan yo'lni tuta boshlaydilar. Bu uchta asosiy jihatlarida: muholifchilik (avvalo kasaba uyushmalari va kommunistik) harakatini bostirishda, dzaybasularni tarqatib yuborish bo'yicha siyosatni qayta ko'rib chiqilishi va Yaponiyani qurollantirilishini boshlanishida ko'rinadi. Radikal harakatlarga qarshi qatag'on choralari qo'llanila bordi (ishdan bo'shatish, nashr organlarini yopish va x.lar), ish tashlashlar ta'qiqlandi.

Yaponiya endi kommunizmga qarshi turish sifatida ko'rilgan edi. Yaponiya o'zining Ikkinchi jahon urushidan keyingi konstitutsiyasida urushdan voz kechdi-da, AQSH bilan 1951-yilgi shartnomasida Yaponiya o'z-o'zini himoya qilish uchun va qurollantirish uchun Amerika qo'shinlari Yaponiyada joylashgan bo'lishi mumkin, deb nazarda tutilgan⁵¹.

1949-yilga qadar iqtisodiyotning tiklanishi asosan yirik monopoliyalarga hukumat subsidiyalari va Amerika yordami yo'lidan bordi. Biroq chora-tadbirlar faqatgina vaqtinchalik xarakterga ega bo'lishi mumkin edi, zero shunday holat yuzaga keldiki, bunda ishlab chiqarishni ko'paytirish uchun sanoatga qanchalik ko'p mablag' tikilsa, shunchalik, pulning qadrsizlanishi kuchaya borar edi.

Shuning uchun 1948-yilning dekabrda AQSH hukumati okkupatsiyachi qo'shinlar shtabiga barqarorlashtirish rejasini harakatga keltirish haqida qat'iy ko'rsatma bera boshladi, bunga muvofiq yapon hukumatiga:

- 1) davlat byudjetini mutanosiblashtirish;
- 2) soliq yig'imlarini ko'paytirish;
- 3) subsidiyalar berilishini qat'yan cheklab qo'yish;
- 4) ish haqini barqarorlashtirish;
- 5) narh-navo ustidan nazorat o'rnatish;
- 6) tashqi savdo va xorijiy valyuta ustidan nazoratni kuchaytirish;
- 7) eksportga mo'ljallangan ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan materiallar bilan ta'minlash tizimini yaxshilash;

⁵¹ Worlds Together, Worlds Apart W.W. Norton & COMPANY New York, London, 2011 p. 750.

8) mahalliy xomashyodan va importni cheklashga qaratilgan tovarlar ishlab chiqarishni ko'paytirish;

9) oziq-ovqatlarni yetkazib berish tizimini yaxshilash majburiyati yuklandi.

1949-yil mayida AQSH Yaponiyadan tovon puli olish rejasini bekor qildi, so'ngra ishlab chiqarish va sarmoya konsentratsiyasi uchun yo'l ochib, monopoliyalarga qarshi qonunni qayta ko'rib chiqdi.

Yaponiya okkupatsiyadan keyingi yillarda (1952-1960-yillarning o'rtalari)

San-Fransisko tinchlik konferensiyasida AQSH va Angliyaning hukmron doiralari Yaponiya bilan tinchlik shartnomasini imzolashni amalga oshirdilar. Holbuki, ko'plab manfaatdor mamlakatlar unga taklif etilmagan yohud bu shartnomani AQSH va Yaponiya o'rtasida separatchilik shartnomasi sifatida baholab, unda ishtirok etishdan bosh tortgan edilar. Ayni vaqtda xavfsizlik shartnomasi imzolandiki, bunga ko'ra AQSH Yaponiyada tinchlik shartnomasi tuzilgandan so'ng o'z qo'shinlarini saqlab turish huquqini qo'lga kiritdi.

Yaponiyaga suverenitetni qaytarib berilganligi mamlakat hayotida muhim marra bo'lib qoldi va uning rivojlanishida yangi bosqichni boshlab berdi. Ilgari keng tanilgan, o'zining tashkiliy strukturasini o'zgartirgan, ammo ilgorigidek Yaponiyaning iqtisodiyotini nazorat qilishga intilayotgan moliya-sanoat guruhlar qayta tiklandi.

Shu vaqtdan boshlab uzoq yillarga Yaponiya konservatorlarining birlashgan lageri boshchiligidagi va bir qator progressiv partiyalar, avvalo Yaponiya sotsialistik partiya siymosida mustahkam qarama-qarshi nufuzga ega bo'lgan siyosiy mexanizm yuzaga keldi.

1955-yili demokratik va liberal partiyaning birlashishidan vujudga kelgan liberal-demokratik partiyaning yetakchisi sifatida bosh vazir Xatoyama o'zining Uchinchi hukumatini shakllantirdi. Konservativ lagerning birligi, mamlakat iqtisodiyoti inqirozini bartaraf etgan muvaffaqiyatli rivojlanish, xalqaro maydondagi ijobiy o'zgarishlar Xatoyama hukumatiga yetarli darajada mustaqil yo'l (AQSHga nisbatan) tutishga imkon berdi. Xususan, sobiq SSSR bilan munosabatlarni yo'lga qo'yish bo'yicha qadamlar tashlandi. Moskva bilan murakkab bo'lgan muzokaralarga va AQSHning to'g'ridan-to'g'ri qarshilik ko'rsatishiga qaramay, 1956-yilning oktabrida ikki o'rtada tinchlikni tiklanganligini e'lon qilgan va o'zaro munosabatlarni normallashtirish uchun asos

yaratgan SSSR va Yaponiya qo'shma deklaratsiyasi imzolandi. Muzokaralar chog'ida bergan va'dasiga ko'ra SSSR Yaponiyani BMTga kirish haqidagi iltimosini qo'llab-quvvatladi. 1956-yilning dekabrda Yaponiya BMTga a'zo bo'ldi.

Qo'shma deklaratsiyaga Yaponiyaning sobiq SSSRga hududiy da'volariga dahldor modda kiritilgan bo'lib, bunga ko'ra SSSR tinchlik shartnomasi imzolangandan so'ng janubiy Kurildagi ikki orolni berishga rozilik bildirgan edi.

Yaponiyaning tashqi siyosati bu-yillarda garchi ilgorigidek AQSHning tashqi siyosati izidan borsa-da, sezilarli darajada faollashdi. Yaponiyaning o'zida Amerikaga qarshi kayfiyatlar keng ko'lam kasb eta bordi. 1956-yilda mamlakatda anchagina unumdor yerlarni egallagan va tinch aholini turmushiga qiyinchiliklar tug'dirayotgan 675 ta AQSHning harbiy obyektlari joylashgan edi.

Yaponiyani Osiyodagi AQSHning harbiy-siyosiy yo'liga ittifoqchi sifatida qo'shilganligi va Yaponiya hududlaridan harbiy maqsadlarda foydalanishga amerikaliklarga g'oyat katta huquqlarni berilishini hisobga olib, SSSR Janubiy Kurildagi ikki orolni Yaponiyaga berish ehtimoli haqidagi o'z va'dasini bekor qildi.

AQSH Yaponiya bilan harbiy-siyosiy ittifoqni yaratar ekan, uning tig'ini sobiq Sovet Ittifoqiga qaratdi. 1951-yilgi shartnomani ratifikatsiya qilar ekan, SSSRga Kuril orollari va Janubiy Saxalinni berish haqida gapirilgan Yalta shartnomasi qoidalarini AQSH senati shubha ostida qoldirishga intildi. Shu vaqtdan boshlab Xabomai, Shikotan, Iturup, Kunashir orollari Sovet ittifoqi bilan Yaponiya o'rtasidagi ziddiyatlar manbai va ularning munosabatlari normallasuvi yo'lida to'siq bo'lib keldi. Natijada sobiq SSSR o'zining Tinch okean flotini va bu yerdagi harbiy qismlarini kuchaytirdi. Ular strategik yadro qurollari bilan ta'minlangan edi va oqibatda Yaponiya ustida yangi yadroviy zarba xavfi paydo bo'ldi.

Biroq 50-yillardagi yapon-amerika shartnomalarining tuzilishi yapon iqtisodiyotini rivojlanishiga qudratli turtki berganligini ham e'tirof etish kerak, zero ular sharofati bilan Yaponiya Amerika bozoriga kirib borish huquqini qo'lga kiritgan edi. Qisqa vaqt ichida yapon sanoati o'ta talabchan, raqobat muhiti kuchli bo'lgan AQSH bozorining e'tirofiga sazovor bo'ldi. Hozirgi vaqtda hech qaysi mamlakat amerika bozorida Yaponiya bilan raqobat qila olmaydi.

1953-1954-yillardagi inqirozli hodisalardan so'ng Yaponiyada "Dzimmu gullab yashnashi" nomini olgan iqtisodiy ko'tarilish boshlandi.

U 1957-yilga qadar davom etib, urushdan keyingi mamlakat iqtisodiyoti strukturasini shakllantirilishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Bu yillardagi yapon iqtisodiyoti ko'tarilishining asosiy omillaridan biri asosiy kapitalni ommaviy ravishda yangilash bo'lib qoldi. Tez rivojlanishning boshqa bir muhim sababi, AQSH va G'arbiy Yevropa mamlakatlaridagiga nisbatan anchagina past ish haqi to'lanadigan yuqori malakali ishchi kuchining mavjudligi bo'ldi. Ishlab chiqarishning o'sishiga shuningdek, yer islohoti natijalari va shahar aholi daromadlarining o'sishi yuzaga keltirgan ichki bozorni kengayishi ham ko'maklashdi.

Chet el ilmiy - texnika yutuqlaridan bahramand bo'lish yapon iqtisodiy o'sishining xarakterli jihati bo'lib keldi. Yaponiya nafaqat xorijdan eng yangi texnikani keltiribgina qolmay, balki texnologiyalarga patent va litsenziyalarni ko'plab sotib olish yo'liga o'tdiki, bu bilan ilmiy-texnik tadqiqotlar uchun sarflanadigan vaqtni va mablag'larni iqtisod qildi.

1960-yillardan boshlab Yaponiyaning iqtisodiy qudrati sezilarli darajada o'sdi, 1970-yilga kelib u kapitalistik dunyoda ikkinchi (AQSHdan so'ng) o'ringa chiqib oldi. Bu davrda bir yarim partiyaviylik tizimi uzil - kesil shakllandiki, unda doimiy tarzda hokimiyat tepasida turib kelgan liberal demokratik partiya doimiy tarzda muholifatchilikda bo'lgan, konservatorlardan hokimiyatni olib qo'yishga bir necha o'nyilliklar davomida real imkoniyatga ega bo'lmagan Yaponiya sotsialistik partiyasiga kuchli raqib bo'lib keldi.

Birmuncha ko'zga ko'ringan konservativ siyosatchilar qatoriga kiruvchi Ikeda Xayato boshchiligidagi hukumat o'zidan oldingilarning xatolarini ham, jadal iqtisodiy o'sishga yo'l ochuvchi yangi imkoniyatlarni ham hisobga olib ish tutdi. Ikeda qayishqoq ichki siyosat o'tkazish va ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi ziddiyatlarni qarama - qarshi kuchlarning turli xildagi dialoglari yo'li bilan pasaytirishga intildi. Jamiyatni ichki siyosiy barqarorlashtirishga qaratilgan bu taktika "ta'zim qilgan holatda" (teysey) o'tkaziladigan siyosat nomini oldi.

1964-yilning kuzida bosh vazir Ikeda kasalligi tufayli iste'foga chiqdi va LDP ichida uzoq davom etgan kurashdan so'ng yetakchilik Yaponiya moliya va ishbilarmon doiralari tomonidan qo'llab-quvvatlangan Sato Eysakuga o'tdi. Undan partiya ichidagi qarama-qarshi fraksiyalarni birlashtirishni va muholifat ta'sirini kuchayib borishiga qarshi bir qadar qat'iy yo'l tutishni kutgan edilar. Sato hukumati Yaponiyani qayta qurollantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish va mehnatkashlar huquqlariga qarshi hujumga o'tish uchun konstitutsiyani qayta ko'rib

chiqish zaruriyati haqida fikr bildira boshladi. Urushdagi mag'lubiyatning barcha oqibatlarini yo'q qilishga qaratilgan chaqiriqlar tarqatila bordi.

1960-yillarning ikkinchi yarmi 2000-yillarning boshlarida iqtisodiy rivojlanish

1960-yillar davomida Yaponiyaning iqtisodiy o'sish sur'atlari boshqa rivojlangan mamlakatlarni quvib o'tishda davom etdi. 1961-1970-yillarda YaIM (yalpi ichki mahsulot)ning o'rtacha-yillik o'sish sur'atlari Yaponiyada 11 foizni tashkil etgani holda, Buyuk Britaniyada bu ko'rsatkich 2,8 foizni, AQSHda esa 4,1 foiznigina tashkil etdi. 1951-1970-yillarda sanoat ishlab chiqarishi Yaponiyada yiliga o'rtacha 15,2 foizni tashkil etgan edi. Agar 1950-yili butun kapitalistik dunyoda sanoat ishlab chiqarishda Yaponiyaning ulushi 1,7 foizni tashkil etgan bo'lsa, 1970-yilga kelib bu ko'rsatkich 10 foizga yetdi.

Yaponiyaning 1960-yillarda iqtisodiy rivojlanishining yuqori suratlari bir qator omillar bilan belgilanar edi. Ulardan eng muhimlaridan birini anchayin yuqori mehnat unumdorligi sharoitida ish haqining past darajada bo'lganligi tashkil etardi. Binobarin, Yaponiyada qayta ishlovchi sanoatda ishchilarning real ish haqlari 1969-yilda AQSHdagiga nisbatan 4 marta, Angliya va GFRdagiga nisbatan 40 foiz kam edi.

1970-yillar o'rtalarida eskicha bir diktatura sharoitidagi Yaponiyada rivojlanayotgan iqtisodiyoti bor siyosiy barqaror fuqarolik rejimi hukmron edi. G'arbiy Germaniya bilan Yaponiya harbiy himoyalani, investitsiya va birinchi dunyoga foyda keltiradigan texnologiyalarni yetkazib berish kabi muhim o'zgarishlar uchun Amerikadan qarzdordir⁵².

Sarmoya jamg'arish davlatni qo'llab-quvvatlashi sharoitida muntazam yuqori darajada qolmoqda edi. Asosiy sarmoyaga investitsiyalar ulushi Yalpi Milliy mahsulotga nisbatan 1969-yili Yaponiyada 35,2 foizni, boshqa rivojlangan mamlakatlarda - AQSHda 14 foizni, Fransiya 25,4 foizni tashkil etgan. Ulkan miqdordagi jamg'arilishlar uskunalashga tezlik bilan investitsiyalar kiritish imkonini berdi. Ularning o'sish sur'atlari bo'yicha Yaponiya 1950-1970-yillarda Angliyadan, GFR, Fransiya 2,6 marta, AQSH dan 4 baravar o'zib ketdi.

Sarmoyalar avvalo, iqtisodiyotning umumiy o'sishini belgilab beradigan sohalarga - metallurgiya, mashinasozlik, neft kimyosiga kiritildi. Jahon fani va texnikasini eng yangi yutuqlarini patent va litsenziyalarni sotib olish yo'li bilan ishlab chiqarishga ommaviy tatbiq qilish davom etdi.

⁵² *Worlds Together, Worlds Apart W. W. Norton & COMPANY New York, London, 2011 p. 771.*

Iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini ta'minlanishida uzoq vaqt davomida Yaponiya tomonidan import qilinadigan neft va boshqa xom ashyo narhlarining past narhlarda va aksincha Yaponiya eksport qiluvchi mahsulotlar, birinchi navbatda mashina va uskunalar narhlarini birmuncha yuqori darajada saqlanib kelganligi ham katta rol o'ynadi.

Yaponiyada harbiy ehtiyojlar uchun deyarli harajat qilinmaganligi (1976-yilga kelib u bor yo'g'i YaMMning lfoiziga yetgan) sharofati bilan mamlakatda barcha ishlab chiqarish qudratini yangi sohalarga yo'naltirishga erishildi. Ular orasida avtomobilsozlik muhim o'rinni egalladi. 1960-1980-yillarda yengil avtomobillar ishlab chiqarish 33 marta o'sdi. Ayni vaqtda mashinasozlikni boshqa sohalarida, radioelektronika, EHM, avtomatlashtirish vositalari, aloqa uskunalar ishlab chiqarish yuqori sur'atlar bilan o'sib bordi.

Avtomobillar ishlab chiqarish bo'yicha 1980-yili Yaponiya AQSH ni quvib o'tib jahonda birinchi o'ringa chiqdi. Robototexnika, maishiy texnika va optikadan foydalanishda Yaponiya mustahkam birinchilikni saqlab kelmoqda. Yapon sanoatida o'n minglab (1990-yillarda 60 mingdan ortiq) turli xil robotlar ishlatilmoqda. Yapon sanoatining hozirgi zamon shart-sharoitlariga moslashuvda davlatning boshqaruvchilik roli katta bo'ldi.

Yaponiya YaMM (yalpi milliy mahsulot) hajmi bo'yicha sobitqadamlik bilan avval Italiya va Fransiya, undan so'ng Germaniya Federativ Respublikasini quvib o'tdi va 1968-yili kapitalistik dunyoda AQSH dan so'ng ikkinchi o'ringa chiqdi.

Sanoat ishlab chiqarishini tez o'sib borishi bilan monopoliyalar pozitsiyalari kuchayib bordi. Ilgarigi yetuk guruhlar, katta uchlik -Misui, Misubisi, Sumitomolar yetakehilik qildilar. Biroq 60-yillarda yosh moliya oligarxiya guruhlar - Fudzi, Danti, Sanvalar paydo bo'ldi. "Katta uchlik" bilan birga ular ham yapon iqtisodiyotida katta o'rin egalladilar. Yaponiya dunyoning eng boy mamlakatlari yettiligiga kirdi.

1980-yillarda Yaponiya zamonaviy kapitalizmning uch asosiy markazlaridan biri (AQSH, YelH bilan birga) sifatida dinamik rivojlanib borayotgan mamlakat bo'lib qolmoqda edi. Aholining jon boshiga daromadi Yaponiyada-yiliga 18 ming dollardan oshdi. (AQSHda 15,5 ming dollar edi).

Yapon qishloq ho'jaligida ham tub o'zgarishlar amalga oshirildi. Yaponiya hududi 372 ming kv.km. dan iborat, bu O'zbekiston hududidan 25 foiz kichik degan gap. Qishloq ho'jaligidagi islohotlarni samarali amalga oshirilishi natijasida 125 millionli aholini zaruriy oziq-ovqat bilan

ta'minlanishiga erishildi. Mehnat unumdorligi darajasi bo'yicha Yaponiya 1991-yili G'arbiy Yevropa mamlakatlarini quvib o'tib, AQSHning 90 foizi darajasiga yetdi (1975-yili - 50 foiz). 1970-yillarning o'rtalari 1980-yillarning boshida namoyon bo'lgan yoqilg'i - energetika resurslari bilan ta'minlanmaganligidan kelib chiqadigan yapon iqtisodiyotining noqisligi ilm-fanni talab qiluvchi sohalar: elektronika, kompyuterlar, telekommunikatsiya va nazorat-o'lchov aslahalari, avtomatizatsiya, biotexnologiya vositalari ishlab chiqarish sohalarini ustuvor rivojlantirish zaruriyatini ko'rsatdi. Hozirgi vaqtda Yaponiya dunyoda ishlab chiqarilayotgan video apparaturalarning 90 foizini bermoqda, u kapitalistik dunyodagi barcha robotlarning 70 foiziga egalik qiladi. Yaponiyada asta - sekin industrial jamiyatdan bilimlar asosiy qadriyatlar bo'ladigan axborot jamiyatiga o'tish amalga oshirilmoqda. 1970-yillardayoq patentlar va litsenziyalar sotib olish ilmiy va texnikaviy tadqiqotlarni moliyalashga nisbatan ikkinchi darajali ahamiyat kasb eta boshladi. Bu sohadagi ulkan yutuq va muvaffaqiyatlar mamlakatdagi yuqori ta'lim darajasiga tayanadi: 1980-yilning o'rtalariga kelganda yaponlarning 93 foizi o'rta ma'lumotga, 25 yoshga to'lgan yoshlarning 40 foizi oliy ma'lumotga (AQSHda 20 foiz) ega edilar.

Biroq 1991-yilning oxirida Yaponiya 50-yillik ko'tarilishdan so'ng qiyinchiliklarga duch keldi. Yapon rasmiy statistikasi guvohlik berganidek, 1992-yilda mamlakatda YaMMning o'sishi turg'unlikka uchradi: sanoat mahsuloti ishlab chiqarishi oldingi darajada qolgani holda, eksport esa ien kursini tezlik bilan o'sib ketishi va iqtisodiyot rivojini sekinlashishi tufayli qisqardi. 1993-yil mehnat unumdorligi yapon ko'rsatkichlari pasayayotganligini ko'rsatdi, ishsizlik esa aksincha 3,2 foizgacha ko'paydi (bu 1953-yildan keyingi davrdagi eng yuqori daraja edi). Natijada Yaponiya hukumatiga mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning umumdavlat rejasi maqsad va vazifalarini qaytadan ko'rib chiqishga to'g'ri keldi.

Faqat 1995-yilning oxiridagina asta-sekin iqtisodiy depressiya holatidan chiqish belgilari ko'zga tashlandi. Mamlakat uchun 1997-yildagi Osiyo-Tinch okeani mintaqasidagi iqtisodiy inqiroz jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatdi. YaMMning o'sish sur'atlari 1990-yillarning ikkinchi yarmida 1 foizdan ko'p bo'lmadi.

Siyosiy tizim va jamiyat hayotining muammolari. 1960-yillarning o'rtalari - 2000-yillarning boshi

1960-yillarning o'rtalarida Yaponiyada yuzaga kelgan ichki siyosiy vaziyat shunday ko'rinishga ega bo'ldiki, u 1990-yillarning boshlariga qadar ya'ni qariyb o'ttiz-yil davomida saqlanib keldi. Siyosiy partiyalardan eng kuchlisi hokimiyat tepasida turib kelayotgan LDP (liberal demokratik partiya) bo'lib, u saylovlarda saylovchilarning 42 foizdan 58 foizgacha ovozigacha (iqtisodiy kon'yunktura - vaziyatga bog'liq holda) ega bo'lib keldi. LDPning yetakchiligiga xavf solmasa-da, har holda YaSP (Yaponiya sotsialistik partiyasi) uning asosiy raqibi edi. Undan so'iroqda Yaponiya kompartiyasi bo'lib, uning saflarida chamasi ma'ozizmning kuchli ta'siri tufayli birlik yo'q edi.

Oraliq pozitsiyadagi (LDP bilan YaSP o'rtasida) o'rta yo'l partiyalari - Komeyto (diniy buddaviylik mafkurasidagi 1964-yili tashkil topgan) partiyasi, Demokratik sotsializm partiyasi (DSP, 1959-yili tashkil topgan), Yangi liberal kongress (YaLK, 1976-yili tashkil topgan) partiyalari katta guruhni tashkil etardilar.

Garchi kuchlarning taqsimlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatmasa-da, biroq partiyalarga ular ovozi uchun kurashga va binobarin ular ortida turgan ko'p sonli saylovchilar fikrini hisobga olishga majbur qiluvchi parlament mustaqil deputatlari sonining doimiy ortib borishi Yaponiya siyosiy hayotining xarakterli jihati bo'lib qoldi.

Zamonaviy Yaponiyaning siyosiy tizimi davlat boshlig'i sifatida imperatorni saqlanib qolingani sharoitida ko'p partiyaviylik parlament demokratiyasiga asoslanadi. 1993-yilga qadar 38-yil davomida saylovlarda yetakchi LDP uzluksiz g'alaba qozonib, hukumatni shakllantirib keldiki, bu holat partiyaga bo'lgan saylovchilarning hurmat-e'tibori va mamlakatdagi ichki siyosiy barqarorlikdan darak berar edi. LDP ning ommaviyligi 1986-yilga kelib o'zining yuqori cho'qqisiga chiqdi. Biroq 3-yildan keyin esa u parlamentning yuqori palatasida ko'pchilikdan mahrum bo'ldi. Bu korrupsiya bilan bog'liq katta janjalning (hatto hukumat almashinuviga olib kelgan "Rikruto" firmasi ishi deb atalgan) va yuqori partiya-siyosiy doiralardagi ma'naviy buzuvchilikni boshqa faktlari va aholi orasida iste'molchilik solig'ini joriy qilishning natijasi edi.

Yapon parlamentining quyi palatasi (vakillar palatasi)ga 1993-yilning yozida bo'lgan saylovlar esa LDP hokimiyatini qulashiga va uni Sotsialistik partiya qo'liga o'tishiga olib keldi. Natijada Yaponiya siyosiy hayotida kuchlarning haddan tashqari beqaror muvozanati yuzaga keldi.

Eng yirik partiyalarda bo'linishlar sodir bo'ldi, ularda hozirga qadar raqobatlashuvchi guruhlarining kurashi davom etmoqdaki, ularning yetakchilari mamlakat siyosatini prinsipial muammolariga qarama-qarshi qarashlarni ilgari surmoqdalar.

1998-yilning iyulida parlament yuqori palatasiga bo'lgan saylovlarda LDP yana yutqazib qo'ydi va uning lideri Ryutaro Xasimoto bunda o'zini aybdor sanab, darhol iste'foga chiqish niyatini bildirdi. Bu voqealardan keyin Vazirlar Mahkamasiga uning partiyadagi safdoshi Kaydzo Obuti boshchilik qildi.

2003-yilda Yaponiya iqtisodiyotini cho'zilib ketgan retsessiyadan chiqishining muayyan istiqbollari ko'zga tashlana bordi. Bu esa yapon korporatsiyalari oldiga milliy iqtisodiyotni barqaror o'sishining sharti sifatida yangi strategik xom ashyo manbalariga yetib borish yo'lida katta vazifalarni qo'ydi.

Hozirgi kunda yapon sarmoyasi Kaspiy shelfi tabiiy resurslarini o'zlashtirish g'arb loyihalarida muhim o'rinlardan birini egallab kelmoqda.

MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. 1945-yilning sentabrida Yaponiyaning so'zsiz taslim bo'lishi yapon xalqiga qanday ta'sir ko'rsatdi?

2. Yaponiyada 1945-1952-yillarda AQSH okkupatsiyasi davrida qanday o'zgarishlar sodir bo'ldi?

3. Urushdan keyingi davrda Yaponiya iqtisodiyotining tez o'sishi sabablari nimalardan iborat?

4. XX asr ikkinchi yarmida Yaponiyada amalga oshirilgan islohotlarni tasniflang, ularning ahamiyatini ta'riflab bering.

TURKIYA 1945-2015-yillar

Turkiyaning urushdan keyingi rivojlanishi (1945-1960-yillar). Tanlangan yo'lning o'zgarishi

Urushdan keyingi birinchi o'n yillik mamlakat rivojlanish konsepsiyasini qayta ko'rib chiqilishi bilan ajralib turadi. Xalq Respublikachilar partiyasi (XRP) yetakchilarining partiyaning umummilliy manfaatlarni ifodachisi qilib ko'rsatishga bo'lgan urinishlari samarasiz bo'lib bordi. Partiyada bo'linish sodir bo'ldi. 1946-yil boshlarida boshqa bir burjua - zamindorlar partiyasi – Demokratik partiya tashkil topadi. Biroq o'zining dasturiy qoidalariga ko'ra yangi partiya XRPdan kam farq qilar edi.

Turk burjuaziyasiga urushdan so'ng tadbirkorlik tashabbusi va yanada boyib borish imkoniyatlarini cheklab qo'yayotgan etatizm kamolchilik siyosati malol kela boshlaydi. Hukumat mavjud rejimning avtoritarligini yumshatishga, hokimiyatning demokratik asoslarini kengaytirishga qaratilgan bir qator chora-tadbirlar ko'rdi. Bir partiyali tizimdan ko'p partiyalilikka o'tish bo'yicha qonun loyihalari qabul qilinadi. Tez orada mamlakatda turli yo'nalishdagi 30ga yaqin partiya tashkil topadi. Ular ichida Demokratik partiya ko'proq ta'sirga ega bo'lib bordi. Demokratik partiyaning dasturida "etatizm" tushunchasi fuqarolarga xususiy tashabbus va xususiy sarmoya faoliyatiga katta erkinlik berishdek yangi mazmun bilan to'ldirildi. Turk jamiyati rivojlanish yo'lini qayta ko'rib chiqish siyosati Turkiyani tezlik bilan AQSHga yaqinlashishga imkon berdi.

Demokratik partiya boshqaruvi davrida (1950-1960-yillar) mamlakatdagi ichki siyosiy vaziyatning keskinlashuvi

Demokratik partiya hukumati iqtisodiy sohada xususiy tashabbusni qo'llab-quvvatlash siyosatini o'tkaza boshladi. Sanoatda xususiy kapitalistik sektorning salmog'i orta borib, u xatto davlat sektoridan oshadi. Biroq, mamlakat iqtisodiy ahvolini yaxshilashdagi muvaffaqiyatlar uncha ko'zga ko'rinmadi. 1951-1954-yillarda bir qator imtiyozlarni qo'lga kiritgan xorijiy kompaniyalar zaif bo'lgan (ular bilan taqqoslaganda) turk milliy sarmoyasini bo'g'ib qo'yidilar. Turk iqtisodiyoti uchun to'lovlar balansi defitsitini o'sishiga olib kelgan, g'arb davlatlari bilan nomutanosib almashuv ham xalokatli ta'sir ko'rsatdi. 1955-yildayoq hukumat tashqi zaymlar bo'yicha joriy to'lovlarni qoplash uchun mablag'ga ega

bo'lmaganidan butun oltin zahirasini garovga qo'ydi. 1956-yildan Turkiya donni ham chetdan keltirishga majbur bo'lib qoldi.

1950-yillarning oxirlarida mamlakatni g'alayonlar qamrab oldi. Turkiyadagi talabalar va harbiy o'quv yurtlari kursantlarining namoyishlari xalq chiqishlari umumiy to'loqining bir qismini tashkil etardi. Ular ishtirokchilari orasida ayniqsa Amerikaga qarshi kayfiyatlar kuchli edi. Demokratik partiya rahbariyati partiya obro'-e'tibori tushayotganligini ko'rib, norozi bo'lganlardan o'ch olishning g'ayrikonstitutsiyaviy usullariga o'tdi. 1960-yilning boshlarida Menderes hukumati muxolifatni bostirish bo'yicha choralar ko'rdi. Shunday vaziyatda, 1960-yilning 27-mayida mamlakatda harbiy to'ntarish sodir bo'ldi. Harbiylar tomonidan tuzilgan Milliy birlik qo'mitasi (MBQ) mamlakatni boshqarishni o'z qo'liga oldi. 1924-yilgi konstitutsiya bekor qilindi, parlament tarqatib yuborildi, siyosiy partiyalar faoliyati ta'qiqlab qo'yildi. Turk respublikasi mavjudligining birinchi bosqichi shu tariqa yakun topdi.

Ikkinchi respublika: siyosiy liberalizatsiya davri. 1960-1980-yillar

Milliy birlik qo'mitasi topshirig'iga binoan mamlakatning ko'zga ko'ringan huquqshunoslari tomonidan mamlakat yangi konstitutsiyasi loyihasi tayyorlandi va u 1961-yilning iyulida referendumga qo'yildi. Unda ma'qullovni qo'lga kiritilgandan so'ng Asosiy qonun kuchga kirdi.

Turkiya konstitutsiyaga muvofiq ijtimoiy-huquqiy davlat ekanligi belgilandi. Yangi konstitutsiya mualliflari davlat o'z majburiyatlarini faqatgina rejali iqtisodiyotni rivojlantirish orqaligina amalga oshirishi mumkin deb o'yladilar. Agrar islohotning zarurligi e'lon qilindi, xususiy korxonalarni milliyalashtirishga yo'l qo'yiladigan bo'ldi. Konstitutsiyada aholi tomonidan ham, hokimiyat tepasida turgan partiya tomonidan ham g'ayrikonstitutsiyaviy, g'ayridemokratik xatti-harakatlarga urunishlarni oldini oluvchi moddalar bor edi.

Turkiya bu vaqtda ham qoloq mamlakat bo'lib qolayotgan bo'lsa-da, iqtisodiyotning bir qator sohalarida ishlab chiqarishga zo'r bera boshlaydi. Xususan, sanoat korxonalarining soni urushdan oldingi darajaga nisbatan 4 baravar, ishlab chiqarish hajmi 7 martadan ortiq o'sdi. Davlat va chet el samoyasining yordami bilan xususiy fabrika-zavod sanoati jadal rivojlandi. Yig'uv sanoati katta rivojlanish yo'liga kirdiki, uning uchun asosiy uzellar agregatlar, murakkab detallar xorijdan keltirilardi.

Ikkinchi respublika siyosatchilari tomonidan tanlangan yo'l ham ijobiy, ham salbiy natijalarga ega edi. Birtomondan iqtisodiyotda sezilarli

siljishlarga erishildi. buning sharofati bilan Turkiya industrial-agrar mamlakatga aylangan bo'lsa, ikkinchi tomondan iqtisodiyotda o'sishning barqaror sur'atlarini ta'minlashga, siyosatda esa etatizm tarafdorlari bilan erkinlashtirish va xususiy tashabbusni kengaytirish tarafdorlari o'rtasidagi keskin raqobatni bartaraf etishga muvaffaq bo'linmadi.

Inqirozni yanada avj olib ketishini to'xtatib qolish uchun harbiy rahbariyat tashabbusni yana qayta qo'lga olishga qaror qildi va 1980-yilning sentyabrida davlat to'ntarishini amalga oshirdi. Hokimiyat tepasida turgan Sulaymon Demirel hukumati ag'darildi, parlament tarqatildi, partiyalar va kasaba uyushmalar faoliyati to'xtatib qo'yildi, namoyishlar va ish tashlashlar ta'qiqlandi. Butun hokimiyat harbiylar tomonidan shakllantirilgan bosh shtab boshlig'i general Kenan Evren boshchiligidagi Milliy xavfsizlik kengashi qo'lga o'tdi.

Uchinchi respublika. Iqtisodiy erkinlashtirish yo'li

O'ng va so'l ekstremizmni oldini olish, mamlakatda ijtimoiy hayotni sog'lomlashtirish shiorlari bilan chiqqan harbiylar hokimiyatda uch-yildan ortiq turdilar. Harbiylarning rejalarida yangi konstitutsiyani ishlab chiqish muhim o'rinni egallardi va bu konstitutsiya 1982-yili kuchga kiritildi.

Siyosiy partiyalar tuzilishiga ruxsat bergani holda harbiy rahbariyat bunda yangidan tashkil qilinadigan partiyalar eskilarining vorisi bo'lib qolmasliklarini pisanda qildi. Ro'yhatdan o'tkazilgan 15 partiyadan 1983-yilga belgilangan parlament saylovlariga faqatgina 3 tasi qo'yildi. Saylovlarda yirik savdo va bank burjuaziyasi manfaatlarini ifodalovchi Vatan partiyasi g'alaba qozondi va parlamentda ko'pchilik o'rinni egalladi, uning rahbari Turg'ut Ozal bosh vazir bo'ldi. 1980-yillar oxiriga qadar Vatan partiyasi mamlakatning yetakchi partiyasi bo'lib qolar ekan, uning lideri T.Ozal bu-yillarda ijroiya hokimiyatni boshqarib keldi. 1990-yili u Kenan Evren o'rniga prezident lavozimini egalladi va 1993-yili vafotiga qadar Turkiya prezidenti vazifasini bajardi.

Turk islohotlari otasi Turg'ut Ozalning konsepsiyasi asosida davlatning qat'iy boshqaruvidan voz kechish hisobiga iqtisodiyotni erkinlashtirishning zarurligi va bozor munosabatlarini mustahkamlash haqidagi g'oya yotardi. Pirovard natija sifatida Turkiyani Yevropa iqtisodiy hamjamiyatining to'laqonli a'zosiga aylantirish mo'ljallandi.

Turg'ut Ozal dasturini amalga oshirilishi Turkiyaga uning zamonaviy tarixida YalMni yuqori o'sish sur'atiga (8 foizgacha) erishish, elektr energiyasi, po'lat, avtomobillar, maishiy texnika, kiyim-kechak, poyafzal ishlab chiqarishni keskin ko'paytirish imkonini berdi. Don. texnika

ekinlari, go'sht va sut ishlab chiqarish aholi o'sishidan sezilarli darajada ilgarilab ketdi, bu esa qishloq xo'jalik mahsulotlari eksportini ko'paytirish imkonini berdi. 1980-yillar oxiriga kelib turk eksporti 1980-yil bilan taqqoslaganda 4 marta o'sdi va 10 mlrd. dollarni tashkil etdi. binobarin bunda eksportdagi sanoat mahsulotlarining ulushi 35 foizdan 80 foizgacha o'sib bordi. Davlat sektori 1990-yilning boshlarida 30ta yirik korxona va qariyb 100ta birmuncha mayda korxonani o'z ichiga olardi. U YalMning 40 foizini ishlab chiqarib, yollanma mehnat kishilarini 30 foizigacha ish bilan ta'minlardi. Turk sanoat korxonalarining 75 foizi Yevropada turdosh korxonalar bilan raqobatlashadigan bo'ldi. Aslida aynan shu davrda Turkiyani zamonaviy industrial davlatga aylanish jarayoni yakunlandi.

Turkiyada 1990-yillar oxiri – 2000-yillar boshlaridagi siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat

Vatan partiyasi va islomizimga urg'u beruvchi Najmitdin Erbaqon boshchiligidagi koalitsion hukumatning bir yarim-yillik boshqaruvidan (1995-yil dekabridan) so'ng, 1997-yil iyunida hokimiyatga yangi koalitsion hukumat keldi, unga Vatan partiyasi lideri Mesut-yilmaz boshchilik qildi. Dunyoviy yo'nalishdagi mayda partiyalar vakillari ham bir qator vazirlik portfeliga ega bo'ldilar. Taniqli siyosatchi Byulent Edjevit bosh vazir o'rinbosarlaridan biri bo'ldi. Birinchi vazifa sifatida mamlakatda dunyoviy ta'limni tiklashga qaror qilindi. Laitsizm siyosatini g'arb yo'nalishidagi harbiylar ham qo'llab quvvatladilar.

2000-yilning aprelidagi navbatdagi parlament saylovlarida Byulent Edjevitning Demokratik so'l partiyasi yetakchilik qildi. Saylovchilar ovozi natijalariga ko'ra, ikkinchi o'rinni Millatchilik harakati partiyasi (MHP)dan bo'lgan millatchilar egalladilar. Parlamentda islomchilar ham o'ringa ega bo'ldilar. Byulent Edjevit mamlakatning yangi bosh vaziri bo'ldi.

Ijtimoiy fikr bosimi ostida hayotini 40-yilini siyosatga bag'ishlagan Sulaymon Demirel prezidentlik lavozimidan ketishga majbur bo'ldi. 2000-yilning mayida Turkiyaning yangi prezidenti etib Axmed Nejdet Sezer saylanadi.

Turkiyaning kapitalistik evolyutsiyasi jamiyatda anchagina ijtimoiy o'zgarishlarga olib keldi. Sanoat, savdo, moliya, qishloq xo'jalik burjuaziyasi son jihatdan ortdi va iqtisodiy mustahkamlandi. Yirik burjuaziya uning alohida otryadini tashkil qildi. Uning anchagina qismi xorijiy (xususan Amerika) sarmoya bilan yaqindan bog'langan. Xususiyl tadbirkorlik mamlakatning anchagina ta'sirchan kuchiga aylana bordi.

Bunda davlat-kapitalistik sektori ham avvalo transport va yirik sanoat ishlab chiqarishida o'z pozitsiyalarini ushlab turibdi. Jami ishchilar qatlamini yarmidan ko'pini fabrika-zavod ishchilari tashkil qiladi. Turk ziyolilari qatlami ham sezilarli darajada o'sdi.

Turkiyada 1990-yillar oxiriga kelib YaMM aholi jon boshiga 3 ming dollarni tashkil etdi. YalMda sanoat ishlab chiqarishining ulushi 27 foizni, qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarish esa 15 foizni tashkil etdi. Mamlakatda-yiliga 2 mln. tonna toshko'mir, 50 mln.tonna qo'ng'ir ko'mir, qariyb 4 mln. tonna neft, shuncha miqdorda temir rudasi qazib chiqarila bordi. Po'lat qo'yish 12 mln. tonnaga, elektr energiyasi ishlab chiqarish esa 100 mlrd. kVt. soatga yetkazildi. Mamlakat-yiliga 75 ming dona yuk avtomobillari va 250 mingta yengil avtomobillar ishlab chiqaradi.

Turkiya har yili 20 mln. tonnadan ortiq bug'doy, qariyb 8 mln. tonna arpa, 2 mln. tonnadan ortiq paxta, 250 ming tonnagacha tamaki yig'ib ola boshladi. Mamlakatdagi yirik shohli qoramollar 20 mln. boshni, mayda chorva mollari 70 mln.dan ortiqni tashkil etadi.

1990-yillar oxiriga kelib mamlakatning eksport miqdori 25 mlrd. dollarga yetdi, uning 80 foizini sanoat mahsulotlari tashkil qilardi. Turkiyaga 45 mlrd. dollarlik tovarlar (asosan uglevodorod xomashyosi va gaz, yuqori texnologiyali mahsulotlar, zamonaviy qurol-yarog'lar) import qilinadi. Mamlakatga har-yili 9 mln.ga yaqin turistlar tashrif buyuradigan bo'ldi.

Turkiyani Ozarbayjon Respublikasi bilan alohida yaqin aloqalari yuzaga keldi. U birinchi bo'lib bu mamlakat mustaqilligini tan olgan. 2000-yilning iyulida endigina Turkiya prezidentligiga saylangan Ahmed Nejdet Sezerning birinchi tashrifi Ozarbayjonga bo'lgan edi. Bu bilan Anqara tashqi siyosatida Kaspiy mintaqasi va boshqa qardosh respublikalarning ustivorligi yana bir bor namoyon bo'ldi.

2004-yilning 5-6-dekabrida Rossiya Federatsiyasi prezidenti V.V.Putinning Turkiyaga rasmiy tashrifi bo'ldi. Tomonlarning bergan baxosiga ko'ra, bu tashrif ikki mamlakat tarixida yangi sahifa ochgan bo'lib, zero tashrif davomida Turkiya Respublikasi prezidenti A.N.Sezer va bosh vazir R.T.Erdogan V.V.Putin bilan Rossiya va Turkiyaning ko'p tarmoqli sherikligi haqidagi muhim hujjatlarni imzolagan edilar. 2004-yili ikki tomonlarna savdo aylanmasi 10 mlrd. dollardan oshdi, 2005-yilda esa bu ko'rsatkichni 15 mlrd. dollarga yetkazish rejalashtirildi. Bundan tashqari birgalikda gazoprovodlar, gidroelektrstansiyalar va to'g'onlar qurish haqida kelishuvga erishilgan edi.

Turkiyada 2002-yilning 3-noyabrida bo'lgan parlament saylovlari Adolat va taraqqiyot partiyasi (ATP)ga muvaffaqiyat keltirdi va unga bir partiya hukumat tuzish imkoniyatini ta'minladi. Yangi hukumatga ATP yetakchisi R.T.Erdogan boshchilik qildi. Turkiya XXI asrga bir talay strukturaviy muammolar bilan kirib keldi. Jumladan, yangi hukumat ayniqsa demografik muammolarga katta e'tibor qaratishga urg'u berdi, hozirgi kunda Turkiya aholisi 75 mln. kishini tashkil qiladi. 25 yildan keyin mamlakat aholisining 100 mln. kishiga yetishi, XXI asr oxiriga kelib esa, Fransiya va Germaniyalar aholisidan ortib ketishi tahmin qilinmoqda.

MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Turkiyada nima sababdan Mustafo Kamol faoliyati juda yuqori baholanadi?
2. Mustaqillik e'lon qilingandan so'ng Turkiyada qanday o'zgarishlar sodir bo'ldi?
3. Ikkinchi jahon urushidan so'ng mamlakatda tanlangan yo'lning o'zgarishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatdi?
4. Turkiyada Birinchi va Ikkinchi respublika voqealarida nima sababdan harbiylar rolining juda katta bo'lganligi haqida fikr yuriting.
5. Fikringizcha, Turkiyaning "g'arblashtirish" siyosatini barbod bo'lishining asosiy sabablari nimalardan iborat?

Urushdan keyingi Eronda siyosiy vaziyatning keskinlashuvi. Neft sanoatini milliyalashtirish uchun kurash

1941-yilda Eronni sobiq SSSR va Buyuk Britaniya qo'shinlari tomonidan okkupatsiya qilinishi Rizoshohni nafaqat taxtdan uning o'g'li Muhammad Rizo Pahlaviy foydasiga chetlashtirilishiga, balki uning boshqaruv yillarida hukm surgan harbiy diktaturani ham tugatilishiga olib kelgan edi. Mamlakatda monarxiya hokimiyatini cheklash, majlislarni kuchaytirish uchun kurashuvchi turli-tuman siyosiy va jamoat tashkilotlari sezilarli darajada faollashdilar. Yetakchilik roli ular ichida Eron kommunistik partiyasining vorisi bo'lib qolgan Eron xalq partiyasi (EXP)ga tegishli edi. EXP mamlakatda demokratik qayta o'zgartirishlar, aholining turmush sharoitlarini yaxshilash va chet el konsessiyalarini tugatish uchun kurashga chaqirdi.

Ikkinchi jahon urushi tugagandan so'ng Yaqin Sharq mamlakatlarida milliy ozodlik harakatlari ko'tarilishi Eronni ham qamrab oldi. Eron Ozarbayjoni va Kurdistondagi hududlarning muhtoriyati va boshqaruvining milliy-demokratik shakli uchun kurashga aylanib ketgan demokratik harakat bir qadar kuchli va bardavom bo'lib chiqdi.

1946-yilning 26-yanvarida hokimiyat tepasiga Qovam as-Sulton hukumatining kelishi bilan Tehron ichki va tashqi muammolarni hal etish taktikasini o'zgartirdi. Yangi hukumat sobiq SSSR bilan munosabatlarni normallashtirish, progressiv ruhdagi islohotlar va rejimni birmuncha demokratlashtirishga va'da bergani holda aslida sovet armiyasi qismlarini zudlik bilan evakuatsiya qilishga va bu bilan progressiv kuchlarni bir yoqlik qilishga erishishni o'zining asosiy maqsadi qilib qo'ydi.

1946-yilning yozida Erondan ittifoqchi kuchlar olib chiqib ketilgandan so'ng butun mamlakat bo'ylab demokratik kuchlarga oshkora hujum boshlanadi.

1946-yilning 10-dekabrda Eron Ozarbayjoni va undan so'ng Eron Kurdistoniga qo'shinlar kiritildi. Uning yordamida demokratik harakat qatnashchilaridan qonli o'ch olish boshlanib ketdi. Eron Ozarbayjoni va Kurdistonning boshqaruv organlari haydab yuborildi, demokratik yutuqlar yo'qqa chiqarildi, minglab odamlar halok bo'ldilar, qamoqlarga tashlandilar, surgun qilindilar. Ozarbayjon demokratik partiyasi (ODP), va Eron xalq partiyasi (EXP)ning ko'plab faollari sobiq SSSRga emigratsiyaga ketishga majbur bo'ldilar. Shundan so'ng butun Eron

bo'ylab so'l tashkilotlarga qarshi qatag'onlar boshlanib ketdi. Jazo ekspeditsiyalarida Amerika maslahatchilari ishtirok etdilar.

1947-yili Eronning yangi saylangan parlamenti - Majlis Ingliz-Eron neft kompaniyasi (IENK) faoliyati haqidagi masalani ko'tarib chiqdi. U hatto hukmron doiralarning bir qismini, ayniqsa AQSH yo'nalishidagilarning noroziligini ifodalagan edi.

1947-yilda Eronda barcha qazib chiqarilgan neft umumiy qiymatining 9 foizigina uning hissasini tashkil qilardi: Buyuk Britaniya hukumatining kompaniyadan daromad solig'i sifatida oladigan mablag'i Eronning konsessiya to'lovi sifatida oladigan daromadidan ko'p edi. Mamlakatda iqtisodiy vaziyatning anchayin yomonlashuvi, eksportning qisqarishi, Eron pulining qadrsizlanishi, narh-navoning o'sishi va aholi asosiy ommasi turmush darajasini tushib ketishi muhitida bunchalik teng huquqsizlik Eron hukumatini IENK ga 1948-yilning sentabrida e'tirozlar bildirishga undadi. Bundan tashqari 1946-1949-yillarda bir qator Amerika firmalari ishtirokida mamlakatni iqtisodiy rivojlantirishning rejalari moliyaviy ta'minlashning manbalarini talab qilmoqda edi.

Eronda Amerika ta'sirining o'sib borayotganligidan jiddiy tashvishga tushib qolgan IENK rahbariyati Qovamni hokimiyatdan chetlashtirdi. Qovam iste'fosidan keyingi hukumatlarning tez-tez almashib turganligi mamlakatga ta'sir o'tkazish uchun ingliz-amerika kurashining natijasi edi. Umumiy vaziyatning yomonlashuvi natijasi xalq ommasi noroziligining o'sib borishi, islom fidoiylari tomonidan amalga oshirilgan bir qator terroristik aktlar, jumladan, 1949-yilning fevralida shoh Muhammad Rizoga uyushtirilgan suyuqasdda o'z aksini topdi. Shundan so'ng mamlakatda harbiy holat joriy qilindi va Eronda qaytadan reaksiya kuchayib ketdi.

Biroq shunga qaramay, Eron neftini milliyalashtirish uchun kurash davom etdi. Eron neftini milliyalashtirilishidan eronlik ko'pchilik tadbirkorlar manfaatdor edildiki, ularni ziyolilar, "bozor odamlari" – tijoratchilar va hunarmandlar, shia ruhoniyaatining ko'zga ko'ringan arboblari qo'llab-quvvatlaydilar. Bu kuchlarning ittifoqi 1949-yil kuzida majlisga saylovlarning navbatdagi kompaniyasi asnosida tuzilgan siyosiy tashkilot- Milliy front tarzida rasmiylashdi. Milliy frontga Eron tomonidan mustaqil tashqi siyosat olib borish, shoh va saroy ahli huquqlarini kengaytirilishiga qarshi yo'l tarafdori bo'lgan doktor Muhammad Mosoddig (1879-1967) boshchilik qildi.

1949-1953-yillarda Milliy front yadrosini "Eron" partiyasi tashkil etardi. Ammo unga shuningdek turli qarashlardagi jamoat va siyosiy

arboblar, shu jumladan "bozor odamlari" orasida juda ham e'tiborli bo'lgan Islom mujohidlarini tashkil qilgan A Kashani, Demokratik partiyaning ba'zi ko'zga ko'ringan arboblari kirgan edilar.

1950-yilning iyulida tuzilgan neft masalalari bo'yicha maxsus parlament komissiyasi Eronning butun hududida neft sanoatini milliylashtirish zarur degan xulosaga keladi. 15 martda majlis, 20-martda esa senat neft sanoatini milliylashtirish uchun ovoz berdi. Aprelda parlament neft sanoatini milliylashtirish tartibi haqida qonun qabul qildi va uni amalga oshirishni 1951-yilning 29-aprelida tuzilgan Mosoddiq hukumati zimmasiga yukladi.

Milliylashtirishning IENK uchun qulay bo'lgan shartlariga qaramay, Angliya hukumati va neft sotish bo'yicha deyarli barcha bozorlar va tankker flotining asosiy qismi nazorati ostida bo'lgan xalqaro neft konsorsiumi Eronni milliylashtirish rejasini amalga oshirishdan voz kechish uchun zug'um o'tkazib, Eron iqtisodiyotini o'tkir inqirozga olib kelgan, mamlakatga bosim o'tkazishning barcha mumkin bo'lgan usullarni qo'lladilar. Mahsuloti to'liq eksportga chiqariladigan, dunyoda eng yirik Obodon neftni haydaydigan zavod ishdan to'xtatildi.

Mosoddiq hukumati javob choralarini, to Angliya bilan diplomatik munosabatlarni uzishgacha bo'lgan choralarni ko'rishga majbur bo'ldi.

Xalq fronti bilan shoh xonadoni o'rtasida keskinlashib ketgan ziddiyatlar 1952-yilning iyulida Mosoddiqni bosh vazirlikdan olib tashlashga urinishga olib keldi. Biroq bu qattiq norozilikni uyg'otdiki, u Tehronda hatto tanklar yordamida to'xtatib bo'lmaydigan qo'zg'olonga aylanib ketdi. 1952-yilning 22-iyulida shoh Muhammad Rizo Mosoddiqni bosh vazir lavozimiga qaytarishiga va ayni vaqtda harbiy vazir etib tayinlashga majbur bo'ldi.

Iyul voqealaridan so'ng milliy frontda jiddiy bo'linish sodir bo'ldi. Mosoddiqning ilgari tarafdorlarining anchagina qismi, avvalo o'ng millatchilar va islomchilar uning dushmanlari tomoniga o'tib ketdilar. Ayni vaqtda Eron Xalq partiyasi rahbariyati Xalq fronti yetakchisidan g'arb davlatlari bilan har qanday aloqalaridan voz kechishni talab qilib, uni AQSH hukmron doiralari bilan til birlashtirishda ayblaydi. Eronda milliy ozodlik harakatini ko'tarilib borayotganligidan xavotirlanayotgan AQSH o'z navbatida Eronga nisbatan o'zining pozitsiyasini qayta ko'rib Angliya bilan kelishgan holda yo'l tutish tarafiga o'tdi.

1953-yilning 19-avgustidagi MRB (Markaziy razvedka boshqarmasi) ning hal qiluvchi ishtirokida ichki va tashqi reaksiyaning birlashgan kuchlari tomonidan tayyorlangan davlat to'ntarishi natijasida Mosoddiq

hukumati ag'darib tashlandi. Mamlakatda harbiy-politsiyaviy rejim o'rnatildi. Qatag'onlar nafaqat imperiya kuchlariga qarshi harakat qatnashchilariga nisbatangina emas, balki mujolifatchi barcha guruh va birlashmalarga qarshi qo'llanildi. Barcha siyosiy partiyalarning faoliyati ta'qiqlab qo'yildi.

1950-yillarning ikkinchi yarmi 1978-yilda Eronning ijtimoiy taraqqiyoti

1950-yillarning o'rtalarida Eronning siyosiy hayotidagi muhim hodisa bu – shoh Muhammad Rizo Pahlaviy shaxsiy hokimiyatini sezilarli darajada o'sishi edi. Iqtisodiy sohada shoh va uning hukumati ochiq eshiklar siyosatini o'tkaza boshladi. Neftdan keladigan daromadlarning birmuncha ko'payganligiga tayanib, 1951-yili maqsadi iqtisodiy rivojlanishni raqobatlantirish va infrastrukturani takomillashtirishdan iborat bo'lgan yetti yillik reja qabul qilindi. Lekin bu rejalarni Eron jamiyatining qoloqligi sharoitida bajarib bo'lmadi.

Eron zaif rivojlangan sanoati va qishloq xo'jaligida feodal tartiblarning kuchli saqlangan sarqitlari bilan qoloq agrar mamlakatligicha qolmoqda edi. Yer maydonlarining 90 foizidan ortig'i shohga, zamindorlarga, qabila boshliqlari, oliy ruhoniyatga tegishli bo'lib, ular aholining taxminan 1foizini tashkil etardi. Mamlakatning 18,3 mln. aholisidan qariyb 3 millionigina shaharlarda yashab, shahar aholisining 20 foizini esa hunarmandlar tashkil etar edi.

Eron 1950-yillarning oxiri 1960-yillarning boshida jiddiy inqirozni boshdan kechirdi. Valyuta moliya muammolarini birdaniga keskinlashuvi qishloq xo'jaligi, sanoat va savdo, hammasidan ham muhimi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar borasidagi inqirozga aylanib ketdi. Eron aholisining aksariyat ko'pchiligi – dehqonlar ommasining qashshoqligi, shahar kambag'allarining yarim och, yupun holati, ishsizlik, mayda va o'rta brjuaziya, hunarmandlar, mayda savdo ahlining og'ir ahvoli, milliy burjuaziya vakillarining tez-tez xonavayron bo'lib turish hollari – bularning barchasi ijtimoiy keskinlikni kuchayishiga olib kelardi. Inqiroz tashqi siyosatda g'arbparastlik (avvalo amerikaparastlik) siyosatining natijasi edi deyish mumkin.

Neft eksportchilarning karteli 1960-yilda bir urinishda hamkorlikni shakllantirishdi. Jazoir, Ekvador, Gabon, Indoneziya, Eron, Iroq, Quvayt, Liviya, Nigeriya, Qatar, Saudiya Arabistoni, Birlashgan Arab Amirliklari va Venesuelani o'z ichiga olgan Neft eksport qiluvchi davlatlar tashkiloti

(OPEK), 1960-yilgacha ba'zi a'zo davlatlar neft maydonlarini milliylashtirishgan edi³³.

Eron shohi Muhammad Rizo bunday sharoitda islohotlar o'tkazish zarurligini anglamasligi mumkin emas edi. Shoh va uni atrofida qilarning 1963-yil referendumidan boshlangan, qishloqda yarim feodal munosabatlarni tugatishga, Eronni modernizatsiyalash va uni zamonaviy kapitalistik dunyo bilan integratsiyalashga qaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy islohotlari "oq inqilob" yoki "shoh va xalqning inqilobi" degan rasmiy nom oldi.

19 islohotdan eng muhimi agrar islohot bo'lib, u 3 bosqichda o'tkazildi. Agrar qonun yer mulkchiligini 500 miqdorida cheklab, ortiqcha yerlarni dehqon – ijarachilar o'rtasida taqsimlashni, ular tomonidan 15-yil davomida sotib olishni ko'zda tutdi.

Eron uchun yer islohoti oldinga tashlangan qadam bo'lib, u umuman yarim feodal yer mulkchiligini tugatilishiga, ko'pchilik dehqonlarni mustaqil mayda tovar xo'jalik yurituvchi mulkdorlarga aylanishiga olib keldi. Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra 1971-yilga kelib, taxminan 2,5 mln. dehqon yer uchastkalari egalari aylangan. Qishloq xo'jaligida yirik tadbirkorlik xo'jaliklari (ishlanadigan yerlarning 20 foizidan ortig'i) va kapitalistik tipdagi mayda mulkdorlarning (barcha xo'jaliklarning qariyb yarmi) salmog'i ortdi. Shu bilan birga ko'pchilik yer egalari yangi sharoitlarga moslasha olmadilar, xonavayron bo'lib, shaharlarga intilgani holda u yerda malakasiz ishchilar, ishsizlar sonini to'ldirib bordilar.

Agrar islohotdan tashqari bir qator islohotlar, xususan o'rmonlar va yaylovlarni milliylashtirish, xususiy shaxslarga davlat korxonalarini sotish, sanoat korxonalari daromadlarini taqsimlashda ishchilarni ishtirok etishi, savodsizlikka qarshi kurash uchun maorif korpusini tuzilishi, ayollarga saylov huquqini berish kabi qayta o'zgartirishlar amalga oshirildi.

Qishloq aholisiga tibbiy yordam ko'rsatish uchun sog'liqni saqlash korpusi, qishloq xo'jaligini yuritishning ilg'or metodlarini qo'llash va qishloqlarni obodonlashtirish uchun obodonlashtirish va rivojlantirish korpuslari vujudga keltirildi. Qishloq joylarda odil sudlov-jamoat sudlari tashkil qilindi. suv resurslarini milliylashtirish va boshqa tadbirlar o'tkazildi.

Shoh alohida e'tiborni Eronni XX asr oxiriga kelib dunyoning beshinchi sanoati rivojlangan buyuk davlatga aylantirishni ko'zlab. sanoatni rivojlantirishga qaratdi. Bu maqsadga 1970-yillarda energetika inqirozi natijasida yuzaga kelgan. neftga bo'lgan talabning bir necha

³³ Worlds Together, Worlds Apart W. W. Norton & COMPANY New York, London, 2011. p. 781.

marta ortib ketganligi ko'p jihatdan ko'maklashdi. 1972-yilga kelib Eron g'aznasiga neftdan keladigan tushumlar 1950-yil bilan taqqoslaganda 40-45 marta ortib ketdi. 1972-yildan 1979-yilgacha bo'lgan davr ichida mamlakat chetdan neft uchun jami 90 mlrd dollar daromad oldi.

1960-yillarning oxiriga kelib Eronda endilikda nafaqat yengil sanoatning zamonaviy yirik korxonalarigina emas, balki mamlakat uchun yangi bo'lgan sohalar, mashinasozlik, avtomobil, aliyumin, neft kimyosi sanoatining ham korhonalari vujudga keltirildi. Metallurgiya sanoatini yaratish nihoyasiga yetkazildi. Eron agrar mamlakatdan agrar-industrial mamlakatga aylana boshladi. Uchinchi besh-yillik rejalarini amalga oshirish-yillarida qariyb 300 ta yangi elektr stansiyalari ishga tushirildi. YaMM (yalpi milliy mahsulot)-yiliga 10 foizdan ortiq miqdorda o'sib bordi va 1970-yilga kelib u 15 mlrd dollarni tashkil etdi. Bu 1960-yilga nisbatan 4 marta ko'p degani edi.

Shubha yo'qki, shoh islohotlari mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy qoloqligini bartaraf etishga yordam berdi. Biroq ular bir qator salbiy jihatlariga ham ega edi. Garchi Eron 1970-yillarda iqtisodiy o'sish sur'atlari bo'yicha Osiyoda ikkinchi o'rinni (Yaponiyadan keyin) egallagan bo'lsa ham, uning taraqqiyotida mutanosiblikni ta'minlashning iloji bo'lmadi. Ba'zi sohalar jadal rivojlangan bo'lsa, boshqalarida turg'unlik holatlari kuzatildi.

Eron jamiyatining barcha pog'onalarida islohotlarning ijobiy tomonlarini ko'p jihatdan yuvib yuboradigan isrofchilik, xo'jasizlik, korrupsiya, tekin daromad topish ishtiyoqi kabi halokatli ta'sir ko'rsatuvchi hodisalar o'z ta'sirini ko'rsatdi.

Bombay ham Britaniya televizion tomoshabinlar uchun dasturlar o'z ulushini ishlab chiqardi. Yangi Zelandiya, Avstraliya, Fransiya, Italiya, Xitoy, Hindiston va Eron filmlari va aktyorlari Yevropa va Qo'shma Shtatlarda bir qancha tomoshabinlarini topdi⁵⁴.

Mamlakat siyosiy hayotida esa shohning shaxsiy hokimiyatini kuchayish tendensiyasi nomoyon bo'ldiki, bu bir tomondan burjua millatparvarlari orasida muxolifchilik kayfiyatlarini susayishi bilan, ikkinchi tomondan shohning o'zi va uning atrofida qilarni maqsad sari yo'naltirilgan sa'yi-harakatlari bilan izohlanar edi. 1975-yili shoh ko'p partiyaviylik tizimini bir partiyali tizimga almashtirib, maqsadi Eron jamiyatini Pahlaviylar sulolasi atrofida jipslashtirish bo'lgan, Rastaxiz (uyg'onish) partiyasini tuzadi. Har holda shoh islohotlar bilan kamsitilgan,

⁵⁴ Worlds Together, Worlds Apart W. W. Norton & COMPANY New York, London, 2011, p. 797

1970-yillarning o'rtalarida ochiq holatdagi amalda yagona muholifat bo'lgan shia ruhoniylari imkoniyatlarini to'g'ri baholay olmadi.

Islotlarga qarshi ruhoniylar kurashiga 1960-yillarning boshlaridayoq Oyatulla(oliy diniy unvon sohibi) Humayniy (1900-1989) boshchilik qildi. U yer islohoti va boshqa qonunlar Qur'on ko'rsatmalari va musulmon ahloqi me'yorlariga ziddir deb targ'ib qilardi. Ayniqsa u ayollarni huquqda erkaklar bilan tenglashtirilishiga keskin qarshi chiqadi. Bunday g'oyalarni boshqa shia yetakchilari Bexbexani, Shariat Mazari, Taleganilar ham targ'ib qildilar. Da'vatlar bilan cheklanib qolmasdan, ruhoniylar hukumatga qarshi chiqishlarni tashkil etadi. Shundan so'ng ko'plab shia yetakchilari, shu jumladan, Humayniy mamlakatdan badarg'a qilinadilar. Ammo Humayniy emigratsiyada bo'lganda ham 200 ming eronlik mullalar orqali mamlakatda shohga qarshi kayfiyatlarni kuchaytirib borib, shoh rejimi bilan kurashni davom ettiradi. Uning magnitafon tasmlariga yozilgan da'vatlari butun Eron hududi bo'ylab yoyila bordi.

Ruhoniylarning oddiy va tushunarli bo'lgan, shoh rejimini tugatish, boy va kambag'allar o'rtasidagi jarlikni bartaraf etish, mamlakatdan chet el sarmoyasi (ayniqsa Amerika)ni haydab chiqarish, eronliklarga yot bo'lgan g'arb ta'siriga barham berish shiorlari mamlakatni tez kapitalistik modernizatsiyalashga moslashishdan charchagan aholining keng qatlamlarini o'ziga jalb qildi.

Eng inqilobiy islomiy harakati Eronif ham paydo bo'lib, ruhoniylar 1979-yilda Shohni hokimiyatdan majburan tushirishdi. 1953-yilda taxtga chiqishida amerikaliklardan yordam olgan Shoh Mohammad Reza Pahlavi AQSHning texnik va harbiy qo'llab-quvvatlashini ishlatgan. Shoh ham 1973-yildan so'ng neftdan daromad oldi⁵⁵.

1978-1979-yillardagi Islom inqilobi

Eronda islom inqilobining boshlanishiga 1978-yil yanvarda Qum shahridagi hukumatga qarshi namoyishlarning o'qqa tutilishi bahona bo'lgan edi. Unda halok bo'lganlarning ma'raka muddati o'tishi bilan (40 kun) g'alayonlar butun mamlakatning bir qator shaharlarini qamrab oldi. Qo'shinlar, jandarmeriya, SAVAK (1957-yilda tuzilgan, Eronning xavfsizlik va informatsiya boshqarmasi) agentlari bilan qattiq to'qnashuvlarda o'n minglab eronliklar halok bo'ldilar. Bu esa yangi, yanada qudratli xalq chiqishlarini kelib chiqishiga olib keldi.

⁵⁵ Worlds Together, Worlds Apart W.W. Norton & COMPANY New York, London, 2011, p. 816.

1979-yilning 16-yanvarida shoh va uning oilasi Eronni tark etdi. Bir qancha vaqt mamlakatda ikki hokimiyat; Baxtiyor boshchiligidagi dunyoviy hokimiyat va Humayniy boshchiligidagi ruhoniyyat yuqori tabaqasi hokimiyatni yuzaga keldi.

Mullalar (Muslim olimlar va diniy o'qituvchilar) eng ovozi baland qarashlari o'tkir, Oyatulloh Ruhollah Humeynidek jasur rahbarni topdilar. Qonun hujjatlarini yalpi buzilishida qatnashgan Shoh hukumatini ayblash uchun Humeyni an'anaviy islomiy ta'lim hamda musulmon etikasi faoliyatidan foydalanadi. U, shuningdek, Shohning Buyuk shayton kabi ittifoqchisi Amerikaligini belgilab oldi. Muxolifat o'rnatilishi bilan Shoh 1979-yilda mamlakatdan qochib ketgan⁵⁶.

Ikki hokimiyatchilikka 1979-yil 9-10-fevralda Tehronda bo'lgan qurolli qo'zg'olon nuqta qo'ydi. Buning uchun shoh gvardiyasi o'taydini poytaxt yaqinidagi aviatsiya bazasi xizmatchilariga qilgan hujumi turki bo'ldi. Tehron ortidan qurolli qo'zg'olon ko'pchilik viloyatlar markazlarini qamrab oldi. 11-fevral kuni Oliy harbiy kengash o'zining betarafligini e'lon qildi. Qo'shinlarga oz kazarmalariga qaytishga buyruq berildi. Shu orada Baxtiyor mamlakatni tark etdi. Shoh tarafdorlarining so'nggi qarshilik ko'rsatish o'choqlari 12-fevral kuni ertalab bostirildi.

Shunday qilib, islom inqilobi o'tkazilgan shoh inqilobining barbod bo'lishi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, uni o'tkazar ekanlar, shoh va uning atrofida gilar va amerika maslahatchilari zig'ircha bo'lsa-da, na xalq bilan, na uning qadriyatlarini va urf-odatlarini, ildizlarini, ko'p ming-yillik tarixiga borib taqaladigan an'analari bilan hisoblashmadilar. Biroq xalqqa bir hovuch kishilar- chayqovchi, amaldorlarni haddan tashqari boyishi va mehnat ahli- dehqonlar omunasi, mayda tadbirkorlarni qashshoqlashuvi, xonavayron bo'lishiga olib kelgan islohotlar jabrini tortishga to'g'ri keldi. Dengiz ortidan kelganlar (avvalo amerikaliklar) eronliklarni siqib qo'ya boshladilar. Ahloq va ma'naviyatni umumiy tushkunlikka uchrashi yuzaga kelgan vaziyatni yanada keskinlashtirayotgan edi. Mamlakatda ijtimoiy portlash muqarrar bo'lib qolgan, ruhoniyyat esa undan ustalik bilan foydalandi.

Eron islom inqilobining quyidagicha: xarakteri, harakatlantiruvchi kuchlari va kurash usullariga ko'ra xalq inqilobi, asosiy yo'nalishiga ko'ra monarxiyaga, imperiyachilikka, Amerikaga qarshi, ijtimoiy mohiyatiga ko'ra burjua (muayyan darajada antikapitalistik tendensiyadagi), ruhoniyyatning rahbarlik roli va tashkiliy-ma'kuraviy asosiga ko'ra islom inqilobi deb baholash mumkin bo'ladi.

⁵⁶ *Worlds Together, Worlds Apart* W.W. Norton & COMPANY New York, London, 2011, p. 816.

Hokimiyat tepasiga kelgan shia ruhoniylari inqilob davrida yuzaga kelgan tashkilotlarni mohirlik bilan o'z tayanchiga aylantira oldi. Hududiy islom qo'mitalarining pozitsiyalari oshkorlashib, inqilobiy sudlar islom inqilobiy tribunallariga aylandilar. Dinga xizmat qiluvchilar o'zlarining qurolli tayanchlari sifatida islom inqilobiy qo'riqchilar korpusini tuzdilar. Saqlanib qolgan politsiya va jandarmeriya organlari va shuningdek, armiya ularning nazorati ostiga tushib qoldi. Korxona va muassasalarda vujudga kelgan o'z-o'zini boshqarish organlari mullalar rahbarlik qiladigan, tadbirkorlar ishtirok etadigan islom qo'mitalari qilib qayta o'zgartirildilar. Ular masjidlar qoshidagi hududiy qo'mitalar bilan birgalikda yangi rejimning quyi bazasini tashkil etdilar.

1979-yil 1-aprelda Eron Islom Respublikasi (EIR) deb e'lon qilindi. 1979-yilning dekabrda bo'lgan referendum natijasida islom ulamolari tomonidan ishlab chiqilgan EIR konstitutsiyasi tasdiqlandi.

Konstitutsiyada mamlakatda boshqaruvning islom obrazi velayate-fakix joriy qilinishi takidlanadi, dunyo ustidan mutloq hokimiyat Ollohga tegishli ekanligi e'lon qilinadi. Davlat tepasida hokimiyatning uch tarmog'i ustidan keng vakolatlarga ega bo'lgan, shu jumladan umumxalq tomonidan saylangan prezidentni almashtirish huquqiga ega bo'lgan, bolalik chog'ida IX asrda sirli tarzda g'oyib bo'lgan, Muhammad payg'ambarning bevosita avlodi bo'lgan o'n ikkinchi imomga noiblik vazifasini bajaruvchi rahbar turadi.

Parlament ustidan nazorat uchun, yarim tarkibini rahbar-Humayniy tayinlaydigan kuzatuvchi kengash tuzildi. Kengashga majlis tomonidan qabul qilinadigan qonunlarni islom va konstitutsiyaga muvofiqligini kuzatib borish vakolati berildi. Bundan tashqari Humayniy urush e'lon qilish, sulh tuzish, safarbarlik o'tkazish huquqlarini oldi. U qurolli kuchlarning oliy bosh qo'mondoni ham bo'lib qoldi.

Respublikada teokratik organlar bilan bir qatorda aynan faoliyat sohasi teokratik strukturalar bilan birmuncha siqib qo'yilgan hokimiyatning respublika organlari ham (prezident, hukumat, majlis) yuzaga keltirildi.

Islom respublikachilar partiyasi (IRP) Humayniyning qo'llab-quvvatlashi sharofati bilan mamlakatda amalda hukmron partiya bo'lib qoldi. Bazarganning 1979-yil oxirida hukumat boshlig'i vazifasidan bo'shatilishi va Eronning birinchi prezidenti Banisadrning 1981-yil yozidagi iste'folari Islom respublikachilar partiyasi liderlarining pozitsiyasi kuchayganligi va hokimiyatdan mo'tadil-liberal yo'l tarafdorlarini chetlashtirganligidan dalolat berardi. Shundan so'ng islomiy

hokimiyat ma'murlari so'l radikal kuchlar pozitsiyalariga qarshi hujum boshladilar. Shia ruhoniylari tomonidan hokimiyatni zo'rlik bilan egallab olinishidan norozi bo'lgan siyosiy harakatlardan har biri o'ziga o'xshaganlardan mustaqil holda harakat qildi va oqibatda bitta-bitta yo'q qilib yuborildi.

Eron Islom Respublikasi uchun Iroq bilan sakkiz yil davom etgan (1980-1988-yillarda) urush katta mashaqqatlar, kulfatlar keltirdi. To'satdan va ommaviy tarzda Iroq tomonidan tashqi dunyodan maxfiy ravishda yaratilgan o'rtacha olislikka uchiriladigan raketalar va kimyoviy qurollarni qo'llanilishi va shuningdek, Eron resurslarini og'ir ahvolga tushib qolishi Humayniyni urushni to'xtatishga va Iroq bilan yarashish haqida qaror qabul qilishga undadi. Urush Eron uchun (BMT mutaxassislarning bergan bahosiga ko'ra) 102-103 mlrd. dollarga tushdi.

Eron 1990-2000-yillarning boshlarida

1988-yilning avgustiga, urushning tugash vaqtiga kelganda hukmron doiralarda ikki oqimga: pragmatiklar va ortodoksallarga bo'linish sodir bo'ldi. Ortodoksal qanot vakillari qattiq markazlashtirilgan, davlat nazorati ostida bo'lgan iqtisodiyot, yirik xususiy sarmoyani cheklash, iqtisodiy avtorkiya va mamlakatni tashqi dunyodan (ayniqsa g'arbdan) ajratib qo'yish (tavhid iqtisodiyoti), hayotning barcha sohalarini islamlashtirish, barcha vositalar bilan jahon imperiya kuchlariga, yanada kengroq ko'lamda barcha nomusulmon dunyosiga qarshi kurash yo'lini ilgari surildi.

Prezident Xoshimiy Rafsanjoni rahbarligidagi pragmatiklar esa, mamlakatni tiklash vazifasini chet el sarmoyasini jalb etishsiz, urush davrida vayron bo'lganlari o'rniga import uskunalarni sotib olishsiz, chet ellik mutaxassislarni jalb qilishsiz hal etib bo'lmashligini anglab yetdilar. Ular davlat sektori obyektlarining salmoqli qismini keng privatizatsiya (davlat tasarrufidan chiqarish) qilishni, xususiy sarmoyani rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratishni, tashqi dunyo bilan aloqalarni kengaytirishni, (shu jumladan g'arb dunyosi bilan) jahon maydonida va chet el investorlari ko'z o'ngida mamlakatni bir qadar o'ziga jalb qiluvchi imidjini shakllantirish maqsadida islomiy talablarni yumshatish, muayyan darajada ijtimoiy-siyosiy strukturani erkinlashtirishni (usiz bozor iqtisodiyoti yo'lida muvaffaqiyatli harakatlanish mumkin emas) taklif qildilar. Bundan tashqari pragmatiklar ilgari siyosiy-iqtisodiy tizimni o'zgarmagan shaklda saqlab turish jamiyatni turg'unlikka, belgilari zaif

bo'lsa-da, namoyon bo'lib kelayotgan ijtimoiy portlashlarga olib kelishini tushunib yetdilar.

Hukmron ruhoniyyat ichki kelishmovchiliklar butun keskinligi sharoitida, barcha hollarda, o'ziga xos tabaqaviy-korporativ birdamlikni saqlagan holda, ishini hech qachon o'zining saflarida bo'linish bo'lishigacha olib bormadi.

O'z o'limidan sal oldinroq Humayniy (1989-yil) kuzatuv kengashi bilan Vazirlar Mahkamasi o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni hukumat faoliyatidagi mustaqillikni oshirish foydasiga qayta ko'rib chiqishga rozi bo'lgan edi. Konstitutsiyaning yangi tahriri bo'yicha eng muhim o'zgarishlar bosh vazir lavozimini tugatilishi, hukumat nufuzi va prezident rolini oshirishdan iborat bo'ldi.

Shuningdek, iqtisodiy siyosat ham qayta ko'rib chiqildi. Narh-navoni erkinlashtirish, zarar ko'rib ishlayotgan davlat korxonalariga dotatsiya berishdan voz kechish, davlat kompaniyalari bir qismini davlat tasarrufidan chiqarish, erkin iqtisodiy zonalar tashkil etish, chet el sarmoyalarini jalb etish, valyuta siyosatini erkinlashtirish va yagona valyuta kursiga o'tish, import-eksport operatsiyalari ustidan nazoratni bo'shashtirish choralari Eronni rivojlanishning bozor modeliga o'tishga intilayotganini bildirar edi. Bu model uning tarafdorlari tomonidan islom iqtisodiyoti deb atalib, yaxshi natijalar bera boshladi. 1990-yilda qabul qilingan rivojlanishning birinchi besh-yilligi agar-yiliga YalM (yalpi ichki mahsulot)ni 6,5 foizdan o'sishini ta'minlagan bo'lsa, ikkinchi besh-yillikda esa bu ko'rsatkich kamida 10 foizni tashkil etadi. Bu yillarda davlat byudjeti kamomadi (defitsit) 50 foizdan 0,5 foizgacha kamayib bordi. 1996-1997-yillarda sarmoya kiritish me'yori 23,7 foizni tashkil etdi. Bu ko'rsatkich YalMning deyarli to'rttdan bir qismi iqtisodiyotga investitsiya qilinayotganligini, Eronda o'ziga jalb qiluvchi investitsion muhit yaratilayotganligini bildirar edi. Kambag'allik darajasi aholi umumiy soning 47 foizidan 17 foizigacha kamayib bordi. Eronda 1989-yillarda po'lat ishlab chiqarish 1,5 mln. tonnadan 6 mln. tonnaga, mis ishlab chiqarish 350 foizga, alyuminiy ikki baravarga ko'paydi. Mashinasozlik va harbiy texnika ishlab chiqarish jadallik bilan rivojlandi.

Aftidan, eng katta o'zgarishlar Eronning tashqi dunyo bilan munosabatlarida ro'y berdi. 1997-yili saylangan prezident Muhammad Hotamiy islom inqilobini eksport qilish g'oyasidan, sivilizatsiyalarning muloqoti zarurligi haqidagi yangi formulani ilgari surdi. Hotamiy tashqi siyosatda AQSH va G'arbiy Yevropa bilan munosabatlarda keskinlikni pasatirishga intildi. Biroq Hotamiyning Eron bilan AQSH o'rtasidagi

norasmiy aloqalarni kengaytirishga chaqirganidan so'ng Eron Islom Respublikasining ma'naviy yetakchisi Ali Humayniy bu masalalarga aniqlik kiritib: "Amerika Eron uchun birinchi darajali dushman edi va shunday bo'lib qoladi,"- degan edi.

Eron rahbariyati Rossiya bilan hamkorlikni faol tarzda olib bormoqda. Rossiya Eronga ximiya sanoatini, atom energetikasini rivojlantirishga yordam ko'rsatmoqda, shuningdek mamlakat armiyasini modernizatsiyalashda zamonaviy qurol, aslahalar yetkazib bermoqda.

Keyingi vaqtda Eron Markaziy Osiyo respublikalari - Turkmaniston, O'zbekiston, Qozog'iston, Tojikiston, Qirg'iziston bilan iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirishga intilmoqda. 1996-yili Mashhad (Eron) va Saraxs (Turkmaniston) o'rtasidagi temir yo'l qurilishi tugallandi, bu yo'l mazkur respublikalarni Fors qo'ltig'iga olib chiqdi. Eron va Markaziy Osiyo respublikalarining o'zaro hamkorligi Eronning iqtisodiy taraqqiyotida yangi imkoniyatlar eshigini ochishi mumkin.

MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Eronda Rizoshox Pahlaviy boshqaruvi qanday o'zgarishlarga olib keldi?
2. Ikkinchi jahon urushidan keyin Eronda siyosiy vaziyatning keskinlashuvi sabablari nimada edi?
3. "Oq inqilob" davrida Eronda qanday o'zgarishlar sodir bo'ldi?
4. Eronda islom inqilobi uning ichki va tashqi ahvoliga qanday ta'sir ko'rsatdi?
5. Eronning hozirgi muammolari haqida fikr yuriting.

AFG'ONISTON

Ikkinchi jahon urushidan so'ng Afg'onistondagi ijtimoiy-iqtisodiy ahvol

Ikkinchi jahon urushining oxiriga kelganda Afg'oniston qoloq agrar mamlakatligicha qolmoqda edi. Ishlanadigan yerlarning 75 foizi yirik zamindorlarga tegishli bo'lib, ular odatda o'zlari xo'jalik yuritmay yerni dehqonlarga asoratli shartlar bilan ijaraga berar edilar. Chorva mollarning yirik egalari yaylovlarning katta qismini va chorva mollarini o'z qo'lida to'plagan edilar.

Afg'oniston aholisining keng qatlamlari ahvolini yomonlashuvi sharoitida mamlakatda ichki siyosiy vaziyat keskinlashdi. Bu esa 1946-yilda hukumat almashinuvi zaruriyatini keltirib chiqardi. Iste'foga chiqqan Muhammad Xoshim o'rniga uning ukasi Shoh Mahmud hukumat rahbari (shohning amakisi) lavozimini egalladi.

Mamlakatda dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlarini xorijsa chiqarish chetdan keltiriladigan tovarlar qiymatini qoplashning yagona manbai edi. Tamaki savdo mahalliy yirik sarmoyadorlarni asosiy faoliyat sohasi bo'lib, ular keng imtiyozlardan foydalanar edilar. Ommaviy iste'mol tovarlarini ishlab chiqarishda hunarmandchilik hamon asosiy o'rinni egallardi. Kompaniyalarga birlashgan mahalliy yirik sarmoya Afg'onistonning rivojlangan davlatlar bilan iqtisodiy munosabatlari xarakterini o'z foydasiga tubdan o'zgartirishga qodir emas edi. Garchi hukumat eksportni rag'batlantirishga intilganiga qaramay, importning umumiy salmog'i muntazam oshib bordi. Sanoat qurilishining qamrovi va sur'atlari yetarli emasligicha qolmoqda edi.

Urushdan keyingi davrda g'arb davlatlari, birinchi navbatda AQSH Afg'onistonda ekspansiyani kuchaytirdi. Afg'on tashqi savdosidagi o'z pozitsiyalaridan foydalanib, AQSH 1946-yili Afg'onistonga Amerika kompaniyasi "Morrison-Nadsen" bilan mamlakat janubida irrigatsiya tarmoqlari va yo'llar qurilishi haqidagi ahdlashuvni qabul qildiradi. Belgilangan muddatga (1949-yil) kompaniya shartnomada belgilangan qurilish ishlarini tugata olmaydi va afg'on hukumatidan qo'shimcha mablag'lar talab qiladi. natijada Afg'oniston AQSHdan qarz (zaym) olishga majbur bo'ladi.

1949- va 1954-yillarda berilgan Amerika zaymlari (umumiy qiymati 39,5 mln.dollar) Qobul ro'znomasi "Anis" yozganidek, mamlakatning "qo'l va oyog'ini bog'lab", Afg'oniston uchun qulay bo'lmagan

sharoitlarda berilgan edi. Shuningdek, bu vaqtda Afg'onistonning AQSHga eksport miqdori qisqaradi, bu esa mamlakat g'aznasiga valyuta tushumlarini kamayishiga olib keladi. 1951- va 1953-yillarda AQSH Afg'oniston bilan "texnik hamkorlik" deb atalgan bitim tuzadi.

Urushdan keyingi yillarda Afg'oniston umuman olganda o'tkir iqtisodiy qiyinchiliklarni o'z boshidan kechirar, bular esa mamlakatda ijtimoiy ziddiyatlarni keskinlashtirar edi. 12 mln. aholining asosiy qismi (90 foizi) dehqonlardan iborat bo'lib, qishloqda yarim feodal munosabatlar dehqonlarni zamindorlarning yerlarini tobora yomonlashib borayotgan asoratli ijara sharoitlarida ishlashga majbur etardi. Chorvador ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi qabilalarda (2 mln dan ortiq) ishlab chiqarish munosabatlarining nihoyatda qoloq shakllari va urug'chilik qoldiqlari saqlangan bo'lib, ayni vaqtda mamlakatda uncha ko'p bo'lmagan o'ziga to'q dehqonlar qatlami qishloq burjuaziyasi - quloqlarga aylanmoqda edi.

Afg'onistonda sanoat ishchilari ko'p sonli bo'lmay, ular siyosiy kurashda ishtirok etmas, ularning norozilik chiqishlari faqat iqtisodiy ahamiyat kasb etardi. Yarim feodal, yirik zamindorlik yer egaligi bilan yaqin aloqada bo'lgan yirik afg'on sarmoyasi mayda va o'rta burjuaziya manfaatlarini kamsitar edi. Buning asosida urushdan keyingi yillarda shirkatlar zo'ravonligidan va yirik sarmoya hamda katta yer egalari qo'lida butun hokimiyatni to'planib qolganidan norozi bo'lgan afg'on burjuaziyasi qarashlarini ifodalagan ijtimoiy oqimlar shakllandi.

1947-yilda "Uyg'onayotgan yoshlar" deb atalgan harakat paydo bo'ldi. Mazkur harakat asosida vujudga kelgan siyosiy guruhlar dasturiy hujjatlarida burjua-demokratik xarakterdagi talablar ilgari surildi. Ular 1952-yili navbatdagi chaqiriq Xalq kengashiga deputatlar sayloviga tayyorgarlik va uni o'tkazish davrida oshkora shakllarda namoyon bo'ldi. Saylov o'tkazish tartiblaridan norozi bo'lgan muholidatchi oqimlar qatnashchilari 1952-yil mayida Qobulda namoyish o'tkazdilar. Shundan keyin hokimiyat tomonidan qatag'onlar boshlandi.

Yirik zamindorlar va katta sarmoya blokidan iborat Afg'oniston hukmron doiralarning ichki siyosati uning mamlakatda iqtisodiy va siyosiy pozitsiyalarini mustahkamlashga qaratiladi. Shu bilan birga urushdan keyingi dastlabki-yillardayoq o'sib ketgan ijtimoiy ziddiyatlarni yumshatishga urinib ko'rilgan edi. 1947-1948-yillarda tashqi savdodagi shirkatlarning ba'zi monopol huquqlari rasman bekor qilinadi. Biroq iqtisodiy qayta o'zgartirishlarining keng dasturi bilan mustahkamlanmagan alohida tadbirlar ijtimoiy muammolarni hal qila olmas edi.

1945-1960-yillarda Afg'onistonning tashqi siyosati

Afg'onistonning mustaqil rivojlanish manfaatlari, rivojlangan davlatlarning mustamlakachilik intilishlariga qarshi kurashish tinchlikparvar tashqi siyosat o'tkazishni zarur qilib qo'yardi. Urushdan keyingi dastlabki davrdagi Afg'onistonning tashqi siyosati asosini betaraflik (neytralitet) siyosati tashkil etdi. Shunga qaramay, imperiya davlatlari bu mamlakatni o'zlarining harbiy siyosiy doiralari tortishga intildilar. Buning uchun Pushtuniston masalasidagi Afg'on-Pokiston ziddiyatlaridan foydalanmoqchi bo'ldilar.

Afg'oniston-Pokiston munosabatlari ayniqsa 1955-yili afg'on tovarlarini Pokiston hududi orqali tranzitini yopilishi munosabati bilan keskinlashdi. Bu hol amalda Afg'onistonning iqtisodiy qamal qilinishini bildirar edi. Bunday sharoitda Afg'oniston sobiq SSSR bilan tranzit haqida (1955-yil) bitim imzolaydi.

1955-yil noyabrda Qobul shahrida yig'ilgan Katta jirga Pushtuniston xalqlarning adolatli talablarini qo'llab-quvvatlashini bildirdi, shuningdek Pokistonda g'arb davlatlarining harbiy chora-tadbirlari munosabati bilan Afg'oniston suverenitetini himoya qilish uchun uning mudofaa qobiliyatini mustahkamlash zarurligini ta'kidladi.

1956-1958-yillardagi Pushtuniston muammosi bo'yicha Afg'oniston-Pokiston muzokaralari natija bermadi. 1961-yil sentyabrda Pokiston hududidagi afg'on elchixonalari va savdo agentliklarining yopilishi munosabati bilan Afg'oniston va Pokiston o'rtasidagi diplomatik munosabatlar uzildi. 1963-yil mayidagina Eron shohi vositachiligida ikki mamlakat o'rtasidagi diplomatik munosabatlar va savdo-iqtisodiy aloqalarni tiklash haqida kelishuvga erishildi.

1946-yildan BMT a'zosi bo'lgan Afg'oniston Osiyo va Afrikaning mustamlakachilikka qat'iy qarshi chiqayotgan mamlakatlari sirasiga kirardi. Afg'on hukumati bir necha marta mustamlaka zulmiga qarshi kurash olib borayotgan xalqlar bilan birdamligini e'lon qiladi, u shuningdek dunyoda yadro qurolini ta'qiqlash, umumiy qurolsizlanish to'g'risidagi takliflarni qo'llab-quvvatlashini bildiradi.

XX asr 50-60-yillarida Afg'onistondagi ijtimoiy-iqtisodiy ahvol. Ijtimoiy ziddiyatlarning o'sib borishi

Ijtimoiy norozilik o'sib borayotgan 1953-yil sharoitida hukumatni shohning amakivachchasi, tajribali siyosatchi Muhammad Dovud boshqarardi. Dovud hukumati mamlakatni iqtisodiy rivojlanishiga juda katta ahamiyat berib, boshqariladigan iqtisodiyot siyosatini e'lon qiladi. Uning doirasida davlat-kapitalistik tipidagi muhim qayta o'zgarishlar, jumladan tashqi savdo ustidan nazoratni kuchaytirish, yangi banklar, shuningdek kredit kooperativlari tashkil qilish yo'li bilan kredit tizimini kengaytirish, davlatning ishtiroki sharoitidagi kredit qurilishi dasturini kengaytirish ishlari amalga oshirildi.

Afg'onistonda 1960-yillarning boshlarida amalga oshirilgan iqtisodiy chora-tadbirlar jamiyat hayotidagi patriarxal-feodal sarqitlarni barham topishiga ko'maklashar edi. Fabrika-zavod ishlab chiqarishi va qurilishni sezilarli darajada o'sishi yollanma mehnat bazasini kengaytirdi, iqtisodiy rayonlarni shakllanishini, umummilliy bozorni yuzaga kelishini jadallashtirdi. Ayni vaqtda mamlakatni kapitalistik evolyusiyasi ijtimoiy ziddiyatlarni chuqurlashib borishi bilan tasniflanadi.

Muhammad Dovud hukumati o'rniga hokimiyatga ilgari tog' ishlari va sanoat vaziri lavozimida bo'lgan Muhammad Yusuf boshchiligidagi yangi Vazirlar Mahkamasi keldi. Iqtisodiy siyosatda o'zgarish bo'lmadi, boshqariladigan iqtisod siyosatining to'g'riligi va bundan buyon ham uni amalga oshirilishini davom ettirish haqida e'lon qilindi. Davlat boshqaruvi tizimida birmuncha o'zgarishlar yasash, yangi konstitutsiyani ishlab chiqish va qabul qilish bo'yicha ko'rilgan chora-tadbirlar hukumat faoliyatining ustuvor yo'nalishlari bo'lib qoldi.

Afg'onistonning yangi konstitutsiyasi loyihasi 1964-yilning sentabrida bo'lgan Loya jirg'aning (milliy, so'zma-so'z ma'nosi vakillik syezdi) yig'ilishida tasdiqlanadi, oktabr oyida esa qirol tomonidan imzolanadi va kuchga kiradi. Yangi konstitutsiya Afg'onistonning konstitutsion-monarxiya tuzumini tasdiqladi, shohning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi, sud hokimiyati sohasidagi oliy vakolatlarini e'tirof etdi. Ammo endilikda qirol oilasi a'zolariga Parlamentda va Oliy sudda rasmiy lavozimlarni egallash ta'qiqlab qo'yildi. Asosiy qonunning oldingisidan eng muhim farqi ham shunda bo'lib, Afg'oniston fuqarolariga bir qator huquqlar: so'z, matbuot, yig'ilishlar qilish erkinligi berildi, qonun oldida fuqarolarning tengligi e'lon qilindi.

Mamlakatning 4-yilga saylanadigan deputatlardan iborat quyi palata (Xalq kengashi) va tarkibini uchdan ikki qismi deputatlar ichidan bevosita qirol tomonidan tayinlanadigan va uchdan bir qismi to'g'ridan-to'g'ri saylovlar asosida shakllantiriladigan yuqori palata (senat) dan tarkib topgan ikki palatali parlament tuzildi. Konstitutsiyaga ko'ra qirol parlamentni tarqatib yuborish huquqiga ega bo'lib, hukumat o'z navbatida xalq kengashiga hisob berishi lozim edi.

Konstitutsiya tomonidan mamlakat fuqarolariga berilgan jamoat tashkilotlari va siyosiy partiyalarni, ularning faoliyatlari asosiy qonun qoidalariga zid kelmasa tuzish huquqi, Afg'onistonning siyosiy hayoti uchun prinsipial jihatdan yangi hodisa edi.

Biroq ichki siyosiy vaziyatni to'satdan keskinlashtiruvchi kutilmagan holatlar yuzaga keladi. Poytaxt jamoatchiligi, ayniqsa uning radikal kayfiyatdagi qismi siyosiy islohotlarning cheklanganligiga, ayniqsa e'lon qilingan huquq va erkinliklarning salmoqli qismi qog'ozda qolib ketayotganligiga qarshi o'z noroziligini bildiradi. 1965-yilning oktyabrida ko'p kishilik norozilik namoyishlari ro'y beradi. Hokimiyat kuch ishlatadi. Namoyishchilarni tarqatib yuborish chog'ida ko'plab qurbonlar bo'ladi.

Shu orada mamlakat parlamenti siyosiy partiyalar haqidagi qonun loyihasini uzoq vaqt davomida arang tasdiqladi. Biroq u qirol tomonidan tasdiqlanmay qolaverdi. Shunda 1960-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab tuzila boshlagan siyosiy partiya va tashkilotlar amalda mamlakat oliy hokimiyati irodasiga zid tarzda yashirin yoki yarim oshkora sharoitlarda faoliyat ko'rsatdilar. Har holda parlamentda hayotga tadbiq qilingan yagona narsa bu matbuot haqidagi yangi qonunning (1965-yili) qabul qilinishi bo'ldi. Mamlakatda xususiy to'znoma va jurnallar chiqa boradi. 1973-yilga kelganda ularning soni 26 taga yetgan edi.

1960-yillarning o'rtalaridan 1970-yillarning boshlarigacha bo'lgan davr afg'on jamiyatiga arzigulik o'zgarishlar olib kelmadi, holbuki bunday o'zgarishlar mamlakatda ijtimoiy-iqtisodiy ahvolni yaxshilashga, undagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatni barqarorlashuviga imkon bergan bo'lur edi. Taassufki, bunday o'zgarishlar sodir bo'lmadi. Mamlakatda umummilliy inqirozning belgilari yaqqol ko'zga tashlanib qolgan edi.

Monarxiyaga qarshi 1973-yilgi to'ntarish

Afg'on jamiyatining ijtimoiy kuchlarini siyosiy lashuvi jarayoni bu vaqtga kelib tugallangan shaklga ega bo'ladi, siyosiy partiyalar, tashkilot va harakatlar tashkil topishi nihoyasiga yetadi. 1965-yilning yanvarida bir

qator marksistik ruhdagi to'garaklar va boshqa sotsialistik guruhlarini qo'shilishi asosida Afg'oniston Xalq-Demokratik partiyasi tuziladi. 1965-yilning I-yanvarida bo'lib o'tgan I (ta'sis) syezdida 7 kishidan iborat partiyaning oliy rahbariyati saylanadi. AXDPning bosh kotibi Nurmuhammad Taraqqiy, uning o'rinbosari Babrak Karmal bo'ldilar. 1966-yilning aprelida AXDP rahbariyati o'zining matbuot organi - "Xalq" ro'znomasiga asos soladi. Uning birinchi sonlari sahifalari partiya dasturini bayon qilishga bag'ishlanadi. AXDP o'zining pirovard maqsadi sifatida yangi sotsialistik jamiyat qurishni e'lon qiladi. Biroq 1966-yilning mayidayoq hukumat qarori bilan "Xalq" ro'znomasini bundan buyon chiqarilishi ta'qiqlab qo'yiladi. Shunga qaramay, AXDP tarafdorlari va bu partiya xayrixohlik bildiruvchilar talabalar tashkilotlari orasida, armiya bo'linmalari va boshqa joylarda boshlang'ich tashkilotlarning keng tarmog'ini yaratadilar. Mamlakatda boshqa tashkilotlar ham, jumladan jamoachilik-maochilik "Shaolen javid" ("Abadiy gulxan") tashkiloti, sotsial-demokratik, aqidaparastlik ruhidagi "Musulmon birodarlari", "Musulmon yoshlari" va boshqa tashkilotlar tuziladi.

Jamiyatning bundan buyon ichki siyosiy boshboshdoqligini oldini olishga qurbi yetmay qolgan mamlakatning hukmron doiralari hukumatparast Ilg'or demokratlar partiyasini (IDP) tuzishga urunib ko'rdilar. Islom tamoyillari yo'lida, konstitutsion monarxiya, millatparvarlik va sotsializm uchun kurash partiyaning maqsadi deb e'lon qilindi.

Biroq bu partiyaning dasturi jamiyatda aks sado bermadi. Amalda IDP partiya darajasiga yeta olmay, bor yo'g'i bosh vazir M.X.Mayvandvalga shaxsan sodiq kishilar guruhidan iborat bo'ldi xolos. 1967-yili kuzida uning iste'fosi bilan IDP ham barham topdi.

M.X.Mayvandvaldan so'ng bosh vazir lavozimini 1973-yilgi harbiy davlat to'ntarishiga qadar navbatma-navbat uch kishi egalladilar. Nur Ahmad Ettemadi 1967-1971-yillarda, Abdul Zohir 1971-1972-yillarda, Muso Shafiq 1972-1973-yillarda hukumatni boshqardilar. Gap shundaki, Afg'onistonda yuzaga kelgan hokimiyat strukturasida bosh vazirning vakolatlari real siyosiy ahamiyatga ega emas, binobarin uning tayinlanishi shaxsan qirol tomonidan amalga oshiriladi, shuning uchun xatto bosh vazirlar ichida islohotchilik kayfiyatida bo'lgan arboblarning ham qo'llari amalda bog'langan edi. Siyosiy yuqori qatlamdan bo'lgan ba'zi bir arboblarda tobora hokimiyat rejimini va umuman boshqaruv shaklini o'zgartirish fikriga kela boradilar. Ijtimoiy inqiroz sharoitida, hokimiyatni "quyidan" egallab olish (Afg'oniston tarixida bunday holat yuz bergan edi)

imkoniyatlarini oldini olish maqsadida almashtirishga mahkum bo'lgan rejimni tugatish bo'yicha vazifani armiya o'z zimmasiga oladi.

1973-yilning 16-iyulidan 17-iyuliga o'tar kechasi qirol oilasi a'zolaridan bo'lgan sobiq bosh vazir Muhammad Dovud boshchiligidagi bir guruh zobitlar qon to'kmasdan davlat to'ntarishini amalga oshirdilar. Monarxiya tuzumi bekor qilinib, Afg'oniston Respublika deb e'lon qilinadi.

Deyarli 40-yildan ortiq vaqt hokimiyat tepasida bo'lgan sobiq qirol Muhammad Zohir-shoh davlat to'ntarishi sodir bo'lgan vaqtda Italiyada bo'lib, u bir oydan so'ng taxtdan voz kechadi.

Mamlakatda davlat hokimiyatining oliy organi Respublika Markaziy Qo'mitasi (RMQ) bo'lib qoladi. Unga asosan to'ntarish rahbarlari va bevosita ishtirokchilari-zobitlar kiradilar.

1973-1978-yillarda Afg'oniston. Savr inqilobi

1973-yilning avgustida birinchi respublika hukumati shakllantiriladi, RMQ qarori bilan Muhammad Dovud bosh vazir va davlat boshlig'i bo'lib qoladi. Hukumatning mamlakatda iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy hayotni qayta tashkil qilish bo'yicha ilk qadamlari jamoatchilik keng qatlamlari orasida ma'qullanadi. Poraxo'rlik va chayqovchilik bilan kurash, ishchi va mayda xizmatchilarning ahvolini birmuncha yaxshilash, mahalliy tadbirkorlikka nisbatan imtiyozli soliq tizimini joriy qilish bo'yicha chora-tadbirlar amalga oshiriladi.

Yer islohoti haqida qonun qabul qilinib, unga ko'ra yirik yer egaligi sug'oriladigan yerlarda 20 gektar bilan cheklab qo'yildi. Bundan ortiqcha yerlar musodara qilinib, sotib olish sharti bilan dehqonlarga taqsimlab berildi. Biroq umuman olganda yerni 5 ming oiladan oshiqroq ya'ni barcha afg'on dehqonlar ommasining taxnunan 1 foizini tashkil etgan dehqon xo'jaliklari qo'lga kiritishga muvaffaq bo'ldilar. Maorif va ta'lim tizimi qayta tashkil qilindi.

Biroq bir qancha vaqt o'tgandan so'ng Muhammad Dovud e'lon qilingan Afg'onistonni ijtimoiy va demokratik qayta qurish yo'lini taftish qila boshlaydi. 1974-yildan boshlab Vazirlar Mahkamasi tarkibidan so'l kuchlar vakillari, eng avvalo AXDP a'zolari chetlashtirildilar O'ng va konservativ kuchlar vakillarining siyosiy roli va ta'siri sezilarli darajada kuchayadi. Ijtimoiy dasturlarni bajarish va yer islohotini amalga oshirish yo'lidano qaytiladi.

Muhammad Dovudning mamlakatda shaxsiy hokimiyat o'rnatish yo'liga kirayotgani tobora ayon bo'la boradi. U davlat va hukumat boshlig'i bo'lishi bilan birga tashqi ishlar va mudofaa vaziri lavozimlarini ham egallab oladi. 1976-yili u tomonidan hukumat partiyasini tuzish g'oyasi ilgari surildi. Shu-yil oxiriga kelib bunday partiya tashkil qilinadi va u "Milliy inqilob partiyasi" nomini oladi. Partiyaning rahbar organi Muhammad Dovudga eng yaqin bo'lgan 5 vazirdan iborat bo'ladi. Faqat shu partiyagina mamlakatdagi siyosiy faoliyatga monopol huquqqa ega bo'lgan edi.

Respublika hokimiyati strukturasi tadrijiy rivojlanishida 1977-yilning yanvarida Loya Jirg'a tomonidan Muhammad Dovudni prezident etib saylanishi muhim ahamiyatga ega bo'ldi, binobarin u tomonidan qabul qilingan Muhammad Dovud konstitutsiyasining butun mazmuni respublika prezidentini Afg'onistonning yakka-yugona hukmdoriga aylantirgan edi.

Bunda bir tomondan fuqarolarning huquq va erkinliklari e'lon qilinsa, ikkinchi tomondan fuqarolar jamoat tashkilotlariga uyushish, kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar tuzish huquqlaridan mahrum etilgandilar. So'z va matbuot erkinliklari ham davlat organlaridan oldindan ruxsat olish tartiblari bilan amalda cheklab qo'yiladi.

1978-yilga kelib mamlakatda ichki siyosiy vaziyat keskin tarzda chigallasha boradi. Hukumat uchun mamlakatdagi umumiy vaziyat ham noqulay bo'lib, aholining norozilik chiqishlari, pushtun qabilalarining isyonlari tez-tez ro'y berib turadigan hodisalar bo'lib qoladi. Aholini politsiya va armiya bo'linmalari bilan to'qnashuvlari, binolarni yondirib yuborish, yo'llarda talon-tarojliklar, terroristik aktlar tobora ko'p sodir bo'lib bormoqda edi. Dovud rejimi muholifat kuchlarga qarshi to'g'ridan-to'g'ri qatag'onlar yo'liga o'tadi. 1978-yil 17-aprelida AXDP rahbarlaridan biri Mir Akbar Xaybarning o'ldirilishi pishib yetilgan inqirozning natijasi bo'ldi. Uni dafn etish marosimi siyosiy namoyishga aylanib ketdi. Hukumat so'l muxofilatchilar, birinchi galda AXDPning taniqli arboblari qatag'on qilishga qaror qiladi, 25 aprelda uning o'nlab a'zolari, jumladan partiyaning rahbarlari N.M.Taraqqiy va Babrak Karmallar qamoqqa olindilar. Ozodlikda qolgan AXDP a'zolariga qurolli qo'zg'olon ko'tarish haqida xabar keladi. Afg'on armiyasining bir necha bataleonlari prezident Muhammad Dovud qarorgohiga va hukumat uyiga hujum qildilar. Avj olib ketgan jang harakatlari chog'ida Muhammad Dovud o'ldiriladi. Bu hodisa 1978-yilning 27 aprelda yuz beradi.

Mudhish oqibatlari bilan bir necha-yillar asoratli kechgan Aprel inqilobi shunday sodir bo'lgan edi.

Afg'oniston Demokratik Respublikasi. AXDP boshqaruvi

Qamoqdan ozod qilinganlaridan so'ng AXDP rahbarlari hokimiyatni o'z qo'llariga oladilar. Muhammad Dovud hokimiyati chetlashtirilgan kunning ertasiga, mamlakatning oliy organi bo'lib qolgan Inqilobiy kengash (IK) va shuningdek, yangi hukumat shakllantirildi. Inqilobiy kengash raisi va ayni vaqtda bosh vazir etib Nurmuhammad Taraqqiy, uning o'rinbosari etib Babrak Karmal tayinlandi. Mamlakat Afg'oniston Demokratik Respublikasi degan nom oldi.

1978 -yil 9 mayda afg'on jamiyatining tashkilotchi va yo'naltiruvchi kuchi deb e'lon qilingan Inqilobiy Kengash va AXDP nomidan "Afg'oniston Demokratik respublikasi hukumati inqilobiy vazifalarining asosiy yo'nalishlari" ma'lum qilindi. Birinchi navbatdagi vazifa sifatida yersiz va kam yerli dehqonlarning qarzdorligini qisqartirish, sudxo'rlikni tugatish, maxorni bekor qilish (maxor-kelin uchun beriladigan qalinning bir turi) bo'yicha ko'riladigan choralar belgilandi. Navbatdagi qonun bilan yirik zamindorlar yer mulkchiligidan asoslari yemirildi. Avvalo, sobiq qirol oilasiga tegishli ko'chmas va harakatdagi mulklar, prezident Muhammad Doud va boshqa yer egalari mulklari musodara qilindi. Eng zaruriy bir qator tovarlarning narxlarini tushirildi, aholini bu tovarlar bilan ta'minlashni yaxshilash choralari ko'rildi. Maktablar, turar joylar, masjidlar, sanoat obyektlari qurilishi boshlandi.

Mamlakatda qayta o'zgartirishlarni amalga oshirishni boshlagan ADR rahbariyatining niyatlari inqilob tomoniga dehqonlar ommasini, shaharning mehnatkash qatlamlarini jalb qilish orqali o'zining ijtimoiy tayanchiga ega bo'lishdan iborat edi. Biroq ADRning yangi rahbariyati inqilob agrar siyosatining maqsadlarini targ'ib qilish bo'yicha izchil tushuntirish ishlarini olib borish o'rniga, dehqonlar ommasini ularning milliy o'ziga xos xususiyatlarini, an'analari va ijtimoiy ruhiyatini hisobga olgan holda muntazam o'z tomoniga og'dirish o'rniga amalda sxoshma-sxosharlik bilan islohotlarni hayotga tatbiq etishga kirishib ketdi. Inqilobiy sxoshqaloqlik siyosati dehqonlar ommasini unga bo'lgan ishonchini izdan chiqardi. Agar yer islohotining birinchi bosqichida yer odatda faqat yirik mulkdorlardan tortib olingan bo'lsa, keyingi bosqichlarda esa o'rta hol dehqonlarning ham ortiqcha yerlarini tortib olinib boshladi. Bundanda yanada jiddiy muammo yuzaga keldi. Yersiz va kam yerli dehqonlar

majburan oldingi egalaridan tortib olingan yerlarni o'z mulkchiligiga olishga ruhiy jihatdan tayyorlanmagan bo'lib chiqdi. Bundan tashqari dehqonga olingan yerni sotish, ijaraga, garovga berish, ayniqsa meros qilib qoldirish vaqtida mayda bo'laklarga bo'lish ta'qiqlandi. Bu esa umuman shariatga xilof bo'lib, afg'on dehqoni hayotining an'anaviy normalariga zid kelardi.

O'z navbatida mahorni bekor qilish, shuningdek nikoh chog'ida yosh bo'yicha cheklovlarni joriy qilinishi hokimiyat tomonidan afg'onlar uchun eng muqaddas hisoblangan oilaviy hayotga aralashish sifatida baholanmasligi mumkin emasdi. Shuningdek, xotin-qizlarni ijtimoiy hayotga jalb qilinishi (xususan savodsizlikni tugatish bo'yicha to'garaklarga) oshkora norozilikni keltirib chiqara boshladi. 1979-yilning boshlaridan hokimiyat ma'murlarini ruhoniyatga nisbatan siyosati ham o'zgara boshlaydi. Endilikda ularni oshkora tarzda huquqiy kamsita boshladilar. ADR rahbariyati tomonidan yo'l qo'yilgan qo'pol xatoliklar Afg'onistonda fuqarolar urushining boshlanib ketishiga bahona bo'ladi.

Dastlabki vaqtda yangiliklarni joriy qilinishiga qarshilik ko'rsatish stixiyali xarakterga ega bo'lgan edi. Ammo hukumat tomonidan noroziliklarni bostirish bo'yicha qattiq javob reaksiyasi uni battar alanga olib ketishini keltirib chiqardi. O'z huquqlari kamsitilgan yirik zamindorlar, xonlar, maliklar, mullalar ham bundan chetda qolmadilar. Hokimiyatga qarshilik ko'rsatish diniy shiorlar ostida, jihodga chorlashlar bilan tobora tashkiliy tus olib boradi.

1978-yilning oktyabrda birinchi yirik qurolli qo'zg'olon Nuristonda, undan keyin esa, 1979-yilning martida Hirotida va bir qator boshqa shahar va viloyatlarda sodir bo'ladi. Shundan so'ng avvalhga stixiyali tarzda, keyin esa ancha tashkiliy tarzda afg'on aholisini mamlakatdan qo'shni Eron va Pokistonga qochib o'tishi boshlandi.

Afg'on qochoqlari muxojirlarga, ya'ni ko'chib keluvchilarga aylanib, qochib o'tish jarayonining o'zi esa xijrat hisoblandi. Xijrat islom arkonlari bo'yicha zolimlarga qarshi muayyan maqsadga yo'naltirilgan norozilik siyosiy akti sanaladi. Afg'on muxojirlarini qabul qiluvchi mamlakatlar ansor mamlakatlari ya'ni islom meyorlari bo'yicha ularni qabul qilish va zarur narsalar bilan ta'minlashga majbur bo'lgan mamlakatlar bo'lib qoldilar. Shunday qilib, ansor mamlakatlar uchun afg'on muxolifatiga ADR ning "kommunistik" hukumatiga qarshi kurashda har tomonlama yordam ko'rsatishni oqlovchi islomiy huquqiy asos paydo bo'ladi.

Hijrat jarayoni ayniqsa 1979-yilning dekabri oxirida Afg'onistonga sovet qo'shinlarini kiritilgandan so'ng kuchaydi. Ba'zi ma'lumotlarga qaraganda 1980-yillarning o'rtalariga kelib, Afg'oniston bilan chegaradosh mamlakatlarda qariyb 3 mln. afg'on qochoqlari yuzaga kelgan edi.

AXDP liderlari o'rtasidagi shafqatsiz kurash xalokatli rol o'ynadi. Buning natijasida AXDP ning ko'plab a'zolari halok bo'ldilar. Oqibatda bu partiyani zaiflashtirishi bilan birga mamlakatda ichki beqaror vaziyatni vujudga keltirdi. 1979-yilning sentyabrida AXDP, Inqilobiy kengash rahbari N.Taraqqiy uning raqibi Hafizulla Amin tomonidan o'ldirildi. Shundan so'ng oxiri ko'rinmaydigan tozalash, qatag'onlar avj olib ketdi. AXDP aholi orasida o'z ta'sirini yo'qotdi, mamlakatdan nafaqat yer egalari, burjuaziya, amaldorlarning, balki ko'plab oddiy dehqon va chorvadorlarning ommaviy qochib ketishga intilishlari bundan dalolat berardi.

Xafizulla Amin ham hokimiyatda ko'p vaqt turmadi. Uning yo'lini yetarlicha sovetparast emas deb hisoblagan SSSR rahbariyati 1979-yil dekabrda Qobulga o'z qo'shinlarini kiritadi. Prezident saroyi shturm bilan egallanish vaqtida X.Amin o'ldiriladi. AXDP va Inqilobiy kengash rahbarligiga bir oz muddat ilgari ADRning Chexoslavakiyadagi elchisi bo'lgan Babrak Karmal keldi.

Shu vaqtdan boshlab Afg'oniston xanuzgacha davom etib kelayotgan urush o'lovi ichida qoladi. Gap bunda fuqarolar urushi haqida ham, Afg'onistonga olib kirilgan sovet qo'shinlari bilan olib borilgan urush haqida ham bormoqda. Mamlakatga kiritilgan sovet qo'shinlarining soni qariyb 100 ming kishini tashkil etadi, bundan tashqari SSSR hukumat qo'shinlarini texnik va harbiy jihatdan qurollantirgan edi. Afg'onistonga Sovet qo'shinlarini kiritilishi nafaqat xato, balki qo'pol siyosiy kaltabinlik ham edi desak xato bo'lmaydi. U nafaqat ko'pchilik afg'onlarning SSSRdan ixlosini qaytaribgina qolmay, Qobuldagi Babrak Karmal hukumatini yakkalanib qolishiga ham olib keldi. Bu hukumatning o'zining ijtimoiy tayanchini kengaytirishga, yangi tub islohotlar o'tkazishni va'da qilish bilan xalqni o'z tomoniga og'dirishga qaratilgan kechikib qilingan urinishlari ham, Babrak Karmalni yangi prezident Najibullo bilan almashtirilishi ham natija bermadi.

Uzoqqa cho'zilgan urush shaharlarning misli ko'rilmagan darajada vayron bo'lishiga, aholini ommaviy tarzda Pokiston, Eron va boshqa mamlakatlarga qochib ketishga majbur bo'lishiga (qariyb 5 mln.kishi) olib keldi. Ammo eng muhimi u turli-tuman afg'on etnoslarida millatchilikni keskin o'sishini, qurolli kurashda etnik, qabilaviy va

siyosiy guruhlarga tayanadigan turli xildagi aqidaparastlik, islom-millatchi oqimlarning haddan tashqari kuchayishini yuzaga keltirdi.

Afsuski, urush 1988-yil oxiri 1989-yilning boshlarida sovet qo'shinlarini Afg'onistondan olib chiqib ketilishi va 1992-yili tashqaridan qo'llab-quvvatlanishdan mahrum bo'lgan Najibullo hukumatining qulashi bilan to'xtagani yo'q.

Afg'oniston 1990-2000--yillarning boshida

1992-yilning aprelida poytaxt Qobulda muvaqqat hukumat qaror topdi, Afg'oniston Islom davlati deb e'lon qilindi, 1992-yil dekabrda Burhoniddin Rabboni Afg'oniston Islom Respublikasi davlat boshlig'i etib saylandi.

Yangi davlatchilik rasmiylashuvi bilan ham afg'on zaminida tinchlik o'rnatilmadi. Mamlakatda asosida islomiy va etnik omillar yotadigan o'zaro kurashlar avj olib ketdi.

Tojik millatiga mansub B.Rabboni prezident lavozimini egallab, "Afg'oniston islom jamiyati" partiyasiga rahbarlikni davom ettirdi, bu partiyaning milliy tarkibi turli-tuman bo'lsa-da, lekin uning asosini tojiklar tashkil etardi. Davlat boshlig'ini eng taniqli dala qo'mondonlaridan biri Shoh Ma'sud (millati tojik) qo'llab-quvvatlardi.

Koalitsion hukumat sobiq rahbari, pushtunlar lideri Gulbiddin Xikmatyor "Afg'oniston pushtunlar uchun" shiorini ilgari surib Afg'oniston islom partiyasiga boshchilik qilardi. Bu partiya ekstremistik yo'nalishdagi islom aqidaparastligi pozitsiyalarida bo'lib, u Afg'onistonga qo'shni Eron shaklidagi islom davlati tuzish maqsadini ilgari suradi.

Agar Xikmatyor Rabboniga qarshi chiqib davlatda pushtunlar hokimiyatini tiklashni ko'zlayotgan bo'lsa, Najibulloning sobiq "qizil general" laridan biri Do'stum (millati o'zbek) barcha kuchlar bilan markazi Mozori Sharifda bo'lgan oltita shimoliy viloyat ustidan o'z hokimiyatini saqlab qolishga intilar edi. Qobuldan mustaqil bo'lish uchun Do'stum kommunistlardan tortib, aqidaparastlargacha barcha siyosiy kuchlarni birlashtirgan mahalliy frontni yuzaga keltiradi.

Nihoyat, 1995-yilga kelib Afg'onistonning harbiy siyosiy maydonida asosini pushtunlar tashkil qilgan, Pokistonda vujudga kelgan Tolibon harakati paydo bo'ldi. Uning yetakchilari (avvalo Mulla Umar) islomiy maktablarning tinglovchilari bo'lganlar, shu bois bu harakat sof islom uchun nihoyatda diniy xarakter kasb etardi. Pokiston tomonidan harbiy va moliyaviy yordam ko'rsatilishi tolibonlarga hayratlanarli darajada tezlik

bilan katta muvaffaqiyatlarga erishish imkonini berdi. Ular Afg'onistondagi bir qator viloyatlarni qo'lga kiritib, 1996-yilning sentyabrida Qobulni egalladilar.

1997-1998-yillarda mamlakatda harbiy harakatlar tobora shafqatsiz tus ola boradi. 1997-yilning mayida toliblar otryadlari bir necha kunga Mozori-Sharif va Shibirg'on shaharlarini egalladilar, lekin katta talafotlar berib ortga chekinishga majbur bo'ldilar.

1998-yil yozida toliblar bo'linmalari og'ir talafotlarga qaramay, Shimoliy Afg'onistonning bir qancha muhim ma'muriy va iqtisodiy markazlarini egallab oldilar.

Uzoq davom etib kelgan urush va real markaziy hokimiyatning yo'qligi oqibatlari daxshatli edi. Ilgari ham mavjud bo'lgan iqtisodiy qoloqlik battar chuqurlashdi. Umummilliy xo'jalik kengliklari va iqtisodiyot boshqaruvining yagona tizimi butunlay barbod bo'ldi. Shaharlar vayron qilindi, yuzlab qishloqlar, minglab maktablar, qariyb 200 ta kasalxona yer bilan yakson bo'ldi. Homashyoning o'tkir yetishmovchiligi, elektr energiya ta'minotidagi uzilishlar, kadrlar yetishmasligi tufayli aksariyat iqtisodiy obyektlar faoliyati izdan chiqdi. Ayniqsa iqtisodiyotning asosini tashkil qiluvchi qishloq xo'jaligi jiddiy zarar ko'rdi, ishlov beriladigan yerlar maydoni (fuqarolar urushiga qadar 4,5 mln gektar) 10 martalab qisqarib ketdi, sun'iy sug'orish tizimi vayron bo'ldi, chorvachilik tushkunlikka uchradi.

Bir so'z bilan aytganda toliblarning mufaqqiyatlariga qaramasdan, Afg'oniston amalda yagona davlat hokimiyatining mavjud emasligi sharoitidagi ta'sir doiralariga bo'lingan mamlakatga aylangan edi. Kechagi dushmanlarning ittifoqchiligi (al'yans) va sobiq do'stlarning qonli to'qnashuvlari afg'on voqealigining oddiy hodisalari bo'lib qoldi.

2001-yili toliblar hukumati va shaxsan Amir Umar AQSH tomonidan Nyu-Yorkdagi terroristik aktini o'tkazishda, Al-Qoidaga yordam ko'rsatishda va Usama-bin Ladenga boshpana berib, uni yashirishda ayblandi.

Bush, bin Ladenni ushlash uchun al-Qoida o'quv lagerlarini vayron qildi va terrorchilar uchun panoh taqdim etgan Tolibon hukumatni ag'darishga Afg'onistonga Amerika kuchlarini yubordi. Amerika Qo'shma Shtatlari, bu o'tgan maqsadga erishgan bo'lsa-da, u Bin Ladin qo'lga ololmadi³⁷.

2001-yil oxirida Afg'onistonning AQSH armiyasi tomonidan okkupatsiya qilinishi natijasida toliblar hukumati quladi.

³⁷ Worlds Together, Worlds Apart W. W. Norton & COMPANY New York London. 2011 p. 824.

Tolibonlar hukumati qulaganidan so'ng Pokistondan amerikaliklarga xayrixoh bo'lgan, emmigratsiyaga qadar Rabboni hukumatida tashqi ishlar vaziri bo'lgan Hamid Karzay Afg'onistonga olib kelindi. 2002-yili u Loya Jirg'ani favqulodda sessiya qarori bilan ma'muriyat boshlig'i etib tayinlandi, 2004-yil esa, AQSH qo'mondonligining nazorati ostida o'tkazilgan saylovlarda prezident etib saylandi. Biroq, Amerika okkupatsiyasi mamlakatga osudalik keltirmadi, falajlangan iqtisodiyot sharoitida Afg'onistonda partizanlik harakatlari, terrorchilik aktlari sodir etilishi davom etmoqda edi.

2004-yilning 7-dekabrida Qobulda qal'ani eslatuvchi, yaxshi himoyalangan prezident saroyida Afg'onistonning legitim tarzda (qonuniy) saylangan yangi prezidenti Hamid Karzayning inaguratsiyasi bo'lib o'tdi. 2004-yil 9 oktyabrida o'tkazilgan saylovlarni 18-ming kishilik xalqaro antiterror koalitsiyasi harbiy kontinenti, 9 minglik NATO tinchlikparvar kuchlari, G'arb tomonidan tuzilgan 17 ming askar va zobitdan tarkib topgan Afg'on milliy armiyasi, 28 ming kishilik politsiya qismlari ta'minladilar. Bularning barchasi saylov kompaniyasi xavfsizligini ta'minlashga tashlangan ediki, zotan barchani toliblar tomonidan va'da qilingan saylovlarni barbod qilinishi xavfi xavotirga solgan edi.

2003-yilning oktyabrida Afg'onistonning janubida toliblarning Mulla Umar boshchiligidagi Oliy kengashi tuziladi. Toliblar hech kim tomonidan nazorat qilinmaydigan, Afg'oniston-Pokiston chegarasiyonda bo'lgan mustaqil qabilalar hududi va yetib borish qiyin bo'lgan rayonlardan tashqari, afg'on chegara viloyatlari - Qandahor, Gil'mend, Zabol, Uruzgan va Nangar viloyatlarida sezilarli ta'sirga ega. Xost viloyatini esa, amalda nazorat qilar edilar.

2004-yilning bahorida Afg'oniston va Pokistonning chegara oldi yetib borish qiyin bo'lgan rayonlarida shayh Umar boshchilik qilayotgan toliblarning harbiy tashkilotlariga qarshi keng ko'lamdagi harbiy operatsiya o'tkazildi. "Tog'lardagi bo'ron" deb nomlangan operatsiya AQSH, g'arbiy ittifoqchilar qo'shinlaridan iborat harbiy koalitsiya, Pokiston armiyasi, Afg'onistonning yangi shakllantirilgan armiyasi tomonidan o'tkazildi. Operatsiya natijasida ikki tomon ham katta talafotlar ko'rdi, ammo toliblarning harbiy qismlarini uzil-kesil tor-mor qilish va quvib chiqarishga muvaffaq bo'linmadi.

2008-yilgi AQSH saylovlari natijasida Barak Obama prezident bo'ldi va Demokratik partiya Kongressning har ikkala uyini ham o'ziga o'tdi.

Amerikaliklar Afg'onistondagi harbiy hozirligini oshirdi va qishloqda Tolibon qal'asiga hujum qilishdi⁵⁸.

Markaziy hokimiyat uchun sobiq ittifoqchi, keyin prezidentning dushmaniga aylangan o'zbeklar lideri general Abdurashid Do'stum, Afg'oniston janubi- g'arbi amiri va regional yetakchi tojik Ismoilxon, Xirof viloyati gubernatori, shuningdek markaziy hokimiyatga bo'ysunishni istamaydigan ko'plab rejim dushmanlari va dala qo'mondonlari o'zuncha tashvish keltirmadilar.

Prezident Hamid Karzay o'z hokimiyatining kuchi bazo'r poytaxtdan tashqariga yoyilayotgan bo'lsa-da, ko'p hokimiyatchilik va mintaqaviy yetakchilarning o'zboshimchaligini cheklashga, ular faoliyatini qonun doirasiga solishga qattiq zo'r berib harakat qilmoqda edi.

MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. 1919-yilgi mustaqil urushida afg'on xalqining g'alaba qozonishi omillari nimalardan iborat?

2. Omonullaxon davridagi o'zgarishlarni Nodirshoh, Zohirshoh o'tkazgan siyosat bilan qiyosiy tahlil qiling.

3. Afg'onistonda 1978-yil aprel inqilobining mohiyati nimada?

4. Afg'onistonda 1978-yil aprel inqilobidan so'ng qanday o'zgarishlar sodir bo'ldi?

5. Fuqarolar urushi Afg'oniston iqtisodiyoti uchun qanday oqibatlarni olib keldi?

6. Mamlakat ichki ishlariga chetdan aralashilmaganda uning rivojlanishini qanday muqobil yo'llari mavjud edi?

⁵⁸ Worlds Together, Worlds Apart W.W. Norton & COMPANY New York, London, 2011, p. 825

ARAB MAMLAKATLARI

Arab mamlakatlaridagi vaziyatning o'ziga xosligi

Arab mamlakatlari keng hududni egallagan bo'lib, ularda 200 milliondan ortiq aholi yashaydi. Qariyb ularning barchasi uzoq vaqtlar mobaynida Arab davlatlarining mustamlaka yoki yarim mustamlakalari bo'lib keldi.

Arab mamlakatlari xalqlarining ozod bo'lishida ikkinchi jahon urushining natijalari muhim ahamiyatga ega bo'ldi. 1945-1960-yillardagi harbiy rivojlanishda bo'lgan birinchi davrdan so'ng, bir qator mamlakatlar ozodlikka erishib, mustaqil davlatga aylandilar. 1960-yilga kelib, faqatgina Jazoir va bir nechta Arab yarim oroli mamlakatlari mustamlakachilar zulmi ostida qolgan edi. Ushbu davrdagi eng muhim voqealar 1952-yilda Misrdagi va 1958-yilda Iroqdagi inqiloblar bo'ldi. Arab mamlakatlari iqtisodiy mustaqillikka erishish uchun ilk qadamlarni qo'ydilar. 60-yillarda, jumladan Jazoir va Janubiy Yamanda ozodlik inqiloblari amalga oshirildi.

Jazoir, Ekvador, Gabon, Indoneziya, Eron, Iroq, Quvayt, Liviya, Nigeriya, Qatar, Saudiya Arabistoni, Birlashgan Arab Amirliklari va Venesuela ichiga olgan Neft eksport qiluvchi davlatlar tashkiloti (OPEK)ning ba'zi a'zolari 1960-yilga qadar neft maydonlarini milliylashtirgan⁵⁹.

Arab mamlakatlari milliy-ozodlik harakati oldida rivojlanishning qaysi yo'lidani borish masalasi turardi. Misr, Suriya, Iroq, Jazoir va keyinroq Janubiy Yaman milliy-demokratik kuchlari ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy qayta qurishlarni amalga oshirishda tubdan yangilanish yo'lidani bordilar. Milliy demokratlar kapitalizm rivojlanayotgan mamlakatlarga tezgina muvaffaqiyat qozonish imkonini bermaydi deb hisoblashardi, shu bois nisbatan samaraliroq yo'lni va'da qilib turgan "sotsialistik yo'nalish" g'oyalari tarqala boshladi. Bu yo'lni tanlashda asosiy omillar bo'lib o'zini "sotsialistik" deb yuritayotgan mamlakatlar tomonidan beriladigan yordam aniq umid uyg'otardi. "Sotsialistik yo'nalish"ni tanlagan davlatlar ana shunga asoslanib, o'sha mamlakatlar bilan aloqani mustahkamlash yo'liga o'tib oldilar. 60-yillarda yuqorida nomlari qayd etilgan mamlakatlarning hokimiyati tepasida turgan milliy demokratlar o'rtasida differentsiatsiya jarayoni boshlanib, bu ularning so'l va o'ng qanotga bo'linishiga olib keldi.

⁵⁹ Worlds Together, Worlds Apart WW Norton & COMPANY New York, London, 2011, p. 781.

70-yillar boshidan e'tiboran, arab mamlakatlari rivojlanishning yangi davriga qadam qo'yishdi. Ayrimlarida ijtimoiy-iqtisodiy qayta qurishlar chuqurlashdi (masalan, Janubiy Yaman, Suriyada), boshqalarida kapitalistik rivojlanish yo'liga qaytish sodir bo'ldi, bu qaytish milliy demokratlarni qatag'on qilish va G'arb mamlakatlariga yaqinlashtiradigan tashqi siyosat yo'lini tutish bilan birga qo'shib olib borildi (A.Sadat davrida Misr. Milliy front parchalangach Iroq, davlat to'ntarishidan so'ng Somali ana shunday yo'l tutishdi).

Arab dunyosi hayotida neft omilining ahamiyati oshib ketdi. 60-yillardayoq neft qazib oluvchi davlatlar manfaatlarini himoya qilish uchun neft eksport qiluvchi mamlakatlar tashkiloti (OPEK) tuzilgan edi, arab mamlakatlari bu tuzilmaning ichida o'zlarining hududiy tashkilotlarini ham tuzib olishdi. 70-80-yillarda 12 neft qazib oluvchi arab mamlakatlari dunyo xo'jaligi va siyosatida juda nufuzli rol o'ynashdi.

Islom fenomeni

Musulmon davlatlari (shu jumladan arab islom davlatlari) ijtimoiy-siyosiy hayotida Islom dinining roli sezilarli darajada oshdi. Bu din yakkaxudolik va shariat qonun-qoidalarining barcha musulmonlar uchun bir xil ekanligini ta'kidlaydi. Musulmon xalqlarining madaniy merosi, diniy rasm-rusumlari, urf-odatlar, diniy aqidalarining bir xilligi ularni yakdil va birdam qilmoqda. Islom dunyoqarashining ko'tarilishi, islom oqimlari va tashkilotlarining siyosiy ta'siri kuchayishi bilan bog'liq holda 60-yillar oxirida boshlangan bo'lsa, u 70-yillar so'ngigiga borib g'oyat kuchayib ketdi. Bu kuchayish musulmon dunyosini qamrab olib, ayrim mamlakatlarda qattiq siyosiy silkinishlarni va hatto harbiy mojarolarni keltirib chiqardi. Ularda "islom dunyosi"dagi qarama-qarshiliklar va bir xilliklar o'z aksini topdi. Bugungi kunda Islom dini o'ta g'oyalashtirilgan va siyosatlashtirilgan. Bu musulmon maksimalizmi bilan bog'liq bo'lib, nafaqat shaxsiy hayotni, balki musulmon jamiyatining borlig'ini shariat qonun-qoidalar asosida uyushtirish zaruriyatini maqsad qilib qo'yadi. 1969-yilda ko'pchilik musulmon davlatlari va FOTni birlashtirgan "Islom qurultoyi" tashkilotiga asos solindi. Bu tashkilotning faoliyati musulmon birdamligini mustahkamlash va qatnashchi-a'zo davlatlar o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirishga qaratilgan.

Keyingi o'nyilliklarda islom fundamentalizmi gullab-yashnadi, u islom dunyosi manbalarini chuqur o'rganishni, zamonaviy muammolar yechimini Qur'oni Karimdan izlashni talab qiladigan oqimga aylandi. Bir

tomondan islomda ijtimoiy norozilik, xalq ommasining ijtimoiy-iqtisodiy qiyinchiliklar sharoitidagi hohish-irodasi ifoda etilsa, ikkinchi tomondan bu norozilik va qarama-qarshiliklar ko'p hollarda siyosiy ekstremizm hamda qatag'onga boshlab bermoqda.

80-yillar o'rtalarida bir qator arab mamlakatlarda islom fundamentalizmiga siyosiy nazariya hamda amaliy mezon deb qaralishidan qaytish, ta'sirchan islom siyosiy harakatlarining birmuncha bo'shashuvi (Misr, Quvayt, Tunis va boshqalarda) kuzatildi. Ammo 80-yillar oxiriga borib, bir qator mamlakatlar (Jazoir, Livan va boshqalarda) siyosiy hayotida islomning ahamiyati kuchayib ketdi.

Birinchi jahon urushidan keyin milliy-ozodlik harakati. 1919-yilgi milliy qo'zg'olon

Angliya mustamlakachilari Misrni XIX asrning so'nggi choragida asoratga solib, uni paxta monokulturasini mamlakatiga, Angliya iqtisodiyotining agrar xom ashyo manbaiga aylantirdilar. Ular faqat o'zlarining hukmronliklarini va mamlakatni ekspluatatsiya qilishni ta'minlab beradigan sanoat tarmoqlarinigina rivojlantirib, milliy ishlab chiqarishni bo'g'ib qo'yidilar. Birinchi jahon urushi davrida inglizlarning iqtisodiy va siyosiy zulmini kuchayishi, mamlakat aholisi turmush sharoitini keskin yomonlashuvi Misr xalqi bilan ingliz mustamlakachilari o'rtasidagi ziddiyatlarni keskinlashtirib yubordi.

Urushdan keyin ko'plab mamlakatlarda avj olgan ozodlik g'oyalari ta'siri ostida Misrdagi ozodlik harakatida yangi bosqich boshlanadi. Urush davrida ilgariga nisbatan rivojlanish uchun birmuncha katta imkoniyatlarga ega bo'lgan Misr burjuaziyasi Angliya tomonidan yon berishlarga astoydil intilib, Misr xalqining ozodlik kurashiga boshchilik qildi.

Birinchi jahon urushidan keyingi milliy-ozodlik harakatida Misr ishchilari, dehqonlar ommasi – falohlar ham ko'zga ko'ringan rol o'ynay boshladilar.

Urush tugashi bilanoq, 1918-yilning noyabrida inglizlar tomonidan tarqatib yuborilgan Qonunchilik majlisi vitse-prezidenti Saad Zaglul boshchiligida Misr burjuaziyasi jamoat arboblari guruhi ingliz oliy komissari oldiga tashrif buyurib, Misrga mustaqillik berishni talab qilib chiqadi. Angliya hukumati bu talabni rad etadi. Bunga javoban 1918-yilning oxirida mustaqillik uchun harakatga rahbarlik qilish uchun Saad Zaglul boshchiligida qo'mita tuziladi. Bu qo'mita "Vafd Misri" (Misr delegatsiyasi) deb atalardi.

Qachonki urush tugaganda, Misr vatanparvarlik tashkiloti a'zosi Saad Zaglul (1857-1927)dan Versaldagi jahon konferensiyasiga Misr delegatsiyasini olib borishni so'rashdi. U Misrga milliy mustaqillik beriladi deb, umid qilardi⁶⁰.

1919-yilning mart oylarida ingliz ma'murlari "Misr delegatsiyasi" faoliyatini ta'qiqlab qo'yidilar va ularning rahbarlarini Malta oroliga surgun qildilar. Bu esa qo'zg'olonni boshlanib ketishiga turtki bo'ldi.

⁶⁰ Worlds Together, Worlds Apart, W.W. Norton & CO. PANY New York, London, 2011, p. 741.

1919-yil 9 mart kuni 3 kun davomida uzluksiz namoyishlar davom etgan Qohira ko'chalarini aholining keng qatlamlari vakillari to'ldirdilar. Namoyishlar "Misr misrliklar uchun!" shiori ostida o'tdi. Aholining tinch namoyishi zambaraklar va pulemyotlardan o't ochish bilan kutib olindi, qurbon bo'lganlar ko'p edi. Qohirada yuz bergan qotilliklar haqidagi xabarlar butun mamlakat bo'ylab tarqaldi. Qohirada aholi inglizparast gazeta "Al-Mukattam" tahririyatini tor-mor keltiradi, inglizlarga hujumlar uyushtiriladi. G'alayonlar shaharlardan qishloqlarga o'ta boradi va Quyi Misrdagi jiddiy tus oladi.

Qo'zg'olon Yuqori Misrni ham qamrab olib, u yerda butun mart oyi mobaynida avj olishda davom etadi. O'nlab vatanparvarlar ingliz mustamlakachilari tomonidan o'ldirildilar, yuzlab misrliklar yarador bo'ldilar va qamoqlarga tashlandilar. Biroq qo'zg'olon davom etmoqda edi. Qohira, Aleksandriya va Port-Said shaharlari o'rtasida temir yo'l qatnovi uzilib qoladi.

15-mart kuni temir yo'l ustaxonalarining ishchilari unumiy ish tashlash e'lon qildilar, gaz sanoati, elektr stansiyalar, nashriyotchilar va boshqa soha ishchi-xodimlari norozilik namoyishiga qo'shildilar. Tramvaychilarning norozilik chiqishlari to'qqiz hafta davom etdi. Shahar atroflaridagi qishloqlarning dehqonlari norozilik namoyishlariga chiqqan, ish tashlagan ishchilarga bepul oziq-ovqat tarqatdilar.

Ko'plab aholi punktlarida, ko'chalarda barrikadalar qurildi, broneviklardan himoyalaniş uchun maxsus xandaqlar qazildi. Ma'murlar tomonidan har qanday yig'ilish va namoyishlar ta'qiqlab qo'yilishiga Misr xalq ommasi norozilik namoyishlari, ish tashlashlar, mitinglar bilan javob berdi. Ko'plab shahar va qishloqlarda inqilobiy hokimiyat organlari tuzildi. Ular milliy qo'mitalar, mustaqillik qo'mitalari deb ataldi. Ba'zi viloyat markazlarida respublika e'lon qilindi, muvaqqat viloyat hukumatlari barpo qilindi.

Vatandchilarning qo'zg'olonni yanada chuqurlashtirishidan qo'rqib, qo'zg'olonda urushdan keyin hali demobilizatsiya qilinmagan va inglizlar bilan jangga kirishib ketgan Misr armiyasi hamda "Mehnat korpuslari"ni ishtirok etishdan chetlashtirishlari mustamlakachilarga o'z kuchlarini to'plashga va pirovardida qo'zg'olonni bostirishlariga imkon berdi.

Inglizlar qo'zg'olon ko'targan aholidan shafqatsiz o'ch oldilar, ular butun-butun qishloqlarni yondirib, bombardimon qildilar, qo'zg'olon ishtirokchilarini dorga tortdilar, tinklayin yerga ko'mdilar. Faqat birgina Deyrut qishlog'ida 51 kishi osib o'ldirishga hukm qilindi. Xalq ommasi

manfur zolimlarga qattiq qarshilik ko'rsatdi. Umuman 3 hafta davomida 1000dan ortiq kishi qatl qilindi.

1919-yilning aprelida ingliz ma'murlari Saad Zaglulni surgundan ozod qilishga va uni Parijga, tinchlik konferensiyasiga jo'nab ketishiga ruxsat berishga majbur bo'ldilar. Biroq uning Misr mustaqilligini tan olinishiga erishishga bo'lgan urinishlari muvaffaqiyatsiz tugadi. Versal tinchlik shartnomasiga ko'ra, Misr ustidan rasman Angliya protektorati e'tirof etildi.

Ingliz mustamlakachilarining siyosiy nayranglari. Misrning soxta mustaqilligi va 1923-yil konstitutsiyasini e'lon qilinishi

Ingliz mustamlakachilari 1919-yil qo'zg'olonidan keyin nayrang ishlatishga majbur bo'ldilar. Oshkora hukmronlikning eski metodlari bir qadar qayishqoq usullar bilan almashtirilishiga muxtoj ekanligini anglab, ular o'z iqtisodiy va siyosiy pozitsiyalarini saqlab qolinishini ko'zda tutuvchi teng huquqli shartnoma loyihasini ilgari surdilar. Misr xalqi bunga 1921-yilning oxirida yangi qo'zg'olon bilan javob berdi. Bu qo'zg'olon umumiy siyosiy ish tashlashlar, yirik shaharlardagi barrikada janglari, Misr dehqonlarining partizanlar kurashi bilan qo'shib ketdi.

1921-yil qo'zg'olonini qurolli kuch bilan bostirib, ingliz hukumati bir tomonlama akt bilan o'z rejasini amalga oshirishga qaror qildi. 1922-yilning 28 fevralida Angliya protektoratni bekor qilinishini va Misr endilikda "mustaqil suveren davlat" ekanligini e'lon qiladi. Bu faqat qatag'onlar bilan milliy-ozodlik harakatini bartaraf qilish mumkin emasligi va milliy burjuaziyaning yuqori tabaqasi bilan muayyan kompromisga kelibgina Misr xalqi kurashini zaiflashtirishni tushungan ingliz mustamlakachilarining majburan qo'ygan qadami edi. O'z navbatida xalq chiqishlarini ko'lanidan qo'rqib ketgan milliy burjuaziya ham bu vaqtda ingliz mustamlakachilari bilan kelishishga tayyor edi.

"Mustaqillik" Angliya hukmronligini amalda tugata olmadi. Angliya o'zining hukmronligini saqlab qolganligini 1923-yil konstitutsiyasi bilan niqobladi. Mazkur konstitutsiya ingliz mustamlakachilari irodasini ijrochisi bo'lgan qirolning keng vakolatlarini saqlab qoldi.

Senat a'zolarining 40 foizini qirol tomonidan tayinlangan kishilar tashkil etishi va 60 foizi esa, feodal byurokratik yuqori tabaqa vakillaridan saylangan kishilardan iborat bo'lishi ko'zda tutildi. Quyi palata ikki bosqichli saylovlar asosida saylanar edi. Chet elliklarning barcha huquq va imtiyozlari saqlab qolindi. Yangi konstitutsiya asosida o'tkazilgan va ko'p

deputatlik o'rinlarini vafdhilarga bergan saylovlardan so'ng, 1924-yil yanvarida Saad Zaglul boshchiligidagi hukumat tashkil qilindi. Vafdning soxta mustaqillik bilan amalda murosaa qilishi milliy burjuaziyaning ingliz mustamlakachilari bilan o'zaro kelishuvga borganligini bildirar edi.

Misr – barqarorlashuv yillarida

Vafd tomonidan 1923-yil konstitutsiyasi asosida hukumatni shakllantirilishida o'z ifodasini topgan Misr burjuaziyasi va ingliz mustamlakachilari o'rtasidagi kelishuv mustahkam bo'la olmas edi, binobarin Misrning mustaqillikka intilishi bilan ingliz hukmronligini saqlab qolinganligi o'rtasidagi ziddiyatlar hal qilinmagan edi. Angliya va Misr o'rtasidagi eng katta, o'tkir ziddiyat Sudan tufayli kelib chiqadi. Vafdhilar Sudandagi mustamlakachilikka qarshi harakatni qo'llab-quvvatlaydilar, shu tufayli inglizlar vafd hukumatini chetlashtirishga qaror qildilar.

1924-yili Sudanning ingliz general-gubernatorini misrlik terrorechi tomonidan o'ldirilishidan foydalangan ingliz mustamlakachilari Aleksandriya bojxonasini egallab oldilar va Sudandagi Misr qo'shinlari bilan janglar boshlab yubordilar.

Misrda ingliz kompaniyalarining diktaturasini qo'llab-quvvatlayotgan feodallar va saroy ayonlaridan iborat reaksiya hukumat shakllantiriladi.

Angliyaning Misrdagi hukmronligi aholining asosiy qatlamlari ahvoliga og'ir ta'sir ko'rsatdi. Cheklanmagan ish kuni, ishchi kuchi qiymatidan ancha past darajadagi arzimasi ish haqi, mehnat qonunchiligining yo'qligi aholini qashshoqlikka duchor etar, siyosiy terror esa, shahar aholisining mehnat sharoitlarini yaxshilash uchun kurashini qiyinlashtirar edi.

Misr qishlog'i ilgarigidek yirik zamindor-feodallar qo'lida bo'lib, uning ahvoli jahon bozorida yuzaga kelgan paxta narxiga bog'liq edi. 1926-1927-yillarda paxta narxlari keskin tushib ketdi, natijada uning zaxiralari to'planib qoldi. Hukumat paxtani inqirozga bo'lgan narxlarda yirik zamindorlar va savdogarlardan sotib olgani holda, paxta sotish bilan bog'liq inqirozning og'irligini dehqonlar zimmasiga yukladi.

XX asrning 20-yillari o'rtalarida ingliz mustamlakachilari milliy harakatni bo'lib tashlash siyosatlarini davom ettirib, yirik burjuaziyaga ba'zi iqtisodiy yon berishlar yo'lini tutdi. 1927-yili hissadorlik kompaniyalari haqidagi qonunga muvofiq, Misr sarmoyadorlari chet el kompaniyalarida kichik sheriklar sifatida ishtirok etish imkoniyatiga ega

bo'ldilar. 1920-yili tuzilgan Misr Bank guruhi 12 ta Misr savdo, sanoat va transport kompaniyalariga asos soladi. (1927-yili Misrda 238 ta chet el hissadorlik jamiyatlari faoliyat ko'rsatardi).

Misr jahon iqtisodiy inqirozi (1929-1933) yillarida

1929-1933-yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi Misr iqtisodiyotiga og'ir zarba berdi, birinchi navbatda paxtachilik sohasi katta zarar ko'rdi. Paxta sotish keskin qisqarib ketdi. Yer solig'i ilgarigi darajada qolaverdi. Inqiroz sanoat inqiroziga qo'shilib, ko'plab mayda va o'rta korxonalar o'z faoliyatlarini to'xtatdilar. Ishsizlik yuqori darajaga yetdi, ishchilarning real ish haqlari keskin qisqardi. Biroq xorijiy kompaniyalar inqiroz bo'lishiga qaramay, o'z aksionerlarga katta miqdorda dividend to'lashda davom etar edilar. 1930-yili joriy qilingan, oshirilgan bojxona ta'rifi ingliz mustamlakachilari tomonidan foydalanilgani holda, bunga muvofiq metropoliyada ishlamay to'xtab yotgan ba'zi to'qimachilik korxonalari Misrga ko'chirib keltirildi. Shuningdek, boshqa chet el kompaniyalari ham yangi bojxona ta'rifi afzalliklaridan foydalanib, Misrga sarmoya kiritishni ko'paytirdilar. Ishsizlarning ulkan armiyasi va ishchi kuchining mutlaqo suv tekinligi xorijiy sarmoya kiritilishini o'sishiga imkon berdi. 1931-yili ingliz-fransuz shakar tresti mamlakatdagi shakar ishlab chiqarish va uni sotishga bo'lgan monopol hukmronlikni qo'lga kiritdi.

Shunday qilib, inqiroz aholining asosiy qatlamlari ahvoliga og'ir ta'sir ko'rsatdi. Mustamlakachilar iqtisodiy inqirozning butun og'irligini mustamlaka va qaram mamlakatlarning aholisi zimmasiga yuklab, zo'r berib inqirozdan chiqishga intildilar. Misr xalqi mustamlakachilik talonchiligiga qarshi ozodlik kurashining yangidan yuqori pog'onaga ko'tarish bilan javob berdi. Angliyaning leyboristik hukumatini Misrga yangi asoratli shartnomani tiqishtirishga bo'lgan urinishi unga bahona bo'ldi. Shartnoma loyihasi shunday norozilik uyg'otdiki, natijada 1930-yili bosh vazir bo'lgan, vafdhilar yetakchisi Naxxas-poshsha shartnomani qabul qilishdan bosh tortishga majbur bo'ldi. Shunda qirol Fuad Angliyaning yordami bilan parlamentni tarqatib yubordi va Naxxas-poshsha hukumatini hokimiyatdan chetlashtirdi. Yangi hukumatga chet el moliya sarmoyasi bilan aloqada bo'lgan, zamindorlar va Misr yirik burjuaziyasi vakili Ismoil Sidqi-poshsha boshchilik qildi.

Ismoil Sidqi-poshsha reaksion rejimini o'rnatilishi Misr ishchilarining shunday ham og'ir bo'lgan ahvolini haddan tashqari yomonlashtirgan iqtisodiy inqiroz bilan bir vaqtga to'g'ri keldi. Butun mamlakat bo'ylab

ishchilarning mustamlakachilikka qarshi ruhdagi shiorlar bilan, ashaddiy reaksionerlardan iborat hukumat tuzilishiga qarshi norozilik bildirishlari, shuningdek ish haqini oshirish talablari bilan chiqishlari sodir bo'ldi. 1930-yilning 6 oyi ochida xalqning 105 marta ish tashlashlari va boshqa norozilik chiqishlari qayd etilgan.

1930-yilning iyulida Mansurda vafdhilar tomonidan tashkil etilgan yirik namoyish va miting bo'lib o'tdi. Namoyish ishtirokchilariga politsiyaning hujum qilishi oqibatida 8 kishi halok bo'ldi va 100 kishi yarador qilindi. Vafdhilar bunga norozilik bildirish harakatini avj oldirish bilan javob berdilar. 15 iyulda Mansurda halok bo'lganlarga motam tutish asnosida ishchilar 2 soatga ishini to'xtatib ko'chaga chiqadilar, politsiyachilar ularga hujum qilib, bir necha yuz nafar namoyishchini yarador qiladilar va 22 kishi otib o'ldiriladi.

O'sha kuniyoq qattiq barrikada janglari Qohira, Aleksandriya va Port-Saidida avj olib ketdi. Suvaysh shahri esa bir muddat qo'zg'olonchilar tomonidan egallab turildi. Biroq mustamlakachilar va ichki reaksiya ko'zg'olonni bostirishga muvaffaq bo'ldilar. Chunki uning ishtirokchilari inqilobiy rahbarlikka, yaxshi uyushinaga ega bo'lmay yomon qurollangan edilar.

1930-yilning oktabrida Sidqi-poshsha 1923-yil konstitutsiyasini bekor qiladi va deputatlarga ijroiya hokimiyati xatti-harakatlariga aralashishni ta'qiqlovchi yangi reaksion konstitutsiyani joriy qiladi, ayni vaqtda hokimiyat ma'murlari Vafd ta'sirida bo'lgan bir qator kasaba uyushmalarini ta'qiqlab, politsiya qoshida ish tashlashlarni oldini olish bilan shug'ullanuvchi hukumat "Mehnat byurosi"ni tashkil qildilar. 1931-yilning fevralida asosiy shaharlarda ishsizlarni haydab yuborishda politsiyaga yordam beruvchi "ishsizlik bilan kurash bo'yicha komissiya" tuziladi.

Biroq Misming inqilobiy vatanparvar, ilg'or kuchlarini bostirishga qaratilgan barcha chora-tadbirlar o'z maqsadiga erisha olmadi. 1931-yilning mayida xalq ommasi yangi reaksion konstitutsiya asosida parlamentga saylovlar o'tkazilishiga qarshi ko'cha janglari, Suvaysh kanali, Ismoiliyadagi korxonalarda, Qohira temir yo'l ustaxonalarida, Aleksandriya portida, paxta tozalash va teri oshlovchi zavodlarda ish tashlashlar bilan javob berdilar. Ko'plab tumanlarda dehqonlar tomonidan saylov qutilarini urib sindirish, hukumat amaldorlarini va hatto shayxlarni kaltaklash hollari ro'y berdi. Hukumat faqat favqulotda holat e'lon qilibgina, xalqni bostirishga muvaffaq bo'ldi. Biroq ish tashlash harakatlari may janglaridan keyin ham to'xtamadi.

1930-1931-yillardagi ishchilarning ommaviy inqilobiy chiqishlari va ish tashlashlar Sıdqi-poshsha hukumatini terror choralari bilan bir qatorda ishchilarni notavon "ishchi qonunchiligi" bilan aldashga urunib ko'rishga majbur qiladi.

1934-1935-yillarda ish tashlash kurashlari

Inqirozdan keyingi depressiya sharoitida Misr hukumati 1934-yilning boshida import nonga nisbatan ta'qiqlovchi boj solig'ini o'rnatadi. Buning natijasida nonning chakana narxlari 1,5 baravar oshib ketdi. Bu esa barcha sanoat markazlarida g'alayonlarni keltirib chiqardi.

Ishchilar ish haqini oshirilishini, ish kunini qisqartirishni, ish haqidan chegirib qolishlar va jarimalarni bekor qilinishini talab qiluvchi ish tashlashlarni e'lon qildilar. Deyarli barcha ish tashlashlar, miting va namoyishlar, politsiya bilan to'qnashuvlar, qamoqqa olishlar bilan kechadi.

1935-yilning noyabrida Misrning bir qancha shaharlarida namoyishlar va ish tashlashlar to'ldini qaytadan ko'tarildi. Qohira va Misrning boshqa shaharlarida umumiy ish tashlashlar o'tkazildi, politsiya bilan namoyishchilarning yangi to'qnashuvlari sodir bo'ldi, buning natijasida ko'plab kishilar yarador qilindilar, shu chiqishlar munosabati bilan Qohirada 250 dan ortiq, Port-Saidda 45 kishi qamoqqa olindi.

Kurashning og'ir sharoitlari, terror, ta'qib va qamoqqa olishlarga qaramasdan ishchi tashkilotlari nafaqat iqtisodiy huquqlar uchun kurashibgina qolmay, siyosiy talablarni ham ilgari surdilar.

1936-yilgi Angliya – Misr shartnomasi

Mustamlakachilikka qarshi harakatning o'sishidan qo'rqib ketgan Angliya mustamlakachilari hiyla-nayrang ishlata boshlaydilar. 1935-yilning dekabrda bekor qilingan 1923-yil konstitutsiyasi qayta tiklanadi. Angliya – Misr shartnomasini tuzish haqida muzokaralar yangidan boshlanadi. 1936-yilning mayida parlamentga saylovlar bo'lib o'tadi, unda vafdcilar ko'pchilik o'rinlarni egallab, Naxxas-poshsha boshchiligida hukumat tuzadilar.

1936-yil avgustida Misr delegatsiyasi Angliya bilan shartnomani imzolaydi. Garchi ingliz okkupatsiyasiga barham berilishi haqida rasmiy tarzda e'lon qilingan bo'lsa-da, 1936-yil shartnomasi amalda ingliz okkupatsiyasiga fatvo berar edi. Ingliz ko'shinlari Suvaysh kanali

1992-yilning avgustida Afrika Milliy Kongressi demokratik islohotlarni o'tkazishdagi sustkashlikka qarshi ommaviy norozilik aksiyalarini o'tkazishni boshladi. Faqat qora tanli aholining ommaviy norozilik chiqishlari va mustaqillikka erishgan qo'shni afrika mamlakatlari tazyiqi ostidagina 1993-yilning mayida Ioxannesburgdagi ko'p tomonlama muzokaralar orqali barcha irq vakillari uchun teng huquqli asosda parlament saylovlari o'tkazish to'g'risida kelishuvga erishildi.

1993-yilda Nelson Mandela va Frederik de Klerkka tinchlik o'rnatish borasidagi xizmatlari uchun Nobel mukofoti berildi.

1993-yili de Klerk va Nelson Mandela o'rtasida muzokaralar bo'lib o'tdi, yangi demokratik konstitutsiyaning asosiy prinsiplari to'g'risida bitimga erishildi. Bantustanlar tugatildi va 9 provinsiyadan tarkib topishi zarur bo'lgan umummilliy davlat tizimi tarkibiga qo'shib olindi. 1994-yil 26-29 aprelda mamlakat tarixida ilk bora yalpi yashirin saylov bo'lib o'tdi. Nelson Mandelaning Afrika Milliy Kongressi partiyasi 62,7 foiz ovoz bilan ishonchli g'alaba qozondi, ayni mahalda oq tanli millatchilarning Liberal partiyasi esa, atigi 20,4foiz ovoz oldi, xolos. Nelson Mandela qora tanlilar ichida JARning birinchi prezidenti etib saylandi. U hukumat tarkibiga aparteid davrida ajratib ko'rsatilgan to'rtta irq vakillarini kiritdi. Afrikada mustamlakachilik, irqchilik va aparteid davri tugadi. Janubiy Afrika Respublikasi demokratik islohotlar yo'liga o'tib oldi.

Biroq yangi bir kuch ham maydonga chiqqan edi. Qora tanli aholining manfaatlarini ifoda etuvchi tag'in bir partiya – Zulular provinsiyasidan Inkata Ozodligi partiyasi saylovlarda 10,5foiz ovoz olgan edi. Qora tanli aholi orasida bo'linish ro'y berdi. Inkata Zulular provinsiyasida viloyat hukumatida ko'pchilikka ega bo'ldi va saylov yakunlanganidan keyin oq markaziy hukumat va zulular o'rtasida shiddatli janglar boshlanib ketdi. Hamma voqealar Kongodagi ssenariy bo'yicha ro'y berdi, endi oq tanli millatchilar zulularni qo'llab-quvvatladilar.

1996-yilning 10-dekabrida yangi parlament mamlakatning aparteid hamda u bilan bog'liq bo'lgan rasmiy hujjatlarni bekor qilgan va tugatib tashlagan birinchi konstitutsiyasini qabul qildi. Barcha fuqarolarning qonun oldida tengligi e'lon qilindi. 1999-yil 2-iyundagi saylovda Afrika Milliy kongressi yana ishonarli g'alabani qo'lga kiritdi. Nelson Mandelaning safdoshi Janubiy Afrika Respublikasi vitse-prezidenti va Afrika Milliy kongressi yo'lboshchisi Tabo Mbeku Prezident etib saylandi – u mamlakatning butun xalqi tomonidan saylangan birinchi prezidentidir.

Biroq ana shu saylovlar markaziy hukumat siyosatini barbod etishga kirishgan Liberal partiya (L.P) va Yangi Milliy partiya (YaMP) siyosida

muxolifat kuchlarining faollashuviga signal bo'ldi. Liberal partiya aholisining ko'pchiligini oq tanlilar tashkil etadigan va mamlakatning asosiy iqtisodiy kuchlari joylashgan g'arbiy kaplar provinsiyaalarini nazorat qilmoqda. Bularning barchasi mamlakatning istiqbolda keskin ijtimoiy va siyosiy muammolari yuzaga kelishi extimolini oshiradi.

Tropik va Janubiy Afrika XX asr oxiri XXI asr boshlarida

XXI asr bo'sag'asida dunyo bozorining bir chekkasida qolib ketgan Tropik Afrika, bundan keyingi destruktiv jarayonlar maydoniga aylanib qoldi. G'arb mamlakatlari Afrikada qashshoqlik va qoloqlikni bartaraf etish uchun G'arb mamlakatlari YaMini 0,7 foizi miqdorida yordam ko'rsatish bo'yicha ma'naviy majburiyatlariga hech qachon to'liq rioya qilishmadi. Xususan, 1990-yillar oxirida o'z taraqqiyotida orqada qolgan Afrika mamlakatlariga G'arb davlatlarining YaMini faqatgina 0,2 foizigina, ya'ni 1980-yillar oxiriga nisbatan kam mablag' ajratilgan edi.

Afrika mintaqasida 1990-yillar boshlarida yuzaga kelgan real ahvol BMTni xavotirga solib, uni umumjahon sivilizatsiyasi barqaror taraqqiyotiga tahdid yuzaga kelganligi haqida bayonot bilan chiqishga majbur qildi. 1991-yil BMT Bosh Assambleyasi "Afrikada 1990-yillardagi taraqqiyot uchun kun tartibi" deb nomlangan navbatdagi dasturni qabul qildi. Bu hujjatning yo'nalishlari 1995-yilda Birlashgan Arab amirliklarida qabul qilingan Harakatning Qohira dasturida va BMTning Afrika ishlari bo'yicha Iqtisodiy qo'mitasi tomonidan ishlab chiqilgan, 1995-2005-yillarga mo'ljallangan moliyaviy rejada konkretlashtirildi. Birgalikda sa'yi-harakatlar qilish haqidagi qarorlarda Afrikani inqirozdan chiqarishni jadallashtirishga da'vat qilingan edi. Bunda Jahon Valyuta Fondi, Jahon bankiga hal qiluvchi rol berildi.

Afrikani globallashtayotgan dunyoga qo'shilishi strukturaviy qayta qurish deb nomlangan dastur orqali amalga oshirildi. Bu Afrikaga Jahon Valyuta Fondi va Jahon banki tomonidan yordam ko'rsatish uchun shart-sharoit yaratdi. Strukturaviy qayta qurish davlatni iqtisodiyotga aralashuvini minimum darajaga tushirishni, sarmoyalar harakatiga cheklovlarni olib tashlashni, korxonalarni davlat tasarrufidan chiqarish, byudjet harajatlarini va sotsial ehtiyojlar uchun subsidiyalarni kamaytirishni ko'zda tutar edi.

Dasturni hayotga tatbiq qilish jarayonida Afrika mamlakatlari hukumatlarini amalda o'z xo'jaliklarini rivojlantirishda qatnashishdan voz kechishga majbur qildilar. Qarzlar botqog'iga botgan va yechilmagan ijtimoiy muammolar girdobida qolgan Afrika mamlakatlari Jahon Valyuta

Fondi (JVF) shartlarini qabul qilib, kelajak-istiqbolsiz ahvolda qoldilar. Strukturaviy qayta qurishlar qamrab olgan mamlakatlarda YalMning-yillik o'sishi nolga teng bo'ldi, ayni vaqtda bu dasturlar amal qilmagan mamlakatlarda bu ko'rsatkich 1 foizni tashkil etdi.

1990-yillarda amalga oshirilgan neoliberal islohotlar siyosati Afrika iqtisodiyotini ijobiy transformatsiyalashuviga imkon bermadi. Tropik Afrika mamlakatlarida tovarlar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish hajmi 1990-yillarda Belgiya kabi uncha katta bo'lmagan Yevropa mamlakatining bu ko'rsatkichlari miqdoriga teng bo'lganligi ham bundan dalolat beradi. Mustaqillikni qo'lga kiritganlaridan so'ng o'n yilliklar davomida Afrika mamlakatlari modernizatsiyaga intildilar, ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy himoya dasturlariga mablag'lar tikdilar. Va garchi bu sohalarda erishilgan yutuqlar nisbatan kamtarona bo'lgan bo'lsa-da, 1990-yillarda islohotlar o'tkazilishi bilan ular mutlaqo yomon ahvolga tushib qoldilar. Ijtimoiy soha boshqaruvidan davlatning chetlashuvi (tashqaridan tavsiyaga ko'ra) aholining ko'pchilik qismini ta'lim olish va sog'liqni saqlash tizimidan foydalanishdan mahrum etdi. Agar 1960-yili Kanada aholi jon boshiga ta'lim sohasiga qilingan harajatlar 4,2 dollarni tashkil etib, 1972-yilda bu ko'rsatkich 12 dollargacha yetib borgan bo'lsa, 1990-yillarda esa 1 dollarni tashkil etgan. Bu yillarda amalda yuqori ma'lumotli mutaxassislarni, o'z kasbining ustalari bo'lgan qatlamni yaratish uchun zarur shart-sharoitlar yo'qoldi. Sog'likni saqlash tizimini siqib qo'yilishi Saharadan janubdagi Afrika mamlakatlarini SPID epidemiyasi qamrab olishiga olib keldi. Bu kasalga chalingan qariyb 40 mln. kishining 70 foizi Tropik Afrikada yashamoqda va bu kasaldan nobud bo'lmoqda.

Transmilliy korporatsiyalarning rivojlanayotgan mamlakatlarga har yili kiritayotgan sarmoyalarining hajmi 1990-yillarda 8 mlrd. dollar atrofida, ularning daromadlari va rivojlangan mamlakatlarga olib ketilayotgan sarmoyalar miqdori esa qariyb 25 mlrd. dollarni tashkil etganligi ma'lum. Iqtisodiyotga kiritilayotgan sarmoyalar keltiradigan daromad rivojlangan davlatlarda 14 foizni tashkil etsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda, avvalo Afrikada esa 65,7 foizni tashkil qilardi. Teng bo'lmagan qiymatlarda ayirboshlashning yangi mustamlakachilik metodi korporatsiyalarga milliardlab foyda, aksincha rivojlanayotgan mamlakatlarga esa jiddiy talafotlar keltirar edi.

Afrika mamlakatlarida ko'plab ishlab chiqarish sohalari raqobatbardosh emasligi va norentabelliligi tufayli tushkunlikka uchradilar. Ishsizlik ko'pchilik Afrika mamlakatlarida XX asr

nihoyasidayoq, ommaviy hodisa bo'lib qolgan edi. Avvalo u yoshlar va ayollarni, mehnatga layoqatli aholining 20-30 foizi darajasida qamrab oldi.

Afrikada muhtojlik va qashshoqlik o'sib kelgan va aftidan u uchinchi ming yillikda ham o'sib boradigan yer kurrasidagi yagona joydir. 1997-yili uning aholisini 54 foizi qashshoqlik va kambag'allikdan past darajada bo'lganligi qayd qilingan. Yildan-yilga o'sib borgan chet el yordamlarining katta qismi iqtisodiyotning samaradorligini oshirish dasturlariga emas, stixiyali ofatlar, mintaqaviy to'qnashuvlar jabr-diydalariga favqulodda yordam yetkazib berishlarga va qochoqlarni saqlab turishga qilinadigan harajatlarga sarflanar edi. Yordamning muayyan qismi mahalliy amaldorlar tomonidan talon-taroj qilib yuborilardi. Bu mamlakatlarda davlat xizmatchilari sonini tobora ko'payib borganligi ham umumiy vaziyatga asosan salbiy ta'sir ko'rsatganligini ko'rish mumkin. Masalan, mustaqillik e'lon qilingan vaqtda Kongoda (Brazavil) taxminan 3 ming nafar davlat xizmatchisi faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, 1990-yillar boshida ularning soni 73 ming kishini tashkil qilgan, ularni saqlab turish uchun davlat byudjetining 75 foizi sarf qilingan.

Afrika mamlakatlarining tashqi qarzlar miqdori 1990-yillar o'rtalariga kelib 252 mlrd. dollarga yetdi. Bu YalMning 65 foizidan ortiqni yillik eksport miqdorining 250 foizini tashkil qildi. 1990-yillarda eksport tushumlari ikki marta, yoki 21 mlrd. dollarga qisqargani holda, ayni vaqtda import mahsulotlariga bo'lgan harajatlar 60 mlrd. dollarga oshdi. G'arb mamlakatlari bilan teng huquqli bo'lmagan savdo-iqtisodiy munosabatlar Afrika mamlakatlari uchun yiliga 6 mlrd. dollardan ortiq zarar ko'rishga olib kelardi.

Uchinchi ming yillik boshlarida Afrikada yuzaga kelgan vaziyat "afropessimizm" tushunchasini dunyoga keltirdi. 1990-yillarda, ayniqsa vayronkor xarakter kasb etgan urush (Liberiya, Ruanda, Zair, Efiopiya, Somali, Angolada)lar, yuz minglab kishilarni hayotiga zomin bo'lgan ocharchiliklar, iqtisodiy vayronalik, neoliberal modernizatsiya siyosatini o'tkazilishi asnosida davlatchilikni yemirilishi hodisalari bu mamlakatlar uchun real voqelikka aylandi.

Biroq yangi uchinchi ming yillik ostonasida Afrikada shubhasiz, muayyan ijobiy o'zgarishlar ham sodir bo'lgan edi. 1990-yillar o'rtalarida 30dan ortiq Afrika mamlakatlari avtoritar harbiy va boshqa diktatorlik va bir partiyali rejimlardan ko'p partiyaviy siyosiy tizimlarga o'tdilar. Bu mamlakatlarda umummilliy konferensiyalar, referendumlar o'tkazila boshladi, eski konstitutsiyalar qayta ko'rib chiqilib, yangilari qabul qilina bordiki, ular siyosiy plyuralizm sharoitida Afrika davlatlarining ijtimoiy-

siyosiy strukturalarini asta-sekin demokratlashtirib borishga ko'maklashdi. Bozor xo'jaligini asta-sekin joriy etish bir qator mamlakatlarda muayyan ijobiy natijalar berdi. 1997-yilda faqat uch mamlakatdagina (1994-yilda 12 mamlakatda) YalMni kamayishi kuzatilgan. 15ta mamlakatda yiliga 5 foizdan o'sish qayd qilingan. To'g'ri, bu qashshoqlikni bosqichma-bosqich tugatish uchun minimal chegara bo'lib, bunday sur'at saqlanib qolishi sharoitida qoloqlikni bartaraf etish uchun kurash ko'p yillarga cho'zilib ketishi mumkin, buning ustiga jahon bozorida saqlanib kelayotgan xom ashyoga ixtisoslashish muntazam narh-navoning tushib borayotganligini, yoxud uning beqarorligini namoyish qilmoqda.

Shunisi mutlaqo ayonki, yangi ming yillikka kirib borar ekan, jahon hamjamiyatining integratsiyalashgan bir qismi bo'lgan Afrika tashqi yordamga muhtoj va busiz u o'z muammolarini hal eta olmaydi. Biroq bunday ko'makni berish yangi mustamlakachilik foydasini ko'zlash asosida emas, balki Afrika mamlakatlarining ijtimoiy, sivilizatsion, tarixiy, ruhiy va iqtisodiy o'ziga xosliklarini hisobga olgan holda amalga oshirilmog'i lozim.

MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. XX asr birinchi yarmida Tropik va Janubiy Afrika rivojlanishining umumiy qonuniyatlari mohiyati, mustamlaka boshqaruvi tizimlarining o'ziga xos xususiyatlarini tavsiflang.
2. Janubiy Afrika Respublikasida aparteid siyosati mohiyati nimalardan iborat?
3. Tropik Afrikada mustamlakachilik tizimi qay tariqa barham topdi?
4. Afrikada mustamlakachilik zulmidan ozod bo'lgan rivojlanayotgan Afrika mamlakatlari duch kelgan qiyinchiliklarni tavsiflab bering.
5. JARda aparteidni tugatilishida Nelson Mandela faoliyatining o'rniga baho bering.
6. Nima uchun uchinchi mingyillik boshlarida Afrikada yuzaga kelgan vaziyat "afropessimizm" tushunchasini dunyoga keltirgani haqida chuqurroq o'ylab ko'ring.

XALQARO MUNOSABATLAR

XX asr 50-60-yillarida xalqaro munosabatlar

Urush holatidan tinchlik holatiga o'tish o'ziga xos qarama-qarshiliklardan iborat bo'ldi. G'alaba qozongan mamlakatlar va avvalo SSSR va AQSH, tinchlikni saqlash masalalari bo'yicha urush vaqtidagi kelishuvlarga asoslangan holda yo'l tutishlari kerak edi. Ammo xalqaro munosabatlardagi vaziyatda, urushdan so'ng yuzaga kelgan masalalarning yechimini topish yo'lida ularning har biri o'zgacha ish tutdi va o'z milliy ma'nfaatlarini himoya qildi. Ularning ma'nfaatlari bir biriga zid edi, chunki SSSR va AQSH ikki xil g'oyaviy prinsip va pozitsiyalarga tayanardi. Jahon miqyosida u yoki bu tizimning g'alabasini ular milliy xavfsizlikni ta'minlayotganligi sifatida qabul qilishardi.

Jahon inqilobi va kapitalizmni sotsializm bilan o'rin almashishi, bir tomondan, ikkinchi tomondan esa kapitalistik tizimning kuchayishi va amerikacha yondashuv asosidagi liberal demokratiyani keng tarqalishi, kelajak haqida ikki qutublik tasavvurni yuzaga keltirdi. Bu esa o'z navbatida SSSR va AQSH o'rtasidagi global xarakterdagi qarama-qarshilikni belgilab berdi. Xatto mintaqaviy to'qnashuvlarga ikki buyuk davlatning aralashmasligining ilojisi yo'q edi.

Shu asosda amerika tashqi siyosati konsepsiyasining nomlari shakllandi: "kommunizmni uloqtirib tashlash", "yalpi qasos", "urush yoqasida muvozanat saqlash", "egiluvchan javob berish", "cheklangan yadro urushi"... Ushbu iboralar AQSHning turli strategik ko'rsatmalarini aks ettirardi. Ammo uning asl mohiyati - jahon kapitalistik tizimini saqlab qolish, hamda ikki qutubli dunyoda harbiy kuch siyosati va qo'rqitish yo'li bilan yuzaga kelgan mojarolarni bartaraf etish edi.

SSSR esa ochiqdan-ochiq o'zining strategik ko'rsatmalarini bayon etmas edi. Ammo u, o'z ta'siri ostidagi hududlarni saqlab qolishga harakat qilardi va xalqaro munosabatlarda "tinchlik, demokratiya, sotsializm kuchlari" bilan "reaksiya, kapitalizm va urush kuchlari" o'rtasida dunyoning ikkiga ajralib ketishiga qaratilgan siyosatni olib bordi. Urushdan keyingi birinchi o'n yillik ichida Koreya urushi (1950-1953yillar) jahon miqyosidagi eng xavfli xalqaro inqiroz hisoblandi.

Shunday qilib, "sovuq urush" siyosatining asosiy belgisi bu jahon siyosatidagi konfrontatsiya edi. Boshqa sabablar qo'yidagilarda o'z aksini topdi: urush vaqtida o'zaro kelishilgan qarorlarni reviziya qilish; ikki buyuk davlat atrofida harbiy-siyosiy bloklarning (NATO va VShT)

shakllanishi; qurollanish poygasi; harbiy kuch asosida fikrlash; ommaviy axborot vositalari orqali "dushman obrazini" shakllantirish.

XX asr 50— 60-yillarida xalqaro muxitni, dushmanlik va nizolar asosida shakllangan sovet-amerika munosabatlari belgilardi. Faqatgina bir necha qaltis xalqaro inqirozlarni boshidan kechirgandan so'ng, ikkala tomon xalqaro munosabatlarni yumshatish yo'liga o'tish zarurligini tushinib yeta boshlashdi.

Agar Yevropada bloklarning yuzaga kelishi bilan muvozanat o'rnatilgan bo'lsa, Yaqin Sharq xududi esa 50-yillarda beqarorlik va keskin to'qnashuvlar maydoniga aylandi, va Yevropaning yetakchi kapitalistik mamlakatlarini, AQSH hamda SSSRni o'ziga jalb etdi. Bu hududdagi muojarolar Ikkinchi jahon urushidan so'ng yuzaga kela boshlagan edi. O'sha davrda Suriya, Livan, Transiordaniya mustaqillikka erishdilar. Faqatgina Buyuk Britaniya arablar va yaxudiylar yashab kelayotgan Falastinni boshqarish mandatini saqlab qolgan edi. 1947-yil noyabr oyidagi BMTning qaroriga muvofiq Falastin o'rnida arablarning va yaxudiylarning ikkita davlati tashkil topishi kerak edi. Ierusalim esa hamma uchun kirish mumkin bo'lgan erkin shaharga aylanishi ko'zda tutilgan edi. 1948-yil Isroil davlati tashkil topdi, arab davlati esa yo'q. Arablar yahudiylarning davlatini tan olmadilar. Yaqin Sharqdagi mojaroga bir qator Yevropa mamlakatlari, AQSH va SSSR jalb qilindi. SSSR arablarga yon bosdi, AQSH esa 1948-1949 yillardagi birinchi arab-isroil urushi jarayonida Isroilni qo'llab-quvvatladi. Urush arab mamlakatlarining mag'lubiyati bilan yakunlandi. Isroil esa, BMT tomonidan yahudilar davlati uchun ajratib berilgan yerdan tashqari arablarning bir qism yerini (Gaza sektorini) bosib oldi. Shunday qilib xalqaro munosabatlarda hozirga qadar mavjud bo'lgan va o'z yechimini topmagan Yaqin Sharq muammosi yuzaga keldi.

Ammo Yaqin Sharqdagi muammolar shu bilan o'z yakunini topmadi. Bu hududda inqilobiy o'zgarishlar ro'y bera boshladi, bu esa hududdagi Fransiya va Buyuk Britaniya pozitsiyalariga havf tug'dirardi. 1952 yil Misrda inqilob ro'y berdi, monarxiya ag'darildi, chet el kompaniyalarining faoliyati cheklandi. 1956-yil G.A.Naser hukumati ingliz-fransuz kapitali hukmronlik qilgan Suvaysh kanali kompaniyasini milliylashtirdi. Natijada J.A.Nosirning kanalni millashtirish qarorini bekorqilish maqsadida. ingliz-fransuz-isroil armiyasi Misrga hujum boshladi. SSSR, AQSH va BMT uchta davlatning hujumini qoralashdi. SSSR o'z bayonotida, agar harbiy hujum davom ettirilgudek bo'lsa, bu holda Misrga yordam berish va kerak bo'lsa harbiy kuch jo'natishga tayor ekanligini ma lum qildi. Uch

davlatning Misrga nisbatan uyushtirilgan agressiv siyosati puchga chiqishi natijasida Yaqin Sharqda Buyuk Britaniya va Fransiyaning pozitsiyasi zaiflashib qoldi. SSSRning obro'si oshdi. 1958- yil Monarxiyani ag'dargan Iroqdagi inqilob sobiq mustamlakachi davlatlarning manfaatlariga yangi zarba bo'ldi. Shunday sharoitda Eyzenxauer doktorinasi yuzaga keldi. Unga ko'ra Yaqin Sharqda Buyuk Britaniya va Fransiyaning mag'lubiyati natijasida yuzaga kelgan "kuch vakumini" AQSH to'ldirishi lozim edi. Iroq va Suriya hujumidan himoya qilish baxonasi bilan Liviya va Iordaniyaga amerika va ingliz harbiy kuchlari kiritildi.

SSSR 50-yillarning ikkinchi yarmida, KPSSning XX syezdidan va Stalin shaxsiga sig'inish fosh etilganidan so'ng, tashqi siyosatda bir nechta yangi tashabbuslarni amalga oshirishga harakat qildi. Jumladan, armiya safi 2 mln. kishiga qisqartirildi, mamlakat ichida islohotlar o'tkazila boshlandi, SSSR va AQSH davlat rahbarlarining uchrashuvini o'tkazish tashabbusi ilgari surildi. Ammo bir necha yirik xalqaro tashabbuslar ularning amalga oshishiga to'sqinlik qildi. 1960-yil mayiga belgilangan N.S.Xrushchev va D.Eyzenxauer o'rtasidagi uchrashuv amalga oshmadi. Uchrashuv chog'ida, 1-may kuni AQSH ataylab SSSR havo hududiga razvedkachi samolyotini kiritdi. SSSR harbiy kuchlari tomonidan bu samolyot urib tushirildi, uchuvchi esa xibsga olindi va ig'vogarlik fosh etildi. Natijada yuqori toifadagi uchrashuv amalga oshmay qoldi.

1960-yil noyabrda AQSHda o'tkazilgan prezident saylovida demokratlar partiyasi g'alaba qozondi va J.Kenedi davlat ma'muriyatini boshqardi. Ammo yangi prezident tomonidan e'lon qilingan tinchliksevar yo'l amalda o'z aksini topmadi. 1961- yil aprelida Kubaga kontrevolyusion desantning tushishi va ularni AQSH flot va aviatsiyasi tomonidan qo'llab-quvvatlanishi, Karib inqirozi boshlanib ketishiga sabab bo'ldi. Desantchilarni hujumi qaytarildi, ammo AQSH Kastro rejimini ag'darib tashlash rejasidan qaytmadi. Kuba hukumati bilan o'tkazilgan maxfiy kelishuvga binoan uning hududida SSSRning o'rta masofaga uchuvchi yadro raketalari joylashtirildi. Sovet hukumatining bunday harakati faqat avantyuristik qadam edi. Bunga javoban AQSH o'z harbiy floti bilan Kubani blokada ostiga oldi. SSSR va AQSH o'rtasidagi to'qnashuv real holatga aylana boshladi. Faqatgina bir necha kun davomida N.S.Xrushchev va J.Kennedi o'rtasida olib borilgan muzokaralar natijasida SSSR va AQSH o'rtasidagi harbiy to'qnashuvni oldi. Natijada SSSR Kubadan o'z raketalarini, AQSH esa Turkiyadan o'zining bazasini olib chiqdi.

Karib inqirozini tinch yo'li bilan hal etilishi 60-yillarda sovet-amerika munosabatlaridagi tub burilish yasadi. Xalqaro munosabatlardagi vaziyatni yumshatish maqsadida SSSR va AQSH o'rtasida bir necha muhim shartnomalar imzolandi. Jumladan, 1963 yil avgustda uchta davlat rahbarlari (SSSR, AQSH va Buyuk Britaniya) atmosferada, koinotda va suv ostida yadro quroli sinovlarini o'tkazmaslik to'g'risidagi Moskva shartnomasini imzoladilar (bu shartnomaga Fransiya va Xitoy qo'shilmadilar).

Yevropada esa ko'p yillar maboynida qurollanishni qisqartirish masalasi bo'yicha 18 davlat vakillarining komiteti o'z ishini olib borardi. 1970-yilga kelib yadro qurolini tarqatmaslik to'g'risidagi Shartnoma ishlab chiqildi. Ushbu Shartnoma yuzta mamlakat tomonidan imzolanganidan so'ng 1970-yil kuchga kirdi.

Buyuk mamlakatlar o'rtasidagi nizolar, va ular o'rtasidagi qarama-qarshiliklarga Osiyo, Afrika va Lotin Amerika mamlakatlarini o'ziga jalb etdi. Natijada, ko'plab ko'zga ko'ringan davlat arboblari va yaqinda mustamlaka holatidan ozod bo'lgan davlatlar, harbiy-siyosiy bloklarda ishtirok etmaslik hamda turli nizolarda qatnashmaslik pozitsiyasini egallashga qaror qildilar. Hindiston bosh vaziri J.Neru, Yugoslaviya prezidenti Iosif Broz Tito, Misr prezidenti J.A.Nosir va boshqalar tashabbusi bilan 1961-yil sentyabrda Belgradda 25 davlat boshliqlarining konferensiyasi bo'ldi va unda qo'shilmaslik harakatiga asos solindi. Harakat ishtirokchilari fikriga qaraganda, xalqaro munosabatlaridagi keskinliklarga va qurollanish poygasiga AQSH bilan SSSR teng holda asosiy sababchi ekanligi ta'kidlandi. Qo'shilmaslik harakati ishtirokchilari o'z faoliyatida harbiy-siyosiy bloklarga qo'shilmaslik, mustamlakachilikka qarshi qaratilgan xalq kurashini qo'llab-quvvatlash, iqtisodiy tengsizlikni bartaraf etish va tinchlikni saqlashga qaratilgan siyosatini maqsad qilib oldilar.

XX asr 70-90-yillarida va globallashuv sharoitida xalqaro munosabatlar

60-yillar oxiriga kelib Yevropadagi xalqaro munosabatlar, turli davlatlar tomonidan keskinlik holatini yumshatishga qaratilgan yo'lni qidirish bilan harakterlanardi. Harbiy-strategik tenglik sharoitida kuch ishlatish siyosatining kelajagi yo'qligi ma'lum bo'ldi. G'arb dunyosida kelishuvlar yuritish g'oyasi yuzaga kela boshladi.

Yevropada kollektiv xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha chora tadbirlarni muxokama etishga qaratilgan Yevropa mamlakatlari kengashini chaqirish tashabbusi Sovet Ittifoqiga va boshqa sotsialistik davlatlarga ta'lluqli edi. Ammo bunday takliflar ko'proq propagandistik xarakterga ega edi va sovet rahbariyatining umumiy keskinlashuvga qaratilgan siyosatini o'zgartirmas edi. Bunday siyosat 1968-yil Chexoslovakiyaga Varshava shartnomasiga a'zo davlatlarning asossiz holda harbiy askar kiritilganida namoyon bo'ldi. Bu voqea ma'lum vaqtgacha keskinlikni yumshatish jarayonini to'xtatib qo'ydi. Shunga qaramay tinchlikni va xavfsizlikni ta'minlashga qaratilgan Yevropa mamlakatlarining hamkorlik tendensiyasi davom etdi.

1969-yil mart oyida Varshava Shartnomasi Tashkilotiga a'zo davlatlar umumevropa kengashiga amaliy tayyorgarlik ko'rish taklifi bilan barcha Yevropa mamlakatlariga murojaat etdi. Bu murojaatni G'arbiy Yevropadagi betaraf davlatlar qo'llab-quvvatladi. Bu masalada Finlyandiya muhim rol o'ynadi. Finlyandiya hukumati 1969-yil may oyida Yevropa mamlakatlari, AQSH va Kanada oldida kengash o'tkazilishini tashkillashtirishda o'z xizmatlarini taklif etdi. Davlatlararo boshlangan maslahatlar xalqaro munosabatlarda yangi holatni – umumevropa jarayonini ochib berdi.

SSSR va AQSH, hamda Sovet Ittifoqi va G'arbiy Yevropa mamlakatlari o'rtasidagi munosabatlarda ijobiy harakatlar yuz berishi asosida maslaxat uchrashuvlari boshlanib ketdi. Buning natijasida, 1975-yil 30- iyulda XYelsinki shahrida davlat rahbarlari darajasida Yevropada xavfsizlik va hamkorlik Kengashi (EXHK) o'z ishini boshladi. 1975-yil 1-avgustda 35 davlat rahbarlari tomonidan tantanali ravishda Kengashning Yakuniy akti imzolandi. Tarixda ushbu hujjat YeXHTning XYelsinki Yakuniy akti nomini oldi.

70 – 80-yillar chegarasida SSSR va AQSH o'rtasidagi munosabatlarda yangi keskinlashuv yuz berdi. Uning bir necha sababalari bor edi.

Jumladan, 70-yillardagi energetik va xomashyo inqirozi "uchinchi dunyo" davlatlari bilan rivojlangan kapitalistik mamlakatlar o'rtasidagi munosabatlarni keskinlashtirib yubordi. Jahonda inqilobiy yangilanish jarayoni davom etmoqda edi. 1975-yil Portugaliyaning sobiq mustamlakalari Angola va Mozambikda revolyusion-demokratik hukumatning yuzaga kelishi, 1974-yil Efiopiyadagi inqilob, 1978-yil Afg'onistondagi inqilob, 1979-yil Nikaraguada Samosa rejimini ag'darilishi, 1979-yil Ironda shoxga qarshi qaratilgan inqilob – bularning hammasi AQSHning hukmron doiralari tomonidan mag'lubiyat tarzida

qabul qilindi. Buning ustiga bunday holat o'taketgan o'ng kuchlar tomonidan AQSH hukumatining "zaifligi" va "layoqatsizligi", xatto "Moskvani qo'li" borligi sifatida jar solindi.

70-80-yillar chegarasida xalqaro munosabatlardagi keskinlashuv Sovet Ittifoqining tashqi siyosatidagi harakatlari bilan ham bog'liq bo'ldi. Jumladan, Varshava Shartnomasi Tashkilotiga a'zo davlatlar hududida SSSRning o'rta masofaga uchuvchi rakatalari joylashtirildi. 1979-yil dekabrda Afg'onistonga sovet qo'shinlarini kiritilishi va 1981-yil dekabrda Polshada harbiy holatning e'lon qilinishi, jahon hamjamiyatida norozilikni kuchayishiga olib keldi. Sovetlarga qarshi qaratilgan yangi kompaniya boshlanib ketdi. Buning oqibatida qurollanish poygasining yangi bosqichi boshlandi. Natijada 80-yillar birinchi yarmida ikki buyuk davlatlar o'rtasidagi munosabatlar keskinlashdi.

70-yillarda Yevropa qit'asidagi xalqaro munosabatlar bir muncha yaxshilangan bo'lsa-da, ammo dunyoning boshqa hududlarida vaziyat keskinligicha saqlanib turdi. Buyuk davlatlarning siyosati natijasida dunyoning turli hududlarida to'qnashuvlarni yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Jumladan, Yaqin Sharqdagi to'qnashuvlarni oladigan bo'lsak, 70-90-yillarda va hatto XXI asr boshida Falastin muammosining xal etilmaganligi va Isroilni qo'shni arab mamlakatlari bilan to'qnashuvlarining saqlanib turishi, bu hududda tinchlik va xavfsizlikka katta xavf solmoqda.

Xalqaro munosabatlarda qurollanish poygasiga chek qo'yish masalasiga aloxida e'tibor qaratildi. Ma'lumki, Ikkinchi jahon urushidan so'ng qurollanish poygasi ikki buyuk davlat o'rtasida ro'y bera boshladi. Buning ustiga ommaviy qirg'in qurolining yangi turlari ishlab chiqildi va butun insoniyatni jar yoqasiga olib keldi. 1986-yil oktyabrda SSSR 10 ming yadro raketaga, AQSH esa 14,8 ming yadro raketaga ega edi. Qurollanish poygasiga chek qo'yish va ularning ma'lum turlarini qisqartirish masalalari bo'yicha ikki buyuk davlat rahbarlari o'rtasida bir necha uchrashuvlar bo'lib o'tdi. Jumladan, 1987 yil noyabrda Vashingtonda KPSS MK Bosh kotibi M.S.Gorbachyov va AQSH prezidenti R.Reygan o'rtasida navbatdagi uchrashuv bo'lib o'tdi. Uchrashuv natijalariga ko'ra o'rta va yaqin masofaga uchuvchi raketalarni yo'q qilish bo'yicha SSSR va AQSH o'rtasida shartnoma imzolandi.

80-90-yillar chegarasida SSSRda va sotsialistik tizim mamlakatlarida ro'y bergan demokratik inqilobiy vaziyat xalqaro munosabatlarda tub burilishning yasalishiga sabab bo'ldi. 1991-yil oxiriga kelib "sotsialistik jamiyat"ni tashkil etuvchi barcha tuzilmalari (O'zaro iqtisodiy yordam

Kengashi, Varshava Shartnoma Tashkiloti) uzil-kesil tarqab ketdi. Albaniya, Bolgariya, Vengriya, Polsha, Ruminiya, Chexiya va Slovakiyada liberal-demokratik rejimning o'rnatilishi, hamda GDR bilan GFRlarning birlashishi Yevropadagi vaziyatni tubdan o'zgartirib yubordi. Bunday o'zgarishlar Yevropa mamlakatlarining tashqi siyosatida yangicha yo'l tanlashga va xalqaro munosabatlarda o'z o'rniga ega bo'lishga imkon yaratdi. Natijada, Sharqiy Yevropa mamlakatlari Yevropa Ittifoqiga va NATOga qo'shilish istagini bildirdilar.

MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. "Sovuq urush" siyosati yuzaga kelishining sabablarini nimada?
2. Qurollanish poygasi deganda nimani tushunasiz?
3. Xalqaro munosabatlarda Yevropada xavfsizlik va hamkorlik kengashining roli nimadan iborat?
4. Sharqiy Yevropa mamlakatlarida demokratik inqilobiy vaziyatni yuzaga kelish sabablari nimalar bilan bog'liq?
5. Globallashuv sharoitida xalqaro munosabatlarda qanday o'zgarishlar ro'y berdi?

GLOSSARIY

Absolyutizm- mutloq hokimlik, cheklanmagan hokimiyat.

Avantyrizm - osongina muvaffaqiyatga yerishish, foyda olishni ko'zlab, tavakkalchilik bilan qilingan xatti-harakat.

Agressiya - tajovuzkorlik, bosqinchilik, urush va hujum qilish, bostirib kirish.

Anarxiya - hokimiyatsizlik, boshboshdoqlik, har qanday davlat hokimiyatini inkor yetish.

Anarxo-sindikalizm – beboshlik, tartibsizlik, xalqaro ishchilar harakatidagi anarxizm ta'sirida bo'lgan kasaba uyushma og'machi oqimi.

Anneksiya – maglub davlat hududi bir qismining golib mamlakat tomonidan zo'ravonlik bilan qo'shib olinishi

Antimilitarizm - militarizmga qarshi ijtimoiy oqim.

Antisemitizm – millatchilikning semit xalqi – yahudiylarga qarshi qaratilgan ko'rinishlaridan biri.

Barrikada - ko'chani to'sish, band qilish, ko'prik va tog' yo'llariga yog'och, qum, tuproq, qulatilgan daraxtlar bilan sun'iy to'siq qurish.

Blokada - qamal qilmoq, ajratib qo'yish, yakkalash. Siyosiy yoki iqtisodiy jihatdan bir mamlakatning boshqa davlatlar bilan aloqa bog'lashiga imkon bermaslik.

Boykot - norozilik e'lon qilish, ijtimoiy kurash uchun biror shaxs, tashkilot yoki davlat bilan aloqani tamoman yoki qisman uzish, inkor qilish.

Burjuaziya - mulkdorlar va savdogarlar.

Burmistr – qishloqlarda tartib saqllovchi, dehqonlarning majburiyatini nazorat qiluvchi.

Garnizon – shahar yoki qal'ada doimiy yoki vaqtincha joylashgan harbiy qismlar, shtablar, harbiy o'quv yurtlari birlashmasi.

Gestapo – fashistlar Germaniyasidagi davlat maxfiy politsiyasi.

Gitleryugent – 1926-1945-yillarda Germaniyadagi fashistlarning yoshlar tashkiloti.

Gomindan – Xitoy milliy partiyasi.

GOERLO – Rossiya xalq xo'jaligini tiklash va yuksaltirish yo'lidagi 10-15-yilga mo'ljallangan istaqbolli reja.

GULAG – ahloq tuzatish-mehnat lagerlari va qamoq joylari Bosh boshqarmasi.

Depressiya – ortiqcha ishlab chiqarish inqirozidan so'ng ro'y beradigan iqtisodiyot turgunligi.

Deputat – hokimiyat organlariga saylab qo'yilgan vakil.

Diktatura – huquqi cheklanmagan hokimiyat

Diskriminatsiya – kamsitish, xo'rlash, past nazar bilan qarash.

Doktrina - O'rganish, ta'limot, ilmiy yoki falsafiy nazariya, siyosiy tizim.

Dominion – Britaniya imperiyasi tarkibida bo'lgan, ingliz qirolini o'z rahbari deb etirof yetuvchi davlatlar.

Duche – Italiyadagi fashistlar raxbarining unvoni.

Zabastovka, stachka – ish tashlash.

Imperiya – hokimiyat, davlat, imperator boshliq monarxiya davlati.

Imperator – hukmdor.

Immigratsiya – ko'chirib yuborilgan muhojirlar. Bir mamlakatga boshqa mamlakat fuqarosining vaqtincha yoki doimiy yashash uchun kelib joylashishi.

Immigrant – muhojir, o'z mamlakatidan boshqa mamlakatga ketib yashovchi shaxs.

Investitsiya – sarmoyaning biror bir korxona, ishiga uzoq muddatga joylashtirilishi.

Interventsiya – aralashish, bostirib kirish, tajovuz. bir davlatning ikkinchi bir davlat ichki ishlariga yoki uning uchinchi mamlakat bilan o'zaro munosabatlariga aralashuvi.

Inflyatsiya – qogoz pullarning qadsizlanishi va real Tovar taklifiga nisbatan muomalada ularning haddan tashqari ko'payib ketishi bilan boglik bo'lgan harid qobiliyatining pasayishi

Istilo – Bo'ysundirish, zabt yetish.

Kartel – kapitalistik monopoliyalarning asosiy shakllaridan bo'lib, bir turli yoki bir-biriga o'xshash mahsulot ishlab chiqaruvchi bir nechta korxona egalarining ittifoqi.

Kongress – uchrashuv, yig'ilish.

Koalitsiya – birlashgan, uyushgan ittifoq.

Koloniya – ko'chib kelish. mustamlaka.

Konvensiya – bitim, shartnoma.

Konservator – saqlovchi.

Konstitutsiya – tuzum, qoida, qonun.

Konsern – aralashtirmoq, qorishtirmoq, monopoliya bo'lib birlashmoq

Konsessiya – yon berish, ijozat berish

Konservatorlar – u yoki boshqa ozgarishga qarshilar

Kontributsiya – boshqinchi tomonidan egallangan hududda aholidan majburiy yigimlar, urushdan keyin maglub davlatning golib davlat foydasiga to'lovi

Korporatsiya – birlashma, jamiyat va tashkilot, uyushma.

Korrupsiya – sotib olish, qonunsiz harakat qiluvchi amaldorlar ittifoqi

Ku-kluks-klan – AQSH da reaksion burjuaziya mablag bilan taminlab turadigan fashistik terrorchi tashkilot

Landtag – yer, mamlakat, yigin

Leyboristlar – Angliyadagi ishchilar partiyasi

Liberalizm – siyosiy va goyaviy oqim

Lokaut – kapitalistlarning ishchilarga qarshi kerash usuli

Magistrat – boshqarma, hokimiyat

Manifest – oily hokimiyat tomonidan biror muhim masala yuzasidan xalqqa qarata qilingan tantanali murojaat

Memorandum – eslab turish lozim bo'lgan narsa, davlatlar o'rtasidagi yozishmalardan biri

Migratsiya – ko'chuvchi, joyni o'zgartiruvchi

Missiya – topshiriq, yuksak burch, masuliyatli vazifa

Monarxiya – yakka hukmronlik

Monopoliya – davlat, tashkilot yoki firmaning muayyan sohada yagona huquqi.

Moratoriy – xalqaro huquqda qaysidir harakatni ma'lum muddat amalga oshirmaslik yoki uni keying surish borasida davlatlar urtasida kelishuv.

Natsizm – Germaniya fashizmi nomlaridan biri.

OGPU – SSSR Komissarlar Kengashi huzurida 1923-1934--yillarda faoliyat kursatgan davlat xavfsizligini quriqlash idorasi

Okkupatsiya – bosib olish, ishgol qilish

Oligarhiya – ozchilikning hokimiyati

Pangermanizm – nemis millatchilarining siyosiy harakati

Panislomizm – islom dinida barcha xalqlarni bir davlat qilib birlashtirishni tar'gib qilgan reaksion diniy-siyosiy mafkura

Panturkizm – XIX- asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiyaning burjua-pomeshchik doiralari orasida tashkil topgan oqim

Parlament – kapitalistik davlatda butunlay yoki qisman saylov asosida qonun chiqaruvchi oliy davlat organi

Plantator – plantatsiyaga egalik qiluvchi shaxs

Platsdarm – qo'shin to'planadigan maydon, hujum qilish uchun mo'ljallangan hudud.

Plebissit – umumxalq muhokamasi, ovoz berish.

Politsiya – ichki jamoat va davlat tartibini saqlash uchun tashkil etilgan qurolli kuch

Pravoslavie – xristian dinidagi asosiy mazhablardan biri

Prezident – oldinda o'tiruvchi, belgilangan muddatda davlat boshqaruvchisi

Provinsiya – poytaxtdan uzoq joy, viloyat

Proteksionizm – ajnabiy raqobatdan saqlab qolish uchun iqtisodiy tadbirlar tizimi

Protektorat – kuchsiz davlatlarni buysundirish

Radikalizm – keskin choralar va harakatga intilish.

Radikal – keskin va qat'iy choralar tarafdori

Ratifikatsiya – davlatlar urtasida tuzilgan xalqaro shartnomaning hukumat tomonidan tasdiqlanishi

Regent – monarxiya davlatlarida muvaqqat hukmdor, vaqtincha podsho

Rezidensiya – davlat boshligi yoki oliy mansab egalariining doimiy yoki vaqtincha turadigan joyi

Reyxkansler – Germaniyada hukumat boshlig'ining unvoni

Reyxstrat – parlament nomi.

Reyhstag – Germaniyada markaziy hokimiyat organlaridan biri, parlament

Rekrut – rus, fransuz, nemis armiyalarida xizmat o'tovchi yollanma askar

Remilitarizatsiya – ilgari qurolsizlantirilgan hudud yoki davlatni qurollantirish

Repressiya – davlat organlari tomonidan amalga oshiriladigan qamoq

Reparatsiya – urush aybdori bo'lgan davlatdan undiriladigan tovon puli

Respublika – davlat tuzumi shakllaridan biri, saylab qo'yiladigan vakolatli oliy davlat hokimiyati

Reforma – isloh qilish

Reformizm – ijtimoiy harakatga qarshilik qiluvchi oqim

Samoderjavie – Rossiyada monarxiyaning cheklanmagan davlat tuzumi.

Satellit – rasman mustaqil, biroq amalda boshqa, nisbatan kuchli davlatga bo'ysinuvchi davlat.

Separatizm – markaziy davlatdan ajralib chiqishga intilish

Sindikalizm – kasaba uyushma harakatidagi mayda mukldor, og'machi oqim.

Sindikat – Kapitalistik mamlakatlarda raqobatni yoʻqotish, bozorlarga tanho ega boʻlish, narxlarni oshirish. koʻp foyda olish maqsadida tuziladigan monopolistik birlashma.

Sionizm – Quddusda joylashgan Sion tepaligi nomidan olingan reaksion millatchilik harakati.

SS - Germaniyadagi fashistlarning tashkiloti, fashist tuzumining bosh tayanchlaridan biri.

Stixiya – uyushtirilmagan, qovushmagan harakat

Strategiya – yirik harbiy operatsiyalar va umuman urush olib boorish sanʼati

Suverenitet – davlatning tashqi siyosatda mustaqilligi

Terror – qoʻrqituv, zoʻravonlik siyosati

Tred-yunionlar – ingliz kasaba uyushmalari harakatidagi oqim, shart-sharoitlarni yaxshilash uchun kurash

Trest – kapitalistik monopoliyalarning bir turi.

Totalitarizm – davlat boshqaruvining shakllaridan biri boʻlib, jamiyat hayotining barcha sohalaari ustidan tola davlat nazorati oʻrnatilishi.

Ultimatum – xalqaro munosabatlarda bir mamlakatning ikkinchi mamlakatga muayyan muddat ichida munozara va eʼtirozsiz bajarilishi shart boʻlgan qatʼiy talabi.

Fashizm – 20-yillarda Italiyada paydo bulgan siyosiy oqim, burjuaziyaning eng reaksion va agressiv kuchlari manfaatlarini ifodachisi

Fraksiya – parchalanish, boʻlinish

Shovinizm – ashaddiy millatchilik, boshqa xalqlarni taʼqib etish va xoʻrlash, turli irq va millatlar oʻrtasida adovatni kuchaytirish

Shtat – maʼlum darajada oʻz-oʻzini idora etuvchi davlat-hududiy birlik

Evakuatsiya – xavfli joydan aholini, korxona va muassasalarni, moddiy va madaniy boyliklarni olib chiqish

Ekspansiya – yirik davlatlarning iqtisodiy, diplomatik va harbiy usullar bilan boshqa mamlakatlarda oʻz taʼsir doirasini kengaytirishi

Ekstremizm – keskin fikr va choralarni yoqlash, keskin choralarga tarafdorlik

Emigrant – muhojir

Emigratsiya – siyosiy yoki boshqa sabablarga koʻra majburiy yoki ixtiyoriy ravishda oʻz mamlakatidan boshqa mamlakatga koʻchib borib yashash.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

Maxsus adabiyotlar:

1. Mirziyoyev SH.M. Demokratik islohotlarni izchil davom ettirish xalqimiz uchun tinch va osoyishta, munosib hayot darajasini yaratish – barqaror taraqqiyot kafolatidir // Xalq so'zi. 2016-yil 2-noyabr.

2. Mirziyoyev SH.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi // Xalq so'zi. 2016-yil 8- dekabr. O'zbekiston Respublikasining saylangan Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimidagi ma'ruzasi.

3. Mirziyoyev SH.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak // Xalq so'zi. 2017-yil 15-yanvar. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasi.

4. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – T.: "O'zbekiston". 1997.

5. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. - T.: "Sharq". 1998.

6. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch. - T.: "O'zbekiston". 2008.

7. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etish yo'llari va choralari. - T.: "O'zbekiston". 2009.

8. Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. - T.: "O'zbekiston". 2011.

Umumiy adabiyotlar:

1. Анго М. Классическая Индия. - М.: Вече. 2007.

2. Арзаканян М.С. История Франции. Учебник для студентов вузов. – М.: Дрофа. 2005.

3. Африка в 70-80-е годы. - М.: Наука. 1980.

4. Вальтер Раучер "Гинденбург". - М.: "Ладомир". 2003.

5. Василев Л.С. История Востока: Учебник для студентов вузов. В 2т. Изд-е 4-е. - М.: Высшая школа. 2005.

6. Викторов В.В. Российская цивилизация: тенденции развития от истоков к современности: Учебное пособие.— М.: Вузовский Учебник. 2009.
7. Восточная Европа на историческом переломе. - М.:1991.
8. Восточная Европа: контуры пост коммунистической модел развития. - М.: 1999.
9. Всемирная история. - М.: «Большая Российская энциклопедия». 2003.
10. Вторая мировая война. Краткая история. - М.: 1989.
11. Вторая мировая война (итоги и уроки). - М.: 1985.
12. Годс М. Реза. Иран в XX веке. Политическая история. - М.: 1994.
13. Дискуссионные проблемы японской истории. - М.: 1991.
14. Дениел К. Англия. История страны. — М.: Эксмо, СПб; Мидгард. 2008.
15. Елисеев Д. История Китая: корни настоящего. — С-Пб, Евразия. 2008.
16. Загладин Н.В. Истории России и мира в XX веке. - М.: 2006.
17. Иванян Э.А. История США: Учебное пособие. 2-е изд. - М.: Дрофа. 2006.
18. Иванян Э.А. От Джорджа Вашингтона до Джорджа Буша. Белый дом и пресса. - М.: 1991.
19. История Великобритании. — М.: Вес мир. 2008.
20. История второй мировой войны. Т.-1-12. - М.: 1974-1980.
21. История дипломатии. - М.: АСТ. 2005.
22. История Индии. - М.: Альтернатива. 2004.
23. История Китая: Учебник для вузов.3-е изд. — М.: Изд-во МГУ: ОНИКС 21 век. 2004.
24. История новейшего времени стран Европы и Америки 1945-2000. Под ред. Е.Ф.Язкова - М.: 2002.
25. История России под.ред. акад. В.Милова в 3-томах. - М.: МГУ. 2008.
26. История стран Азии и Африки в новейшее время - М.: Наука. 1976.
27. История США (Хрестоматия). - М.: 2005.
28. История Японии Учебное пособие. В 2 Т. - М.: 1998.
29. История Японии. - М.: Эвролинс: Рус. Панорама. 2008.
30. История Франции. — С-Пб: Евразия. 2008.
31. Китай после «Культурной революции». - М.: Наука. 1979.

32. Кривогуз И.М. Крушение «реального социализма» в Европе и судьбы освободившихся народов. - М.: 2001.
33. Крысин М.Ю. Прибалтика между Сталиным и Гитлером. - М.: «Вече». 2004
34. Крюгер Р. Полная история Поднебесной - М.: ЭКСМО. 2006.
35. Медведев В.А. Распад. Как он произошел в мировой системе социализма. - М.: 1994.
36. Молчанов А.И. Генерал де Голл. - М.: 1988.
37. Непомнящий Н.Н. 100 великих загадок истории. - М.: «Вече». 2004.
38. Новейшая история Китая. 1917-1970 гг. - М.: Наука. 1972.
39. Новейшая история Китая. 1928-1943 гг. - М.: Наука. 1984.
40. Новейшая история стран Европы и Америки. XX век. Част-3. 1945-2000. - М.: 2001.
41. Новейшая история стран Европы и Америки. Част-1. Учебник для ВУЗов. - М.: «Владос». 2003.
42. Новейшая история стран зарубежной Азии и Африки. - Л.: Наука. 1983.
43. Нуриддинов Э., Қичқилов Х., Лафасов М. Энг янги тарих (1918-1945-йиллар). Дарслик. – Тошкент, 2010.
44. Нуриддинов Э., Қичқилов Х. Энг янги тарих (1989-2008-йиллар). Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2010.
45. Очерки русской истории. - М.: 1998г.
46. Питер Калвокоресси. Мировая политика после 1945 года. Т-1.. - М.: 2000.
47. Питер Калвокоресси. Мировая политика после 1945 года. Т-2. - М.: 2000.
48. Россия и ее соседи. Соотношение национальных интересов внутри СНГ. - М.: 1999.
49. Согрин В.В. История США: Учебное пособие. – СПб. Питер. 2003.
50. Строгонов А.И. Новейшая история Латинской Америки. - М.: 1995.
51. Хидояттов Г.А., Гулямов Х.Г. Всемирная история. Новейший период. Европа и США после второй мировой войны (1945-1995). - Т.: 1999.
52. Шулсе Х. Краткая история Германии. - М.: 2004.
53. Чешко С. Распад Советского Союза. - М.: 2000.
54. Экономика КНР в 80-году. - М.: Наука. 1991.

55. Эйза Бритсс, Патриция Клевин. Европа нового и новейшего времени с 1789 года и до наших дней -М.: 2006.

Хорижда чоп этилган адабиётлар:

1. Non-Legislative Labor Law Reform and Pre-Recognition Labor Neutrality Agreements: The Newest Civil Rights Movement. Roger C. Hartley. Berkeley Journal of Employment and Labor Law, Vol. 22, No. 2 (2001), pp. 369-408

2. Our history or your history? Gillian Wilson. Teaching History, No. 86 (January 1997), pp. 6-7.

3. History of family and of its nurture and education: japan. from the 17th century to the 20th century. Toshio Nakauchi. Hitotsubashi Journal of Social Studies, Vol. 25, No. 1 (July 1993), pp. 1-6

4. Crisis in Context: The End of the Late Bronze Age in the Eastern Mediterranean A. Bernard Knapp, Sturt W. Manning American Journal of Archaeology, Vol. 120, No. 1 (January 2016), pp. 99-149

5. The aging of the population in south-eastern Europe Emil Hristov SEER: Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe, Vol. 7, No. 3, 'Informal economy in the Balkans' (2004), pp. 119-129

6. Books for twentieth century world history (Part I Sixth and Fifth Forms) J. L. Henderson Teaching History, Vol. 1, No. 1 (May 1969), pp. 8-11

7. Tignor. World Together World Apart, New York. 2008.

8. Гонгконгсерис. Сай Симен "Китайский фактор и экономика Сянган" Межконтинентальное издательство Китай. Пекин 1997.

9. Гонгконгсерис. Ван Сяолун. Сянган – особый административный район Китай. Межконтинентальное издательство Китай. Пекин 1997.

10. Лю Синъюань. Что надо знать об основном законе ОАР Сянган. Межконтинентальное издательство Китай. Пекин 1997.

11. Китай и мир во всём мире. Межконтинентальное издательство Китай. Синсинь. Пекин 1996.

Elektronresurs:

1. Historic.ru

2. Ziynet.uz

3. <http://lesson-historyvilnarod.ru/sv.htm>

4. www.rambler.ru

5. www.google.uz

6. www.vandex.ru

7. www.yxoo.com

MUNDARIJA

KIRISH	3
BIRINCHI QISM. 1918 – 1945- yillar	6
ANGLIYA	6
FRANSIYA	14
GERMANIYA	20
ITALIYA	28
SOVET SOTSIALISTIK RESPUBLIKALAR ITTIFOQI (SSSR)	36
AMERIKA QO'SHMA SHTATLARI (AQSH)	43
LOTIN AMERIKASI MAMLAKATLARI	51
XITOIY	56
HINDISTON	65
YAPONIYA	77
TURKIYA	84
ERON	90
AFG'ONISTON	96
XALQARO MUNOSABATLAR	101
IKKINCHI JAHON URUSHI	110
IKKINCHI QISM.	
XX asr ikkinchi yarmi – XXI asr boshlari	134
ANGLIYA	134
FRANSIYA	143
GERMANIYA	153
ITALIYA	165
VA UNING PARCHALANISHI	172
SOVET SOTSIALISTIK RESPUBLIKALARI ITTIFOQI	173
AMERIKA QO'SHMA SHTATLARI	184
LOTIN AMERIKASI MAMLAKATLARI	196
XITOIY	205
HINDISTON	224
YAPONIYA	235
TURKIYA	245
ERON	251

AFG'ONISTON	263
ARAB MAMLAKATLARI	278
MISR	281
SAUDIYA ARABISTONI	300
YAQIN SHARQ. ARAB-ISROIL TO'QNASHUVI	308
AFRIKA	317
XALQARO MUNOSABATLAR	357
GLOSSARIY	363
ADABIYOTLAR RO'YXATI	369

**Nuriddinov Erkin Zuhriddinovich
Zokirov Shavkat Shukurovich
Ismatullayev Farhod Odiljonovich**

JA'HON TARIXI

ENG YANGI DAVR

DARSLIK

Toshkent - "INNOVATSIYA-ZIYO" - 2019

Muharrir Xolsaidov F.B.

Nashriyot litsenziyasi AI № 023, 27.10.2018.
Bosishga 8.07.2019 da ruxsat etildi Bichimi 60x90.
"Times New Roman" garniturası.
Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i 24. Nashr bosma tabog'i 23,5.
Adadi 100 nusxa.